

8/2135

297 N23/146

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENHATODIK KÖTET

(412. 413. 414. SZÁM)

M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium
KÖNYVTÁRA.

Leltári naplósám: 574

1911

GRSZ MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

Df

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1911.

1

~~2024~~ 64

TARTALOM.

CCCCXII. SZÁM.

	Lap
AZ IPAR ALAKULÁSA A CAPITALISMUS KORSZAKÁBAN. (I.) — Matlekovits Sándortól	1
A SZABADSÁG. — Concha Győzöttől	41
SZILÁGYI MIHÁLY ÉLETE. (III.) — Fraknoi Vilmostól	59
A FAJI ELEM GRIEG ZENÉJÉBEN. — Haraszi Emiltől	79
MADÁR A HÓBAN. — Elbeszélés. — Valdés Palacio után, spanyol- ból, — Szopori Nagy Miklóstól	110
ARATÁS. — Költemény. — Lévay Józseftől	123
LÉVAY JÓZSEF. — Voinovich Gézátl	125
SZEMLE: 1. <i>Uhde és Munkácsy.</i> — Divald Kornéltól. 2. <i>Az új francia kormány.</i> — B.-tól. 3. <i>Antonio Fogarazzo.</i> — Balla Ignácztól	135
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Válasz gróf Tisza István bírálatára.</i> — Wert heimer Edétől. 2. <i>A két madár.</i> — (Mæsterlinck költeménye.) — H. Gy.-tól. 3. <i>Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények.</i> — (Ferenzi Imre könyve.) — b. k.-tól. 4. <i>Hazánk és a német philologia a XIX. század elején.</i> — (Bleyer Jakab könyve.) — Sas Andortól. 5. <i>Nyilt levél a szerkesztőhöz.</i> — Kármán Mórtól	143

CCCCXIII. SZÁM.

AZ AKADÉMIÁRÓL. — Berzeviczy Alberttől	161
KORHATÁSOK PETŐFI KÖLTÉSZETÉBEN. — Riedl Frigystől	168
LENAU ELSŐ SZERELME. — Heinrich Gusztávtól	188
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI PÁRHUZAMOK NYUGATON ÉS KE- LETEN. — Jankovich Bélától	203
AZ IPAR ALAKULÁSA A CAPITALISMUS KORSZAKÁBAN. (II.) — Matlekovits Sándortól	219
RUBEN. — Elbeszélés, Lagerlöf Selma után, — v. a.-tól	265
TOLSZTOJ. — Költemény, — Hegedüs Istvántól	273

A NÉMETALFÖLDI ARCZKÉPFESTÉS A XVI. SZÁZADBAN. — Kenczler Hugótól	276
SZEMLE: 1. Az 1911. évi római nemzetközi kiállításról. — Szalay Imrétől. 2. Tárlatok. — Meller Simontól	293
ÉRTESÍTŐ: 1. Magyarország és Ausztria közjogi viszonya. (Réz Mihály könyve). — d.-től. 2. Marie Lenéru (<i>Les Affranchis</i>). — h. gy.-től. 3. Középkori krónikások. (Gombos Albin vállalatárak X—XI. kötetei.) — Pethő Sándortól. 4. Lamartine szerelme és a kritika. — Elek Oszkártól. 5. Toussaint-Langenscheidt magyar kötete. — t. r.-től	300

CCCCXIV. SZÁM.

KAUTZ GYULA EMLÉKEZETE. — Földes Bélától	321
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA. — Beöthy Zsolttól	373
A NEMZETI IRÁNY AZ EMBERI FEJLŐDÉSBEN. — Apáthy Istvántól	389
PETŐFI. — Jakab Ödöntől	408
A TERMÉSZETRAJZI MÚZEUM JELENE ÉS JÖVŐJE. — Méhely Lajostól	417
TAS VITÉZ NÉPE. — Elbeszélés. — Sebők Zsigmondtól	345
KÖLTEMÉNYEK: <i>Pusztuló gazda</i> . — Vargha Gyulától. — <i>Lányom es- küvjére</i> . — Carducci Józsué után, olaszból, — Radó Antaltól	445
SZEMLE: 1. <i>Hieronymi Károly</i> . (1836—1911.) — Cs. H.-től. — 2. <i>A drezdai nemzetközi higiéné-kiállítás</i> . — Grósz Emiltől. 3. <i>Bánk bán Reinhardték színpadján</i> . — d.-től. 4. <i>Shakespeare színpadja a Nemzeti Színházban</i> . — v.-től.	449
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Péterfy Jenő</i> ről. (Rédey Tivadar könyve.) — Riedl Frigyestől. 2. <i>Szalai Barkóczy Krisztina</i> . (Takáts Sándor könyve.) — d.-től. 3. <i>A Franklin kézi lexikona</i> . — h.-től. 4. <i>Differenciál- és integrál-számítás</i> . (Beke Manó könyve.) — Goldziher Károlytól.	

AZ IPAR ALAKULÁSA A CAPITALISMUS KORSZAKÁBAN.*

Első közlemény.

I.

A tőke hatása az iparban.

Korunk közgazdaságában a capitalismus uralkodik. A tudomány számos felfedezése a gyakorlati életben a tőke segítségével jutottak érvényre; a gőz, az elektromosság, a chemia az emberiség javára a tőke segítségével nyerte el azt a szerepet, melyet ma elfoglal, s az a kapcsolat, melyben ma a világ különböző népei gazdasági életükben állnak s mely óriási forgalom útján tartatik fenn, a tőke hatalmának az eredménye.

A tőke uralma átalakította azokat a kedélyes közgazdasági alakulatokat, melyek a családi étellel szoros kapcsolatban évszázadokon át uralkodtak. A tőke hatalmának kifejlesztésére szűkek voltak azok az intézkedések, melyeket társaság és állam azelőtt az egyesek és a családok gazdaságának biztosítására szabtak; a korlátok, melyek előbb az egyesek gazdaságának fennállása céljából szükségesek voltak, a tőke kifejlesztését gátolták: neki a teljes szabadság, működésének a föltétlen szabad tér, a gazdasági élet teljes fölszabadítása kellett.

A tudomány találmányai és felfedezései csak a teljes és föltétlen szabadság mellett használhatták a tőke megtermékenyítő hatását s a tőke csak a feltétlen szabadság

* Rendes-tagsági székfoglaló a M. T. Akadémiában, 1911 márczius 6-án.

mellett fejlődhetett arra a hatalomra, melylyel a tudomány elveit a gyakorlati életben érvényesíthette.

A tőke uralma a termelő működésében is nagy átalakulást okozott. Ott a gabonatermelő; ma a cséplést egy pár hét alatt végzik, holott azelőtt a gazda egész télen át foglalkoztatta cselédjeit ezzel a munkával. Ott a közlekedés; azelőtt a fuvarozás nehézkes mestersége, ma a gőzhajó, a gőz és villamos vasút ezer és ezerszeres kiterjedésével áll rendelkezésre. Átalakult a hírek szolgálata; a régi postakocsi nem bírná a levelek és hírlapok milliárdjait szállítani, a táviratok és a telephoni hírek közlését teljesíteni. A régi gazdasági élet jelenségei mind más-más alakot öltöttek. A tőke uralma velük meg nem állhatna.

Hogy az ipar terén is nagy átalakításokat tett a tőke, az már abból is következtethető, mert a tőkének egyik legkiválóbb működési területe épen az ipar. A háziipar és a kézművesség mellett a nagyvállalatok és a gyárak foglalnak helyet s kiszorítják a régi vállalatokat a közgazdasági életben régi jelentőségükből. A mesteremberek, a kik az előbbi korszakban a közgazdaság terén ép úgy, mint a városok politikai életében, vezető szerepet játszottak, ma a gyárak és a tőke uralma folytán háttérbe szorúlnak. Igaz, a háziipar és a kézművesség, bármennyire haladjon is a tőke hatalma, még ma is elég nagy jelentőségű. A mint Bücher az ipari üzemekről írt dolgozatában helyesen mondja: «Ha az iparcikkek egész mennyiségét, mely Németországban egy-egy évben készül, akkép lehetne statistikailag összefoglalni, hogy megkülönböztethetnők, mi készült gyárban, mi házi-iparilag, otthoni munkában, kézművességgel: kétségtelenül azt találnók, hogy a legnagyobb rész gyárakra esik, a mi soha sem készülhetett volna más üzem útján, de hogy a kézművesség ma nagyobb mennyiségű cikket készít, mint valaha készített.»

A tőkeuralom által az ipar terén megteremtett helyzet: a gyárak és a nagyvállalatok szereplése, a kézművesség vagy a kisipar, valamint a házi-ipar állapota a legújabb időben már azért is mélyebb tanulmányozást igényel, mert az iparfejlesztésnek minden oldalról hangoztatott követelése

és ezzel kapcsolatban a kormánynak és a törvényhozásnak e téren való szereplése megkívánja, hogy az ipari életnek a tőke uralma által megteremtett viszonyai kellően tisztázassanak. A kormány és a törvényhozás a közvélemény és az iparosok részéről folytonos kívánságokat hall, a megteendő intézkedések azonban csak akkor lesznek helyesek, ha a tőke uralmának hatását az ipari életben ismerjük, ha tudjuk, mily teremtő és rontó tényezők állnak ma a tőke hatalmában, ha ismerjük e tényezők belső természetét és tudjuk, e természetnek fejlődési képességével szemben mi lehet a beavatkozás hatása. Mert a törvényhozás ép oly kevéssé ignorálhatja a gazdasági élet törvényeit, mint az állam hatalma. Az államnak ismernie kell a természeti törvényeket és csak kellő felhasználásuk által mozdíthatja elő az állami életet.

Az ipari téren a tőke hatalma nagy változást idézett elő; egészen új világot teremtett s a meglévő ipart átalakította; nagy forradalmat támasztott a házi-ipar és a kézművesség terén, a mennyiben igen sok czikk, mely azelőtt házi-iparilag, vagy kézművesség útján készült, most már csak gyárban és nagyban állíttatik elő. Vagy a mint azt gyakran halljuk, a gyáripar tönkre teszi a házi-ipart és a kézműves iparost, a nagyipar megsemmisíti a kisipart.

Mi teszi a tőke hatalmát képpé arra, hogy gyárat és nagyvállalatokat teremtsen és az előbb majdnem kizárólag uralkodó kézművest a közgazdasági térről kiszorítsa? Mi teszi lehetővé a tőke hatalmának azt, hogy az ipar terén a vállalkozásnak egészen más rendszerét honosítsa meg, melynek fő jellemzője többé nem a kézművesség? Nem lehet e kérdésekre egyszerű mondattal felelni. Egész láncolata az eseményeknek működik közre s idézte elő a mai kor ipari állapotát. Ha tüzetesebben vizsgáljuk a tőke hatalmának fejlődését az iparban, első sorban a munka megosztásával találkozunk, mint azon tényezővel, mely az ipar régi alakulatát megbontja; minél jobban lehet valamely áru előállításánál a munkát megosztani, annál jobban keríti uralmába a tőkehatalom e czikk gyártását, és annál kevésbé bír vele a kézműiparos versenyezni. Egy jól felszerelt czipő-

gyárban 96-féle munkára oszlik a czipó készítése, azaz míg előbb egy ember teremtett elő egy pár czipót, most 96-nak közreműködése szükséges; egy óra készítése a nagy óragyárakban 2000 különböző működésre oszlik, sőt a Waltham Watch Company (Massachussets) világhírű gyárában egy óra 160 részből áll és 3750 külön művelettel készül. A munkamegosztás útján vált az egyes munka oly egyszerűvé, hogy elvégzését munkagéppel lehetett eszközölni és az emberi munka csak a gép kezelésére szorítkozhatott. A munkagépek alkalmazása magával hozta az erőgépek meghonosítását és ezzel kapcsolatban a víz, gőz, elektromosság és a levegő működésének rendszeres fölhasználását.

A gép tűnik fel leginkább, mint a gyárak és a nagyipar leghatalmasabb fegyvere. Sokáig el volt terjedve az a vélemény, hogy a gépmunka nem oly jó, mint a kézi munka. Ma is hallani, hogy a házi szöttes tartósabb a gyári szövetnél, a kézzel varrott ruha jobb a géppel varrottnál, a diósgyőri kézzel meritett papiros jobb a gép-papirosnál stb. Ezek a régi jó időből fenmaradt felfogások a gép terjedésének ép oly kevéssé ártottak, mint annak idején azok az erőszakoskodások, melyeket a munkások egyes gépek meghonosítása ellen véghez vittek. Csakhamar meggyőződött mindenki, hogy a gép által készített áru épen oly jó, sőt sok esetben jobb, mint a kézimunka; hogy oly egyenletes minőségű árút, mint a gép, a kézimunka soha sem tud előállítani. A szövetek egyenlősége, simasága, fénye a gépekkel sokkal nagyobb. A fegyvergyárban minden egyes része a puskának oly pontossággal készül, hogy eltérése a milliméter részeiben fejezhető csak ki. Az amerikai gépgyárak a gépeket oly szabályosan készítik, hogy bármely géprész megromlás vagy kopás esetén bármikor készen áll az utána rendelőnek, s a később megküldött pótrész teljesen beleilleszthető minden utánaigazítás nélkül az eredeti gépbe. Az amerikai nagy óragyárak oly pontossággal dolgoznak, hogy az óra minden egyes részlete kicserélhető s egyszerű levél útján megrendelhető a nélkül, hogy az óra bármely más részét el kellene küldeni.

A gép, mondja Werner Sombart (*Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert*, 167. l.), valamely műveletnek végrehajtását oly pontossággal tudja kifejteni, milyenre az ember soha sem képes. A legfinomabb szerszám, véső és ár a munkás kezében nem tehet egyebet, minthogy kézi képességét támogatja; a munkagép nem ismeri ezt a határt. Neki nem kell többé a szem és a kéz összeműködése, melyen a kéziügyesség minden finomsága nyugszik; oly finoman tud metszeni, oly biztosan és rendszeresen ismételhet minden műveletet, a mint azt emberi kéz soha sem tehetné; a gép tökéletes módon helyettesíti a munkás munkáját.

A gép a kézimunkával szemben óriási munkamegtakarítással jár. Egy varrógép 25-ször többet végez, mint egy varrónő. Egy modern selfactor 2000-szer nagyobb munkaképességű, mint a régi rendszer szerinti fonó. Egy jól berendezett cipőgyárban 55 talpaló végzi azt a munkát, melyhez kézimunkánál 350—400 munkás szükséges. A hengernyomó gép két gyermek felügyeletével azt a munkát végzi, melyhez kézimunkánál 200 munkás kell. A fehérneműeknél egy nap alatt egy gyorsan dolgozó nő kézzel 120—140 gomblyukat készít, erőmótorral hajtott gépen 3500—4000-et.

A gépek alkalmazása a munkások helyzetében lényeges átalakulást idézett elő. A gépek nagyrészt lehetővé tették, hogy igen sok munkánál az erősebb férfi helyett a gyöngébb nő, sőt a fiatal munkás és a gyermek is munkába álljon. Legtöbb gépnél az emberi tevékenység csak abban áll, hogy a gép működése ellenőriztessék és megakadás esetén megindíttassék, hogy a feldolgozandó anyag vagy félgyártmány a gépbe helyeztessék és a kész árú a gépből kivétessék. A gépnek efféle gondozása nem kíván hosszabb tanulmányozást, ez okból a tanulatlan elem is beléphet gyári munkásnak.

A gépek használata s a munkamegosztás a tőke-erős vállalatok termelésénél lehetővé tette a tömeges termelést, de egyuttal a termelt cikkek árának lényeges mérséklését.

Egy wickershami szeggép 24 óra alatt 14 millió sze-

get készít. Egy jól felszerelt cipőgyár egy nap alatt 1000 pár cipőt állít elő.

Az árak sülyedésére szolgáljanak a következő példák:

A XVI. században Angolországban egy zsebóra ára 54 font sterling volt, ma 2·50 márkáért kapható egy jó zsebóra. Egy Baby keltő óra 1884. évben 4·74, 1905. évben 1·30—1·60 márka. A Bessemer találmánya folytán 1894-ben az aczélnak ára egy nyolczadára csökkent; az aczéllemez tonnája 1860-ban 800 márka, 1894-ben 100 márka, az aczél-sín ára 1870-ben 200 márka, 1896-ban 70 márka.

Az üvegiparban alkalmazott találmányok és gépek hatása a cikkek árában meglepő. Németországban egy métermázsza

évben	öblösüveg	táblaüveg
1875	36 márka	42 márka
1882	17 „	22—24 „
1895	16 „	22·60 „
1905	14 „	16·68 „

Gablonzban a gyöngy tiz csomója (ezrével) 1887-ben 80 kr., 1897-ben 8—9 krajczár.

A nyomdapapir ára Schaeffer szerint volt 100 kilogrammjával:

1872. évben	73·34 márka
1876. „	59·50 „
1880. „	45·00 „
1885. „	32·00 „
1890. „	28·50 „
1895. „	21·92 „
1899. „	20·31 „

A nyerscukor métermázsájának ára Magdeburgban volt:

1880 1. évben	64·34 márka
1885/6. „	46·61 „
1890 1. „	35·51 „
1895/6. „	22·65 „
1896/7. „	10·56 „
1899/900. „	21·89 „

A gyárak olcsó és tömeges termelése fokozta magát a fogyasztást. A helyi piac, a város, mely előbb a mesterember áruinak kelendőségét biztosította, most már nem

elég; a megrendelő, a ki előbb a mesterembert fölkereste, hogy a kívánt árut megrendelje, most a tömeges gyártásnál háttérbe szorul; nagyobb piaczk kell, a megye, az ország, a szomszéd állam, a világ lesz a capitalistikus vállalat piacza. De ez föltételezi, hogy gyors és jó közlekedés álljon rendelkezésre. A gőzhajózás, gőzvasút, az electromos vasút, a telegraph, a telephon és egy egész óriási szervezet szükséges. Milliókat és milliókat kell befektetni, hogy a nagy gyárak és vállalatok áruai elhelyezhetők legyenek.

És ebben a nagy szervezetben az iparos már át sem tudja tekinteni a gyártásához szükséges anyagok, szerek, gépek legjobb forrásait; nem tudja megfigyelni a fogyasztó közönség változó igényeit és szeszélyeit; nem tudja, hol értékesítheti legjobban czikkeit. Megjelenik tehát a kereskedő s vele a kereskedelmi szervezetek és intézmények egész láncolata: a bankok, a tőzsdék, az auctiók, a közraktárak segítségével jönnek az iparosnak, leveszik válláról a piacz minőségének birálatát.*

Ime a tőke hatalma által megteremtett nagyipar, a mint mai fejlődésében megjelenik. Nem egy ok, nem a gépek, nem a munkamegosztás, nem a pénzerő, hanem összes művelődésünk és az a körülmény, hogy a tudomány minden elvét a tőke segítségével a gyakorlati téren alkalmazzuk, teremtette meg a nagyipar mai állapotát és tette nagygyá hatását. A tőkehatalom által így megteremtett helyzetben az iparos, vagyis az, a ki nagy vállalatok élén áll, a

* A tőke hatalma által fejlesztett nagy vállalatoknak az ipar terén oly segédeszközök állanak rendelkezésére, melyek fölányüket biztosítják; ilyenek (Hartig: *Terminologie der Gewerbepolitik* szerint) az árupiaczk szükségleteinek rendszeres tanulmányozása, a termelésnek hozzá való illeszkedése, az áru kelendőségének kereskedelmi szervezése, egyes meghatározott árunemeknek részletes termelése, a technika tökéletesítése gépek alkalmazása és a munkamegosztás által. Nem egyes részletek, hanem a szerves egész teszi a nagy vállalat erejét. Nem a gépek maguk, nem a munkamegosztás magában, nem a kereskedelmi vezetés magában, hanem mind együttvéve alkotják az iparban a tőkehatalom uralmát és teszik lehetővé, hogy a nagyipar a kisipart a versenyből kiszorítsa.

ki nagy vállalatokat vezet, már nem lehet többé az a mesterember, a ki előbb uralkodott a város piacán, sőt nem is kell technikusnak lennie, a ki vállalatának gépeivel bánni tud; első sorban mészelátó kereskedőnek kell lennie, ki vállalata számára a kelendőségi piacok és a nyersanyag beszerzésének legjobb forrásai felől minden pillanatban kellően tájékozva van.

Ezért teljesen igaz az, a mit Werner Sombart (*Julen in der Wirtschaft* művének *Die Commercialisierung des Wirtschaftslebens* című fejezetében mond: «Épen az a sajátságos, a mi az iparban mindinkább kifejezésre jut, hogy a vezetők működésüket és az iparágakat megváltoztathatják a nélkül, hogy működésük sikere kisebbednék, mert a technika minden salakja lehullott és csak a kereskedői capitalistikus általánosság tiszta aránya maradt fenn. Csak ezen idő óta nem ritkaság az, hogy a «vállalkozó» bőrben kezdi meg működését és vasban végzi, miután szeszben és kénsavban dolgozott. A régi rendszerű vállalkozó még szakszerű volt, az új vállalkozó egészen szintelen.»*

Üzletember — kereskedő — az iparos, mihelyt vállalata oly nagygyá lesz, hogy megrendelések keresése a megélhetés alapja. Ha a lakatos, ha az asztalosmester

* Számos gép föltalálása lehetővé tette a tömegtermelést, a közlekedési eszközök javulása, főképp a vasútak és a gőzhajózás fejlődése annak elhelyezését. Liefman: *Kartelle und Trustet*. 19. l.

Nagy vállalatok vezetőinek a mai korban minden oldalú képzettséggel kell birniok. Egy nagy vasmű elén álló férfitúról szól a következő idézet:

Of general managers it is perhaps not too much to say that, like great poets, painters, and actors, they are born, and not made. A model general manager should be at once an engineer, a chemist, a metallurgist, and a successful administrator of men and affairs. He should be a capable correspondent, a financier, a bit of a lawyer, and a good witness; he should be able to rule both his workmen and his board of directors; should know when and how to apportion credit and blame, should possess the difficult art of fitting the right sort of men into all sorts of position; and should always be able to present a satisfactory balance-sheet at the end of the year. Stephen I. Jeans Ashley: *British Industries*, 23. l.

tíz, tizenöt legénnyel dolgozik, a mester megszűnik dolgozó lakatos vagy asztalos lenni, ő most csak úgy élhet meg, ha mint vezető üzletember nyersanyagjainak beszerzése és megrendelések keresése, a legjobb munkegépek iránt érdeklődik s ezzel foglalkozik. A mesterember inkább kereskedéssel, mint mesterségével foglalkozik. Sokkal nagyobb mérvben áll ez a nagy gyárosnál; a gyárvezető ritka esetben technikus, a gyártás technikai részét külön szakképzett egyének vezetik, kiknek nem technikai, hanem termelési irányban a gyár vezetője adja meg az utasítást; a gyár vezetője, még ha technikus is, rendszerint kereskedelmi és adminisztratív irányban működik; az ő feladata arról gondoskodni, hogy a gyár mindig el legyen látva munkával, hogy ez a munka a lehető legkevesebb költséggel készüljön és hogy az előállított cikkek mindig elkeljenek, még pedig a legjobb áron. Az ő feladata a gyárat, mint vállalatot, nyereséges működésben és életrevalóságban fenntartani, hogy a legnagyobb vállalkozói nyereségre tegyen szert.

A nagyipar — a tőke hatalmának ez az újkori alakja — a közgazdasági és az iparügyi viszonyokban óriási átalakulásokat szült. Csak általa lehetséges egyáltalában bizonyos, a mai korszakban majdnem nélkülözhetetleneknek tetsző termelési ágaknak fenntartása. A világítási módozatok mai alakjai: a petroleum, a légszesz és a villam első sorban nagy vállalatokat követelnek; a chemiai ipar legjelentősebb cikkei: a kénsav, csersav, szóda, sósav, salétromsav, chlor, kálisók, bensol, fenol, kreosot, naphthalin, anthracen, a robbanószerek, dynamit, az anilin- és anthracenfestékek csak nagy telepeken gyárthatók. Czukorgyárak csak nagy üzemekben képzelhetők. Locomotivokat, vagonokat, automobilonkat, kerékpárokat, ágyúkat, telegraphdrótokat, kábeleket, gummiárukat stb. csak nagy vállalat készíthet. A vas-hajók gyártását csak a nagytőke bírja. Mindezek a cikkek világforgalmi jelentőségüket a tőke-hatalom által megteremtett és fenntartott ipari helyzetnek köszönik. A tőke-hatalom uralma előtt egyáltalában nem játszottak szerepet, ismeretesekek sem voltak.

A tőkehatalomnak ezen iparfejlesztő hatása ellen nem

is szokott senki felszólalni; a hatásnak ez az ága, az, hogy közhasznú czikkek nagyban gyártatnak és rendelkezésre állnak, általában előnyös, közgazdasági és ipari szempontból haladásnak tekintetik.

Egészen más szempont kerül felszínre akkor, mikor a tőkehatalom folytán a nagyipar az eddig mesteremberek által elfoglalt iparcikkek készítéséhez fordul és azt a tért foglalja el, vagy ott kezd versenyezni, a hol azelőtt csak a mesterember és a kisebb vállalat dolgozott. A nagyiparnak ez a föllépése az újabbkori iparosmozgalom és törvényhozás egyik nagy gondja.

II.

A tőke hatása a kézműiparban.

Ha a nagyipar egy mesterséget körébe vesz fel, ennek a mesterségnek kézműves jellegét jelentőségében erősen megtámadja és sokszor teljesen átváltoztatja. Elveszi tőle addigi vevőit, megfosztja őt addigi működésétől, kiszorítja addigi helyéből, a városból a vidékre, oda, a hova közlekedési eszköz nem fér, leszorítja őt a javítás terére, az alkalmazás módjaira, vagy kényszeríti őt különleges darabok készítésére, a melyekre a nagyipar természete szerint nem szokott vállalkozni.*

* Werner Sombart határozottan a kézműipar vesztét látja a capitalistikus korszakban. «Ha nem győzte is le, mindenütt háttérbe szorította. Azt lehetne mondani, a XIX. század fejlődése, főképp második felének utolsó két évtizede, alapjaiban megrendítette a kézműipart. Nemcsak, hogy egyes területeit elfoglalta a capitalismus, hanem bele nyúlt, fenyegeti, veszélyezteti minden részletében». *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert.* 325. l.

Ma a tények nyomasztó tömege tanít meg arra, hogy az ipar egyetlen ágát sem hagyta érintetlenül a capitalismus lehellete; mind-egyiket féreg emészti. Mindössze annyit kockáztathatunk meg, hogy a különböző kézműiparok idő tekintetében nem egyformán mutatják a feloszlást. A kezei közül mindinkább kisikló új munka helyett legalább egy időre nem jelentéktelen mérvben a javításra és foltozó-munkára támaszkodhatik a kézmű-ipar. U. o. 29. l.

Halotti szag csap meg, akárhol puhatól'zzunk is a kézműipar

Ha a mesterségeket végignézzük, a nagyipar és nagykereskedés hatása nem mindenütt egyenlő. Vannak iparok, melyeknél felbontó és romboló hatása teljes — vannak iparok, melyeknél átalakítólag hatott — s vannak mesterségek, melyekre alig volt eddig hatása *

Felbontó és romboló, illetőleg a tért teljesen elfoglaló hatása mutatkozik a szövő- és fonóiparban, a fazekas-, esztergályos-, fésűs-, kalapos-, varga-, szappanos-, szitakötő-, czipész-, kötélverő-, puskaműves- és órás-mesterségeknél.

A *takács*, mint önálló mester, ma már nem életképes iparos. A szövésben és fonásban ma már csak a nagygyár uralkodik. Itt-ott még működik az egyes takács, szobájában talán áll a régi szövőszék; az oláh asszony még

sorsa után a nagy- vagy kisvárosban, vagy a falun. Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. I. 587. l.

Ha erősen szemügyre vesszük az ipar különböző fejlődésének irányzatát, azt mondhatni: felszívás a gyárak által, törpe üzemekre való szétforgácsolódás, ezt a két ellentétes sarkpont, mely felé a kézműipar városban és falun egyaránt sodródik. Ha ez a processus tovább halad, az eredmény mindkét esetben ugyanaz lesz: a biztos megélhetés alapján álló mesteremberek széles rétege, melyre gondolkunk, valahányszor a »becsületos kézműiparról» van szó, mind inkább leromlik és szétmorzsolódik. Paul Voigt: *Die Hauptergebnisse der neuesten Handwerkerstatistik. Jahrbuch für Gesetzgebung und Verwaltung*. 1895.

Dans les marchés ou la production en masse peut satisfaire les besoins et les désirs des consommateurs en confectionnant des produits uniformes suivant un type fixe, le métier de la petite industrie est très menacé, il est presque infailliblement perdu. Brants V.: *La petite industrie contemporaine*, 79. l.

* A capitalistikus üzem előnyomulása a legkülönbözőbb iparágakban érvényesül, de nem mindenütt jelentkezik ugyanazon pontokon, nem mindenütt jár azonos jelenségekkel. A mit a mindennapi nyelvhasználat a nagyüzem versenyének nevez, aránylag ritkán található fel legegyszerűbb alakjában, teljesen azonos productió terén a gyárban és kézműves-műhelyben. A versenynek, mely a régi üzemmódokat s az önálló kis existenciákat megsemmisíti, gyökere többnyire másnemű termelés mezején rejlik, vagy a javak forgalmának sphaerájában keresendő. Mindenütt ugyanazon eredményt találni, de nem mindenütt azonosak az okok és fejlemények. Bücher K.: *Untersuchungen über die Lage des Handwerks in Deutschland*, I. kötet XIII. lap.

gyaloglása közben fon szöszből fonalat, de ezek a jelenségek csak maradványai a multnak, a világpiaczon csak gyári fonál, csak gyári vászon, csak gyári szövet kapható. Lancashireben, a pamutszövés legnagyobb góczpontjában, ma az egyes takácsok száma már alig rúg százra. Az egyes vidékeken még újabban is található takácsok életerejüket gyárakból vagy nagy vállalatokból nyerik, kik jó szerkezetű szövőszékekkel látják el őket, megadják a szükséges fonálanyagot, megadják a készitendő kelmékre a megrendelést, gondoskodnak az elkészült szövetek kelendőségéről, szóval a ma még működő egyes takács vagy elzüllő mesterember, vagy nagy vállalatok otthoni munkása. Önállósága nincsen. A pamut-, gyapju- és selyem-fonás és szövés ma teljesen a gyáripar területe, a jutafonás és szövés pedig kezdettől fogva csak gyári kézben volt, mert a juta oly időben jutott forgalomba, mikor más anyagok fonásánál és szövésénél is a gyári kezelés volt uralkodó.*

Még azok a gyér statisztikai adatok is, melyeket ezen iparunkról a népszámlálás szolgáltatott, tanusítják a szövészetnek a nagyipar hatalma alá jutását. Így

a) a gyapjuiparnál volt

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	segéddel	vállalat	segéddel
összesen — — — —	604	1,686	925	2,983
közte segéd nélkül —	289	—	528	—
1—5 segéddel — — —	275	515	341	599
6—20 segéddel — —	27	260	32	386
20-nál több segéddel —	13	911	18	1,998

A kereskedelmi ministerium gyári felvételei szerint a gyapjuiparban tevékeny volt

* A szövő-iparban meghonosodott technikai átalakításról mondja Schmoller: Die konzentrierte arbeitsteilige Maschinenarbeit raubte Millionen Familien der unteren Klassen einen Teil ihrer hauswirtschaftlichen Tätigkeit und eine Nebenarbeit des Spinnens, Webens, Strickens, Nähens, die zwar mässig bezahlt, aber zum Lebensunterhalt für sie unentbehrlich war, und durch ihr Versiegen diese Millionen teilweise proletariserte. *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, 1908. 318. l.

	1898. évben	1906. évben
gyár — — — — —	45	76
lóerős hajtóerő — — —	2,832	5,076
alkalmazottak — — —	2,945	4,195
évi termelés értéke — —	9.758,000 K	24.595,000 K
orsó — — — — —	33,893	43,880
gépi szövőszék — — —	571	984
kézi szövőszék — — —	223	94

b) a len-, kender-, pamut- és juta-fonó és szövő-iparban volt:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazottal	vállalat	alkalmazottal
összesen — — — —	11,687	5,016	7,407	7,472
közte segéd nélkül —	9,452	—	6,050	—
1—5 segéddel — — —	2,196	2,697	1,314	1,726
6—20 „ — — —	31	308	24	186
20-nál több segéddel —	8	2,014	15	5,560

A nagytőkének uralmát e számokból világosan ki lehet venni; az összes csoportokból csak a 20-nál több segéddel dolgozó vállalatok száma emelkedik és magába foglalja a munkások nagyobb részét, holott a többi nagy arányokban hanyatlak. Még szembeötlőbb volna ez irányzat a szövőiparban, ha újabb adatok állnának rendelkezésünkre. A ministerium gyári felvételeiből is erre lehet következtetni. Tevékeny volt

a) a pamut-iparban

	1898. évben	1906. évben
gyár — — — — —	21	54
lóerővel — — — — —	5,322	12,904
alkalmazottal — — —	4,280	9,936
a termelés értéke — —	22.643,000 K	59.204,000 K
orsó — — — — —	63,914	175,635
czernázó orsó — — —	8,360	28,000
gépi szövőszék — — —	1,925	5,376
kézi szövőszék — — —	105	0

b) a len- és kender-iparban

	1898. évben	1906. évben
gyár — — — — —	21	48
lóerővel — — — — —	2,057	7,073
alkalmazottal — — —	2,005	6,873
évi termeléssel — — —	6.913,000 K	21.837,000 K
orsó — — — — —	2,753	12,554
gépi szövőszék — — —	426	655
kézi szövőszék — — —	227	122

c) a juta-iparban

gyár — — — — —	2	3
lóerővel — — — — —	2,200	3,831
alkalmazottal — — — — —	2,187	3,270
évi termeléssel — — — — —	8,629,000 K	13,150,000 K
orsó — — — — —	9,592	15,728
gépi szövőszék — — — — —	540	850

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint a szövőipar-
nál volt:

a) a gyapju-szövésnél

1890. évben		1900. évben	
vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
4,627	54,944	1,324	44,579

b) a pamut-szövésnél

4,482	82,174	1,581	75,231
-------	--------	-------	--------

c) a len- és juta-szövésnél

15,323	132,085	2,214	31,477
--------	---------	-------	--------

d) a szövésnél az anyag megnevezése nélkül

—	—	5,885	92,938
összesen tehát			
24,432	269,203	11,004	244,225

1890. évben egy-egy vállalatra 11·01 alkalmazott esett,
1900. évben pedig 22·19. A vállalatok számának csökkenése
a vállalatok nagyobbodásával jár karöltve.

Németország szövőipara is ugyancsak ezt a fejlődést
igazolja. A foglalkozásokról szóló felvételek szerint volt:

a) a gyapju-szövésnél

	vállalat	alkalmazottal	egy-egy vállalatra esett alkalmazott
1875. évben — — —	29,718	113,699	4·75
1882. " — — — —	26,026	82,412	4·15
1895. " — — — —	23,756	129,296	6·44
1907. " — — — —	11,566	120,921	11·45

b) a len-szövésnél

1875. " — — — —	116,184	47,901	1·41
1882. " — — — —	72,392	31,637	1·43
1895. " — — — —	34,493	33,120	1·96
1907. " — — — —	14,720	37,620	3·55

c) a pamut-szövésnél

1875. évben	— — —	93,501	109,988	2·17
1882. „	— — — —	48,949	77,011	2·57
1895. „	— — —	28,997	118,081	5·06
1907. „	— — — —	16,133	142,922	9·08

d) a vegyes szöveteknél

1875. „	— — —	4,064	62,322	1·56
1882. „	— — — —	22,211	50,840	3,28
1895. „	— — —	14,495	62,789	5·33
1907. „	— — — —	6,968	59,341	9·51

A gombkötő és a paszományos teljesen elvesztette talaját, ma már az általa készített cikkek a gyár hatáskörébe tartoznak.

A népszámlálási adatok szerint Magyarországon volt:

	1890. évben		1900. évben		
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott	
összesen	— — — —	236	534	153	863
közte segéd nélkül	— — — —	156	—	83	—
1—5 segéddel	— —	61	113	45	92
6—20 „	— —	14	136	16	150
20-nál több segéddel	— —	5	285	9	621

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint volt:

1890. évben	1,183 paszományos	7,499 alkalmazottal	= 11·01
1900. „	703 „	10,285 „	= 22·19

A *varga* mesterségét tönkretette a nagy bőrgyártás. Nálunk a bőrkészítés előbb népies ipar volt. Vargák mindenütt nagy számmal cserzették a bőrt, a maguk készítette bőrből varrták meg a csizmákat és lábbeliket, és ha helyben nem adhatták el, vásárokra mentek. A gyárak tönkretették ezt az ipart. Ma már «varga» csak elhagyatott vidékeken van.

Hanish (*Deutschlands Lederproduktion und Lederhandel*) szerint a nyersbőrök és cserzőanyagok nagybani vásárlásából származó előnyök, valamint a kereskedelmi szervezet egymagában elegendő, hogy a nagy vállalatoknak a kézműves cserzők fölött kizárólagos előnyt biztosítson; csak a nagyvállalat képes a technika újabb vívmányait

előnyvel fölhasználni, és ha ezzel szemben mégis van még számos kis bőrcserző (varga), ezt csak onnan magyarázhatjuk, hogy ezek a cserzők nincsenek iparuk hozadékára utalva. Örökölt vagyon vagy kis földbirtok, vagy más mellékereset biztosítja létüket.

A népszámlálás szerint bőrkészítéssel és festéssel foglalkozott Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	3,500	4,009	2,285	4,703
közte segéd nélkül	2,051	—	1,201	—
1—5 segéddel — —	1,349	2,259	980	1,662
6—20 „ — — —	83	852	74	736
20-nál több segéddel	17	898	30	2,305

A kereskedelmi ministerium gyári felvétele szerint volt:

	1898. évben	1906. évben
bőrgyár — — — — —	50	64
lőerővel — — — — —	1,759	4,457
alkalmazottal — — — —	3,442	5,434
évi termeléssel — — —	27.396,000 K	63.515,000 K

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint volt:

1890. évben — —	3,045	bőrgyár	15,130	alkalmazottal =	4.96
1900. „ — —	2,456	„	15,945	„	= 6.49

Németországban a timárok és bőrgyárak a foglalkozási adatok szerint a következő változást mutatják. Volt:

1875. évben	11,421	vállalat	29,458	alkalmazottal	
1882. „	9,853	„	34,711	„	közte 20-nál több segéddel
1895. „	6,944	„	37,007	„	376 v. 21,444 „
1907. „	4,306	„	48,307	„	465 „ 36,966 „

A *czipészet* a gépek meghonosításával teljesen a nagyipar hatalmába került. Ma mindenütt, hova a közlekedés tömegárúkkal elhat, a gyári czipőé a piac. Sőt még a személyes megrendelésre készülő czipőnél is a mesterember a felsőrészeket készen veszi a gyárból, illetőleg a boltból és csak a talphoz illesztésből áll mesterségének mai munkája. Vannak még ma is sokan, a kik szokásból, conservatív szellemből, vagy fényűzés kedvéért megrendelik czipőiket, s így a kézműves czipőiparnak adnak foglalkozást. A czipészet azonban géptechnikailag annyira kifejlődött, hogy

minden igénynek s a legnagyobb fényűzés követelményeinek eleget tud tenni. Ez okból a kézműves önállóságát mindinkább veszti. Vagy át kell térnie neki is gépi berendezésre s lesz belőlük jómódú kis- vagy közép-gyáros, vagy kiszorul a vidékre, hol még a gyári czipő tért nem foglalt, vagy beteg lábak és különcz igényeknek megfelelő drága czipész lesz, vagy megy a gyárba és jómódú főmunkássá válik, vagy végre megelégszik a javító-munkával. Amerikában — a gépipar hazájában — czipész nincsen. A continensen mindenütt hanyatló kézműves czipészetet látunk a gyári termelés folytonos emelkedésével.*

Ha csak egy kis gyárat hasonlítunk össze a kézimunkával, máris szembetűnik a gyári üzemnek nagy előnye a kézimunka felett. Egy heti 60, évenként tehát 30,000 pár czipőt előállító gyárnak gépészeti befektetése 20,000 K; a munkások száma itt 25. Egy pár középárú czipő költsége, beleértve a kereskedelmi közvetítődíjat is: 10·63 K, sőt 9·70 K. Kézimunkával készítve, a midőn a felsőrész-készítéshez tűzőgépet is használnak, egy-egy munkás évenként legfőlebb 260 pár czipőt tud készíteni; a 30.000 párnak egy évben való készítéséhez 2 szabász, 4 tűzőnő és 116 czipézmunkás szükséges. Az itt fölmerülő munkabér, a kevesebb üzemköltség ellenére oly nagy, hogy egy-egy pár czipő költsége 13·4 K lesz. A tömeg-, illetőleg okszerű gépi gyártás tehát 26—38%-kal van előnyben.

* Egy-egy jóra való, önálló kis iparos (czipész) fönmaradhat, a tömeg számára nincs mentség. A független iparosok száma egyre fogy; mind többen húzódnak a gyárakba. A kis-iparosok függetlensége és önállósága túlnyomó részük számára úgyszólván régóta pusztalátszat. Hekscher Siegfried: *Untersuchungen über die Lage des Handwerks in Deutschland*. I. 36.

Egy vigaszuk még van a czipészeknek: a foltozás kezükön marad. A javítást semmiféle gép sem veheti ki kezükből. A munkások, a kiknek tartós, magas csizmákra van szükségük, oly emberek, a kiknek sajtószerű formájú lábuk van, ezután is kénytelenek lesznek náluk dolgoztatni s remélhetik, hogy némely jómódú ember szintén őket részesíti előnyben mérték szerint való megrendeléseivel. Ez ipar alól is kisiklott tehát a biztos talaj; most az éhségtől sem véd meg.

Aebert B. u. o. 50.

A népszámlálási adatok szerint cipész és csizmadia volt Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen	60,319	41,932	63,043	42,179
közte segéd nélkül	39,155	—	41,989	—
1—5 segéddel	20,381	34,655	20,316	35,631
6—20 „	752	6,113	714	5,725
20-nál több segéddel	31	1,164	24	823

a) *bocskoros*

összesen	302	195	352	236
közte segéd nélkül	188	—	216	—
1—5 segéddel	110	166	132	205
6—20 „	4	29	4	31

b) *papucsos és posztócipő-készítő*

összesen	372	433	740	758
közte segéd nélkül	178	—	428	—
1—5 segéddel	179	328	297	561
6—20 „	15	105	13	108
20-nál több segéddel	—	—	2	89

Ezekből az adatokból a züllesztés a segéd nélküli vállalatok erős szaporodásából s valamennyi többi vállalat csökkenéséből következtethető; különben a nagy vállalatok szaporodása csak 1900 után állt be; a hadfelszerelési cipőüzleteken kívül a temesvári Turul cipőgyár r.-t. 120 lóerővel, 700 munkással, Bretschneider Zsigmond Selmezbányán 6 lóerővel, 200 munkással, Kobrák cipőgyáros Vácott 200 munkással, Moskovits Farkas Nagyváradon 180 munkással dolgozik.

A kereskedelmi ministerium gyári fölvétele szerint Magyarországon volt cipőgyár:

	1898. évben	1906. évben
gyár	22	43
lóerővel	571	547
alkalmazottal	2,075	3.803
évi termeléssel	3.760,000 K	12.663,000 K

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint cipészettel foglalkozott:

1890. évben	80,969 vállalat	134,336 alkalmazott	1.65
1900. „	79,472 „	118,530 „	1.52

a vállalatok száma 1,497-tel, vagyis 1·87%-kal, az alkalmazottaké 15,806-tal, vagyis 11·75%-kal fogyott.

Németországban a cipészek száma volt:

évben	üzlet	személyzettel	egy üzletre esik személy	5 személyel	50-nél több személylyel
1875	246,000	374,203	1·5	244,591	31
1882	247,779	398,757	1·6	245,940	71
1895	237,160	388,443	1·6	233,650	258
1907	200,362	369,606	1·8	196,990	484

1882 óta az üzletek száma 47,417-tel, a személyzet száma 70,849 emberrel fogyott.

Hogy Nagybritanniában is hanyatlak a cipészek ipara, illetőleg tért foglal a nagyipar, mutatják azok a számok, melyek az összes népességgel szemben az építésnél, a szabóságnál és a cipészetnél a számba vett keresők arányában jelentkeznek.

évben	összes népesség	építkezésnél	10.000 lakóra esik	szabóságnál	10.000 lakóra esik	cipészetnél	10.000 lakóra esik
1851	17,927,609	398,756	222	139,219	77	243,955	135
1861	20,066,224	472,221	235	142,955	71	255,791	127
1871	22,712,266	583,019	237	149,664	66	224,559	96
1881	25,968,286	686,999	263	160,648	69	224,059	83
1891	29,001,018	701,248	241	208,720	71	248,789	85
1901	42,527,843	945,875	290	259,292	78	251,243	77

Míg az építészetnél alkalmazottak száma gyorsabban halad, mint a népesség növekedése, a szabók száma pedig a népességgel egyenlő lépést tart, a cipészek száma a népességgel szemben majdnem 50%-kal fogy.

A szitakötő ipar teljesen megszűnt kézműves-ipar lenni, egészen a nagyipar és a gép hatalmában áll. «A szitakötők (mondja Flechtner a *Verein für Socialpolitik* nagy enquete-művében) nevüket ma már csak szokásból viselik, tényleg már csak szitákkal házalók. Árujuk kézművesség útján ma már egyáltalán nem készül; a szita két alkatrésze, a szövet és a ráma, készen jó a gyárból, s az úgynevezett szitakötő legfőlebb összeilleszti őket; de ma már az összeillesztés is gyárban történik. A lószőr és a fa szitafenek még kézimunka, de a tőke hatalma itt is az önálló vállalkozót az otthonmunka fölhasználása által leszorította a szinterről.»

A népszámlálás szerint Magyarországon szitakészítő volt :

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	503	403	384	307
közte segéd nélkül	306	—	231	—
1—5 segéddel — —	183	279	145	237
9—20 „ — —	14	124	3	23

A kötélverés egészen a nagyipar hatalmában van. A vidéken meg itt-ott föltünetező kötélverő már csak emlékeztet a multak idejére. A drótkötél egyrészt, de a sikerült gépek meghonosítása a kenderköteleknél is, a zsinegek különböző nemeinek óriási fogyasztása, a hajó-óriások szükséglete nagyobb mennyiségű és erősebb minőségű kenderkötelekben: forradalmat idézett elő a kötélverő mesterségben, melynél a kézműves mesterember léte volt az áldozat.

A kötélverés mint kéziipar vesztett azáltal is, hogy a mezőgazdaságban ma lánczot használnak, hol azelőtt kötél volt szokásos. Míg más kézműves mesterségnél a nagyipar térfoglalása legalább a javítást hagyta meg a kézműnek, a kötélverőnek ez sem jut, mert itt nem igen fordul elő a javítás.

A népszámlálási adatok szerint len- és kenderkikészítéssel, kötél-, tömlő- és heveder-gyártással foglalkozott Magyarországon :

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	2,223	2,082	2,015	2,764
közte segéd nélkül	1,214	—	1,057	—
1—5 segéddel — —	975	1,568	1,004	1,612
6—20 „ — —	28	251	30	266
20-nál több segéddel	6	268	14	886

Időközben lényegesen átalakulhatott ez az ipar a nagyvállalatok működése folytán, ugyanis következő 6 gyár 690 lóerővel, 1270 munkással működik ma; a szegedi Kenderfonógyár részvénytársaság Szegeden 250 lóerővel és 500 munkással, Mezőhegyesen 80 lóerővel és 120 munkással, Komádiban 100 lóerővel és 200 munkással, Sirola János Fiumében 60 lóerővel és 50 munkással, Michels Ó-Palánkán 100 lóerővel és 200 munkással, ifj. Thiel Konrád Futakon 100 lóerővel és 200 munkással.

A kereskedelmi ministérium gyári fölvétele szerint volt kötél- és zsineg-gyár:

	1898. évben	1906. évben
gyár — — — — —	5	12
lóerővel — — — —	702	4,165
alkalmazottal — — —	771	2,975
évi termeléssel — —	2.117,000 K	13.600,000 K

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint volt

1890. évben	2,108 kötélverő	3,425 alkalmazottal
1900. „	1,589 „	3,306 „

Németországban volt:

1875. évben	9,384 vállalat	6,868 alkalmazottal
1882. „	8,371 „	8,268 „ köztük 20-nál több segéddel
1895. „	6,953 „	13,961 „ 42 vállalat 6,482 „
1907. „	5,349 „	18,267 „ 63 „ 7,090 „

A kalap-készítés mint kézműipar kihalás előtt áll. A kalapgyárak elfoglalták helyét, a gyári és nagyvállalatokkal a kis kalapos megküzdeni nem tud.*

A nemezkalap gyártása, akár szőr-, akár gyapju-nemez kalapról van szó, a gépek alkalmazásával csakis nagyvállalatban lehetséges, a kézműves e téren nem tud versenyezni. Ügyes kézimunkás a kalaphoz szükséges nemez előkészítését (facholását) csak 3—4 óra alatt végzi, és maga a nemezelés ismét sok időt igényel. Géppel a szőrkalaphoz 72 darab készíthető elő (facholható), míg kézzel csak 4—5. Egy-egy napszámos géppel 8-szor többet végez, mint a

* A ki czégén ma még „kalapgyártó”-nak nevezi magát, mégis szinte kizárólag csak kalapkereskedő vagy kalapjavító s talán csak egész kis mérvben új kalapok gyártója; az utóbbi esetben a formákat készen kapja a gyárból, s műhelyében csak alakítja és diszíti a kalapokat. De a kézműszerű kalapgyártás e maradványai elhanyagolható mennyiségnek tekinthetők. Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*, I. 593. — A kisipar (a kalaposé) nem alkalmazkodott (Bécsben) a termelés megváltozott viszonyaihoz, s ezért nyomasztó függésbe jutott a kevés számú kalap-gyárral szemben, melyet a részlet-munkával, vagy mint eladó támogat. Aránylag rövid idő, 30 év alatt a tőkével dolgozó gyár egészen kisajátította a kalapos-ipart s a kisigárosok nagyobb részét ipari alkalmazottakká süllyesztette. Dr. Weisskirchner Richard: *Untersuchungen über die Lage des Handwerks in Oesterreich*. 38.

tanult kézműves kézimunkával. A gyapjunemez előkészítése (előfonás és bundázás) még nagyobb előnyt ad a gépi munkának. A festés a nagyvállalatnál 50%-kal olcsóbb, mint a kézművesnél, szóval kalapos ma csak nagyvállalat lehet.

A népszámlálás szerint kalapos volt Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen	2,396	2,185	1,779	1,728
közte segéd nélkül	1,291	—	1,006	—
1—5 segéddel	1,076	1,787	748	1,178
6—20	25	208	20	179
20-nál több segéddel	4	100	5	362

A kereskedelmi minisztérium gyári fölvétele szerint volt:

	1898. évben	1906. évben
kalapgyár	12	21
lóerővel	140	491
alkalmazottal	569	1,233
évi termeléssel	1.392,000 K	5.120,000 K

A szappanos és gyertyamártó ipar mint mesterség kiveszöben van. A chemia gyáripárt teremtett, mely a szóda, elain, glycerin, palmitin, palmaolaj stb. anyagokból, a szappanfogyasztás óriási fokozása mellett is egymaga szolgáltatja a nagy mennyiséget, még pedig olcsóbb áron, mint annakelőtte a szappanos. A gyertyamártót pedig tönkretette a világításnál beállt változás, a gáz, petroleum és villam használata s a stearingyertya meghonosodása, mely utóbbi sohasem volt kézműves foglalkozása. A viaszgyertya még itt-ott készül a mézesbábosnál, de itt is erősen mutatkozik a gyári befolyás.

A szappan készítése jól berendezett és kellő tőkájű kisebb vállalatokban is jövedelmező foglalkozás, de mindig gyári berendezést igényel, különben a nagy gyárak versenyét nem bírja el.

A népszámlálási adatok szerint Magyarországon gyertya-, szappan- és illatszergyártással foglalkozott:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen	546	747	488	1,040
közte segéd nélkül	294	—	294	—
1—5 segéddel	239	416	213	376
6—20	9	57	21	211
20-nál több segéddel	4	274	5	453

A kereskedelmi ministerium gyári felvétele szerint volt:

	1898. évben	1906. évben
szappangyár	19	47
lóerővel	—	962
alkalmazottal	—	1,414
évi termeléssel	5,213,000 K	21,486,000 K

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint volt:

1890. évben	—	1,023 szappanos,	2,949 alkalmazott
1900. „	—	1,012 „	5,046 „

Németországban volt:

1875. évben	2,656 vállalat	5,247 alkalmazottal
1882. „	2,370 „	6,397 „ e közt 20-nál több alkalmaz.
1895. „	1,855 „	9,309 „ 108 vállalat 4,075 segéddel
1907. „	1,619 „	14,463 „ 195 „ 9,103 „

A *fazekas-ipar* már csak vidéken található, életerejét elvette a kőedény, zománczos vasedény, a bádog- és nikkelledény. Életképes a nagyipar haladása folytán csak ott lesz, a hol a nagyiparral nem találkozik. Rokonát, a kályhás-ipart szintén erősen fenyegette a vaskályha nagyban-gyártása, de a közegészségi szempontból ismét érvényre jutott agyag- vagy porcellán-kályha fenntartotta a kályhásipart, kivált a szerelésnél és a tisztogatásnál. Gyárak kis mesterekkel szerelik a kályhákat, mert saját regieben ez a művelet többbe kerül.

A népszámlálási adatok szerint Magyarországon volt fazekas:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen	4,394	2,674	4,077	2,846
közte segéd nélkül ...	2,764	—	2,555	—
1—5 segéddel	1,598	2,392	1,474	2,256
6—20 „	31	258	44	417
20-nál több segéddel ...	1	24	4	173

Ausztriában volt 1890. évben 3,254 fazekas 8,658 alkalmazottal, 1900. évben pedig már csak 2,755 fazekas 12,652 alkalmazottal. Egy-egy vállalatra jutott előbb 2,66, újabban 4,59 alkalmazott.

Németországban fazekas-iparral foglalkozott:

1882. évben	—	—	—	11,400 vállalat	24,835 alkalmazottal
1895. „	—	—	—	6,351 „	23,001 „
1907. „	—	—	—	3,928 „	23,802 „

Az *esztergályosipart* a nagyipar kiszorította önállóságából; az esztergályos most csak a nagy asztalosműhelyekben segéd munkásul szolgál. A nagyipar készíti a gombokat, asztal- és széklábakat, zongoralábakat, botokat és egyéb esztergályozott butorrészleteket, nap- és esernyőnyeleket. Különben is az esztergályosipar részben elvesztette legfőbb keresetforrását a fonás és szövés gyári átalakulásakor, mert most orsó, motolla és hasonló szerszám fából nem kell senkinek. A vasbutorgyártás elvette az esztergályostól legjobb cikkeinek egy részét. Vaságyak, vas-asztalok, vasszékek, virágállványok, pipaszárak, ruhafogasok, lépcsőrácsok váltották fel az előbb esztergályozott holmikat.

A népszámlálási adatok szerint volt esztergályos Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen	1,249	1,019	1,316	996
közte segéd nélkül	761	—	807	—
1—5 segéddel	468	775	477	830
6—20 „	18	134	22	166
20-nál több segéddel	2	110	—	—

A *fésüs-iparosra* nincs többé szükség. A kaucsuk és czelluloid-fésük kiszorították a szarufésüt a nagy fogyasztásból, a nagyipar pedig gyárilag készíti még azokat a csontfésüket is, melyek előbb a fésüs főfoglalkozását tették. A még megmaradt szarufésü-szükségletet ma a gyár elégíti ki, a kisiparos gépek segítségével készít ugyan még csontfésüket, főfoglalkozása azonban a csont-árúkkal való kereskedés. A nagyipar a csontfésüggyártást 13-fele mütétté alakította át, s e mütéteket nagyobb részét gépekkel végezteti.*

* A fésüs-iparnak ma már csak szegényes maradványai láthatók; a gyár az egész vonalon győzött. Ma már nem is képeznek ki tanulókat, a kitanult fésüs-segédék, a hol még akad, idősebb emberek; a gyár nem szorul tanult munkásokra. Paul Voigt: *Untersuchungen über die Lage des deutschen Handwerks*, IX. B. 326.

A népszámlálási adatok szerint volt Magyarországon fésüs:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	456	254	405	264
közte segéd nélkül — —	294	—	244	—
1—5 segéddel — —	161	248	157	236
6—20 * — — —	1	6	4	28

A puskaműves jelentősége teljesen megváltozott; ma lőfegyvereket, puskákat, pisztolyokat, revolvereket már csak nagy gyárak óriási gépfelszerelésekkel készítenek, sőt még a luxusfegyverek (vadászpuskák) is gyárakban állítatnak elő, a puskaműves javításokkal és gyárakban készült lőfegyverek kereskedelmi értékesítésével foglalkozik.

A népszámlálási adatok szerint fegyvergyártással foglalkozott Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	140	151	97	1,293
közte segéd nélkül — —	92	—	58	—
1—5 segéddel — —	45	80	35	67
6—20 * — — —	2	25	3	32
20-nál több segéddel —	1	46	1	1,149

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint volt 1890-ben 667 puskaműves 5,798 alkalmazottal, 1900. évben pedig csak 470 puskaműves 2,042 alkalmazottal.

Zongorák ma már csak nagy gyárakban állítatnak elő; a kézműves zongorakészítő hangolással, javítgatásokkal és nagy ritkán gyárakból vásárolt zongora-alkatrészek összeállításával, egy-egy új zongora készítésével foglalkozik.

A népszámlálási adatok szerint orgona- és zongora-készítéssel foglalkozott:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	80	116	109	198
közte segéd nélkül — —	52	—	59	—
1—5 segéddel — —	21	35	43	81
6—20 * — — —	6	59	5	48
20-nál több segéddel —	1	22	2	69

Órák, még pedig fali órák épűgy, mint zsebórák, ma már csak óriási nagy gyárakban készülnek. Az órás ezen

gyárilag készített órák árulásával, órák javításával foglalkozik és nagy ritkán csinál gyárakból vásárolt órarészletekből egy-egy új órát.*

A népszámlálási adatok szerint Magyarországon volt órás:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen _ _ _ _	1,293	816	1,770	1,251
közte segéd nélkül _ _	825	—	1,059	—
1—5 segéddel _ _ _	461	767	701	1,170
6—20 " _ _ _	7	49	10	81
20-nál több segéddel _	—	—	—	—

A kormány által segélyezett szentgotthárdi óragyár, mint szerencsétlen kísérlet nem vált be. Ausztriában volt:

1890. évben _ _ _ _	3,941 órás	4,418 alkalmazott
1900. " _ _ _ _	4,252 " órás	4,648 " alkalmazott

Németországban volt órás:

1875. évben	12,766 vállalat	10,333 alkalmazottal
1882. " 13,789	" 14,728	" közte 20-nál több segéddel
1895. " 16,192	" 17,193	" 65 váll. 7,834
1907. " 15,564	" 22,213	" 96 " 12,803

A nagyiparnak romboló hatása a kisiparra kitűnik a badeni Schwarzwald vidékén elterjedt órás-iparnál. Azon a vidéken 1861. évben még 1700 mester működött. 1873-ban már csak 1400, 1882-ben 1034 mester 2000 segéddel, 1895-ben már csak 364 mester 706 segéddel és 1905-ben 132 mester 273 segéddel. Az ottani vidék iparegyesülete 1888-ban emlékiratot intézett a badeni kormányhoz, melyben kijelenti, hogy a Schwarzwald óraipara menthetlenül tönkre megy és a háziiparosok még csak úgy tarthatják fenn magukat, ha a nagyipar szolgálatába szegődnek.

Az *aranyozó* fő munkáját, a rámakhoz való léczeket, minden változatosságában ma már a gyár végzi, az aranyozó-

* Az óráskok a részletárusok, a kik a fogyasztó-közönség közt való terjesztést gyakorolják. A kereskedés mellett óra-igazgatást is űznek, de új órák gyártása nyers anyagból a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, s már csak elvétve fordul elő a technikai ki- és továbbképzés érdekében. Roche: *Die Uhrenindustrie. Handbuch der Wirtschaftskunde Deutschlands*, III. 482.

mester csak a rájuk összeillesztését és a léczek alkalmazását, szóval a munka befejezését végzi.

Aranyozó volt:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen	126	180	158	261
közte segéd nélkül	63	—	95	—
1—5 segéddel	58	118	50	103
6—20 „	5	62	11	95
20-nál több segéddel	—	—	2	63

Ausztriában volt léczcsináló és aranyozó:

1890. évben	—	—	—	706 vállalat	2,327 alkalmazottal
1900. „	—	—	—	1,066 „	4,394 „

Lényeges átalakítást teremtett a nagyipar és nagykereskedelem a lakatos, kovács, bádogos, kádár, könyvkötő, asztalos és szabómesterségekben; átváltoztatta működési körüket és sok tekintetben függökké tette őket a nagyvállalatoktól.

A lakatos- és kovács-mesterségekre nagy hatással volt a vaskohászatnak gyors fejlődése. A vasöntés átalakulása számos árút vont el a lakatosok és kovácsok működési köréből. Öntött vaskályhák, tüzelők, rácsok, kereszték stb. kerültek forgalomba. A lágyöntvény (Temperguss) a kovácsolást sok esetben mellőzhetővé teszi. A hengerművek hasonlóképp sok árút vonnak el ezektől a mesterségektől; a kovácsolt vascsövek, kocsitengelyek, üllők, kalapácsok, balták, villák ma csak gyárilag készülnek. Vasedények, szegek, drótszegek, csavarok, lánczok, szerszámok, lapátok, ásók, kapák, kaszák, lakatok, kulcsok, vasalások, lépcsők, hevederek stb. nagyjából a nagy vállalatok üzeméből kerülnek ki.

De azért a nagyipar a lakatos- és kovács-mesterember foglalkozását nem teszi semmivé, hanem teljesen átalakítja. Így a lakatos mestersége többé nem lakat, kulcsok, pántok és egyéb tárgyak készítésében áll, ezeket ma mind a nagyipar állítja elő, a lakatos csak alkalmazza, helyükre igazítja, javítja vagy minősíti e tárgyakat. A kovács ma már ritkán csinál patkót, legfőleg hibás patájú ló számára kovácsol

kivételes patkót, a patkót készen veszi a gyárból: szeget ma már nem kovácsolnak, a drót- és vasszeg ma gyári munka. A szerárúk, kapa, ásó, kalapács, villa, csavar stb. készítése ma már a nagyvállalatok kezei közt van.

A lakatos- és kovácsmesterségnek egyaránt nagy számú foglalkoztatást ad az újkor két nagy lendítője: a vasút és a gép. A vasutak szerelése és a gépek kezelése egész sereg lakatosnak és kovácsnak ad rendes és jól fizető foglalkozást, de természetesen egész más természetűt, mint a milyen volt hajdan.

A népszámlálási adatok szerint Magyarországon volt:

a) *kovács*

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	28,128	19,194	28,742	21,695
közte segéd nélkül —	15,427	—	14,897	—
1—5 segéddel — —	12,591	18,308	13,732	19,885
6—20 „ — — —	108	827	92	763
20-nál több segéddel —	2	59	21	1,047

b) *lakatos*

összesen — — — —	4,940	7,654	4,887	9,818
közte segéd nélkül — —	2,505	—	2,162	—
1—5 segéddel — — —	2,146	4,320	2,313	4,732
6—20 „ — — — —	268	2,405	374	3,354
20-nál több segéddel —	21	923	38	1,732

c) *gépész*

összesen — — — —	—	—	3,925	966
segéd nélkül — — —	—	—	3,293	—
1—5 segéddel — — —	—	—	626	926
6—20 „ — — — —	—	—	6	40

A kereskedelmi ministerium gyári fölvétele szerint volt:

a) *lakatos-árú gyár*

	1898. évben	1906. évben
gyár — — — — —	45	61
lőerővel — — — — —	490	881
alkalmazottal — — — —	2,522	3,551
évi termeléssel — — —	7.372,000 K	9.426,000 K

b) *kovácsolt-árú gyár*

gyár — — — — —	44	66
lőerővel — — — — —	2,411	3,524
alkalmazottal — — — —	1,175	2,932
évi termeléssel — — —	6.378,000 K	8.269,000 K

Ausztriában a népszámlálás adatai szerint volt 1890. évben 26,047 kovács 49,839 alkalmazottal, és 1900. évben 26,907 kovács 61,201 alkalmazottal; továbbá 1890-ben 8,565 lakatos 58,687 alkalmazottal, 1900. évben pedig 7,926, 77,384 lélekkel.

Németországban volt:

a) *kovács*

1875. évben	79,712	vállalat	54,843	segéddel	
1882. "	74,339	"	65,916	"	közte 20-nál több segéddel
1895. "	70,243	"	72,111	"	44 vállalat 1,461 "
1907. "	67,346	"	84,152	"	187 " 11,998 "

b) *lakatos*

1875. évben	24,749	vállalat	45,303	segéddel	
1882. "	24,409	"	42,221	"	közte 20-nál több segéddel
1895. "	25,390	"	79,515	"	393 vállalat 19,180 "
1907. "	25,434	"	128,990	"	887 " 59,603 "

A *bádogos* mesterség egészen elvesztette régi jelentőségét. Bádogedényeket, (vedreket, öntöző-kannákat, lámpákat, kádakat stb. ma már nagyban gyári úton készítenek; nagyvállalatok a saját szükségleteikre megkívánt bádogedényeket saját gyáraikban saját munkásaikkal, gépek segítségével készítetik, így conservgyarak a szelenczéket, a petroleumfinomítók a petroleumtartó edényeket. Az edénygyártás — azelőtt a bádogos főüzletága — ma már csak kivételkép működése tárgya; talán vidéken és külön kivánság esetén készítenek még bádogedényeket, különben csak javításra szorítkozik ma a bádogos. Régi működése helyett a víz- és gázvezetékekkel kapcsolatos szerelés jutott osztályrészüül és ez, főként nagy városokban, teljesen kárpótolja a mestereket a régi munkakör elvesztéseért. Bádogos-munka ma a ház vízlevezető csatornája, az ablakkövédők, a különböző építési díszítések; ez nagyvárosokban jó keresetet nyújt a mesterembernek; de itt is a bádog-, ón- és horganyból sajtolt, kivert vagy öntött díszítvényeket, csöveket és efféléket gyárilag készítenek és csak az alkalmazás, összeillesztés, szóval a véglegesítés munkája jut a mesterembernek.

Magyarországon a népszámlálási adatok szerint bádog-
gos volt:

	1893. évben		1900. évben	
	vállalat	segéddel	vállalat	segéddel
összesen — — — —	2.086	3.295	2.746	4.756
segéd nélkül — —	888	—	1,145	—
1—5 segéddel — —	1.103	2.105	1.482	2.839
6—20 „ — —	89	705	102	890
20-nál több segéddel —	6	485	17	1.027

A kereskedelmi minister fölvétele szerint bádogárgyár volt:

	1898. évben	1906. évben
gyár — — — — —	3	6
lőerővel — — — — —	26	57
alkalmazott — — — — —	60	447
évi termeléssel — — — —	1,046.000 K	1,158.000 K

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint volt:

1890. évben — — — —	5.088 vállalat	12.222 alkalmazottal
1900. „ — — — —	5.964 „	21.952 „

Németországban volt:

1875. évben — — — —	15.240 bádogos	22.522 segéddel
1882. „ — — — —	17.583 „	19.781 „
1895. „ — — — —	20.640 „	29.313 „
1907. „ — — — —	21.567 „	37.623 „

A *kádár* mestersége lényegében a hordó készítésére és kijavítására szorítottatott. A tőke befolyása alatt számos, előbb a kádár által készített cikk ma vas-, pléh- vagy kőedény és porcellánból való; a konyhában a vízkannák és medenczék, a háztartásban a mosóteknő, medenczék, vízfelfogó- és fürdőkádak, vedrek, húsedények többé nem fából készülnek és így a kádár egész sereg árút vesztett foglalkozása köréből. A nagy gyárak új hordó és kijavítási szükségleteiket saját gyáraikban általuk fizetett munkásokkal végeztetik; nagy-borkereskedők, sörgyárak, szeszgyárak saját helyiségeikben készítették és javították hordóikat; ez a körülmény az önálló kádármesterek számát megapasztyja. Gépekkel ellátott nagy hordógyárak hasonlóképen hatnak e mesterség régi erejének megtörésére. De mindezek mellett, főképen a vidéken és javítás okából s a pinczekezelésnél, a kádár mestersége még tartja magát.

A népszámlálási adatok szerint hordó-gyártással foglalkozott Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — —	5.519	3.008	4.567	2.666
e közt segéd nélkül —	3.898	—	3.175	—
1—5 segéddel — — —	1.571	2.432	1.346	2.097
6—20 „ — — —	45	419	40	379
20-nál több segéddel —	5	157	6	190

Ausztriában volt:

1890. évben — —	8.948 kádár	14.954 alkalmazottal
1900. „ — —	7.638 „	13.527 „

Németországban a kádárok száma volt:

1875. évben	39.144 vállalat	58.422 alkalmazottal
1882. „	32.639 „	50.965 „
1895. „	24.150 „	43.005 „
1907. „	18.667 „	37.488 „

20-nál több segéddel
74 v. 3.473 s.
132 v. 6.912 „

A kereskedelmi ministerium fölvétele szerint volt:

	1898. évben	1906. évben
hordógyár — — — — —	9	15
lóerővel — — — — —	224	521
alkalmazottal — — — — —	344	504
évi termeléssel — — — — —	1.040.000 K	2.000.000 K

A *könyvkötés* mesterségét a tőke erősen leszorítja az életben. Egész foglalkozási ágak, melyeket előbb a könyvkötők végeztek, kivétettek működési teréből. Dobozgyárak, albumgyárak elégitik ki a gyári ipar által megolesóbbodott s ép ezért óriási mértékben megnagyobbodott szükségletet. Üzleti könyveket és jegyzetfüzeteket, írásfüzeteket gyárak készítenek. Maga a könyvkötés legtöbb részében gépek műveleteire tért át s tette lehetővé, hogy a nagy nyomdák nyomdai műhelyeikbe kebelezzék be a kiadással járó könyvkötést is. Mindez átalakítólag hat a könyvkötő mesterségére, csak a megrendelésre kötendő könyvek maradnak munkateréül, s ha át nem tér gépek alkalmazására, az élet küzdelemén nehezen áll meg.

A népszámlálási adatok szerint könyvkötő volt Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen — — — —	700	1.089	773	1.433
e közt segéd nélkül — — — —	325	—	335	—
1—5 segéddel — — — —	332	677	387	737
6—20 „ — — — —	41	344	46	433
20-nál több segéddel — — — —	2	68	5	263

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint volt:

1890. évben — — — —	2.926	könyvkötő	9.776	alkalmazottal
1900. „ — — — —	2.868	„	14.933	„

Németországban volt:

1875. évben	10.843	vállalat	20.781	segéddel
1882. „	12.503	„	22.229	„ 20-nál több segéddel
1895. „	13.896	„	53.909	„ 541 v. 30.423 „
1907. „	12.630	„	60.759	„ 604 „ 40.874 „

Az *asztalos* mesterségében a gépek a nagytermelés számára nagy előnyöket biztosítanak; igaz, a nagytermelő, a nagyvállalat is a kézműves munkára szorul, de termelésében a munka helyes megosztása-, a gépek és a mozgató erő felhasználásával sokkal olcsóbban állítja elő czikkeit. A kör- és szalag-fűrész, a gyalugép, a véselő gyalu (Fräsmaschine) és több másféle gép az asztalosipart is teljesen átalakítja s a nagyvállalatok igájába szorítja a kézművest. A székgyár, a ládagyár, a billiárdgyár, ablak- és ajtógyár mellett az asztalos, ki széket, ládát, billiárdot vagy ablakfát, ajtót akar készíteni, meg nem élhet; a nagyvállalat tönkre teszi törekvéseit. Nagy hatással van az asztalosmesterségre az a körülmény is, hogy bizonyos műveletei egészen kiestek munkaköréből. A parkéta csak gyárilag készül, hajlitott butorgyarak részben elfoglalják az asztalosmunkákat; furnirgyarak az asztalost, előnyére, most már felmentik a furnirok készítésétől. Az önálló asztalosok számát pedig apasztja a nagyiparnak az a törekvése, hogy készítményeihez az asztalosmunkát saját telepein saját munkásaival végezteti; így foglalkoztat egy hajógyár, vaggongyár, butorgyár, kocsigyár nagyszámú asztalosmunkást. A kézműves asztalos ma vagy a gyárban lesz jól fizetett munkás, vagy a butorkereskedő számára dolgozik és

fönntartja látszólagos önállóságát, vagy vidékre szorul, vagy többé-kevésbé javítással és helybeli megrendeléssel foglalkozik. Döntő szerepet ma a gyár és nagyvállalat játszik.

A népszámlálási adatok szerint Magyarországon volt asztalos

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	segéddel	vállalat	segéddel
összesen	17.515	18.612	19.313	22.770
e közt segéd nélkül	10.235	—	10.728	—
1—5 segéddel	6.722	12.321	7.863	14.702
6—20	513	4.407	661	5.624
20-nál több segéddel	45	1.884	61	2.444

A kereskedelmi ministerium gyári fölvétele szerint asztalos- és butorgyár volt:

	1898. évben	1906. évben
gyár	76	84
lóerővel	861	1.806
alkalmazottal	3.313	5.068
évi termeléssel	10,767.000 K	15,139.000 K

Ausztriában a népszámlálás szerint volt:

1890. évben	31.735 asztalos	83.169 alkalmazottal
1900. „	32.609 „	100.884 „

Németországban asztalos és butorkészítő volt:

1875. évben	120.510 vállalat	110.000 alkalmazottal
1882. „	114.722 „	116.580 „ e közt 20-nál több munkással
1895. „	113.543 „	185.452 „ 904 v. 41.782 m.
1907. „	110.381 „	282.162 „ 2.173 „ 113.411 „

A ruházati iparban a szabóság erős küzdelemben áll a confectió vállalatokkal. Ezek a vállalatok nagyban, gépek segélyével, külön mértékvétel nélkül készítik a ruhákat s a vevők testéhez esetleg kis igazítással illesztik, illetőleg igényeikhez alkalmazkodik. A küzdelem e nagy vállalatokkal már azért is végzetes, mivel a kereskedelmi szellem minden előnyével, tehát a helyzet minden változatosságának felhasználásával dolgozik, a mi az egyes szabónál, ki megrendelőjére vár, teljes lehetetlen.*

* A szabó-mesterség sorsa is olyan, mint a többi kézművességé, melyek az egyéni szükségletet, főképp a ruházatkodást szolgálják; az olcsó tömegárú elvonja tőlük a szegényebb osztályok vásárló közön-

Tömeges termelésnél a nagyvállalat határozott előnyben van még a géppel dolgozó kisiparossal szemközt is. Akár saját műhelyében, akár a kiadórendszer alapján a férfiruha-confectio előnye a következőkből tűnik ki. Saját központi műhelyben két szakmunkás és egy szolga megfelelő gépezettel kiszab tíz órás munka-napon 150 rend öltönyt, minek költsége 30—33 K, beleértve az üzemköltséget is, tehát egy-egy rend öltöny szabásdíja 0·20—0·22 koronába kerül. Kézzel való szabásnál ugyancsak a 150 rend öltönyre tíz szakképzett szabász kell mintegy 85—90 K költséggel, vagyis egy rend ruha szabási költsége 0·56—0·60 K-ba kerül. A varrásnál a tömeggyártás mindig a munkamegosztásból származó csoportszervezet alapján dolgozik; többnyire van 10-es csoport. Vezető, I-ső és II-od gépész vagy tűző, I-ső és II-od vasaló és öt kézi munkás. Egy ilyen csoport készít naponként (tíz óra) tíz rend ruhát 3·60—6·50 K-jával, átlagosan 5·0 K-ás munkabérrel. Ha a kisiparos megfelelő munkamegosztás nélkül maga dolgozik ilyen confectionis ruhát, még ha varrógépe van is, a ruha költsége átlagosan legalább is 10%-al több. A finom megrendelt

ségét, másrészt a mérték szerint dolgozó finomabb üzletek megfosztják őket a tehetősebbek pártolásától. Egy ideig valami középút-féle marad számukra, a mely azonban úgy elolvad, mint a hó a tavaszi napsugártól, abban a mértékben, a melyben az «előkelő» üzletek olcsóbbakká, az olcsók pedig jobbakká válnak. Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*, I. 600. — Három különböző réteg van: a legalsó a kis szabóké, mely alig különbözik a napibéres munkásoktól, s apránként átolvad azokba; aztán van a mértékre dolgozó kereskedők osztálya s legfölül a ruhákkal kereskedő ipari vállalkozóké. A régi kézművesség megszűnt, s ki van zárva, hogy a ruha-termelés valaha ismét egységes legyen. Naumann: *Neudeutsche Wirtschaftspolitik*. 246. l. — A ruha-készítés kereskedelmi alakulata, nagy tőkék befektetése, külföldi fogyasztó-piaczok keresése s más effélék útján, mint mindenütt, Bécsben is nagyban emelte s szélesebb alapra fektette ez ipart, de a kézműves-osztályt háttérbe szorította, a mennyiben lejjebb szállította érintkezését a fogyasztókkal, egyrészt a confectionok közbeiktatásával, másrészt a nagy szabóéval, a ki azonban sokkal kevésbé kézműves-szabómester, mint inkább főként kereskedelmileg képzett vállalkozó. Leiter Friedrich: *Untersuchungen über die Lage des Handwerks in Oesterreich*. 586.

ruhafélék készítésénél azonos művészi és technikai munka mellett, legfőleg az anyag beszerzésénél mutatkozó különbség esik a nagyiparos javára.

A népszámlálás adatai szerint volt szabó Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazott	vállalat	alkalmazott
összesen	28.209	26.342	37.478	30.592
e közt segéd nélkül	17.057	—	23.981	—
1—5 segéddel	10.393	19.000	12.708	23.082
6—20 „	735	6.439	756	6.326
20-nál több segéddel	24	903	33	1.184

Ausztriában volt a népszámlálási adatok szerint:

1890.	—	—	évben	62.995	szabó	122.396	alkalmazottal
1900.	—	—	„	74.314	„	126.677	„

Németországban volt:

1875. évben	211.713	vállalat	87.210	alkalmazottal
1882. „	211.603	„	212.638	„ közte 20-nál több segéddel
1895. „	265.798	„	179.519	„ 267 vállal. 10.011 „
1907. „	320.235	„	289.887	„ 1.186 „ 61.089 „

Jellemző, hogy a segéd nélküli üzletek száma és a 20 nál több segéddel dolgozóké erősen emelkedik:

1882. évben	154.471	segédnélküli,
1895. „	188.449	„ 267 vállal. 20-nál több segéddel 1.673 s.
1907. „	213.244	„ 1.186 „ „ „ „ 61.089 „

A kereskedelmi minisztérium gyári fölvétele szerint volt:

	1898. évben	1906. évben
nagy szabó	48	64
lóerővel	—	90
alkalmazottal	1.263	4.569
évi termeléssel	9.539,000 K	11.332,000 K.

A tőke hatalma igen sok iparágban akkép hat, hogy a kisebb vállalatok működését megszünteti és a nagy vállalatok uralmát állapítja meg.* Áll ez kivált oly árúk gyár-

* A tőke ezen felszívó-képességét mutatja az a körülmény, hogy az önálló iparosok száma, annak ellenére, hogy az iparban működők száma általában folytonosan emelkedik, aránylag állandóan kisebbedik; így Németországban 1000 kereső közül önálló iparos volt

1882 évben	—	—	—	—	—	—	—	—	—	344
1895 „	—	—	—	—	—	—	—	—	—	249
1907 „	—	—	—	—	—	—	—	—	—	176

tásánál, melyek a forgalomba könnyen juthatnak, s melyeknél a személyes igények nem játszanak szerepet; ilyenek a sör, liszt, cukor és egyéb nagy kelendőségű czikkek.

A *sörgyárak* fejlődéséből kitűnik a tőke átalakítási iránya. Magyarországon az 1859/60. gyártási évben 490 sörfőző 666,000 hektoliter sört főzött, 1894/5-ben már csak 108 gyár, de 1.415,000 hektoliter és az 1907/8. évadban 85 gyár 2,156,000 hektoliter sört termel; tehát kevesebb gyár nagyobb gyártással, vagyis a kisebb főzők megszűnnek. Ausztriában 1859/60-ban 2,824 sörfőző 6.908,000 hektolitert termeszt, 1905/6-ban 1271 gyár 20.420,000 hektolitert. Németországban a sörfőzők és sörgyárak száma 1882-ben 15,327, 1895-ben 11.859 és 1908-ban 5,270 volt.

A *malomiparnál* az úgynevezett vámos malmokat mindinkább háttérbe szorítják a nagy kereskedelmi malmok.

Szükségtelen utalni arra az óriási átalakításra, melyet a tőke a technika segítségével a malom-iparban véghez vitt. A malomkőpár, a garat és a kerék, az egyszerű vizimalmot jól felszerelt malommá teszi; de hányféle készülék jelentkezik egy nagyszabású gőzmalomban? Az úgynevezett kopatóban, a hol a gabonát az idegen anyagtól, portól, konkolytól és más magvaktól elkülönítik, s a gabona azon részeit, melyek lisztnek nem valók, mint a hegyek, szakál és csíra, eltávolítják, egész sereg géppel találkozunk, milyen a rögszita, tarár, boby, tisztítóhenger, eureka, trieurhenger, a hegyezőkőpár stb.; magánál az őrlésnél ismét a darahenger, a griz-, dercze- és lisztválasztó-henger, a rázószita, a griz- és derczetisztító, a detacheur, a lisztkeverő, azonfelül a malomban szükséges forgalom számára az elevátor, a páternoster, a végtelen csavar és más készülékek; az összes gépek mozgatására a gőz- és villamos erőgépek.

A tőke felszívó ereje minden országban észlelhető.

Nagybritanniában a 70-es években még 15.000 malomüzlet volt; ekkor kezdett terjedni a budapesti hengerszékrendszer és ma már csak 9000 malom működik, de az előbbi 52 millió angol mázsa helyett 76 milliót öröl.

Németországban volt malomüzlet:

évben	üzlet	személyzettel	egy-egy üzletre esik személy
1875 _ _ _	57,780	126,563	2.19
1882 _ _ _	42,492	118,604	2.25
1895 _ _ _	44,101	110,267	2.50
1907 _ _ _	37,705	100,991	2.67

A nagyobb malomüzletek állandóan szaporodnak; így az 50-nél több munkással dolgozó malmok száma volt:

1882. évben _ _ _	33	3,097 munkással
1895. " _ _ _	66	6,019 "
1907. " _ _ _	98	9,120 "

A Magyarország malom-iparáról ismételten fölvelt adatokból — mindazáltal, hogy nem egységes módon készültek — a tőke felszívó törekvése világosan kitünik.

A malmok száma Magyarországon Erdély és Horvát-Szlavon-országok nélkül (az összehasonlítás kedvéért, mert az 1863-iki felvétel így történt) a következő:

	1863	1873	1885	1894	1906
gőzmalom _ _ _	147	482	876	1,533	1,787
műmalom _ _ _	70	—	—	—	—
gőz- és vizimalom _ _	—	—	—	108	154
vizimalom _ _	13,474	12,835	9,355	10,278	8,405
mótoros malom _ _	—	—	—	—	351
szélmalom _ _	7,966	6,354	3,196	711	619
szárazmalom _ _	475	842	649	2,033	690
Összesen _ _	22,132	20,513	14,077	14,663	12,006

Az összes malmok száma tehát 1863 óta 1906-ig 10,126-tal, vagyis 45.75%-kal fogyott, köztük a vizimalmoké 5069, vagyis 37.62%-kal, holott a nagymalmok, a gőz- és műmalmok 1734, vagyis 798%-kal szaporodtak.

Az 1906. évi malomipari statisztika csak a kereskedelmi malmok őrlő-képességét mutatja ki. Az összehasonlítás tehát nagyon nehéz. Ha az 500 q napi őrlő-képességen felüli gőzmalomokat, azaz a nagyobb malmokat tekintjük, mindennél erős emelkedéssel találkozunk. Ugyanis volt:

	1884	1906
501 1000 q-ig _ _ _ _	10	38
1001—1500 " _ _ _ _	4	4
1501—2000 " _ _ _ _	7	8
2000-en felül _ _ _ _	1	15

Az 1884. és 1894-iki felvételek kimutatják a 24 órai örölképességet. Ez a tíz évi különbség igen tanulságos. Volt :

	gőzmalom				vizimalom				
	nagy	kis	nagy	kis	nagy	kis	nagy	kis	
1—5	q	1	—	3	—	4	—	9,179	9,937
5—10	“	3	—	7	6	10	—	3,106	3,866
11—20	“	3	—	122	31	21	4	740	2,397
21—30	“	7	—	94	172	13	13	230	614
31—40	“	6	—	105	250	9	25	77	279
41—49	“	6	—	106	212	3	17	56	101
50—99	“	41	—	238	364	11	204	50	—
100—500	“	36	455	110	—	10	76	4	—
501—1000	“	7	17	3	—	—	2	—	—
1001—1500	“	4	6	—	—	—	—	—	—
1500—2000	“	7	4	—	—	—	—	—	—
2000-en felül		1	6	—	—	—	—	—	—

	Szélmalom		Szárasmalom		
	1884	1894	1884	1894	
1—5	q	217	36	2,249	1,220
5—10	“	212	148	744	585
11—20	“	110	345	171	200
21—30	“	63	131	32	26
31—40	“	18	34	1	—
41—49	“	15	13	—	2
50—99	“	14	5	—	—
100—500	“	1	—	—	—
501—1000	“	—	—	—	—
1001—1500	“	—	—	—	—
1500—2000	“	—	—	—	—
2000 en felül		—	—	—	—

A malomiparral foglalkozó személyek számát a három felvétel alapján alig lehet összehasonlítani. Nem tekintve a három felvételben a személyzetet, a malmok beosztása és a foglalkozók minősége is különböző alapokon van felvéve. Volt csak Magyarországon Horvát-Szlavonországok nélkül:

	1873	1885	1894	1906
önálló iparos	—	20,727	—	—
tulajdonos	—	—	14,844	9,618
bérlő	—	—	2,099	—
segítő családtag	—	—	—	3,775
üzletvezető	—	—	6,701	—
tisztviselő	—	—	1,737	1,590
művezető	—	—	—	358
gépész	—	—	1,530	1,981
mólnár (segéd)	—	8,259	9,280	10,566
állandó munkás	—	5,835	—	—
malominas	—	2,143	639	1,088
napszámos	—	3,090	6,278	8,208
egyéb	—	1,600	3,489	4,008
összesen	40,680	44,118	46,597	45,297

Az önálló iparosok száma eszerint 20,427-ről 9,618-ra csökkent, a malmokban foglalkozóké pedig 44,118-ról 45,257-re emelkedett, vagyis a nagymalmok szaporodtak, a kismalmok pedig fogytak.

Ugyanez tűnik ki a gépek adataiból.

A gőzgépek, vízkerekek és turbinák száma és lóereje Magyarországon (Horvát-Szlavonországok nélkül) az 1884. és 1906. években:

	Gőzgépek				Vizkerekek és turbinák			
	száma		lóereje		száma		lóereje	
	1884	1906	1884	1906	1884	1906	1884	1906
nagyobb berendezésű								
gőzmalom	—	—	152	—	36	—	940	—
gőzmalom	—	—	—	2080	—	—	—	—
egyszerű gőzmalom	—	—	800	—	25	—	126	—
gőz- és vizimalom	—	—	—	192	—	—	—	259
vizimalom	—	—	—	—	—	—	—	3.752
					18.801	23.434	48.140	87.069

Az őrlés megoszlásának a kimutatása nehéz, mert a malomkategóriák mások 1884-ben, mások 1894-ben és mások 1906-ban. De azért némi képet kaphatunk a következő táblázatból, összehasonlítván az 1884-iki és 1906-iki adatokat százalékokban:

	Buza		Rozs		Kétszeres	
	1884.	1906.	1884.	1906.	1884.	1906.
nagyobb berendezésű						
gőzmalom	—	—	64·92	—	10·93	—
gőzmalom	—	—	—	80·10	—	58·7
egyszerű berendezésű						
gőzmalom	—	—	13·45	—	24·66	—
gőz- és vizimalom	—	—	—	7·40	—	5·0
vizi malom	—	—	19·01	10·1	61·40	31·8
mótoros malom	—	—	—	2·10	—	4·1
szélmalom	—	—	—	—	—	—
szárazmalom	—	—	0·72	0·2	0·82	0·4
			1·90	0·1	2·19	0·01
					1·21	0·1

	Árpa		Tengeri		Köles	
	1884.	1906.	1884.	1906.	1884.	1906.
nagyobb berendezésű						
gőzmalom	—	—	7·09	—	1·06	—
gőzmalom	—	—	—	66·7	—	54·4
egyszerű berendezésű						
gőzmalom	—	—	43·06	—	42·20	—
gő- és vizimalom	—	—	—	2·7	—	1·6
vizi malom	—	—	44·16	24·2	51·16	34·2
mótoros malom	—	—	—	4·6	—	8·3
szélmalom	—	—	—	—	—	—
szárazmalom	—	—	2·26	1·4	1·69	1·1
			2·92	0·4	3·91	0·4
					3·48	0·4

Az 1906. évben fennállott malmok keletkezési ideje is mutatja a nagyiparnak 1866 óta bekövetkezett nagy fokozását Ugyanis keletkezett:

	Gőz- mal- mok	Gőz- és vízi- malmok	Vízi- mal- mok	Mótoros mal- mok	Szél- mal- mok	Száraz- mal- mok	Összesen
1800 előtt _ _	—	9	3,521	4	12	13	3,559
1800—1825 _ _	1	16	2,060	6	7	33	2,123
1826—1849 _ _	2	14	2,345	5	36	102	2,504
1850—1866 _ _	46	19	2,511	7	128	148	2,859
1867—1880 _ _	284	19	1,960	19	200	132	2,614
1881—1890 _ _	424	16	1,012	25	146	75	1,698
1891—1900 _ _	688	29	875	118	89	67	1,866
1901 _ _ _	83	4	82	25	12	10	215
1902 _ _ _	79	5	99	23	13	5	224
1903 _ _ _	74	11	94	42	7	7	235
1904 _ _ _	104	2	91	55	7	7	266
1905 _ _ _	113	6	114	100	11	17	361
1906 _ _ _	125	9	98	126	7	9	374
ismeretlen idő _	17	24	1,728	7	25	26	1,827

MATLEKOVITS SÁNDOR.

A SZABADSÁG.

Az élet azon jelenségek egyike, a melyekről ismeretünk, fogalmunk a leghomályosabb. Nyilván azért, mivel mindennek, a mi reánk vonatkozik, a mi bennünket érint, a legáltalánosabb, nélkülözhetlen, soha nem hiányzó eleme. Élet nélkül nincs érzés, nincs akarat, nincs értelem, nincs jó, nincs rossz, nincs szép, nincs rút, nincs igaz, nincs hamis.

A jelenségek chaosában ezeknek végső, általános, első okát elménkkel megragadni, az egyes történésnek, dolognak külön esetében a mozgatót keresni, ehhez hol képességünk, hol indító okunk hiányzik. Abban, a mi érint, az élet mintegy magától értetődő, vagy ha látszólagos ellentéte, hiánya eszmélésre késztet, képességünk hagy cserben, hogy mibenlétét megfogjuk.

Állandóság vagy változás, fogyás vagy nagyobbodás, fény vagy sötétség, mozgás vagy nyugalom, helyhez kötöttség vagy kötetlenség, önkéntesség vagy kényszerűség, fájdalom vagy gyönyörűség-e a jelzője? Vagy nem tudjuk, vagy nem is keressük s mégis minden gondolatunkban, minden érzésünk- és tettünkben hallgatag, a háttérben ott lappang észrevétlenül az élet, mint ránk ható vagy mint belőlünk kiáradó valami.

A mi a világban, a mindenségben a sorsunk az étellel, az ismétlődik e mindenségnek emberi világában a szabadsággal szemben.

A szabadság is élet, az ember-világnak különleges élete, melyről ismeretünk nem kevésbé homályos. Mert a szabadság örökös levés, örökös hatás, teremtés, melynek nyugalta nincs. De mivel benne is élünk, mozgunk, vagyunk és az embervilágnak az egész világénál bonyolultabb voltánál

fogva még nehezebben tudjuk megfogni, megragadni a szabadság chamaeleonszerű természetének különleges mibenlétét.

Azóta, hogy 1864/5-ben Horváth Cyrillnek gondolkodásra készítő bölcsészeti előadásai által tüzelve, tanuló-társammal, a közélet és irodalom nagy kárára oly korán elhunyt Márkus Istvánnal a szabadság problémájának mélységét, az egész emberi életet, a magánt és a politikait, a kedélyit és a külsőt egyformán átölelő jellegét megsejtettük, nap-nap után forgattuk, nem hagyott el soha a gondolat, mint lehetne az emberi életnek egész nagy tömegéből a szabadságnak külön szálait úgy kifejtteni és lerajzolni, hogy e rajzból annak mindent, az egész emberi életet átjáró, légies természete is kitűnjék, de egyben külön topographiáját nyujtsa a szabadságnak, mely az emberi élet nagy földjének egészéből azokat a hegyeket, völgyeket, síkokat emeli ki, a hol a szabadság áramai haladnak.

A problema nehézsége ott van, mint lehet az életadó szabadságot — ha csak gondolatban, rajzban is, — az élettől úgy elszigetelni, az emberi élet jelenségeiből a szabadsághoz egyenesen hozzáfűződöket úgy rögzíteni, hogy ez életnek ez által hamis képe ne támadjon, sőt a szabadság életének egészben való képét is megnyerjük. Vagy megfordítva, ha az emberi életnek minden jelenségében a szabadságnak vagy a szabadság hiányának hatását rajzoljuk, hogyan lehet oly sokféle, elütő nyilvánulásainak képét az elmosódottságtól megóvni.

Az élettan, a biologia sem bírja egyszerre az életet feltüntetni. Kénytelen anatomisálni s bonczteni részleteit nehezen bírja kór oktanával egybekötni, egységes életként szemléltetni. És ha ennek folyamatait, járatait bemutatja, inkább ezek physikai és chemiai előfeltételeit nyujtja, mint magát a sajátságos életjelenséget.

Nem hasonló-e a sorsa a kísérletnek, mely az emberi világnak mondhatni lelkét, mozgatóját: a szabadságot, az emberi világ nagy tömegéből részünkre kivonni s mégis az egész emberi élettel való kapcsolatában, azaz concret valóságában is feltüntetni kívánja?

Ily gondolatokkal vettük kezünkbe a tudományos irodalom világában ismeretlen kezdőnek, Tuka Bélának szellemi zsengéjét, mely e nehéz problémának van szentelve.*

Mert az 528 oldalra terjedő munkának már tartalommutatója jelzi, hogy a problémát a maga teljességében felöleli, habár a cím szerint csak politikai tanulmányként mutatkozik be.

Annyira megszokott dolog a politikai munkákban a problémának a merő czélszerűség, alkalmazkodás, opportunitás szempontjából való tárgyalása s a távolabbi lélek- és erkölcstani vidéktől való elszigetelése, hogy a munkának ide, utóbbi területre is vonatkozó tervezete, a mint a tartalom-mutatóban jelentkezik, már ez által az újdonság ingerével fog hatni az olvasóra.

De a szabadságnak legismertebb monographusai is ahhoz szoktattak, hogy annak csak egyik, a politikai oldalát tették vizsgálódásuk tárgyává. A kik viszont a lélektan, a morál, a büntetőjog szempontjából foglalkoztak a szabadsággal, ennek politikai oldalát mellőzték.

Tuka mind e két irányzattal szemben a helyes — mert a teljes, a magasabb — álláspontra helyezkedik s midőn tanulmányát politikainak minősíti, munkájának egész lelke szerint, távol áll attól a gondolattól, mintha az embereknek politikai tevékenysége a lélek és erkölcs törvényein kívül fekvő területen mozogna s kizárólag az adott helyzetek exigenciáinak, az alkalmazkodás, a külső czélszerűség, az opportunitás törvényeinek uralma alatt állana.

Igaz, a valóságban ez nagyon is gyakran így van. A nemzetek s bennök az egyesek politikai viselkedése, a lélek és erkölcs törvényeivel ellenkezőleg, valóban legtöbbször a physikai erők, a múltó, időleges helyzetek, az erkölcs tiltotta érdekek tömegsúlya szerint folyik. Ebből a gyakran ismétlődő jelenségből vezetik le a politikai viselkedés törvényeinek szükségszerű különbségét az erkölcsi viselkedéséitől.

* *Politikai tanulmány.* Irta dr. Tuka Béla, jogakadémiai tanár. Budapest, 1910. 528 l.

Úgy járnak el, mint azok a bölcsészek, a kik a magán, a családi, a társas életben mindennap ismétlődő aljasságokban nyilatkozó vezérelveket teszik erkölcsi codexük alapjává s a szószegés, az álnokság, a hűtlenség, a sikkasztás, az erőszak, néha a méreg, gyilok segélyével is elért fényes sikerekkel igazolják alkalmazkodó, opportunistikus moráljukat.

Nemcsak a közéleti viselkedésnek van machiavellista codexe, Mandeville csinált ilyet a XVIII. század elején a magánélet részére is. *A méhek meséje vagy a becsületes emberekké vált gonosztevők* (La fable des abcsilles ou les fripons devenus honnêtes gens.) című, francia fordítású könyvének commentárja, a könyv címlapja szerint, bebizonyítja, hogy a magánosok bűnei a közönség javára céloznak.

A mint mosolyogva látjuk Mandeville-t a magánélet aljasságaiból viselkedési szabályokat készíteni, csak így tekinthetjük a politikai elméleteket, melyek a közéleti tevékenységnek az emberi élet alapjával, lélek- és erkölcs-tanával való kapcsolatát nem veszik észre s abban merő tömegjelenségeknek causalis mozgási törvényeit keresik.

A közélet anyagának bonyolult, összetett volta érthetővé teszi, hogy abban a szabadságnak, az emberi akarat teremtő erejének hatása és így az erkölcs külön érvényesülése a vizsgálódó emberi szem előtt jobban elrejtőzik, mint a magán és társas életben, a hol egyik ember áll szemben a másikkal, a hol tehát ez élet anyagának erőit inkább felfoghatjuk, mivel a tényezők egyszerűbbek. A szabadság megértésében a hiba ott kezdődik, a hol a közélet nagyobb homálya a vizsgáló előtt teljesen elfödi a politikai szabadságnak lényegbeli megegyezését a magánélet lelki és erkölcsi szabadságával.

Tuka Béla könyvét az teszi értékesé, hogy a mikor a közéleti, a jogi szabadságot érthetővé tenni, viszontagságait, diadalait és bukásait magyarázni törekszik, magyarázatának eszközéül a léleknek, az erkölcsnek azokhoz a legegyszerűbb elemi tényeihez fordul, a melyeket a közérzet a természeteti és az emberi világ kényszerű tényeitől különbözőnek, szabadnak hisz.

Az a gondolat vonul végig könyvében, hogy a nemzetek országló élete ugyanazon alaperőkön fordul meg, a melyek magánéletében dolgoznak s ennél fogva a szabadság politikai problémájához a kulcsot az akaratí és erkölcsi szabadságnak az egyéni emberben található anyagából kell kovácsolni.

A tények ereje természetes határokat von a magán- és közélet között. Az egyes a legszorosabb emberi közösségben is bír, magára, külön életet élni. A jog a természetes határokat mesterségesen kiélezheti. De sem a természet, sem a jog nem változtathatja meg az emberi psychét, melyből az akarat, a jót-rosszat értékelő tudat származik és a mely a magán- valamint a közéletben azonos marad.

Ezért, mielőtt magán- és közéletét elkülönítette volna, az osztatlan emberhez fordul Tuka, mint a nagy mindenség részéhez s keresi abban a szabadság helyét, minőségét.

Goethé-vel úgy találja, hogy az emberi lény «äusserlich begrenzt, innerlich grenzenlos» és a szabadság problémájának kulcsát az embernek e belső végtelenségében látja. Ha ezt a korlátozó külvilág, ha ezt bármi végesség fölött uralomra bírja juttatni az ember, ekkor emelkedik ki a vad természetből s lesz magáé, akkor lesz állatból ember, akkor lesz szabad. «A végtelentől megihletett ember a tökéletesedésnek ködbe vesző távlatában, a végesnek egyre sikeresebb alávetése által, szüntelenül előre halad . . .» (13. l.)

A szabadság örök harc az ember uralmáért mind a fölött, a mi az emberséggel ellenkezik, öntudatos, teremtő erővel folytatva.

Midőn Tuka ekként az emberi szabadságot a nagy mindenség tüneményeinek világába beléállította, a szabadság mivolta felőli eltéréseknek kanyargós útvesztőjében azzal a tétellel nyújt kivezető fonalat, hogy a lélektani, az erkölcsi, a magán- és közszabadság nem különálló tények, melyeket csak a szabadságnak belőlük elvont gyűjtőneve fűz egybe, hanem élő valóság, melynek mindezek a különböző szabadsági jelenségek csak egyes oldalai, különböző tárgyakban való megnyilatkozásai. (19. l.)

Szembe állítja azután tételét a szabadságnak oly értel-

mezésével, hogy az merő illusio, mint a materialista világnézet tartja. Megvizsgálja, mi igaz Fouillée magyarázatában, hogy szabadság nincs, de lehet, Kant-éban, Secrétan-éban, hogy a szabadság nem a tudás, hanem a hit tárgya.

Igaz-e, hogy a szabadság első ok, mely valamit akar, létesít, mint Szt. Tamás tanítja? Cél-e vagy eszköz? Pusztá mozgás-e, pusztá tér-e, melyen az emberi cselekvőség lefoly, idő-e, melyhez kötve nem vagyunk, otium, pusztá elhatározási képesség-e? Vagy elhatározásunk, választásunknak tárgyi valósággá tétele, véghez vitele?

Elhatározásunk véghez vitele mit jelent? Kényszertől való mentességet-e, avagy mint Nietzsche Zarathustrája mondja: Ne azt keressük, mitől szabad az ember, hanem azt, mire szabad, mire van szabadsága az embernek, — szóval a szabadság hatalom?

És mire való e hatalom? Az emberi szükségletek kielégítésére? Tehát a szabadság az emberi szükségletek reflexe? Mint a szocialisták mondják a gazdasági, megélhetési viszonyok ideológiája? vagy ennél is kevesebb? Lafargue szerint «une blague bourgeoise», burzsoá henczegés?

Tuka az ellenmondó vélemények e chaosából, melyet érdekesítő módon állít az olvasó elé, az által menekül, hogy a szabadságban rejlő három elemet: az embernek 1. önmagából való kiindulását, önmeghatározását, 2. önmagát irányzó hatalmát, uralmát és ez uralom célját, vagyis, hogy 3. mit akar elérni uralmával, azaz szabadságával, mi annak tartalma? — hogy mindez elemeket gondosan szétválasztja és lépésről-lépésre kísérve hatásaikat, mutatja meg, mi a látszólagos ellenmondások oka a szabadság megítélésében.

Az önmeghatározás, a szabadság célja más nem lehet, mint az ember lényegének, az ő belső végtelenségének uralomra emelése, a végesség mindennemű jármának könnyítése, az afölé emelkedés öntudatos, tényleges erővel.

Mint buvik a szabadság az egyén álcája alá, mint ölti magára az egész nemzet mezét, mint jelentkezik majd az uralomban, majd az ettől való mentességben, majd a kor-

látban, majd a korlátlanságban, hogyan lehet parancsolás és engedelmesség, hogyan lehet azonos a renddel s a rendet megbontó újnak, eredetinek alkotó erejével?

A szabadságot, mint a végesség fölötti győzelmet, e sokféle helyzetváltoztatásban gondosan vizsgálja s érzékeny mérlegre állítva határozza meg elért eredményeinek fokát.

Mi a köze a szabadságnak az alkotmányhoz, az önkormányzathoz, monarchia- és köztársasághoz, az egyéni szükségletek fedezésének társadalmi rendszeréhez, a családhoz? egyenkint kerülnek a mérlegre.

Álláspontja igazolása végett Tukának meg kell küzdenie a főbb világnézetekkel. E küzdelem főleg a lélektani szabadság körül, melyet akarati szabadságnak nevez, és az erkölcsi szabadság körül folyik, mely uralmi törekvésünknek, azaz szándékunknak jóra vagy rosszra irányulását foglalja magában. Korunk ismeretelméleti és erkölcsi összes problémái, nagy elevenséggel, vonzón, de teljes tárgyismerettel tárgyalva, megjelennek a lapokon (60—122. l.), melyeket nekik szentel.

Az akarati, az erkölcsi szabadság belső világából a jogi szabadság elemzése által vezet ki tulajdonképi terére, a szabadságnak közéleti, külső mezejére. Mert az ember a maga önmeghatározó uralmát emberi volta fenntartása és emelése végett csak úgy érheti el, akkor lesz az biztos, ha egy sérthetetlen hatalom védelme alatt áll s ilyet nyújt a jog, melynek a maga megingathatlan uralmával az állam a végső fenntartója.

A mint a szabadság jogivá válik s az államban rutatkozik, nagyban fokozódnak a bonyodalmak mibenlétének megértése körül.

Mert az államban háromféle szabadság áll egymás mellett.

Először magának az államnak szabadsága. Franciaország szabad állam XIV. Lajos, I. és III. Napoleon alatt csak úgy, sőt jobban, mint a köztársaság alatt, mert hatalma független, önmagából kiinduló erővel rendelkezik, sőt más államoknak is parancsolni bír.

Másodszor a polgár szabadsága, a ki a hatalmat bírja

vagy annak részese. Ez az egyén politikai szabadsága. — XIV. Lajos alatt, a Napoleonok alatt csak egy ilyen polgár, csak egy szabad polgár van, ú. m. Lajos vagy Napoleon. Utánok a Bourbonok, az Orléansok alatt már néhány száz-ezer, a köztársaság alatt tíz millió francia polgár az, vagyis a francia nemzet egy negyed része; annak háromnegyed része ellenben nem szabad mint polgár, ilyen a nemzetnek 21 éven alóli férfi része s egész női fele; de azért ezek sem szükkölködnek szabadság nélkül; az ő szabadságuk, uralmuk, hatalmuk azonban a közhatalomnak legcsekélyebb részére sem vonatkozik.

Az államban előforduló harmadik fajtája a szabadságnak az emberi, vagy egyéninek nevezett szabadság az övék is. Nekik is van önmeghatározó hatalmuk az emberi életnek bizonyos részére: itt uralkodhatnak, névszerint lelkük, hitük, meggyőződésük, tulajdonuk, életük berendezése, pályájuk megválasztása s még sok egyéb fölött.

Az emberi életnek e körében mentek az állam hatalmától, szinte mint ellenfelek állnak ezzel szemben, sőt ez emberi szabadság egyenesen az állam, a közhatalom ellen fordul, annak visszaszorításán dolgozik, s ellene élet-halál harcot kész folytatni, ha az állam, magyarán mondva, bizonyos időben egy abszolút fejedelem, máskor egy csekély számú kiváltságos főrend vagy megint a demokratikus köztársaságban a többség az egyénnek hitét, a meggyőződését elnyomni, tulajdonát csorbítani, a személyes szabadságot önkényes elfogatásokkal megsemmisíteni akarja.

Tuka művének különös érdeme annak részletes finom elemzése, mint támadnak az ellentétek, a politikai küzdelmek a szabadságra nézve abból, hogy a szabadságot kívánóknak mind a három csoportja csak a maga szempontjából nézi azt, s mint válhatik ennél fogva a nemzet szabadsága az egyesre kényszerré, mint semmisítheti meg az egyén szabadsága a nemzetét.

E küzdelmek oka az a tévhit is, mintha a szabadságnak nem tenné lényeges elemét a tekintély, a hatalom, sőt a kényszer is.

Korunk nagy socialis, erkölcsi mozgalmi iránt való

élénk érzéssel vizsgálja különösen ezeknek mai legbenső pontját, az osztály-uralmat, s ennek a szabadsághoz való közét, valamint az Eötvös felállította ellentétnek, a szabadság és egyenlőség, az egyéni és politikai szabadság ellentétének mibenlétét.

Egyike a munka legkiválóbb részeinek az, a mely a szabadság és demokratia, továbbá a szabadság és socialdemokratia azonosságának tanát vizsgálja. Szellemesen bizonyítja e tannal szemben mindenekelőtt, hogy a demokratia és aristokratia alapgondolata közt nincs elvi különbség, hogy a két irány — végcéljában — egymás complementuma. «A szabadság valósulásának, fokozódásának ügyét . . . egymást kiegészítve szolgálják: a cultura, a szabadság út-törői, a közületnek nagyobb értelmiségű, bátorságú, tetterejű . . . szolgálataikért az összesség által különösen megbecsült, másoktól megkülönböztetett tagjai, szóval . . . aristokratái; míg a demokratia a kiválók által felismert, előkészített, a maguk körében már érvényre juttatott jót egyetemessé teszi.» (405. l.)

Csakhogy «mindkét elv a való életben egyéni (osztály) érdekek által iníciálva érvényesül» s könnyen bekövetkezik, hogy a közélet az egyik elv tulzott uralma következtében a másiknak ellensúlyozó, kiegészítő támogatását nélkülözni kénytelen.

Majd az aristokratia lesz egy számszerű kisebbség uralma a szabadság áldásaiban való osztozásból kizárt, dolgozó milliók többsége fölött, a mely uralmával a nemzetegésztől pótolhatatlan erőket von el; majd a demokratikus többség fosztja meg a nemzetet attól a plusztól, mely a többre képes polgárok igénybe nem vett erőiben, tehetségeiben rejlik (409. l.).

Megragadó, pompás a kép, melyet a demokratia- és aristokratiáról, mint politikai és mint társadalmi elvről rajzol.

Mint politikai elv a demokratia a közéletben mindenkit egyenlővé tesz, ellenben a társadalmiban, az által, hogy mindenkinek egyenlően megnyitja a verseny lehetőségét, a tényleg kiválóknak, jeleseknek, a jobbaknak biztosítja a felülkerekedést.

Ellenben az arisztokratia mint politikai elv a közéletben az embereket megkülönbözteti: egy részüket kiváltságolja, mint társadalmi elv pedig az egyes osztályon, renden belülieknek egyenlősítésére törekszik, s az egyes érdemének a többi fölötti olyan kiemelkedését, mint a minő a demokrátiában, a nem politikai terén lehetséges, nem engedi.

«A demokratia, így zárja be gondolatmenetét szerző, mint politikai elv egyenlőségre vezet; mint társadalmi elv, az egyéni kiváltság érvényesülésére. A közéletben a kiválók nagyobb szerepét sürgető arisztokratikus elv pedig a társadalmi életben az egyenlőségnek — bár részleges — valószínűsítője.»

Tukát erős elemző s egyben intuitív tehetség mellett sohasem hagyja el a meglevőt, a ténylegest a maga teljes valóságában felfogó pozitív érzék.

A szabadság filosofiájának kétezer éves irodalmán, s az emberiségnek hasonló hosszú időt átölelő szabadság küzdelmein végigtekintő szemét, — a munkának egy erős fejezete (166—304. l.) ennek van szentelve — nem homályosítja el egy tényleges állapot kétségbeejtő képe, nem rokon- vagy ellen-szenv, midőn a szabadságot igénylők jogcímzeit, a szabadságért buzogók részéről az emberiség föl-szabadulásának tett szolgálatokat mérlegelnie kell.

Ez a pozitív érzék, a gondolat és élet történelmi lefolyásának áttekintése érteti meg vele, hogy a szabadság küzdelmes törekvés, hogy az arisztokratia, mint a demokratia egyaránt tiszteletreméltó elvi törekvése «egyéni (osztály) érdekek által van inficiálva», hogy egy nemzet mai állapota csak időleges, ha az emberi lényeg legmélyebb erőit is számításba vesszük. Elemző és intuitív ereje pedig tisztán láttatja vele, mint nehezíti, mint akadályozza az egész, a nemzet szabadságának elérését a résznek, az egyeseknek hasonló törekvése, mint küzd a szabadságnak bármelyik nemében a tetszésünk szerinti élet vágya a természet törvényeivel, az egyéni, külön akaratból táplálkozó hatalom ösztöne egyéniségünk általános természetével s az ebből folyó kötelezettséggel.

A demokratia nemes gondolata szerint, főleg a társa-

dalmi életben, a jobbnak, az arravalóbbnak, a hozzáértőnek kellene diadalmaskodni, s így az összesség is az ily jelesebbek által minden téren jobban lenne kiszolgálva.

De a valóságban a demokratia könnyen «az egyéni (osztály) érdekek által van inficiálva».

Franciaországban ma első irodalomtörténész és moralistája, Faguet Emil könyvet ír: *A hozzá nem értés kultúrájáról* a francia köztársaságban. Munkája francia címét *La culte de l'incompétence*, (1910. 231. l.) nem tudom jobban magyarázni.

Előtte mindenekelőtt a valóság lebeg, úgy a hogyan az Franciaországban előtte jelentkezik, s ennek elvét ekként állapítja meg.

«Világos, így ír Franciaországot tartva szem előtt Faguet, a demokrátiára, ha létezni akar, majdnem lehetetlen, hogy az arravalóságot, a hozzáértést tekintetbe vegye, majdnem lehetetlen, hogy a hozzá értést félre ne tolja.» (31. l.)

«A nép választásaiban az értelmi, valamint az erkölcsi hozzá értés hiányára helyezi a súlyt. Sőt, ha lehet, még ennél is többre vágyik. A hozzá nem értést kedveli, mert az értelmi hozzá értést felfogni nem bírja és mert az erkölcsi arravalóságot (compétence morale, erkölcsi hozzá értést) hamis szempontból méltányolja; de azért is, mert mindenekelőtt azt kívánja, a mi egészen természetes, hogy választottai hasonlóké legyenek hozzá.»

«A demokráciának tehát a legfőbb érdeke olyan képviselőket választani, a kik képviselik, a kik egyrésztől a lehető legteljesebben hasonlítanak hozzá, másrésztől, a kiknek nincs egyéniségük, a kiknek nem lévén vagyonuk, nincs függetlenségük.»

Tehát iparszerű politikusokat (politiciens) választ.

«Milyen az iparszerű politikus? Semmi ember, nincs saját véleménye, közepes tanultságú, a ki a tömeg érzéseiben és szenvedélyeiben osztozik, a kinek nincs más mestersege, mint a politikával való foglalkozás s a ki, ha politikai pályája bezáródik, éhen hal.» (30. l.)

E nemzeti veszedelem nem áll meg a politikai élet

mesgyéjén; ugyanez a beteges hajlandóság mutatkozik a társadalmi élet területein is.

«A hozzá nem értés *cultusa* olyan, mint az olajcsepp okozta folt az itatós papíron, ragályként terjed és igen természetes, hogy endemikus lévén, járványossá válik s mivel az állam központjában, szívében, más szóval alkotmányában fészkel, szétárad a szokások és erkölcsökben» (119.).

Tuka törvényének látszólag ellenkezője uralkodik e szerint a francia köztársaságban. Látszólag; hisz nem légtüres térben állította föl annak elvét; a demokratia elve, törvénye «a való életben egyéni (osztály) érdekek által inficiálva érvényesül.»

A demokratia Franciaországban nem az egész francia nép uralmát jelenti. Régi nemessége bent él ugyan, de mint emigrans, Bourget *L'emigré* című regényhősének módjára; még a hadseregből is száműzték; a nagyipart és kereskedést kizárta a hatalomból s legfőbb organumából, a parlamentből, ennek már a permanentiáig menő állandó ülésézése is; a jómódú középosztály hallgat, az iparszerű politikusok jutottak tulsúlyra s uralkodnak az alsó osztály fölött többet ígérő jelszavaikkal, a «politique de su-renchère»-rel.

A demokratikus elv Franciaországban nem a nemzet életének irányadó *complementuma*, része, hanem egésze, kizáró törvénye.

Faguet könyvének végkövetkeztetése teljesen egyezik Tukáéval, melyet ez a szabadság általános természetéből, amaz Franciaország jelen helyzetéből — tehát nem egy úton haladva, — levon.

«Világos, mondja a francia író, hogy az uralkodási szenvedély, az egyenlőség, a hozzá nem értés szenvedélyes *cultusa* nem bírnak egy nemzetnek teljes, erős életet biztosítani.» (222. l.)

«Egy nemzetnek elkerülhetlenül szüksége van a demokratikus elemre . . . hogy ne érezze magát merőben passivnak, sőt ez elem legyen az egész nemzet nyomatékos része . . . De kell egy nemzetnek önuralmához aristokratikus elem

is, hogy a mi benne tiszta, zavarttá, a mi szabatos, ne váljék homályossá, hogy a mi akarata van, azt szeszélyes, összefüggés nélküli akarózásai, velleitásai össze ne keverjék.» (225. l.)

Tuka jelentős könyvének még csak egyik fejezetéről néhány szót, a mely a szabadság és socialdemokratia azonosságának tételét vizsgálja.

Annyira megszoktuk az emberi életnek socialista be rendezését a szabadság megsemmisítésének tekinteni, hogy szélmalomharcznak látszik a socialdemokratia igényével foglalkozni, mely szerint létesíteni kívánt társadalmi szerkezete az emberi szabadságnak előtte sohasem létezett teljessége, «az ember fölemelkedése a kényszerűség birodalmából a szabadság birodalmába» lenne.

Tuka összefogása a szabadságról megérteti, mi a való magva ez igénynek. Az ember mint külön egyén szabad, önrendelkező lény akar lenni, de a mennyiben külön életet nem folytathat s másokkal közösségben is kell lennie, itt is rendelkezni akar, legalább is kölcsönösen rendelkezni; másokkal együttesen akar uralkodni, vagyis mint nem külön lény, hanem mint egy közösség tagja kíván szabadságot, kívánja egyéni, magánélete szabadságán túl a politikai szabadságot. Kívánja pedig, hogy emberséges életet élhessen, az élet véges nyomoruságának jármát enyhítse, a föle emelkedjék.

Az első szabadságot megsemmisíti a socialista társadalmi szerkezet, a másodikat a képzelhető legnagyobb mértékben nyújtja, azt azonban, a miért az ember a szabadságot kívánja, a képzelhető legnagyobb mértékben összezsugorítja. Ez Tuka helyes balance-a.

A mit a Tudós Madáchnál Ádámnak felel:

Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel,
Mely mint közös cél, lelkesíteni tud?
Tudós.

Ez eszme nálunk a megélhetés.

Ez a socialista világnézetnek ma is a felelete.

Nem tesz különbséget, hogy a megélhetést Madách tudósa a vegetatív létre szorítja, ellenben a mai socialista tan a megélhetést a lelki élet fensőbb szükségleteinek fődőzésében is látja.

A socialista törekvés jó úton van a részben, hogy a szabadságot ennek célja, tartalma nélkül képzelni nem tudja, rossz úton, midőn azt még ma is, midőn a megélhetés keretét újabb elméleteivel már kitágította, oly alantjáró, kicsinyes, az emberi haladás végtelen látkörét elzáró módon fogalmazza. Teljesen eltéved pedig, mikor e cél elérését, e tartalom megszerzését az egyén teremtő erejének, egyéni szabadságának a köztől egészen független értelmi és érzelmi közreműködése, vagyis a teremtő genius a tevékeny felebaráti szeretet nélkül lehetségesnek gondolja.

A szabadságnak igen lényeges elemei megvannak tehát a socialista világfelfogásban, ezért kelt nemcsak jószándékú és gyenge értelmiségű emberekben is rokonszenvet.

Komoly gondolkozók sem zárkozhatnak el az ember legelső, parancsoló szükséglete, a «megélhetés» döntő szerepe elől s a szabadságnak csak torzképe lehet jelen az életnek oly berendezésében, a hol a szabadság szent nevének czégre alatt milliók nem élhetnek meg emberségesen. A socialista gondolkodók hibája ott kezdődik, a hol az emberséges állapot bekövetkezését physikai kényszer jellegével felruházott berendezésektől és a szellemi, erkölcsi erőknek az egyén útján való független kisugárzása nélkül, csakis a collectiv akarat, «csalhatatlan» megállapításaitól, az egyéni szabadság nélkül a politikai szabadságtól várják.

Hosszasan időztem Tuka könyvénel; minden tekintetben megérdemli, meg vizsgálódása menetének mélységénél, összefoglaló álláspontja magasságánál, az egész vonatkozó hazai és külföldi irodalomnak kritikai tekintetbe vételénél, vitatkozása szellemességénél fogva.

Tárgyának bonyolult volta, metaphysikus vonatkozásai mellett is Tuka stílyje szabatos, világos, egyben eleven, színes.

Tudományos irodalmunknak kevés monographiáját bírnam melléje állítani.

Azok művei között, a kik nálunk a szabadság problémáját kutatták, — Benczur János: *A szabadság és társadalmi rend elmélete*, 1848. — Eötvös: *A XIX. század uralkodó eszméi*, 1854. — Ásbóth János: *A szabadságról*, 1872. — de a külföldi hasontárgyú művek között is Tuka könyve az első sorban kívánhat helyet.

Érdekes e részben, mint suolja Tuka a maga álláspontjával a társadalomtan jeles német művelőjének, Simmelnek elméletét az uralomról.

Zur Philosophie der Herrschaft című értekezésében (Schmoller, Jahrb. f. G. V. u. V. 31. Jahrg. 452. l.) ugyanis folyton visszatér arra az eredményre, hogy az emberi közélet legkülönbözőbb jelenségeinek hasonló magva van. Nevezetesen, hogy a szabadság utáni törekvést és elérését — bármily értelemben, positiv vagy negativ irányában vegyük is a szabadságot, — mindenkor az uralom utáni törekvés vagy ennek elérése kíséri vagy követi.

Az aristotelesi mondást, hogy a szabadság annyi mint váltakozva parancsolni és engedelmeskedni, csak úgy, mint a Simmel idézte angol jogtörténész észleletét, «hogy az angol puritánok pöre, mint minden szabadságharcz, uralomért való harczként végződik, (like every other struggle for liberty ended in being a struggle for supremacy) a tapasztalás sugallta.

Ez évezredes tapasztalás magyarázatában sok a találkozási pont Simmel és Tuka között.

CONCHA Győző.

SZILÁGYI MIHÁLY ÉLETE.

Harmadik és utolsó közlemény.*

VIII.

Brankovics György szerb fejedelem fia és utódja, Lázár, alig egy esztendeig tartó uralkodás után, az 1458-ik év első napjaiban meghalt. Fiúgyermeké nem volt; leányait és megvakított fitestvéreit az uralkodásra alkalmatlanoknak vélte. A törököt gyűlölte, a magyart nem szerette; meg akarta tehát akadályozni, hogy országa akár az egyiknek, akár a másiknak hatalmába jusson. E végből ő, a szakadár görög egyház híve, végrendeletében Szerbországot a római szent-székre hagyta és a Magyarországon működő pápai követet fölhívta, hogy a kormányt vegye át. Valószínűleg az a reménység vezérelte, hogy a pápa képes lesz, a keresztén hatalmak segítségével, Szerbországot a török hódításától megoltalmazni.

Terve annyira merésznek és valószínűtlennek tűnik föl, hogy csak is a minden kétséget kizáró történeti emlékek tanuskodása mellett fogadhatjuk el a tény hitelesnek.

A deszpót halálának és intézkedésének híve a királyválasztó országgyűlés alatt érkezett Budára. Carvajal bibornok abban a meggyőződésben volt, hogy a hagyatékot, az azzal járó jogokat és kötelességeket, a szent-szék nem utasíthatja vissza. Noha tudnia kellett, hogy amazok érvényesítésére és ezek teljesítésére a megfelelő eszközöket nélkülözi, a nélkül, hogy szükségesnek látta volna Rómából utasításo-

* Az előbbi két közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 410. és 411. számaiban.

kat kérni, közlé a kormányzóval, hogy azonnal útra kél Szerbországba.*

A végrendelet és a legátus elhatározása a magyar korona főnhatósági jogaira sérelmes volt. Azonban Szilágyi Mihály, a pápai legátusnak a Hunyadi-ház irányában sokféle-képen bebizonyított jóakarata által le lévén kötelezve és azt a jövőre is megőrizni óhajtván, nem gördített útjába akadályokat; sőt a Nándorfehérvárrt elhelyezett másfélezer magyar fegyverest rendelkezésére bocsátotta, két magyar urat rendelt mellé kísézőül és követet küldött előre, ki a legátus jövetelét a szerb uraknak bejelentse. Carvajal január 30-ikán elutazott.

Azonban eredménytelenül járt. Csak Nándorfehérvárig jutott el. A török hadaktól elárasztott Szerbország területére nem léphetett. Márczius 12-ikén már ismét Budán volt.

Közléseiből a kormányzó azt a meggyőződést merítette, hogy Szerbországnak török járom alá jutása csak gyors és erőteljes intézkedésekkel hárítható el. Elhatározta, hogy személyesen vezet oda sereget. Lelke vonzalmát követte, a mikor ifjúsága és férfikora küzdelmeinek színhelyére készült visszatérni. Mindazáltal az indító okok között helyet foglalt az a kényes helyzet, a melybe Mátyással szemközt jutott, s a reménység is, hogy a szerb fejedelmi széket a maga számára kiküzdji.

Elhatározását a pápai legátus örömmel fogadta s vállalkozott, hogy új keresztes hadat fog gyűjteni. Szilágyi 500 lovast királyi testőrségül hagyván hátra, a többi haderő élén, márczius 18-ikán megindúlt.**

Útközben Lippán állapotodott meg. Itt tette meg az intézkedéseket, hogy Hunyadi László teteme a budavári plébániatemplomból Gyulafehérvárra vitessék át és a székesegyházban atyja sirja mellett, fényes szertartással örök nyu-

* Velence magyarországi követének január 29-iki és márczius 20-iki jelentései. Brankovics Lázár végrendeletéről szól a pápa is 1458 márczius 14-iki leveleiben. Kaprinai. II. 152. Theiner, II. 313.

** Velence magyarországi követének 1458 márczius 20-iki jelentése.

galomra helyeztessék.¹ Néhány nappal utóbb Carvajalt kereste föl levelével. Keletről kapott jelentések alapján értesítette, hogy a szultán nagymérvű készüléteket tesz Magyarország ellen. «Mivel pedig — írja neki — Atyaságod, az apostoli széktől nyert megbiztatásánál fogva, a keresztyén-ség válságos helyzetében segítséget tud nyújtani, kérjük, utasítsa a keresztyén népet, mely Krisztus nevében, a kereszt ellenségeinek megtörésére, a keresztet fölvette, hogy mihelyt fölszólításunkat megkapja, azonnal zászlónk alá gyülekezzenek.»²

Március végén már Nándorfehérvártt volt elfoglalva a vár megerősítésével, a mely célra ácsmestereket és épületfát hozatott Budáról. Ugyanekkor Szerbország területén több határszéli várat megerősített. A Duna másik partján pedig Péterváradba, a melynek apátja ellen a hűtlenség vádját emelte, saját embereit helyezte el. Mintegy 8000 fegyveressel rendelkezett.

Fenyegető magatartása következtében a török csapatok, melyeket a szultán a végből küldött, hogy Brankovics Lázár egyik megvakított fivérét, Gergelyt, a fejedelmi székbe helyezték, ezzel együtt kitakarodtak.

Ekkor Szerbországban a másik megvakított herceg, István deszpót és Lázár férfias lelkű özvegye, a Paleologok császári családjából származó Ilona fejedelemasszony ragadták magukhoz a kormányt. Szilágyi tárgyalásokat indított meg velök az iránt, hogy a fejedelemséget, melynek megtartását ök nem remélhették, néki engedjék át. Kárpótlásul felajánlotta a nagyértékű (mintegy 40,000 arany forintot jövedelmező) magyarországi uradalmakat, melyeket Brankovics György egykor adományul kapott, de később kényszerült Hunyadi Jánosnak átadni.³

Azonban Szilágyi csakhamar átlátta, hogy a körülmé-

¹ Ez ügyben Szeben városhoz márczius 20-ikán intézett rendeletét közli Teleki, X. 583.

² *Diplomatiái Emlékek*. I. 15. (A datum helytelenül van föloldva. Márczius 26-ikának kellene állania 19-ike helyett.)

³ A velencei követ 1458 ápril 1., 12., 24-iki jelentései. Ugyanott 10—21.

nyek tervének megvalósítására nem alkalmasak; ennélfogva egyelőre elejtette azt, hogy később kedvező viszonyok között újból fölkarolja. Most azon volt, hogy István deszpót és az özvegy fejedelemasszony hűségét a magyar korona iránt s jóindulatát a maga részére biztosítsa. Velök egységre lépett, a melynek értelmében ők Galambócz vár átengedéseért a magyarországi uradalmakat visszakapják.

Miként a politikai alkudozásokban, szintúgy a hadi munkálatok tekintetében is, Szilágyi rejtélyesnek mondható eljárást követett. Noha május elején tizenötezer török nyomult Szerbországba, a legátust arra kérte föl, hogy a keresztesekből csak kétezeret küldjön Nándorfehérvárra, a többi pedig várja be az ő újabb rendeletét. Mikor a törökök Galambóczot, majd Osztraviczát vették ostrom alá, ő semmit sem tett ezen várak megmentésére, sőt Nándorfehérvárról Lippára ment, a honnan Carvajal bibornoknak azt az utasítást küldötte, hogy a keresztetek egyelőre «ne mozduljanak.»*

Június elején visszatért ugyan Nándorfehérvárra, de tétlenül szemlélte a két mérföldnyire fekvő Zsarnó-vár kivását. Arra szoritkozott, hogy egy török csapatot, mely Nándorfehérvár kapujáig kalandozott, visszavert. A keresztetek küldését folytonosan ellenezte s azt javasolta a királynak, hogy a főpapokkal és urakkal jöjön Szegedre, a hol ő is megjelenik, s ott határozzanak a teendők felől.

Mátyás erre rá nem állott; Pesten kívánta a szent-György-napra kihirdetett és elhalasztott országgyűlést megtartani; ide várta Szilágyi megjelenését.

A pápai legátus aggódva kísérte figyelemmel a kormányzó magaviseletét. Május végén el volt tökéelve, hogy Nándorfehérvártt fölkeresi őt. Teljesen fölszerelve, indulóban volt Pestről, de Szilágyitól vett értesítés következtében rendelkezéseit vissza kellett vonnia s útját elhalasztotta. Majd örömmel karolta fel a szegedi találkozás tervét és noha a király azt el nem fogadta, ő június közepén, munkatársa,

* A velencei követ május 13-iki jelentése és Szilágyinak május 21-ikén Lippáról a legátusnak írt levele. (Ugyanott 25., 27. A legátus levelének dátuma itt hibásan van megállapítva.)

De Oddis assisi püspök kíséretében, elutazott Szegedre. Itt két hétig várakozott, míg a kormányzó megjött. Két napot töltöttek együtt, bizalmas értekezésben. A megállapodás az volt, hogy a törökök ellen a hadjáratot el kell halasztani. Míg a bibornok Péterváradra ment, hogy az ott veszteglő kereszteseket türelemre és kitartásra buzdítsa, Szilágyi folytatta útját Pest felé.¹

Magatartásában a királyi udvarnál válságos fordulat következett be.

Távolléte alatt Mátyás a királyi hatalmat korlátozatlanul gyakorolta. A kormányzóval is mint alattvalójával bánt. Erről tanuságot tesz rendelete, melyben meghagyja neki, hogy a kalocsai érsekség adófizetésétől mentesített jobbágyaitól adóbehajtás czimén lefoglalt ingóságokat szolgáltatassa vissza és őket hasonló zaklatásoktól jövőben kímélje meg.²

Noha e szerint hatalmi igényeinek a kormányzói állás legkevésbé sem állott útjában, önérzete még annak a látogatását is, hogy gyámság alá van helyezve, tűrhetetlennek találta. Egyszersmind szükségesnek ismerte föl azt, hogy a gyámságtól való fölmentése törvényes formában az országgyűlésen történjék. Ezt a czélt nagybátyja beleegyezésével, az ő önkéntes lemondása által kívánta elérni. Ezért a szent-György napra kihirdetett országgyűlés megnyitását pünkösöd nyolczadára halasztotta el, a mit azzal indokolt rendeleteiben, hogy a kormányzó, az ország alsó részeiben való elfoglaltsága miatt, előbb nem jelenhetik meg.³ Mivel pedig Szilágyi erre a határnapra sem érkezett meg, az országgyűlés megnyitásával a király még hat hétig késett.

Mátyás, a mikor kivánságát a kormányzóval közölte, utalhatott atyja példájára. Hunyadi János ugyanis, mikor az ország rendei V. Lászlót, noha csak tizenhárom éves

¹ A velencei követ május 31., június 16., július 1. és 8-iki jelentései, Frangepán István június 22-ikén és az assisi püspöknek július 5-ikén kelt levelei. Részben kiadatlanok, a milánói állami levéltárban, részben kiadva: *Diplomatiai Emlékek*, 32. Magyarország meléktartományainak oklevéltára II. 237.

² Zichy-Oklevéltár, X. 6.

³ Ugyanott 9.

volt, nagykorúnak és az uralkodói jogok gyakorlására képesítettnek ismerték el, a kormányzóságról készséggel lemondott.

Azonban Szilágyi ragaszkodott állásához és arra, hogy attól önként megváljék, rábirható nem volt.

Mátyás ekkor túltette magát nagybátyja ellenkezésén. Az országgyűlés színe előtt az ország törvényeinek és szabadságainak megtartására ünnepélyes esküt tett, a melynek elfogadásával az ország rendei a törvények végrehajtásának hatalmát és a nemzeti szabadságok megoltalmazásának kötelességét ráruházták.

A király nem kívánta, hogy a kormányzói állás megszüntetése nyíltan kimondassék. Megelégedett azzal, hogy az alkotandó végzésekben csak a királyról legyen szó, a kormányzóról pedig említés ne tétessék.¹

Ily módon kímélte nagybátyja érzékenységét. Ellenben rideg kíméletlenséggel lépett föl az ország első zászlós-urával szemközt. Garai László nádor, mivel a szegedi szerződés feltételeit Szilágyi és Hunyadi Jánosné nem teljesítették, feloldottnak tartotta magát azon kötelezettségtől, hogy Mátyásnak meghódoljon. Nem jelent meg az udvarnál s az országgyűlésről is elmaradt. A tarthatlanná vált helyzetnek Mátyás azzal vetett véget, hogy Garait nádori méltóságtól megfosztotta és helyébe megbízható hívét, Ország Mihály főudvarmestert nevezte ki.²

A nádori méltóság betöltésének jogát, melyet korábbi századokban a király az ország rendivel együtt gyakorolt, Zsigmond király önkényesen magához ragadta.³ Halála után az 1439-ik évi országgyűlés a régi gyakorlathoz való visszatérést követelvén, megállapított, hogy «a királyi felség az ország nádorát, az országos régi szokás úgy kíván-

¹ Mindez kitűnik az országgyűlési végzemény szövegéből, melyet Kovachich adott ki. *Vestigia Comitiorum*. 298–330.

² A napot, a mikor ez történt, nem határozhatjuk meg. A bevégezett tényről említést tesz Mátyás már július 27-ikén. (A k. okirat az Országos Levéltárban. 12901. sz.)

³ Erről tanuskodik 1437 márczius 7-ikén kelt oklevele, melyben Hédervári Lőrinczet nádorrá nevezi ki. *Hédervári-oklevéltár*, I. 180.

ván, a főpapok, főurak és az ország nemeseinek közös akaratából válaszsza, mivel a nádor a rendek részéről a királyi felségnek és a királyi felség részéről a rendeknek igazságot szolgáltat». Az 1844. évi országgyűlés ezt a törvényt megváltoztatta ugyan, de csak Ulászló király javára. Garai 1447-ben országgyűlésen választatott meg nádorrá.

Országgh Mihály kinevezésében törvénysértést, Garai László elmozdításában pedig személyes sérelmet láthatott Szilágyi, a ki a szegedi szerződésben esküvel kötelezte magát, hogy Garait összes méltóságaiban megtartja és megtartatja.

Országgh kineveztetésével Mátyás nem az első törvénysértést követte el. Garai elmozdításával a szegedi szerződésen nem először ejtett csorbát. De Szilágyi most a saját sértett érdekeinek és csalódott becsvágyának nagyító üvegén keresztül szemlélte a fejedelmi önkény nyilatkozatait.

Kétségkívül megkísérlé heves szemrehányásokkal a királyt az útról, a melyre lépett, letéríteni, szándékai elejtésére, elhatározásainak megváltoztatására rábírní. Mivel pedig eredményt nem ért el, szakított vele és az országgyűlés végét be nem várva, távozott.*

Felháborodásában úgy vélekedett, hogy mivel Mátyás megválasztatásában ő volt a főtényező és mintegy kezességet vállalt érte: tetteiért a felelősség ő rá háramlík s az ő kötelessége az országtól elhárítani azt a veszedelmet, melylyel az uralkodó zsarnoki hajlamai fenyegetik. E mellett a szegedi szerződésből kifolyólag kötelezettnek tekintette magát arra, hogy a nádort a szenvedett sérelem megtorlásában támogassa. Talán az a gondolat is fölmerült lelkében, hogy a trónt, melyre méltatlannak ítélte öcscsét, ő maga foglalja el.

Csakis ily módon magyarázható meg azon lépése, mely Mátyás ellenségeinek körébe vezette.

* Szilágyi július 21-ikén a tolnamegyei Szigetfőn tartózkodott. A velencei követ július 8-iki jelentéséből tudjuk, hogy azon napon az országgyűlés még nem kezdette meg tárgyalásait, a melyek (mint a végzeményből tudjuk) tizenkét napig tartottak. E szerint kétségtelen, hogy Szilágyi az országgyűlés befejezésekor már nem volt Pesten.

Július 21-ikén a tolnamegyei Szigetfőn, Bodó Gergely birtokán állapodott meg és kormányzói minőségében Szeben városhoz rendeletet bocsátott, a mivel jelezte, hogy kormányzói jogaival élni szándékozik.*

Útját folytatva Simontornyára ment, a nádor tartózkodási helyére, a hol Ujlaki Miklóst is találta, ki Mátyásnak színleg meghódolt, de örömmel ragadta meg a kedvező alkalmat, hogy ellene fordúljon.

Ezekkel július 26-ikán szövetségre lépett. Az erről szóló okirat élén előadják, hogy «érett megfontolással tanácskozáván az ország békés, nyugalmas állapotának fönntartásáról, saját jólétük előmozdításáról, mindnyájuk biztonságának megóvásáról, nehogy egyenetlenségükből az országra viszályok, reájuk alkalmatlanságok keletkezzenek: örök és felbonthatatlan frigyre lépnek».

Fogadják, hogy bárhonnan, bárkitől, bármily modon őket érő veszélyek és alkalmatlanságok között egyik a másikat minden erejével segíteni fogja; ha bárki, legyen az idegen, vagy az ország lakosa és akármilyen magas állást foglaljon el, akár ellenök, akár híveik és pártfeleik ellen támadást intéz vagy erőszak alkalmazását tervezni: közös erővel fognak ellene fordúlni.

A fogadást esküvel erősítették meg. De ennek erejében — talán saját tapasztalataik után — nem bízván, a szövetség-okiratba kivételes, különös rendelkezést iktattak be. Megállapítják, hogy az, a ki közülök a szövetségben elvállalt kötelezettséget nem teljesíti, magára vonja a nagy egyházi kiközösítést, melyet a főpapok kihirdetni kötelesek és a melytől a feloldozást a pápa sem adhatja meg, de ha megadná is, érvénytelennek kellene tekinteni! **

Naiv felfogásra vall az a föltevés, hogy ezen rendelkezés az eskünél hatásosabbnak fog bizonyúlni és az a gondolat is, hogy a pápa feloldozási hatalmát korlátozni képesek. Egyáltalán a szövetségi okirat az indokok és a czélok tekintetében a nyíltságot, a formulázásban a sza-

* Teleki. X. 592.

** Teleki. X. 593.

batosságot nélkülözi. Csakis azon kötelezettség, hogy egymást bárki ellen, bármilyen magas állású legyen is, védelmezni fogják, utal arra elég világosan, hogy Mátyás ellen irányul. Azzal, hogy Szilágyi kormányzónak, Garai nádornak czímeztetik, nyíltan hirdetik, hogy amannak fölmentését és ennek letételét érvénytelennek tekintik. Az elvállalt kötelezettségek defensiv természetűek ugyan, de a szövetségeseknek el kellett készülniök arra, hogy a pártütés zászlaját kitűzik és a király ellen sikra szállanak.

Ezért oda törekedtek, hogy másokat csatlakozásra birjanak. Néhány nap alatt kilencz főúr járult a szövetséghez, köztök Rozgonyi János.*

IX.

Mátyás, noha a pesti országgyűlésen a köznemességet újabb engedményekkel szorosán magához csatolta és így hűségére, áldozatkészségére számíthatott, a polgárháború válságait el akarta háritani. Megalázta magát és Vitéz János püspök vezetése alatt követséget küldött nagybátyjához. Ez azonban engesztelhetetlennek mutatkozott, az ajánlatokat visszautasította és serege élén megindult Budavára felé. A fővárostól már csak nyolcz mérföldnyi távolságban táborozott, a mikor Vitéz másodizben jelenvén meg előtte, kijelentette, hogy kész tárgyalásba bocsátkozni, de csak azon föltétel alatt, ha a király személyesen jő hozzá táborába.

Mátyás büszkeségét leküzdve, eleget tett ezen kívánságnak. Augusztus 8-ikán, anyja és az udvaránál tartózkodó főpapok, urak és nemesek kíséretében, megjelent a pártütő táborban. Ezzel meghatotta nagybátyja szívét, kielégítette hiúságát. Nyolcz napot töltöttek együtt. A tárgyalás nehézségen folyt; a velencei követ jelentése szerint «nagyon súlyos» föltételeket szabott Szilágyi, a ki azonban végre is engedett és meghozta a tőle követelt áldozatot: lemondott a kormányzói méltóságról. Viszont a király megerősítette a kezei között levő várak, városok és uradalmak birtokában.

* 1458 augusztus 15-ikén kelt tudósítás. *Fontes.* XX. 159.

Mire együtt, derült hangulatban tértek vissza Buda várába. Itt, Szent István napján, a király ünnepélyes szer-tartással végezte Szilágyi beiktatását a beszterczei örökös grófságba.¹

Ezen alkalommal a teljes kibékülés tanujeléül, hálája kifejezését megújítva iktatta egyik okiratába. «Sok ok kész-tet — úgymond — nagybátyánk iránt bőkezűségre és nagy-lelkűségre. Az első a vérrokonság, mely a jóindulat és sze-retet érzelmeit sugalmazza. A másik az ő bölcsesége és igazi lelki nagysága. Ő ugyanis, részint a mi biztonságunk és felmagasztaltatásunk érdekében, részint az ország és az egész keresztyénség javára, nagy és hasznos dolgokat mívelt, fáradságok és veszélyek elől ki nem tért; a mely véghez vitt tetteinek fenyéről és jelentőségéről más iratunkban már is bővebben szólottunk.»

Az oklevél, a mely ezt a nyilatkozatot tartalmazza, nem adománylevél. Harmadfél esztendő előtt Becse és Somlyó várakat Szilágyi visszaadta Brankovics Györgynek és örökösökének. Ezt a király most azzal a megszorítással hagyta jóvá, hogy azon esetre, ha Brankovics György fiai magtalanul halnak el, vagy hűtlenség bűnébe esnek, vagy végre Galambócz várát a törökök kezeibe szolgáltatnák: Szilágyi azt a két várat visszafoglalhatja.²

Négy nappal ezen oklevél kiállítása után, augusztus 24-ikén, szerb hírnök érkezett Budára, azzal a tudósítással, hogy Galambócz vára az őrség árulása következtében törökök kezeibe került.

Erre a hírre már másnap a király, Szilágyi kíséretében, sereg élén útra kelt Szerbország felé. Carvajal bibornok és több magyar főúr csatlakozott hozzájuk.³

Szeptember első napjaiban Nándorfehérvártt voltak. Itt

¹ Velenceze magyarországi követének augusztus 1. 8. és 23-iki jelentései.

² 1458 augusztus 20. Kaprinai II., 105.

³ A velencezi követ augusztus 25-iki jelentése Budáról és szeptember 13-ikán Raguzából Velenczébe írt levél. *M. mellékartományainak oklevéltára*. II. 241—242. És a velencezi követ augusztus 27-iki jelentése, a milánói levéltárban.

Szilágyi új tárgyalásba bocsátkozott István deszpóttal, a kinek ígéretet tett, hogy a törököktől visszahódítandó területeket megkapja, de tőle viszont Szendrő vár átadását követelte.¹

Ugyanekkor Tamásfia István bosnyák király igényt emelt Szerbországra és Mátyásnak följánlotta segedelmét a törökök elleni háborúban, ha a szerb fejedelemséget elsőszülött fiára ruházza. Mátyás késznek nyilatkozott az ajánlat elfogadására, csak azt kívánta, hogy a bosnyák király a legközelebb tartandó országgyűlésen személyesen jelenjék meg.²

Ezt az országgyűlést be nem várván, Mátyás a nagy méretekben megindított hadikészületek költségei fedezésére, az ország rendjeinek hozzájárulása nélkül, a nyolcz hónappal az előtt hozott törvény tilalma ellenére, adót vetett ki.³

Mátyás politikájának ezen két merész tényével összesik és kapcsolatban van második összeütközése Szilágyival, a ki a Brankovicsokkal folytatott tárgyalásait és Szerbországra vonatkozó saját terveit meghíúsítva látta a fejedelemségnek a bosnyák uralkodóházra átruházásában, a törvénytelen adó kivetésében pedig a király önkényes hajlamai által felidézett aggodalmainak újabb igazolását látta.

Elégületlensége olyan fenyegető nyilatkozatokra és lépésekre csábította őt, hogy magatartása a hűtlenség befejezett bűntényének volt minősíthető.

Valószínűleg simontornyai szövetségeseihez fordult s a hozzájuk intézett levele került a király kezébe, vagy pedig kísérletet tett, hogy a sereget pártütésre bírja, s erről nyert a király tudomást.

¹ A szeptember 13-iki, fentebb jelezett raguzai levél. A velencei követ október 1-én kelt jelentése. (*Diplomatiai Emlékek.* 36.) Mátyás király 1459 július 18-án kelt adománylevele, a M. T. Akadémia kéziratgyűjteményében.

² A velencei követ október 9-ikén kelt jelentése. *Diplomatiai Emlékek.* 38.

³ Ezt az imént idézett követi jelentésből tudjuk. Noha ez az egyetlen történelmi emlék, mely az adó kivetéséről szól, megbízhatóságát nem vonhatjuk kétségbe.

Mátyás most már trónja biztonságának és az ország békeességének érdekében kíméletlen szigort alkalmazott. Szilágyit elfogatta és szükségesnek látta, hogy erről a rendelkezéséről az országot értesitse. Nándorfehérvárról október 8-ikán szétküldött irata néhány sorból áll.

«Bátyánkat — úgymond — tekintetes és nagyságos Szilágyi Mihály besztercei grófot, bizonyos észszerű okok miatt, a melyeket Hűségteknek maga idején fel fogunk tární, fogságba vetettük. Hűségtek legyen meggyőződve afelől, hogy ezt alapos és jogos okok miatt tettük.»¹

Fenyegetődött, hogy nagybátyját kivégezteti. De kétségkívül nem volt egyéb szándéka, mint hogy megfélemlítse ellenségeit és meggyőzze hiveit arról, hogy erős keze, mely az ország hajóját irányítja, viharok közepett sem ernyed. Néhány napig a kérlelhetetlennek szerepét játszotta. Mikor azután Carvajal bibornok közbenjárt, készséggel engedett kérelmének és úgy tüntette föl eljárását, mintha Szilágyi életének megkegyelmezve, a szent-szék szava előtt hajolt volna meg, pedig csak politikai érzékének sugallataira hallgatott.²

Azonban Szilágyit őrizet alatt tartotta. Világos várát jelölte ki börtönéül, a besztercei grófságtól megfosztotta és várait lefoglalta.³

Az ország rendei a király erőteljes föllépését, noha az igazságszolgáltatás követelményein túltette magát, megnyugvással fogadták. Tekintélyének megszilárdulásáról tanúskodnak az eredmények, a melyeket néhány héttel utóbb, a szegedi országgyűlésen elért. Azonban kétségtelen, hogy azon okok között, melyek a Hunyadi-ház korábbi ellensé-

¹ Az erdélyi szász városokhoz intézett példányból kiadta Katona. XIV., 101.

² A velencei követ jelentése, mely az elfogatásról szól, nem áll rendelkezésünkre. A következő év szeptember 13-ikán kelt jelentésében visszatér erre az eseményre. (*Diplomatiai Emlékek*, I., 65.) Carvajal közbenjárásáról megemlékezik 1462-ben a pápai nuntius zár-jelentése.

³ Erről az imént idézett két jelentés szól. — Besztercei grófok címét Székely Mihály és Hederfajai István viselik 1459 november 1-én. (*Teleki-oklevéltár*, II. 73.)

geit, Garai Lászlót és társait 1459 elején arra készítették, hogy a magyar koronát a császárnak ajánlják föl, Szilágyi bebörtönzése is helyet foglalt.

Elfogatása megmentette Szilágyit attól, hogy ezen párt-ütésben részes legyen és így a nemzeti politika árulójává süllyedjen. De egyúttal megfosztotta az alkalomtól, a mely éppen ekkor nyílt előtte, hogy nemzete érdekeit egy nagy európai gyülekezetben képviselje.

Az 1458-ik év nyarán Piccolomini bibornok II. Pius néven a pápai székre lépven, mindjárt uralkodása első hónapjaiban elhatározá, hogy az összes keresztyén hatalmasságokat Felső-Olaszország egyik városába hívja össze a törökök ellen indítandó egyetemes hadjárat előkészítése végett. Október 12-ikén megbízta magyarországi legatusát, birja rá Mátyást, hogy a congressuson személyesen jelenjék meg, vagy maga helyett «a kormányzót», Szilágyi Mihályt küldje oda.¹

A mikor ez a levél iratott, Szilágyi már fogoly volt. Kilencz hónapig tartott fogsága. Az 1459-ik év június végén sokak kéréseinek, kiváltképen Carvajal rábeszéléseinek engedve, a király megnyitotta előtte a börtön kapuit.²

Szilágyi azonban a helyett, hogy a királynak meghódolt volna, boszúért sóvárogva, a lázadás zászlaját tűzte ki. Mátyás ellenségeit csatlakozásra birta és több várat elfoglalt.

A király, tekintettel arra, hogy ekkortájt ipja, a cseh király is ellene fordúlt és a császárral szövélkezett, azon volt, hogy Szilágyit megbékítse. Július végén a kalocsai érseket és az országbirót küldötte hozzá néhány más főúrral. Mivel pedig ezek sikertelenül fáradoztak, két bibornok, a pápai legatus és a primás járult eléje és felkérték őt, hogy tárgyalások végett velök Budára menjen.³

¹ A kiadatlan irat a vatikáni levéltárban. Pii II. Brevia. I. kötet, 3. l.

² A követ és a pápai nuntius fentebb idézett velencei jelentéseiből tudjuk ezt. Bonfin előadását, melyet alább ismertetek, mesének kell tartanunk.

³ A kassai bíró 1459 augusztus 8-iki levele. Iványi. Bártfa levéltára. 177.

Szilágyi ekkor a királytól biztosító oklevelet követelt olyan szöveggel, a mint azt ő maga megfogalmazta. Mátyás kiállította, lealázó formulázása ellenére, az okiratot, a melyben nagybátyját felhatalmazza, hogy 200—800 lovas kíséretében a királyi udvarba jöhessen és a tárgyalások befejezése után, akár vezetnek sikerre, akár nem, tetszése szerint bárhová mehessen; ha pedig ezen ígérését megszegné, feljogosítja az ország rendeit, sőt még a saját udvari hadait is, hogy Szilágyit az általa meghatározandó helyre elkíséressék; végül beleegyezését adja ahhoz, hogy a tárgyalások ideje alatt «a két fél alattvalói» között netán keletkező viszályokat békebirák intézzék el.*

Ezt az okiratot a két bibornok, kikhez Hunyadi Jánosné, a kalocsai érsek, az országbiró és több más világi úr csatlakoztak, bemutatta Szilágyinak, kit szeptember első napján mindannyian Budára kísértek.

Ily módon a szenvedett bántalmat a kitüntető figyelem feledtetni volt hivatva. De ennek ellenére Budán a tárgyalások nyolcz napig húzódtak el. A megállapodásokban Mátyás kötelezte magát, hogy visszaadja nagybátyjának a beszterczei grófságot s Lippa kivételével a tőle elvett többi várakat; továbbá, hogy Szendrő várát, mely időközben a törökök kezeibe került, mihelyt visszaszerezni sikerül, neki engedi át és a szerb fejedelemséget ráruházza. Viszont Szilágyi ígéretet tett, hogy életét ezentúl a törökök elleni háborúnak szenteli. Úgy nyilatkozott, hogy leghőbb vágya Szendrő-vár megvívása. Ebben a szándékában megerősítette őt a pápai legátus, ki biztosította, hogy a szent-szék egész hatalmával támogatni fogja vállalkozásában.

Szilágyi szeptember közepe táján Visegrádon telepedett meg, bevárando birtokai visszaadását.** Szilágyi ezidőtájt új szerzeményekkel is gyarapította birtokait. A szerb deszpót hűtlensége következtében visszakapta Becse és Somlyó várakat. A királytól adományul kieszközölte Radna várát

* Az okirat dátumnélküli másolata a Lobkovitz herczegek prágai könyvtárának XV. századbeli codexében.

** Mindezt az 1759 szeptember 13-iki idézett jelentésből tudjuk.

Közép-Szolnok megyében. Korogi Gáspárral krassó- és szőrénymegyei birtokokat cserélt. A Marótiak egyik zarándmegyei faluját elfoglalta és a jobbágyokat saját birtokaira telepítvén át, Kunágota falut alapította.¹

X.

Az 1460-ik év elején Szilágyi hozzálátott hadak fogadásához.² Azonban tavasz nyíltával újból, most már negyedszer, viszályba bonyolódott a királyllyal. Mátyás ez alkalommal is jelentékeny engedményekkel igyekezett őt megengesztelni. Udvarából többeket, a kikben Szilágyi ellenségeit látta, elbocsátott.³ Őt pedig erdélyi vajdának nevezte ki «Erdély kormányzója» hangzatosabb czímmel,⁴ mely az ország-kormányzói czím elvesztéseért volt őt kárpótlandó. Nőtestvérenek férje, Vingarti Geréb János, mint alkormányzó volt melléje rendelve.⁵

Szilágyi ápril közepén Erdélyben időzött, új hivatala teendőivel elfoglalva.⁶ Május közepén pedig a Tisza partján Várkonyznál találkozott Mátyás királyllyal, kit Egerbe kísért és ott a felsőmagyarországi cseh rablófészek kiirtása ügyében egybehívott gyűlésen részt vett.⁷ Innen május 25-ikén állandó jóakaróját, Carvajal bibornokot értesítvén, hogy a Szendrőt fenyegető török sereg feltartóztatására készül csapatait vezetni, Becsére hívta meg őt, hogy vele tanácskozzék.⁸

¹ *Diplomatiai Emlékek*, 79. *Zichy-oklevéltár*. X. 94. Országos Levéltár 36,392., 37,640. szám.

² Pest város jegyzőjének 1460 február 11-iki levele. Kaprinai. II. 391.

³ Ugyancsak ápril 14-iki levele, ugyanott 120.

⁴ Használja ezt 1460 ápril 16, május 17. és június 12-én kelt alább idézendő okirataiban. Mátyás 1462 ápril 26-án erdélyi vajdának nevezi őt.

⁵ Országos Levéltár. 27,034, 28,523, 30,198. sz.

⁶ Ápril 16-án diódi várából írt levele ugyanott 29,390. sz.

⁷ Erről április 17-én Várkonyból Mátyás értesíti Bártfát. Kovachich: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum*. II. 152.

⁸ *Diplomatiai Emlékek*. I. 79.

Azonban tervét megváltoztatta. Mig Erdődi Miklós hadnagy vezetése alatt előre küldött csapatai a déli határszéleken kalandozó törökök ellen folytatott harcokban részt vettek,¹ ő Mátyás királyt a cseh rablók által megszállott várak megvívásában támogatta.² Augusztus 5-én Poroszlón időzése alatt sajtáságos ügyet intézett el. Czobor Mihály a Szentgyörgyi grófok fogságába került és azon föltétel alatt, hogy a Szilágyi Mihály által megállapítandó váltságdíjat lefizeti, szabadon bocsáttatott. Szilágyi erre nézve úgy intézkedett, hogy Czobor egy esztendő alatt egyezer és száz arany forintot fizet le, ha pedig ezt elmulasztja, Szilágyi köteles őt akár élve, akár holtan a grófoknak kiszolgáltatni, vagy pedig a váltságdíjat helyette lefizetni.³

Szeptember hó folyamán az udvarhoz az a jelentés érkezett, hogy a törökök magyarországi területen pusztítanak és Szent-László-várát ostrom alá vették. A király ekkor Szilágyit «Magyarország alsó részeinek főkapitányává» nevezte ki és rabizta az ország védelmének intézését.⁴

Szilágyi vállalkozott a föladataira. Rövid idő alatt 8000 fegyverest gyűjtött össze. Carvajal bibornok, Vitéz János és Pécs ifjú püspöke, Csezmiczei János, a koszorus költő, több világi főúrral csatlakoztak hozzá. Útközben, október 6-ikán Siklóson vendégül fogadta őket az egy év előtt elhunyt Garai László nádor özvegye, kit gyermekeivel együtt pártfogása alá fogadott. Az erről kiállított oklevélben arra a szoros szövetségre, a melyben az elhunyt náddal állott, kegyeletesen emlékezik vissza. Nehogy pedig ezen lépése félreértésekre adjon okot, a váradi és pécsi püspökök pecséteiket szintén rátették az oklevélre.⁵

¹ A csanádi püspök tesz említést róluk június 1-én kelt levelében. *Diplomatiai Emlékek*. 77.

² Júnus 12-én Gyöngyöspüspökiből Erdélybe küldött rendlete az Országos Levéltárban. 28,523. sz. Ugyanakkor Mátyás a náddal Gyöngyös városban tartózkodott.

³ Országos Levéltár. 13,486.

⁴ Október 6-án kelt oklevelében e címmel él. Teleki. X. 640. Kineveztetéséről említést tesz egy november 26-iki olasz jelentés (*Magyarország melléktartományainak oklevéltára*. II. 248.) és Bonfin is.

⁵ Teleki X. 640.

A magyar sereg közeledésének hírére a törökök fölhagytak Szent-László ostromával és a Duna túlsó partjára vonultak vissza. Szilágyi a vár őrségét megszorította és Keve várát megerősítette.

Nándorfehérvárra kínos meglepetés várakozott rá. A kapitány nem bocsátotta be; 12,000 forintot követelt az őrség hátralékos zsoldjára és királyi rendeletre hivatkozott, mely eltiltotta őt attól, hogy a várat bárki előtt megnyissa.

Szilágyi a megalázó fogadtatás következtében haragra lobbant, melyet a kísérő főpapok nem tudtak lecsillapítani. A tervezett hadjáratról lemondott, seregét feloszlatta; a bibornok és a kíséretében levő főrendek visszatértek Budára.

Azonban csakhamar megbánta elhatározását. Arról értesülvén, hogy 8000 török újból átkelt a Dunán és az ország határszéli területeit pusztítva, rabolva járja be, nem tudott tétlenül maradni. A közel végvárak őrségeiből 3000 embert szedett össze és november 8-ikán a túlnyomó számú ellenséggel megütközött. A csata szerencsétlenül végződött.

Azok, a kik megmenekültek, azt jelentették Budára, hogy alig száz ember híján az egész sereg megsemmisült és hogy Szilágyi vagy elesett, vagy fogságba hurczoltatott.

Ez a hír lesújtó hatást gyakorolt. Senki sem gondolt a pártütőre, mindenki a hőst gyászolta. «Fájdalmas és keserves ez az eset, — írja egy olasz diplomata Budáról — nemcsak erre a szegény országra, hanem az egész katolikus egyházra. A sereg megsemmisülésénél nagyobb veszteségnek tekintik a gróf halálát.»*

Azon a napon, a mikor a gyász hír Budára érkezett, Kassán az ott időző király Podjebrad György követével megállapodásra jutott a Katalin hercegnővel Trencsénben megkötendő házasság tárgyában és egyebek között ígérte, hogy őt Szilágyi Mihály, «ha megjelenhet», kísérni fogja.**

A következő év február 6-ikán Konstantinápolyból a

* 1460 november 26-án, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára*. II. 248.

** 1460 november 25-én *Fontes Diplomataria*. XX. 235.

velencei köztársaság követe ezt a jelentést küldötte Velenczébe: «A mit korábban megírtam, hogy a magyarok a törököktől vereséget szenvedtek, igaznak bizonyult. Huszonnyolcz fogoly ide hozatott és mind megöletett. Kapitányuk, Szilágyi Mihály, a király nagybátyja, három nappal később, mint fogolytársai, kegyetlenül kivégeztetett. A török király azért hagyta őt tovább életben, mert Nándorfehérvár megvívásának és Magyarország leigázásának módját akarta tőle megtudni.»¹

Szilágyi kivégeztetésének ezen előzményét képtelen mesévé eltorzítva tartotta fönn a magyarországi hagyomány. E szerint a szultán váltságdíjul Nándorfehérvár átadását követelte Szilágyitól, a ki az ajánlatot előbb visszautasította, később színelég elfogadta, de a nándorfehérvári kapitánynak levélben parancsot adott, hogy a török csapatot, mely nevében a vár átadását fogja követelni, konzoltassa föl, a mi megtörténvén, a szultán Szilágyit tíz részre daraboltatta föl.²

Valószínű, hogy Szilágyi kivégeztetésével a szultán a Nándorfehérvár falai alatt szenvedett kudarczért állott boszút.

Arról, vajon Mátyás tett-e lépéseket nagybátyja kiszabadítása érdekében, nincs tudomásunk.

Szilágyi kivégeztetése felől 1461 márczius havában jött meg a biztos hír. Kegyeletlenséget láthatunk a király azon tényében, hogy már néhány nap mulva megkezdte nagybátyja magta'an halála következtében a koronára szállott birtokok adományozását,³ azt sem várva be, hogy a hagták iránt az özvegygyel előbb megállapodásra jusson.

A Szilágyi Mihálynéval kötött egyezségben nem mutatkozott bőkezűnek. Tulajdonául csak Diód várát hagyta meg Erdélyben, míg Világosvárt, Túr és Varsány mezővárosokat ideiglenesen zálog jogczímen engedte át neki.⁴ Báthori Mar-

¹ *Diplomatiai Emlékek* I. 67.

² Szerémi 13.

³ Az 1461 márczius 24-én kelt királyi adománylevél az Országos Levéltárban.

⁴ Az 1461 ápril 24-ikén kelt oklevél ugyanott.

git igénytelen asszony volt; férje életében szerényen visszavonult; a történeti emlékekben egyszer sem találkozunk vele. Gyermekai nem voltak. Szilágyi Mihálylyal, mivel testvérei és nagybátyjai sem hagytak hátra fiúgyermeket, a Horogszegi Szilágyi-család kihalt.

Feltűnő, hogy Mátyás anyja nem részesült testvére hagyatékában. Még Horogszeg is, melynek nevét viselte, idegeneknek, a Rozgonyiaknak jutott.¹

Szilágyi emlékének Mátyás csak egyetlen szóval hódol az oklevélben, a mely «a nagy férfitól megfosztott» özvegyről (tanto viro orbata) szól.² Egy évvel utóbb a milánói fejedelemhez intézett levelében Szilágyi lefejeztetéséről írván, semmivel sem jelzi, hogy fájdalmas emlékek újulnak föl lelkében.³

Valószínű, hogy Szilágyi halála inkább megnyugtatón, mint kínosan hatott rá, mert súlyos bonyodalmak veszélyét háritotta el, mely a kiszámíthatatlan férfiú részéről folytonosan fenyegette.

Szilágyinak az volt a szerencsétlensége, hogy a szerencse kedvezése olyan magas állásra emelte, a melyen a kötelességek teljesítése nagyobb tehetséget, a kísértések leküzdése erősebb jellemet követelt, mint az övé volt.

Mindamellettt porai, melyek jeltelenül pihennek Stambul ismeretlen helyén, jogosan kísérhették volna Tököly és Rákóczi tetemeit diadalútjukban a hazai földbe; mert a miért ezek sikertelenül harczoltak, a nemzeti királyság helyreállítását a nemzet ereje, az ő vezérlete alatt, megvalósította.

¹ Az 1466 ápr. 24-én kelt oklevél ugyanott.

² Az imént idézett oklevélben.

³ Mátyás király külügyi levelei. I. 18.

Szilágyi Mihály pártütése és halála.

Szintúgy, mint Czilli gróf megöletésének előzményei, Szilágyi Mihály négyszeri pártütésének okai felől a történeti források megbízható tudósításokat nem tartalmaznak; minélfogva feltevésekre és combinatiókra vagyunk utalva.

A velencei köztársaság budai követének az a levele, a melyben az első összeütközésről a király és nagybátyja között jelentést tesz, nem maradt fenn. Második levelében (1458 augusztus 1-én) pedig csak ennyit mond: «A fennforgó nagy és súlyos ellentétekről, fontos okok miatt nem írok.»¹ Szándékos hallgatásából azt kell következtetnünk, hogy az, a mit mondhatott volna, a király személyére kedvezőtlen világosságot vetne, ezért nem akarta magát annak kitenni, hogy levelének tartalma a királynak tudomására jusson.

II. Pius pápa 1461 táján készült emlékirataiban röviden említi, hogy Szilágyi Mihály «hír szerint azokkal tartott, kik Fridrik császárt a magyar trónra meghívták.»² Ezt azonban nem kell akképen magyarázni, hogy Szilágyi Mihály a császár meghívásában részt vett; hanem úgy értelmezhető, hogy azok voltak 1458-ban szövetségesei, kik később 1459-ben a császárt meghívták.

A crétai érsek, ki mint pápai nuntius 1462-ben Magyarországon működött, végjelentésében említi, hogy Mátyás «féltékeny volt Szilágyi hatalmára, a mit ez észlelvén, bizalmatlanná lett unokaöccse irányában s ennek ellenségeivel szövetkezett»,³ a minék értelme nem egészen világos.

II. Pius 1464-ik évi hadivállalatának történetírója, Cribelli, miután Mátyásról elbeszéli, hogy fiatal korában ledér életet véselt, így folytatja: «Mondják, hogy vagy e fölött felháborodásában, vagy valamely más ok miatt, nagybátyja a királyt kellenél élesebb szavakkal rótt meg, sőt az ország kormányzásában olyan hatalmat ragadott magához, hogy azt a király nem tűrhette; minélfogva őt a kormányzói tisztől elmozdította, fejére tüzesített érczedény helyezvén, szeme világától megfosztotta és börtönbe vetette.»⁴ Világos, hogy alaptalan kósza hírek után indult.

¹ Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. 238.

² Pii II. Commentarii. L. XIII.

³ Kiadta Engel: *Geschichte Slavoniens* cz. munkája bevezetésében.

⁴ Leodrisii Cribelli: *De expeditione Pii II. in Turcas.* (Muratori: *Scriptores rerum Italicarum* XXX. 64.)

Turóczi krónikájában óvatosan kerüli a Szilágyi pártütéseiről való megemlékezést. Csak annyit mond, hogy «a király uralkodásának kezdetét az ország rendei megzavarták».

Annál bővebben szól Mátyás és Szilágyi viszályairól Bonfin. Elbeszélésének lényeges tartalma a következő. Cselszövők Szilágyi ellen annyira felingerelték Mátyást, hogy kivégeztetésére gondolt. Az ellenségeskedés okát senki sem tudja biztosan. Némelyek a derék és igénytelen Szilágyit hatalomvágygyal vádolták; pedig ha ez lelkében él, az országgyűlésen számos úr által neki felajánlott koronát elfogadta volna. Mások szerint keményen bírálta a király eljárását és magaviseletét. Azok, a kik a királyt, hogy kegyeit megnyerjék, érzéki élvezetekre csábították és a kormányzóra irigykedtek vagy tőle félték, azon voltak, hogy őt gyűlöletessé tegyék a király előtt, kinek büszkesége az agg kormányzó uralmát és intéseit nehezen tűrte. Mátyás többször mondotta kevéssel halála előtt, hogy az ország kormányzásában mások tanácsára soha sem hallgatott és uralkodása kezdetén alig egy esztendeig tudta a kormányzót megtűrni.

Rosszakaratú emberek rávették a királyt, hogy Szilágyit fogságba vesse; sőt remélték, hogy kivégeztetésére is rábirhatják. A király fontos ügyek tárgyalása végett meghívta őt magához a Tisza partjára, mikor pedig megjelent, elfogatta, majd bilincsekbe veretvén, Világos várában záratta el.

Később Szilágyi ellenségeinek rábeszélésére, a király meghagyta a világosvári várnagyoknak, hogy a foglyot kivégeztessék. Azonban — jegyzi meg Bonfin — sokan úgy tudják, hogy hamisított rendeletet küldöttek oda. A várnagyok sejtették ezt s egyikök a királyhoz utazott, hogy a dolgot tisztába hozza. Míg ez távol volt, Szilágyi szakácsa és három szolgálja lármát csaptak, jelentvén, hogy törökök közelednek a várhoz, mikor azután az őrség kivonult az ellenség elé: a kaput elzárták és a visszatérő őrséget nem bocsátották be. Szilágyi értesítvén szabadulásáról barátait, segítségökkel megerősítette a várat. A királynak is levelet írt, a melyben elmondja, hogy többet köszönhet szakácsának, mint unokaöcsésének: ez méltatlanul börtönbe vetette, amaz kiszabadította; ez hálátlanságának, amaz hűségének «örök emléket állított».

Válaszában Mátyás azzal mentegette magát, hogy tanácsosai félrevezették őt; de most már megtanulta, hogy a rosszakaratú sugalmazásokat nem szabad meghallgatni; örvend nagybátyja szabadulásának; maga is szándékozott őt szabadon bocsátani,

sajnálja, hogy a szakács megelőzte; mindazáltal erélyes eljárásával tekintélyét megszilárdította, ellenségei előtt félelmissé vált; nagybátyja viseltessék irányában bizalommal; legközelebb vele tisztességes egységre fog lépni.¹

Bonfin ezen elbeszélésében egybeolvasztja és összezavarja Szilágyi több pártütését. Tévesen helyezi elfogatását a Tisza partjára, mert az Belgrádban történt. A viszályok okaira vonatkozó részletekre nem fektethetünk súlyt. A szabadulás története még a valószínűséget is nélkülözi; naiv mese. A váltott levelek a humanista történetírók szokásos styl-gyakorlataihoz sorozandók.

* * *

Azon ütközetről, a melyben Szilágyi Mihály elfogatott, részletes jelentést tartalmaz egy levél, melyet Budán tartózkodó olasz 1460 november 26-ikán, tehát 18 nappal az ütközet után, küldött hazájába, azon értesítések alapján, a melyek a csatatérről érkeztek. Megbízhatóságát nincs okunk kétségbevonni. Előadását, a mely szerint az ütközet magyarországi területen folyt le, elfogadjuk, noha Mátyás király másfél évvel utóbb egyik levelében azt írja, hogy Szilágyi Mihály, több főúr és előkelő nemes kíséretében török területre nyomult (certam Turcarum terram invaserunt) és ott szenvedett vereséget.²

Bonfin szerint Szilágyi Mihály kis sereg élén, a Száván átkelvén, Szendrő közeléig nyomult, a hol Alibég és Skanderbég túlnyomó számú haderővel állottak vele szemközt. Szilágyi támadott, viaszorította az ellenséget, a mely azonban csakhamar megfordult és körülfogta a magyar csapatot. Szilágyi és Lábattani Gergely a legsűrűbb sorokra vetették magukat és az öldökléssel csak akkor hagytak föl, a mikor kimerülve foglyokká lettek.³

* * *

A velencei köztársaság konstantinápolyi követének Szilágyi kivégeztetéséről szóló jelentésében azt olvassuk, hogy a magyar foglyok mind megelőzték őt a halálban.

Ezzel ellentétben áll Mátyás királynak imént idézett levele, a melyben azt írja, hogy Szilágyi Mihálylyal együtt Lévai Cseh

¹ Decas III. Liber X.

² 1462 április 28-ikán. *Mátyás király külügyi levelei*. I. 18.

³ Decas IV. Liber I.

László, az erdélyi vajda fia török fogságba került; az előbbi «mivel őt felismerték (statim quod noverunt) a török császár azonnal lefejeztette»; az utóbbi «mivel őt fel nem ismerték (non noverunt) eikerülte a halált; később pedig, mikor «magyar törökök» (Hungari Turci) felismerték, 16,000 arany forint váltságdíj fizetésének kötelezettsége mellett szabadonbocsátattatott.¹

Bonfin a fentebb idézett elbeszélésében említi, hogy Lábatlani Gergelyt, Szilágyi fogolytársát, a szultán egyik basának engedte át, a végből, hogy magyar fogságban levő fiát kiválthassa vele.

Szilágyi egy harmadik bajtársának szabadulásáról érdekes részleteket tartott fenn a Capistranoi János atya közbenjárására történt csodákról fölvett jegyzőkönyv. Nemes Kónya Demeter 1461 márczius 20-ikán Geszti János szent Ferencz-rendi szerzetes előtt, az újlaki zárdában megjelenvén, előadta, hogy «az 1460-ik évben, mikor Szilágyi Mihály a törökökkel megütöközvé, vereséget szenvedett és egész serege elveszett, többekkel ő is fogságba került»; Szendrő várában egy raguzai kereskedő hat aranyért magához váltotta őt és 110 arany váltságdíjat követelt tőle, s mivel ezt megfizetni képtelen volt, bilincsekbe verve börtönben őriztette. Itt imádságaival Capistranoi Jánoshoz fordult és fogadást tett, hogy ha megszabadul, sirjához fog zarándokolni; mire egy magyar ember segítségével bilincseit megoldván, szerencsésen elmenekült.²

Az 1477-ik év végén egy Andrásfia István nevű pécsi clericus IV. Sixtus pápához benyújtott folyamodásában elmondja, hogy «a magyar király nagybátyjával együtt» török fogságba került és fogadást tett, hogy megszabadulása esetén Rómába zarándokol és pappá szentelteti magát.» Tekintettel a 17 évi hosszú időközre, a mely Szilágyi halála és ezen folyamodás benyújtása között lefolyt, kétség merül föl az iránt, vajon Szilágyiról szól-e a folyamodó.³

FRAKNÓI VIMOS.

¹ Cseh László ezen összeg erejéig jószágait zálogba vetette és Mátyás ajánló levelével ellátva, felkereste az olaszországi fejedelmi udvarokat, hogy pénzsegélyt eszközöljön ki.

² A jegyzőkönyv a római San Isodoro zárda könyvtárában.

³ A vatikáni levéltárban, Supplicationes. 737. kötet. 71. l.

A FAJI ELEM GRIEG ZENÉJÉBEN.

I.

A művészet-történelem nem tudja pontosan megállapítani a népzene faji elkülönülésének idejét. Csak az valószínű, hogy e folyamat nem embertani vagy ethnologiai sajátságoknak, hanem egy-egy törzs érzelmi közösségének és a környező külvilágnak hatása alatt ment végbe.¹ Így a germánok-lakta skandináv félsziget még sokáig anthropologiai és politikai egységben élt, midőn lakói érzelmi rokonságuk szerint már rég megoszlottak. Azonban a népek fejlődésének folyamán mind jobban kialakul fajiságuk érzete s idővel ellenállhatlan erővel érvényesülnek művészi nyilatkozásaikban bizonyos sajátos nemzeti hajlamok. E tényt még azon tudósok sem tagadhatják, kik máskülönben nem akarnak hallani a fajok közötti psychikai különbségekről és nem ismerik el a faji lélektan jogosultságát.² Az egyes milieuk mind erősebben módosították a néptörzsek physiologiai jellegét is. Fouillée³ nem habozik az értelmi és érzelmi alakulást illetőleg egyenesen a környezet befolyásának tulajdonítani azon gondolatokat, melyek a nemzeti öntudatot alkotják. Ennek megállapítása arra készítette már Topinard-t, hogy anthropológiájában az egyes fajoknak külön idegdispositiókat tulajdonítson, melyek különböző módon reagálnak a zenei ingerekre. Wundt pedig ugyanezen okokból faji associatiókat keres.

A zene-æstetikában kissé későn kezdik elismerni a faji zenék létezését s a nemzeti irányok fontosságát. 1866-ban, Angliában Engel⁴ kezdi rendszeres vizsgálat tárgyává tenni

¹ Richard Wallaschek: *Anfänge der Tonkunst*. Leipzig, 1903.

² Finot: *Le préjugé des races*. Paris, 1908.

³ Fouillée: *Esquisse psychologique des peuples européens*. Paris, 1903.

⁴ Engel: *An introduction to the study of National Music*. London, 1866.

a modern népek zenéjében a nemzeti sajátosságokat s ezekben a környezet hatását. 1867-ben a párisi Anthropologiai Társaság február havi gyűlésén bemutatják Fétis Edvárdnak, a bruxellesi conservatorium nagy hírű igazgatójának tanulmányát: *Az emberi fajok új osztályozásáról zenei rendszereik szerint.*¹ A felolvasás nyomán támadt vitában Broca azt hangoztatta: «Embertanilag a népek zenéjének összehasonlító tárgyalása az összehasonlító nyelvészettel hasonló eseteket tüntet fel». Öt év múlva Bertrand² a zenedráma nemzeti jellegét iparkodik kimutatni.

A napjainkbeli zene-æsthetikusok véleménye még mindig megoszlik e kérdésben, bár módszereikben többé-kevésbé kidomborodnak a nemzeti szempontok. Még oly alapos készütségű tudós is, mint Charles Lalo,³ csak helyteleníteni tudja a faji vonások kutatását a zeneművészetben, legfőlebb egyes alárendelt műfajokban engedi meg, a dalokban, tánczokban és a zenedrázában, melynek francia termékeiben egy Dauriac⁴ a maga részéről ép oly különleges francia fajszellemet talál, mint az irodalomtörténészek a francia tragédiában.

Az e kérdés körül keletkezett német irodalom legfurcsább hajtása Rutz Ottmár⁵ sajátos elmélete, mely a vérmérséklet s a törzsismok dispositioja között keres kapcsolatot. Szerinte a test alakulatával változik az egyén alaphangulata is. Fölállít a vérmérséklet milyenségi fokára nézve egy lélektani zéruspontot, melyen alul vannak a hideg (erősebb vagy gyengébb fokú) és fölül a meleg (szintén erősebb és gyengébb) temperamentumok. Összefoglalva a közös sajátosságokat, négy nagy csoportra osztja a zeneszerzőket és a költőket. Az első az olasz típus, ide tartoznak az olaszok, Mozart és Goethe. Második a német típus, hová számítandó az angol és a skandináv népzene Grieggel együtt. Harmadik a francia típus, melynek többek közt Heine, Wagner, Bach, Liszt a képviselői. A negyedik típust — úgymond Rutz — még nem találta meg.

¹ Bulletins de la Société d'Anthropologie. Fétis: *Sur un nouveau mode de classification des races humaines d'après leurs systèmes musicaux.* Paris, 1867.

² Bertrand: *Les Nationalités musicales étudiées dans le drame lyrique.* Paris, 1872.

³ Charles Lalo: *Esquisse d'une esthétique musicale scientifique.* Paris, 1908.

⁴ Dauriac: *La psychologie dans l'opéra français.* Paris, 1907.

⁵ Dr. Ottmar Rutz: *Neue Entdeckungen von der menschlichen Stimme.* München, 1909. V. ö. dr. Nadolecny bírálata a *Die Stimme* című folyóirat IV. évf. első füzetében.

Nálunk Osváth János¹ és Molnár Géza² foglalkoztak e kérdéssel. Osváth nem talál ellentétet a faji zenék és a nemzetközi zene között s azok sajátosságait nem foglalhatja önálló rendszerbe, mert e kérdésben szerinte több a lélektani, mint a tisztán zenei mozzanat. Molnár alapvető fejtegetései szabatosan és világosan körvonalozzák a fajiság zenei jelentőségét. Molnár minden zeneműben nemzeti szellemet tételez föl. A zene csak hatásában nemzetközi; az összes fajokon kívül álló zeneköltőt nem lehet elképzelni; legfeljebb arról lehet szó, hogy az egyik faji kötelék meglazult, de ugyanakkor más ily kötelek keletkeznek. A nemzeti elemet Molnár úgy fogja föl, hogy a különleges vonást résznek tekinti az egészben, mint egy fejlődés eredményét a Darwin-Spencer-féle elmélet végső következményeképpen. A faji zene tehát csak modificatio, csak varians; mindegyik európai nép a maga faji művészetében variálja más fajok kifejezőmódját.

Maga a zene-történet mozgalmas és érdekes képe a faji zenék kialakulásának.

Tudvalevőn a táncdalokban nyilvánul legközvetlenebbül a nép vérmérséklete. Gondoljunk csak a spanyol bolero-ra, az olasz tarantellára, a francia gavottera, a skót matrótánczra és a magyar csárdásra. És ne feledjük, hogy az egyes sajátos tánczok más éghajlat alá átültetve miként módosulnak eredeti jellegükben. Ütemezésük és rhythmusuk a környezet szerint változik. Így a német menuett elevenebb, mint rococóan ildomoskodó francia eredetije; a skót écosse sse háromnegyed és kétharmad ütemű, míg német változata kétnegyedes; a courante és sarabande egészen más véralkatú ha francia, és más, ha olasz vagy spanyol földön tánczolják . . . Érthető tehát, ha a táncdalok útján jutnak először nemzeti elemek a műzenébe, és pedig a XVIII. századtól kezdve.

Az angol, skót és ír melódiák lelnek leghamarább méltányolókra Jones, Thomson, Parry személyében. Azután a szláv dalok Zelenka, Pichl, Wránitzky, Stámitz szerzeményeiben. Természetesen csak egy-egy népies gondolatot találunk itt, még pedig eredeti keménységében. A technika még nem annyira könnyed és hajlékony, hogy magába tudja olvasztani a «faji phrasisokat».

¹ Osváth János: *Nemzeti zeneművészet. Történethkritikai tanulmány.* Budapest, 1908.

² Dr. Molnár Géza: *A magyar zene elmélete. A faji elem a művészetben.* Budapest, 1903.

Azonban a fajszellem öntudatának teljességében, át-
alakító erejének egész nagyságában csak a XIX. századdal
hódít először igazán. A kifejezetten faji jellegű műzenét
ne keressük a romantika előtt. Ekkor sokszor még a leg-
heterogénebb elemek vegyülnek némely szerző stílusában:
Mozartnál olasz és német, Glucknál francia és német,
Cserubininél francia és olasz. Ha Bachban ösztönszerűleg
erősen nyilvánul a német lélek, mely Schütznél hiába ipar-
kodott keresztül törni, ha Beethoven minden gondolata
át van itatva germán szellemmel: Wagner mégis Webert, a
romantika előfutárát, fogja az első igazi német zeneköltő-
nek tartani. A romantikusok közül pedig Mendelssohnál a
héber zene «édes siránkozása» érezhető, mint erre Engel
is rámutatott; Schumann a német szellem legtipikusabb
képviselője, míg Chopin művészetében a lengyelség érzelmi
világa érvényesül.

Érthető, hogy a zeneköltő nem függetlenítheti magát
a faj törvényétől. Nemzetközi zene csak a Gluck képze-
letében élt. Bizvást állíthatni, hogy a hány nagy zene-
költő: végelemzésben mind népies talajban gyökerezik, bár
forrásaik felől nem vagyunk mindig tájékozva. Ha szándé-
kosan idegen milieut akarnak festeni, akkor sem képesek
elfojtani faji szólásmódjukat. Verdinél az egyiptomi, Bizet-
nél a spanyol, Puccininél a japán couleur locale színtolt-
jain áttör és elhalványítja azokat az olasz vagy francia
coloristika pompája. Mendelssohn (*Á dur symphonia*), Ber-
lioz (*Harold Italiában*), Liszt (*Tasso*), Csajkovszky (*Olasz
Capriccio*), Charpentier (*Olasz impressiók*), Strauss Richard
(*Italiából*), Grieg (*Monte Pincio*) midőn az olasz föld han-
gulatait akarják kifejezni, a mesterséges olasz tónust el-
nyomja a faji színscála. Kosmopolita zenével ma már leg-
főlebb egyes német zeneköltők kaczerkódnak még. Ideáljuk
a «Musikalische Weltsprache», melyre maguk czáfolnak rá,
sokszor tolakodóan német jellegű műveikkel.

A nemzeti zeneművészet, mint említettük, a romantika
korában kezd kialakulni, midőn a népzene elemeit mű-
zenévé fejlesztik oly erős egyéniségek, kik egyszersmind
nagy tehetségek.* Így alkotja meg Glinka az orosz, Pácius
a finn, Smetana a cseh, Grieg a norvég műzenét. A tehet-
ség kiválósága természetesen elengedhetlen feltétel itt is;
a mely nemzetnek nincs zeneköltője, annak nincs faji

* Némelyek szeretik korunk művészetét mint a faji egyénisége-
két az individualizmus zenéjének nevezni, így pl. Merian is. (*Ge-
schichte der Musik im XIX. Jahrhundert*. Leipzig, 1906.)

műzenéje sem. De viszont a népies alapon való gyökerezés legszerencsésebb előmozdítója a tehetségek érvényesülésének. A most mondottak igazolásául Molnár Gézánál¹ két jellemző példára hivatkozhatunk: az angolok és a spanyolok esetére. Mindkét nemzetnek rendkívül gazdag és sokoldalú népzenéje van és még sincs olyan erősen jellemzett műzenéje, mint pl. az olaszoknak vagy francziáknak. Nincs pedig azért, mert szerzőik nem törekedtek műzenéjüket fokozatosan imprægnálni faji elemekkel, egyaránt könnyeddé téve a technikát és hajlítva a faji phrasist, valamint egyiküknél sem akadt oly mester, ki műveiben visszaadja a néplelek oscillatioit.

A faji vonások nem annyira a zenei gondolatokban, mint inkább ezek kifejezőmódjában, a zenei műformákban éreztetik átalakító hatásukat. A fajiság megtöri a classikus műformák kimért alaki szabályait. Mint a költészetben és a festészetben Hugo és Delacroix, a zene terén a Berlioz által képviselt francia romantikus irány szétbontja a formaművészet architektonikáját. A német romantika pedig a nagyszabású alkotások helyébe apróbb compositiókat hoz divatba, melyekben a költő lelki világa meghittebben és több melegséggel juthat kifejezésre. Így keletkeznek a zenei genréképek, a «Charackterstück»-ök. A hatalmas nemzeti energiák előtérbe nyomulása még inkább szétrepeszti a műformák kereteit. Ily módon több közvetlenség, erő és élet jut a zenébe, melynek eddigi geometrikus formái az egyén tehetségére sokszor bénítólag hatottak, bár Beethovennél a nyugozó formalismus ellenére is szilajssággal tör fel az egyéni indulat. A szabályosság, a hideg nyugodt tárgyilagosság így aztán divatját mulja, kapcsolatban a forma olyan kiemelésével, minőnek hirdetője volt Hanslick *Vom Musikalisch Schönen* című művében. A «kánonok» helyébe az egyéniség lép a maga sajátos alkotó erejével: a fajiság tüzetől hevülő képzelet veszi át az értelem helyett a vezérszerepet a formák megalkotásánál.

Idővel ez irány természetesen tulzásokba csap át. Hogy a zenei tartalmat illetőleg milyen vakmerő vállalkozásokra vetemedhetik a modern zeneköltő, azt az ultra-romantikus Strauss Richard program-zenei alkotásaiban látni, melyekben mintegy De Laprade² tételének daczos czáfolataul, philosophiai problémákat akar megzenésíteni. A faji

¹ Dr. Molnár Géza: *A faji elem a zenében. Beöthy-Album* Budapest, 1909.

² De Laprade: *Contre la musique*. Paris, (évszám nélkül.)

egyeniség erős és hirtelen zenei életre kelése mesterkélt-ségig túlzott forma-művészkedésre, valóságos chaosra vezet a moderneknél. A logikailag szabatos, világos és tiszta forma, az élesen kidomborodó körvonalak, szabályosan tagolt részek helyett hányszor találunk a napjainkbeli zeneirodalomban szeszélyes csapongásokat, olykor a homályosságig zavaros phantastikus formákat, kuszált, elmosódó körvonalakat, szélesen ívelt melódiák helyett szakgatott dallam-vonalat.

De mindezen modern irányok a fajiság öntudatra ébredését hirdetik. Az egyes zeneköltők szétágazó egyéni törekvései egyesülnek a faji érzelmek összetartozóságában: a francziák neoimpressionismusa, az olaszok verismusa, az oroszok realismusa, a norvégek új romantikája mind a nemzeti művészet hajtásai, illetőleg túlhajtásai.

A faji érzés nyilvánulásával együtt járt a race-pszichológia tudósai által oly döntő tényezőnek hirdetett milieu zenei festése, a minnek most már annál több tér jut, mert a romantika óta a természetérzék erősen ki van fejlődve. Beethovenig csak elvétve akadunk természet-festésre a zenében. Hanslick még azt vallotta: «a zene számára nincs természeti szép». A modern szerzők azonban a természet nyilvánulásait zeneileg érzékíteni törekszenek. A romantika előtti kísérletek csak kezdetleges és naiv utánzásban merülnek ki. Scandelli a XVI. században zenei hangokba akarta szedni a tojó tyúk kotkodácsolását. Haydn *Az évszakok* és *A természet* című műveiben a legkülönbözőbb természeti jelenségeket próbálja ecsetelni. De ezek még távol állanak a mai programm-zene hangfestményeinek természetimádásától és szinkedvelésétől. Mig Beethoven *Pastorale* symphoniája a természet legeszeményibb symbolizálása: már a neoimpressionista Debussy *La Mer* című symphonikus költeményében ép úgy motivumokul használja fel a tenger életének legjellemzőbb mozzanatait, mint Boecklin tette *Tengeri idyll*-jeiben.

A impressionismus egyik kiválóbb történetírója, Camille Maclair,* a romantikus Schumann munkáiban keresi az első nyomokat. De Griegig kell várnunk oly zeneköltő fölléptére, kinek művészetében határozott irányelv gyanánt szerepeljen. Az impressionismusban, hol annyira előtérben állnak a nemzeti vonások, a különböző milieuk sajátossága különleges egyéni reflexet támaszt a zeneköltő lelkében,

* Camille Maclair: *L'impressionisme, son histoire, son esthétique, ses maîtres*. 1904. U. az: Schumann. Paris, 1908.

mint a collectiv faji léleknek egy-egy atomjában. A norvég zene visszatükrözi az északi tájak komorságát, a fjordok éles levegőjét, az orosz a Volga-menti síkság halvány tónusát, az olasz a dél ragyogó színeit.

A modern impressionisták valósággal tobzódnak a színhatásokban és műveik érzékléséhez az a színes hallás (audition colorée) néven ismert pszichikai synthesis szükséges, melyet Wundt¹ associative Verschmelzungnak nevez. De a különböző művészetek köreinek ez összezavarása nem csupán hatásvadászó eredetieskedés náluk, hanem psycho-physikai törvényszerűségeken alapul. Ha Fromentin tonalitást, tehát zenei momentumot keresett a festészetben, s a francia parnassisták transponált képzőművészetnek hirdették a költészetet, Teophile Gautier-val, ki ugyanekkor *Jeher dur*-ban irt symphoniának minősítette némely versét: e hagyományokat követik a modern impressionisták, midőn a hangokban színeket látnak és megfordítva.² Érzékeink folytonos összeköttetésben vannak egymással, kicserélik benyomásaikat: így a halló ideg érzetei, a hangrezgések, látási érzetek gyanánt jelentkeznek és viszont. S mint az impressionista festő képein a fénytöréstől módosítva látjuk a színeket — innen származik a sok sajtászerű világitás-hatás — ugyanezen lélektani okoknál fogva az impressionista zenészek harmoniai is másként alakulnak, ezért túlnyomó műveikben a dissonantia.

Mindezen sajtáságokból, melyek a zenei impressionismus lényegét alkotják, mint látni fogjuk, nem keveset észlelhetni magának Griegnek művészetében is.

* * *

A zenetörténet új irányainak alakulása s a fajiság kérdésének ma már kétségtelen fontossága megkövetelik, hogy egy zeneköltő megítélésénél az említett szempontokra különös gonddal legyünk. Ily módon óhajtjuk ezúttal tanulmány tárgyává tenni Grieg Edwardnak, a norvég zene megteremtőjének munkáit, vizsgálva, minő szálak kötik költönket a honi talajhoz. Művészetének elemzése egyszersmind legérdekesebb példa a nemzeti zeneművészet kialakulásának megvilágítására.

¹ Wundt: *Physiologische Psychologie*. Leipzig 1902.

² Lechalas: *Etudes esthétiques*. 1902. (*Bibliothèque de Philosophie contemporaine*). Edmond Tardif: *Essai de Musique Transcendentale*. Paris, 1903. J. Favre a színek zenéjét tekintti a jövő művészetének. (*La musique des couleurs*. Paris, 1900.)

Mielőtt azonban erre áttérnénk, vessünk egy pillantást a skandinávok, illetve a norvégek érzelmi közösségére és faji törekvéseire, melyek egész teljességükben jelentkeznek Grieg műveiben.

II.

A skandináv félszigetet hosszúkás koponyájú, szőke germán faj lakja, mely a történelem folyamán politikailag és nyelvileg egységes maradt, de érzelmvilágában s ezt megszólaltató művészetében a környezet hatása elkülönült. A dán, svéd és norvég nemzet egymástól teljesen elütő sajátosságokat mutat. Grieg, ki mindig tiltakozott az ellen, hogy a zene-történelem őt «skandináv» költőnek tekintse,¹ egyik levelében a három nemzet jellemét teljesen különbözőnek mondja.

Közjogilag összetartoztak a dán király fenhatósága alatt. Nyelvük még a Krisztus utáni századokban is egységes volt. 1387-től 1814-ig tartott a dán norvég egység, a svédek és norvégek pedig csak épen napjainkban váltak szét. Dánia sokszor idegen szellemi áramlatok hatása alatt állott, eredeti jellegét Norvégia őrizte meg leginkább. Semmiféle külföldi mozgalom, így a reformatio iránt sem mutatott érdeklődést, a katholicismus is Norvégiába jutott volt el legkésőbbben, a XII. században. 1710-ben egyenrangúvá válik a két ország. Ekkor kezd végre jelentkezni jogilag és szellemileg a norvég öntudat. De a haladás nagyon lassú, a szellemi önállóság még messze van. Csak midőn a norvégek észreveszik, hogy Dánia útjukban áll és ellene fordulnak, halad előre gyorsabb lépésekben az önállósulás. Ez időtől fogva a norvég szellem föl-szabadul a gyámság alól.

Szintoly hosszas szellemi küzdelmek előzik meg e népek zenéjének különválását.

A természeti szépségekben oly gazdag skandináv föld népei zenéjének közös fősajátsága, hogy bámulatos hűséggel tükrözi vissza mindegyik a maga milieujét. Mint Viardot² mondja: «E népek zenéje természeti képek eszményített visszatükrözése». Alaptónusuk a természet zordonsága miatt mindig mélabús. Némileg hasonló vonásokat mutat a finn zene, részint a XIV. század óta a svédekkel való szakadatlan érintkezés miatt, részint a környezet bizonyos hasonlóságánál fogva. Melódika tekintetében az orosz

¹ Bülow skandináv Chopinnek nevezte el őt.

² Viardot: *La musique en Scandinavie*. Paris, 1909.

népzenében is találunk olykor meglepően rokon hangokat, melyek clair-obscur színezetéből szintén kiérzik a sápadt nap hideg fénye. Az érintett közös jellemvonásokat Niemann¹ az északi zeneművészet gyűjtő-neve alá foglalja; de magától értetődik, hogy az árnyalatbeli különbségek épen nem hiányoznak a szóban levő testvérnépek közt. A dán égalj mérsékelt, míg Norvégia fölött az északi clima teljes zordságát érezteti; Svédország pedig átmenet a kettő között; ennek megfelelően tehát a dán népdal aránylag derültebb melancholiájú, míg a svéd egy fokkal borongóbb; legsötétebb árnyalatú a norvég. Az egész félszigeten a természet pompája sehhol sem bontakozik ki oly komor fenséggel, mint Grieg hazájában, melynek határait az Északi-tenger haragos hullámai csapkodják, hol a hosszú éjek homálya, a köd szürkésege, a hó ragyogása, az éles körvonalú fjordok kéksége, a glecserek vakító fehérsége a legváltozatosabb színhatásokkal gyönyörködtetnek, s a hol ember és természet között örökös a létért való küzdelem. Ezeket a hangulatokat érzékíti meg a norvég népzene, mely a legszomorúbb társai közt.

E népzenékből táplálkoznak a skandináv műzenék, melyek csak a XIX. században találnak egyetemes megihletőre: a német romantikára.

A skandináv félszigeten, nem számítva az ó-norvég skaldokat, a norvégeknél jut legkésőbb hivatásos művelőkhöz a zene: a XVIII. században. Ennél később csak Finnországban. A XVIII. század végéig csak parasztok foglalkoznak zenével a maguk multságára, a hosszú téli estéken, továbbá egyes ünnepek alkalmával, kivált a három nap és három éjtszaka tartó lakodalmakon.

Zenéjük legsajátosabb emlékei a táncdalok, melyek még a szomszéd Faroe szigeteken is elterjedtek.² A legérdekesebbeket Norvégia déli részén találni, Telemarke, Waldren, Hallingdal, Trondhjem vidékein, épen úgy, mint Svédországban is szintén a déli részen maradtak fenn legeredetiebben a nemzeti hagyományok. Megkapó közvetlenséggel és leleménnyel nyilatkozik a parasztság nótázó kedve e dalokban, melyekből Grieg is merített.

Legérdekesebb tánczaik egyike a *Halling*, melyet Björnson *Arne* című elbeszélésében leír s melyet Grieg ismételtlen feldolgoz. Nevét az ország délnyugati részétől nyerte. Két-negyedes ütemű magántáncz. Lassú, apró lépésekkel kez-

¹ Niemann: *Die Musik Skandinaviens*. Leipzig, 1906.

² Bücher: *Arbeit und Rythmus*. Leipzig, 1899.

dődik, karmozdulatoktól kísérve. Aztán fokozatosan gyorsul; az egyedül tánczó legény fel-felugorva lábával meg-rugja a mestergerendát s féllábon szédítő gyorsasággal kezd maga körül forogni, majd leguggolva forog tovább s végül a szoba másik sarkába veti magát, hol újra kezdi e figurákat és a végkimerülésig folytatja. Ép ily saját-ságos a *Springar*. Főkép Telemarke vidékén tánczolják; nevével szintén találkoztunk Griegnél. Háromnegyedes ütemű, kettős és hármás ütem-combinatio. Eleven, vig körtáncz: tánczos és tánczosnő eleinte egymás mögött forognak, később a legény átöleli a leány derekát, ez pedig a fiú vállára teszi mindkét kezét. A legény hatalmas kur-jantással magasba emeli tánczosnőjét a mestergerendáig. Érdekes leírását adja Jörgen Moe norvég költő. Closson¹ említi, hogy Kane kapitány, az amerikai sarkutazó, utazásai közben hasonló phraseológiájú eszkimó énekeket talált. Grieg hívei előtt ismereteseek lesznek még a *Gangar*, háromnegyedes lépőtáncz, mely némileg a lengyel chodzonyhoz hasonlít; a háromnegyedes *Kjeringe mae staven*; a két-negyedes *Thronjemmaer*, a hatnyolczados *Saebygga*, a jó kedvtől túlaradó kétnegyedes *Jörster*, a kétnegyedes *Stabba laaten* stb. Említsük meg végül a görög σῦρος-ra emlékeztető lakodalmi tánczokat; a vőlegény és menyasszony meg-fogják egy zsebkendő egy-egy csücskét s ily módon a többi leányok egy lánczot alkotnak, melyet a menyasszony körül-tánczol, majd a tánczosok karjai között keresztül bujkál az egész házon át s ezt még a szomszédos házakban is folytatja.²

Nagy mennyiségben maradtak ránk pogánykori dalok a XII—XVII. századig terjedő időből, kivált epikai és drá-mai természetűek. Ilyenek a *Stev*, szerelmi vagy gúnyos tartalmú rögtönzött strophákból, a *Kjaempavi-or*, mely az ősrégi skald énekek modorára emlékeztet és szavalva énekelt rhapsodistikus párbeszéd, a théma tetszésszerinti ismétlésével. Ez minden skandináv népnél divatos volt, az *Edda*-ban is előfordul s efféle kjaempavisori dialogus nyomát találni Mime és a Vándor jelenetében Wagnernél, a *Sieg-fried* I. felvonásában. A régi balladák között érdekesek a hollók lakodalmáról és a Sigurdról szólók, melyeket Grieg is feldolgozott. Természetesen a norvégeknél sem hiányoz-

¹ Ernest Closson: *Edward Grieg et la musique scandinave*. Paris, 1892.

² V. ö. dr. Ravn: *Scandinavische Musik* (a Mendel zene-lexikon pótkötetében) Leipzig, 1883.

nak az egyetemes motívumok, a szerelmi és hazafias dalok. Mindezekben nagy szerepet játszik a *Foraret*, a tavasz, melynek várva-várt jövetelét a hosszú tél után kitörő örömmel fogadják. Nyár elején a hegyek közé hajtják a teheneiket, miközben *luure* nevű hangszerükön a nagy septimet fujják. E hangok sajátos visszahangját találjuk a Grieg által is annyira kedvelt pásztordalokban (*Lokka*).*

Gazdag népköltészetük termékei közül a néphit sokat az ördögöktől, törpéktől (troll), erdei nympháktól (huldre) s más természetfeletti erdei, hegyi és vízi szellemektől származtat. Egyik monda szerint a muzsikus áldozatot mutatott be az ördögnek (rendszerint fekete bárányt), a miért az cserébe valami dallamra tanította őt. De ha egyszer elkezdett játszani, játékát mindaddig nem birta félbeszakítani, míg valaki el nem vágta a hegedű húrjait. Máskor maga az ördög szerepel, mint hegedűs. Játékának hangjainál fák, kövek s egyéb élettelen tárgyak tánczra perdülnek. Ez az úgynevezett *Alfedans*, melylyel Griegnél szintén találkozunk.

A norvég táncdalokat eleintén pusztán énekeltek, még pedig olykor zsoltármelódiákra. Így lakodalmokon, a mikor a pap is teljes ornátusban belevegyült a zsoltármelódiákra tánczolóok közé. Csak később jutottak szerephez a hangszerek, megannyi norvég, illetve skandináv különlegességek. Hangzásbeli sajátosságait különösen Grieg utánozza nagy tökéletességgel. Nevezetesebbek közülök: a *Langleike*, mely Dániából származott Norvégiába és rokon az írlandi Langspil-lal. Hosszú, lapos hangszekrényű, hegedűszerű instrumentum, négy hosszú bélhúrral, három rövidebb érczhúrral: ez utóbbiak hangolása $\bar{e} \ \bar{a} \ \bar{e} \bar{i} \bar{s}$, vagy $\bar{e} \ \bar{a} \ \bar{e}$ volt.

Hangsorát Lindemann következőleg jegyezte:

$$\begin{array}{ccccccccccc} a & - & \bar{e} & - & \bar{f}is & - & \bar{g} & - & \bar{a} & - & h & - & cis & - & d & - & \bar{e} & - \\ \text{alaphang,} & & \text{nagyon} & & \text{nagyon} & & & & & & \text{majdnem} & & \text{oly magas,} & & & & \text{mint } \bar{d}is. \\ & & \text{mély,} & & \text{magas,} & & & & & & & & & & & & & \\ \bar{f}is & - & \bar{g}is & - & \bar{a} & - & \bar{h} & & & & & & & & & & & & \end{array}$$

* A legelső norvég népdalgyűjtemény Lindemann *Nordke Fjeld melodier*-je. (Magyarországon egy példánya van Kern Aurél birtokában). A dán népdalokat Bergreen, a svédeket Arwidson gyűjtötte össze.

Halsont vagy fa plektronnal hozták rezgésbe hurjait, melyek leghosszabbikán játszották a melódiát. Minden valószínűség szerint ez volt a német «Scheitholz». — Nagyságra különbözik ettől a *Hardanger fidel*, Hardanger hegedű, mely nevét a hasonnevű fjordtól kapta. Művészi ékitményű, keskeny kis hegedű négy bélhúrral, melyeken körív alakú vonóval játszottak. Három különböző hangolása volt és pedig: $a - d - a^1 - e^2$ — vagy $a - e^1 - a^1 - e^2$ — vagy $a - e^1 - a^1 - cis$.

A bélhúrok alatt még volt négy velük hangzó kisebb fémhúr $d^1 - e^1 - fis^1 - a^1$ hangolással, mely fokozta a hangszer dynamikáját. Hangja hasonló a viola d'amore-hoz, melyet Erkel is használt a *Bánk Bán*ban. — Elterjedt hangszer volt a *Nyckelharpe* vagy *Noeg'efedel*, nagy hegedű, mely a játzó nyakába vetett szalagon függött s melyen a térdre téve játszottak, még pedig úgy, hogy a hangokat egy billentyűs szerkezet segítségével fogták. A szabadon álló húrokon állandóan ugyanaz a hang rezgett, rendszerint a bassus quint, mint a francia *viellen*él. A *Noeg'efedel* e sajátosságát Grieg gyakran utánozza. Hasonlított a német Schlüsselfiedelhez s a francia *vielle*-hez. — A *Krog-harpe* az éjszaki skaldok hársájára emlékeztető fémhúrú hárfá, horizontális hangszekrényvel. — Fuvóhangszereik közül a már említett *luure* rokona a svájci alpesi kürtnek: két részből álló, fakéreg szakaszokkal összeillesztett hosszú facsó.¹

Mind e hangszerek kezelése meglehetősen ügyességet kíván s a norvég parasztok között nem egy akad, ki mesteri tökéletességgel játszik rajtuk. Ezért Ole Bull, a nagy norvég hegedűművész, egyik hangversenyén lelkesedésében a legbiresebb norvég néphegedűst, Thorger Augonsen molnárlegényt felvitte magával a dobogóra.

A norvég népdaloknak nincsen állandó hangnemök. Többnyire vegyül bennük a dur és moll. Előfordul közöttük hypodor, hypolydiai és phryg hangnemű (a dán és svéd dalok inkább a nyugati hangrendszerhez közelédnek), a mint megtaláljuk e hangnemeket a lengyel kuyawiákban is.² Melódiáik rövidek, szomorúak, de energikusak és bizarrul szeszélyes rhythmusuak. Harmóniáik gyakran rendellene-

¹ Hasonlít hozzá a fujora sip Zólyom-megyében, a bucsum a Bihar-hegységben, s az embermagasságú fakürt oláh és tót vidékeken. Dr. Bátky Zsigmond: *Néprajzi múzeumok szervezése*. 1906.

² Felix Starcewsky: *Die polnischen Tänze. Sammelbände der internationalen Musikgesellschaft*. II. évf. 4. füzet.

sek. Így a vezérhang sokszor a dominánsra esik a tonica helyett. A nyílt quintek, a népzenék kedvelt bourdonjai itt is előfordulnak, mint az orgonapont legkezdetlegesebb alakjai, az úgynevezett Dröhnbass (Brummer), kivált a *Nyckelharj enál*, hasonlóan a szláv tánczokhoz. Tíz-tizenöt ütemen keresztül hallunk egy vagy két lassú hangot szólani, mely fölött a melódia figurái tovább szövődnek. Rhythmusuk a mulató norvégek fektelen temperamentumához képest néha a tempo szélsőségeiben tobzódik.

Ezen sajátságok bizonyos szomorú hangulatot kölcsönöznek még a tánczdaloknak is, melyekről találoán mondták, hogy több bennük a szomorúság, mint az öröm. Ha vidáman kezdődnek is durban, bánatosan végződnek mollban, megfelelően a norvég nép lelkének.

Minthoogy Norvégiában csak népzene virágzott a középkorban, a skandináv troubadurokat, a leikarokat nem látjuk ez országban, hanem csak Dániában és Svédországban. A XVII. században már házról-házra járnak városi muzsikuskok, kik minden ünnepi alkalommal közreműködnek. Az egyházi zene az orgonisták, a kántorok kezében van. A XIX. század közepe táján, midőn Svédországban a külföldi zene-művészet már rég melegágyra talált, e két testület volt a norvég zeneélet legfőbb szerve.

Az orgonisták között kitűnik a Lindemann-család, mely hasonlóan a Bach «dynastiához», több zeneköltő nemzedéket adott hazájának. Ludwig Matthias Lindemann (1812–1887.) az első, kinek figyelme a népdalok felé fordul. Több mint félezer népdalt gyűjt össze a nép ajkáról. Tőle szokás keltezni a norvég zene nemzeti irányát.* Ez időben kezdenek általában érdeklődni a népköltészet iránt. Peter Christian Asbjørnsen kiad egy csomó népmesét. Welhøwen a népet rajzolja műveiben, Dahl, Tidemand és társai a népelet egyes jeleneteit veszik ecsetjükre.

A XVIII. század utolsó évtizedében születik Waldemar Trane, az első nemzeti zeneköltő. Kitűnő hegedűművész, tanulmányait Koppenhágában és Párisban végzi, utóbbi helyen Reichaval, Habeneckkel és Baillottal együtt. Ő alapítja meg 1809-ben a krisztianiai zene-lyceumot. Nála már észrevehetőek némi halvány nemzeti vonások. Legjellemzőbb műve e tekintetben Heinrich Anker Bjerregaard *Hegyi kaland* című drámájához írt zenéje.

A legérdekesebb egyéniségek egyike a «norvég Paganini», a kalandos életű Ole Bull, Griegnek tanuló pályáján írá-

* Soubies: *Histoire de la Musique en Norvège*. Paris, 1903.

nyitója. Kasselben Spornál és Párisban Paganininél tanult, majd visszatért hazájába. Innen nemsokára Pennsylvániába űzi nyugtalan vére, a hol mint farmert a benne erősen lobogó faji érzés «Új-Norvégia» alapítására készíti. Itt sem volt maradása, nemsokára hangversenykörútra indult, megfordult nálunk is. Ma divatjukat mult művei népies melódiák virtuoz feldolgozásai, melyekben már érezhető a norvég lélek.

Az első igazi költői tehetség, ki a faji elemet nemcsak tudatosan, hanem a technikával összeegyeztetve művészileg érvényesíti: a korán elhunyt Halfdan Kjerulf. Beteges, gyöngé testében lyrai természetű, túlfinom lélek lakozott. Művésziiesen dolgozta fel a néptánczokat. Ő az első — úgymond Grieg — ki felismerte a norvég népdal zenéi jelentőségét. Ő Grieg közvetlen elődje.

Az általa megindított romantikus iránynak számos képviselője akadt. Conrádi, a christiániai Nordska Teatern igazgatója, Kjerulffal együtt filharmonikus hangversenyek rendezője, az első norvég zene-történetíró, nemzeti jellegű zenét szerzett Christian Monsennek *Grudbrantsdoelerné* című drámájához. — Auckland Tellefsen Chopin tanítványa és barátja. Főkép zongorára írt, de művei nélkülözik a faji ihlettség nyomait, jöllehet Fétis ezeket látja bennük a «szabályszerű művészet» formái alatt. — Edmund Neupert, eredetére német, a koppenhágai, majd Rubinstein Miklós halála után a moszkvai conservatorium tanára, végül newyorki lakos, inkább a német romantika hatása alatt állott. Különbén ekkortájt az összes skandináv zeneköltők Lipcsébe mennek a romantikusoktól tanulni s ott annyira Mendelssohnék hatása alá kerülnek, hogy irányuk egyik történetírója, Blaze de Bury, a német romantika másodvirágzását látja bennük. — M. A. Utbye az első norvég opera (*Fredkulla*) szerzője; színei szintén a német romantika prismáján keresztül vetődnek. — O. Winter Hjelm, a kristiániai Szentháromság-templom orgonistája, nagy hírnévre tett szert *A világosság* című, Bjørnson szövegére szerzett cantatájával, de csakúgy belekerült ő is a lipcsei varázskörbe, mint társai, pl. Reissiger, ki operát írt Bjørnson *Olaf Trygvason* című drámájából, melyet Grieg is feldolgoz.

Ekkor ismét egy nagy tehetség tűnik fel, a melyet Kjerulf óta hiába keresünk a norvég zenészek között: Swendsen. Tanulmányait Lipcsében végzi ugyancsak Richternél, Reineckénél, Hauptmannál, a kiknél Grieg is tanul. de már függetleníteni igyekszik magát a német romantikától.

Kedveli a népies témákat. Midőn, mint a párisi Odéon színház karmestere, megírja *Le Carnaval de Paris* című művét, főgondolatul egy norvég dallamot dolgoz föl. Hegedűre és zenekarra irt G. dur románcza szintén nemzeti érzésről tanuskodik. De ő sem tudta magát teljesen elszigetelni a német romantikusoktól.

A tragikus sorsú Richard Nordrak (1842—66.), Björnson unokatestvére, a norvég nemzeti hymnus (*Ju vi elsker . . .*) szerzője, fajszeretettől izzó műveiben nemzeti alapot akar adni a norvég zeneművészetnek. Tőle nyer impulsust Grieg a nemzeti irány (az új romantika) s a «norvég» műzene megalkotására. Huszonnégy éves korában bekövetkezett halála meggátolja eszméinek s művészi programjának megvalósítását, mely így Griegnek marad feladatul.

Ezek mind Grieg előhírnökei.

Edward Grieg, a legnagyobb norvég zeneköltő, skót eredetű volt. Őseit még Greig-nak hívták.* Költőnk dédapja, Alexander Greig, Edward Stuart trónkövetelő híve volt. 1746-ban a cullodeni csata után kivándorolt a skót Aberdeenből és a norvég Bergenben telepedett le, hol nevét Griegre változtatta. Atyja, mint nagyatyja is, bergeni consul volt. Edward hazaszeretét és tehetségét anyjától, Gesine Hageruptól, a lelkes honleánytól s kitünő zongora- és ének-művésznőtől örökölte. Zenei kiképzését Lipcsében nyerte, nem kisebb emberektől, mint Hauptmann, Moscheles, Reinecke. Tanárai nem egyszer gunyolják, «norvég harmoniáiért» s a fiatal Grieg gyakran panaszkodik leveleiben, hogy folyvást azt mondják róla: «Er norwegert». Mindazáltal a lipcsei légkörben kissé elnémetesedik. Fokozza ezt barátsága a dán Gadevel, ki minden faji vonása mellett a német romantika tanítványa volt. Nordraakkal való ismeretsége idézi elő aztán életében a döntő fordulatot.

Magdalene Thoresen norvég írónőnél találkozik egymással a két fiatal zeneköltő 1864-ben. Mély fájdalommal látják, mennyire tért hódított a norvég zenében a «Mendelssohnianismus» és a «skandinávismus». A két lelkes hazafi egy jobb jövő előkészítésére egyesül. Nordraakban több a faji érzés, Griegben a tudás; így kölcsönösen kiegészítik egymást. Segítségükre volt Ole Bull is az új irány megalapításánál. Megalkotják az «Euterpe» zenetársaságot, mely

* Grieg ősei között van apai ágon Samuel Grieg, a híres admirális, anyai ágon Kjeld Stub, a norvég származású hollandi mérnök, később kapitány a francia hadseregben, s mint ilyen Richelieu kegyence, majd a christianiai Szentháromság-templom papja.

nemzeti költők műveit van hivatva előadni. Bensőbb barátságuk folyamán Grieg úgy érzi, mintha «hályog esnék le szeméről». «Nordraak révén ismertem meg — írja — a norvég népzénetét és saját czéломát».

Művészi hitvallása a faj szeretete. Csodálta Verdit, a legolaszabb zenészt, és Csajkovszkyt, az «orosz Beethovent», s Dvorzsakot. Chopin harmoniaiban is «a szláv népnek hazája balsorsán szomorkodó mollhangjait» vélte hallani. Szintúgy kedvelte a francia zeneirók öntudatlan fajiságát. Csak természetes, hogy ez a nemzeti büszkeségtől hevülő lélek a wagneristák táborához csatlakozik, midőn a mester a «német nemzeti művészet megalapítására» a «bayreuthi propagandát» szervezi.

III.

A norvégség «collectiv conceptiói» teljes eredetiségükben érvényesülnek Grieg műveiben, melyek tele vannak a népzene melodikai, harmoniai, rhythmikai és formai elemeivel.

A zeneköltészet egyik legnehezebb föladata a népies themák oly földolgozása, hogy azok megőrizzék üdeségüket és szárnyalásukat ne kösse meg a sokszólamúság, az ellenpont. A legkisebb formákon kell kezdeni a faji elem bevitelét a műzenébe. Grieg elődei mindezt elvégezték. Benne a faji «anyag» fajszellemmé tisztult. Ő az első, ki nek teljesen norvég szellemben jelentkezett egyéni leleménye. A mi elődeinél sejtetem volt, vagy kiforrotlan és járulékszerű, az nála már egész lényét betöltő, természetszerű, s csak annyiban tudatos és szándékolt, mert egy művészi meggyőződés eredményéből fakadt. Igaz különben, hogy ha nagyobb műformákban próbálkozik, törekvései nem vezetnek mindig a kívánt sikerre. Ezekben a faji elem csak sokára érzi magát otthonosan s a formával kölcsönösen feszélyezik egymást, mint az nem ritka oly költőknél, kik terjedelmesebb alkotásokban dolgoztak föl népies témákat; így például Saint-Saens (*Rapsodie d'Auvergne*), Lalo (*Symphonie espagnole*), Bruch (skót compositiók), Balakirew (spanyol, cseh és kivált keleti tárgyú művei, Islamey) így Liszt (*rhapsodiák*) műveiben. Ezekben a dallam tonalitásától eltérő s ennek szellemében nem gyökerező polyphon földolgozás többnyire a théma rovására megy. Veszit eredeti színeiből s elhalványodik, vagy pedig a technika hátrányára hivalkodó egyszerűséggel, teljes keménységében nyomul előtérbe. E jelenségek magyarázata a kérdés technikai oldala mellett azon körülményben is rejlik, hogy e zeneköltők nem ismer-

rik kellően a nép lelkületét s nem tudnak azzal eléggé együtt-érezni. Griegben meg voltak fájának lélektani tulajdonságai, szelleme rokon volt a nép zenei érzéseivel s valósággal saját enjéből kiegészítette a művei mélyén mindig ott lappangó népies elemet. Alig változtat a különben is nehezen hajlítható norvég themákon. Harmoniai sajátosságukat még a legmerészebb combinatiók között is megőrzi. Mindazáltal a néptől átvett témák száma aránylag csekély nála, a népies művészet méhében fogant gondolatai a legtöbbször saját leleményei. Ha hazájának, melyért kimondhatatlan melegséggel dobog szíve (op. 12., 43., 57., 62.), dalait annyi szeretettel dolgozza föl többször (v. ö. pl. op. 38. is), ha számos stílisált műdalt ír, melynek eredetije a népnél megtalálható, nem egyszer csendül meg nála olyan édesen fájó melodia, melyet népies motívumnak lennének hajlandók minősíteni, de a figyelmesebb vizsgálat saját alkotásának bizonyítja.

Legsajátságosabbak tánczdalai. Műveli olykor a nyugateurópai tánczformákat is, ír keringőket (op. 12., 38., 68.), mazurkát (op. 1.), menuett-et (op. 68.), de ezek jelentősége elenyészik hazai talajban gyökerező egyéb ily alkotásai mellett. Olykor a norvég parasztlak említett különös táncz-melodiáit veszi kölcsön. Saját szavai szerint arra törekedett, hogy ezen népies dalok harmoniáinak átstílisálásával azokat művészi értékűvé tegye és Chopint követve úgy alkalmazza zongorára, hogy ó-norvég hangszerre írott dallamaik hatásukból semmit se veszítsenek a más természetű hangszeren.¹ Grieg e tánczokat Halvorsen norvég zeneszerző és karmester kiadásában tanulmányozta, ki azokat egy Telemarkebeli hardanger hegedűn játszó öreg muzsikusként hegedűre alkalmazta.² Művei annyira eszményítik a parasztlak táncznótáit, hogy teljesen modern zenei műformáknak tekinthetők, a nélkül azonban, hogy meghatározott forrásukat. A *Sprungar*, a *Gangar*, a *Halling*, a *Yølster*, a *Hølje Dale*, a *Saebygga*³ mindannyi zenei «Charakterstück» Griegnél, schumann-i értelemben használva e szót. Rhythmusuk népdalokéval azonos képletű; *A népéletből* című műve is. (op. 19.). Symphonikus tánczai néptánczok, polyphon földolgozásban. Mindegyikben megtaláljuk a népzene

¹ Op. 72. *Paraszttánczok*. Előszó.

² *Norvegische Bauerntänze für Violin ohne Begleitung* (Edition Peters).

³ A lyrai darabok az *Északi Tánczok* (op. 17.) s a *Norvég Tánczok* (op. 35.) cz. füzetekben.

harmoniai sajátosságait: a hangnemnek a népdalokban oly gyakori ingadozását, az alterált accordokat, a szabálytalan feloldást; gyakori a tiszta quintek használata: a bourdonok, miként a langleikán is állandóan ott rezegtek az együtt hangzó húrok.¹ Modulatiói, dissonantiái rhythmusváltozásai csak raffináltabbak a népdaloknál. Gade és Hartmann távolabb maradtak a néptől.

Népiességben mindjárt említett művei után következnek a capella chorusai. (Férfikar album, op. 30. *Tizenkét férfikar norvég melodiákra.*) Ez aprólékos kidolgozású karok szintén népies dallamok földolgozásai vagy változatai. Eltérőleg Grieg egyéb vocalis szerzeményeitől, nehezen intonálhatók, mintha nem is emberi hangra, hanem valamely hangszer mechanizmusára irattak volna. Formájuk hatásos ó-norvég modorú: baryton, vagy tenorsolo chorus kísérettel. A kar refrainszerűen ismétli az előénekes szavait. Ötszólamúak is vannak közöttük (Dániában és Norvégiában a templomban gyakran énekelnek ötszólamú motetteket). Akad egy Halling oly themára, mely a *Norvég tánczokban* is előfordul s melynek eredetije a Lindemann-fele gyűjteményben található. De ha a gondolat nem is, a földolgozás mindig teljesen önálló. Találóaan jegyzi meg Finck egyik könyvében,² hogy Grieg műveiben több van Griegből, mint a norvég melodiákból. Hangjuk túlnyomólag szomorú moll. Legnépszerűbbek az *Ifjú Ole* és *A szép Toro*.

Ugyancsak ily természetűek ó-norvég zamatú XVI. századi melodiákra írt zsoltárai (*Négy zsoltár szabadon ó-norvég melodiák után a capella vegyes karra baryton vagy bassus soloval*, op. 74. Az első kettő szövegének szerzője: Thomisson, a harmadiké Brorson, a negyediké Laurentii.) Szerepel bennük az előénekes és a kar. A *Jézusom szabadíts meg* kezdetű zsoltár induló rhythmusú, egy ó-norvég keresztesdal szellemében. A solo b-dur, a chorus b-moll: érdekes ellentét, mely költőknél elég gyakori. Hangnemeik a régi

¹ H. T. Finck: *Edward Grieg (Living masters of music)* London, 1906. E mű Laser német átdolgozásában (1908) több függeléssel jelent meg. Szerző Griegnek a bourdonok iránti szeretetét skót származásával akarja megmagyarázni, a skót dudu bassusquintjeiből. (Ugyanezét vallja La Mara a *Musikalische Studienköpfe* III. kötetében. 1910.) Ime tehát a nagy norvég componista mint alapjában véve skót szellem, kinél az átöröklés elve így érvényesül! Ez teljesen czéltévesztett szellemeskedés, mert a bourdonquintek minden népezében, így a székely tánczokban is, előfordulnak. Megtaláljuk Chopin műveiben is, ki a lengyel dudát akarta ezzel utánozni. (V. ö. Chopin B-dur marskáját. Op. No. 2.)

² H. T. Finck: *Songs and Songwriters*. London, 1890.

hitbuzgó szellemnek megfelelően az egyházi hangnemek. Valódi benső áhitatot és mélyen érző szívet tárnak elének, érdekes világot vetve szerzőjük norvég vallásosságára. A *Jézus Krisztus mennyekbe szállott* bekezdésű zsoltárról azt mondja Niemann, oly hatást gyakorol, mintha megjelenék előttünk a régi norvég parasztok pünkösdi ünnepe, a drontheimi dómban.

Az északi tájak komor szépségeiből egy skandináv zeneköltő sem meritett annyi, addig nem sejtett inspirációt, mint Grieg, a szenvedélyes természetrajongó. A hazai szépségek csodálatából fakadó hangulatai utólérhetetlen bájt adnak költészetének. Így nyilatkozik a norvég zene egyik legjellemzőbb tulajdonsága Grieg művészetében, mely par excellence a környezet hatásának zenei kifejezése. E zene valóban úgy utánozza a természetet, mint azt Cherbuliez képzelte.* Az ősz hervadása (op. 11.) a tavasz lombfakadása (op. 43.), a nyári est meleg varázsa (op. 71.), patak és szél mormolása (op. 62.), pillangók pajzán kergetődzése (op. 43.), madarak csicsergése (op. 43.), az erdő méla csendje (op. 71.), a harangok elmosódó kongása (op. 54.), a reggel üde levegője (op. 46.), az éjszaka csöndes világa (op. 54.), a puszta magánya (op. 43.), a hóval borított hegyek titokzatossága (op. 68.), a tenger fenséges symphoniája (*Viharfelhők* opus-szám nélkül, hagyatékában) mind kiérzik Grieg zenéjéből. Megjeleníti előttünk a norvég mythologia törpéit (op. 74.), tündereit (op. 62.), koboldjait (op. 71.), gnomjait (hátrahagyott műveiben), a mint bizarr tánczaikat járják, sőt az élettelen tárgyak is ellejtik az alfedansot (op. 12.). Földézi a nemzeti mondák alakjait: *Niels Tallefjoren* (op. 17.), *Solfager és a féregkirály* (op. 17.). A népmesék állatai is szerepelnek: *A hollók lakodalma* (op. 17.), *A bögöly és a légy*. Halljuk a parasztok (op. 65.), a matrózok (op. 68.) danáját, a pásztorfiút (op. 54.), a mint a luuren terelő énekét fújja (op. 17.). A norvég wuggevisék puha, lágy rhythmusa szól hozzánk a híres g-moll *Berceuse*ből (op. 38.) s a *Bölcsőnél* (op. 68.). A *Nászdal*, *Hősi dal*, *Kérő dal* stb. az *Északi tánczok* című füzetben (op. 17.) mindmegannyi norvég égalj sugallta zenei gondolat, a népköltészet ily tárgyú dalaitól ihletve.

Zongorára írott, aprólékos műgonddal cisellált műveiben a hangulat-árnyalatok gazdagságának az érzés-scala nehezen jellemezhető finomságú fokai felelnek meg. Pazar melodia és gondolatbőség, nagy kifejező erő és festő-tehet-

* Cherbuliez: *L'art et la nature*. Paris, 1893.

ség, ritka művészi elmélyedés aránylag egyszerű kifejező eszközökkel s eredeti harmonizálással párosulva,¹ legeredetibb sajátosságai ez alkotásoknak. Grieg faji lelke legközvetlenebbül nyilatkozik itt. Ez a legegységibb művészet, mely egyszersmind nemzeti.²

Nagyobb zongoraszerzeményei között az a moll hangverseny sugározza a legtöbb faji szépséget. Az a-moll Grieg igazi hangneme, mely rokon lelke alaphangulatával, hol mindig ott rejtőzik valami *Melancholia* (op. 47.), valami *Titok* (op. 57.) vagy *Bánat* (op. 65.) s a mely sokszor letűnt napok emlékein (op. 57.) s elmúlt ifjúságán (op. 65.) mereng, vagy szertetoszlott illúzióit (op. 54.) és álmait (op. 62.) siratja. A három tételből álló nagy mű szerkezete nem elég egységes és szerves. Gyönyörű themái röviddek, mint általában a norvég themák s nem érzik magukat otthonosan a nagy műformában. A tonalitás egységét zavarja a két a moll közé beékelt des-dur adagio. Éles rhythmikájú néptáncz a harmadik tétel. A norvég lélek két legjellemzőbb mozzanata váltakozik benne: a melancholia mellett ott van a grotesque elem is. Erős faji érzése s egyéni temperamentumának heve a műfaj rendes stylusán sokat változtatott, hatásában közvetlenebbé téve ezáltal művét.³

Szintűgy norvég színekben pompázik az «ó-norvég románcz variációkkal két zongorára» (op. 50.) s a *Ballada* (op. 24.) szintén variációkkal. Grieg a variációkban a themát a legkülönbözőbb világításban, a legváltozatosabb mintázásban mutatja be, de, talán épen ezért, e mozaik-munka nélkülözi az egységet. A g-moll ballada szintén népies motívumokon épül fel, illetve egy norvég thema változatait fűzi egybe harmoniai és rhythmikai változatokkal. A norvég tájak szépségeit festő zongora zenekari hatásokat fejez ki. Humoreszkjeiből (op. 6.) népies vigság árad, néha a jellegzetes norvég elmélázással árnyalva.

Bárminő műfajban, bárminő műformában alkosson is Grieg, minden művére találó az a kifejezés, melylyel

¹ Nem lehet e helyen Grieg harmoniáinak szakszerűbb taglásába bocsátkoznunk. Utalunk azért Georg Capellen: *Die Freiheit oder Unfreiheit der Töne und Intervalle nebst einem Anhang: Grieg-Analysen* című művére, mely a *Lyrái darabok* négy füzetének harmoniáit alapos, olykor nagyon is részletekbe menő fejtegetés tárgyává teszi.

² V. ö. G. Grovo jeles cikkét Griegről a *Dictionary of Music and Musicians*ban.

³ A. Grieg hagyatékában talált h-moll zongorahangverseny faji jellegű töredékeiben a finale szintén néptáncz.

quartetjét minősítette Closson: «szeszély». Nála nem kereshetni valamely műfaj rendes szerkezetét. A szabály és forma szűk neki, szétrepeszti. Vegyük egyik legkorábbi művét, az e-moll zongora sonatát (op. 7.). Csak úgy szórja a rövid themákat és tékozolja gondolatait, tekintet nélkül az expositióra és a kivitelre.¹ Faji érzése itt féktelen erővel forrong. Még inkább képtelen megtagadni azt a Mozart-sonatáknak két zongorára alkalmazásánál (op. 51.). «Mozart néhány zongorasonatájának második zongorára alkalmazásával, írja, hangérzésünknek megfelelő hangszinhatást kíséreltem adni, s határozottan meg kell jegyeznem, hogy a megillető tisztelettel voltam a nagy mester iránt s egy hangjegyét sem változtattam meg.» Nem akart — úgy mond — oly modern, trivialis és sentimentalis átírást végezni, minőt Gounod követett el a Bach *Præliudium*ával. De hiába igyekezett Mozarttal stylusbeli egységre törekedni. Épen úgy nem tudta magát beleélni e mester szellemébe, mint a mennyire távol maradt ettől Csajkovszky (Mozartiana).

Akármennyire nemzetinek mutatkozik is azonban Grieg összes zongoraműveiben, mégis természetszerűen nem vonhatta ki magát a két legnagyobb romantikus: Schumann és Chopin hatása alól. Egyik levelében a schumanni romantika követőjének vallja magát. A *Lyræi darabok* aprólékos kidolgozása a Schumann arabesquejeinek finom ornamentikájára emlékeztet. Közös vonás mindkettőnél a természet kedvelése, a szeszélyesen rhapsodistikus hangulatváltozások csapongása. De Grieg zenéjében nincsenek meg a pathológiai jelenségek. Épen azért nem mondhatjuk Breithaupttal, hogy «Grieg északi Schumann, ennek tiszta mélysége nélkül, a szépség virágzó bájával».² Chopinnek viszont ábrándos melodikája, harmoniai és rhythmikai eredetisége, irányának nemzetiessége ragadta magával szerzőnket. A nála többször észlelhető fájó szaggatottság, a lágy-ság és szilaj erő váltakozása kétségkívül Chopin hatása. Mindkettő rajongással csügg nemzetén; lelkük mélyén ott rejtőzik a melancholia. Grieg egyénisége, faja vérmérsékletének megfelelően, akkor is nyugodt, csendes, Chopinhez viszonyítva, ha érzelemvihar dül szívében. A hevesvérű lengyel zenész csupa ideg, mindig szenvedélyrohamok extasisai között hány-

¹ Passageibaiban Closson a *Tannhäuser* bacchanaljának reminiscenciáit vélte hallani.

² Edward Grieg, von Rudolf Breithaupt, in *Skandinavien — Heft der Musik*. (III. 22.)

kolódik. Ha Chopin ábrándozó zenéjén keresztülérzik a fojtott erotikus szenvedély heve, Griegnél egészen másfajta szerelem szólal meg. Neje iránti szerelme a legmelegebb hangokat csalja ki szívéből (pl. op. 41., Jeg elsker dig op. 68., op. 71.) Mindent összevéve: Chopin nemzetközibb, a sajátosságai miatt olykor modoros Grieg fajibb jellegű marad.

Hegedű-sonatáiban Grieg szakít a hagyományos formákkal. Közülök a másodikat Gade nagyon is norvégnek találta. Figyelmeztette költönket, írja a legközelebbit kevésbé norvégnek, mire Grieg azt válaszolta, hogy ellenkezőleg, az még norvégebb lesz. A dán romantikusnak legjobban tetszett az első sonata (op. 8. f-dur), mely a dán éghajlat idylli hatását érezteti. Tulajdonképpen természeti képek sorozata. A nona és undecim hangközök megkapóan tárják eléink a nyílt tengert folytonos változatosságával, a parti tájakat meleg tónusú színes reflexeikkel. Majd ádáz erővel tör ki az elemek harcza. A második rész már csendes nyugalmat áraszt. Az allegro quasi andantino a norvég parasztnak tánczát varázsolja eléink. A második hegedű-sonata (op. 13. g-dur) Grieg legeredetibb művei közé tartozik. E sonatát a nap és vihar küzdelmének mondják. A stilisált springarszerű thema a vibráló norvég napfény, melyet azonban a viharfellegek csakhamar eltakarnak. Középső tétele telve van norvég mélabúval és fájdalommal. Az utolsó részben ismét kisüt a nap s vidám fényénél tánczra kerekednek a parasztnak. Harmadik, Lenbachnak ajánlott hegedű-sonatája (op. 45.) Hardangerben, a norvég fönstik legfestőibb vidékén készült. Ezen classikus jelleg érzik. Ha az első idyllikusnak, a másodikat norvégnek nevezük, akkor a harmadikat tragikusnak kell minősítenünk — mondja Niemann, — a mi nem zárja ki szerintünk azt, hogy e mű — Grieggel szólva — ne legyen norvégebb az előző kettőnél is. Kinzó nyugtalanság ömlik el első tételén: egy vonagló lélek küzdelmeit halljuk. A középsőben egy érzelmes románcz mellett egy stilisált néptáncz szólal meg; a látszólagos vidámság mellett ott a fájdalom. Az utolsó tétel szilaj dur záró-tételében (presto) már épen wagneri accentusokat keresnek. Norvég népmelodiát dolgoz föl érdekes concepciójú gondonka-sonatájában (op. 36.), melynek lyrai lendületei és lágy színei pompásan illenek a cello meleg tonusához. Ugyanaz a norvég melodia szerepel első témául az *Andantéban*, mint a *Sigurd Jorsalfar diadalmi indulójában*. Legérdekesebb az ó-norvég, egyházi hangnemű és thematikájú utolsó tétel, az elmaradhatlan néptánczcal,

melynek motivuma mint második thema pompás leleménynyel van beleszőve a kivitelbe.

Merész önkénynyel messzire távolodik el a kamarazene-stylustól g-moll vonósnégyesében (op. 27.). E mű, melyet Schubert *A halál és a leány* és Smetana *Életemből* című quartettjeivel emlegettek együtt, korszakalkotó a norvég kamarazene történetében. Szerkezete elmés és új: mindegyik egységes tétel más-más hangulatú, de a finoman egybefonódó themák összekötik őket. Az első motívum elbájoló melodia Grieg egyik dalából: a *Spielmannslied*ből. Népies jelenetet varázsol elénk a románcz. Szilaj rhythmikájú a végső tétel, egy bacchanal-szerű, «norvég saltarello». «Norvég» dissonantiái Hanslickot annyira fölingerelték, hogy gyermeknek nevezi Grieg örömét, mely egy rosszhangzás hallatára elfogja.

E munka a második hegedűsonata mellett szintén az erősen norvég művek közé sorolható. Félbenmaradt kamarazene töredékei (így a B-dur zongora ötös) nem árulnak el különösebb nemzeti jelleget. Bevégzetlen f-dur vonósnégyesén Niemann a Wagner és Mascagni hatását érzi.

A nemzeti szellem aránylag kevésbé érvényesül dalai-ban. Első ilyenmű szerzeményeiben (románczok op. 10. altra írott dalai op. 2.) alig találunk igazi norvég hango-kat. Itt még Gade hatása alatt áll. De nemsokára jelentke-zik sajátyszerű lyrismusa, mely később — wagneri hatás következtében — a szavaló énekmodort választja nyilat-kozási formául. Legszívesebben norvég költők verseit ze-nésíti meg. Így a Björnson *Halász leánya* után elnevezett dalcykusban a legsajátosabb egyéni erőt találjuk. A *Spiel-mannslied*ben egész kis zenedráma van összesűrítve. Paulsen dán költő verseire szerzett dalai közül egyik legbájosabb idyll a *Szép nyári estén volt...* kezdetű, melyben Grieg troidhaugeni kertjének nyári alkonyata tükröződik vissza. Fis-moll hangulatába lágyan szövődik bele a szeretett nő alakja. A *Primula Veris* a norvég népköltészet ked-velt virágának báját varázsolja elénk. Symbolikus norvég népmondát dolgoz föl *A vándor* című művében (op. 32.) (baryton solo vegyeskarral és két kürttel), melynek zenéjé-ben saját szíve véreből van néhány csepp, mint maga vallja. A magányos vándor a norvég nép, mely a boldog-ság, a világosság után vágyódik s azért küzd. A sörfjordi (hol e műve készült) tél a maga egész szomorúságával ömlik végig e munkán. A kaempawisor balladaszerű hang-ján kezdődik. Majd megragadó fokozással a természet szép-segeinek ecsetelésébe csap át, midőn hirtelen följajdul a

zenekaron a vándor vágyát kifejező motivum. Káprázatos színhatásokat ér el itt Grieg vonós zenekarával; az ehhez járuló két tompított kürt lelkünkre nehezülő, elhaló hangjai megrázó drámaisággal állítják elénk a tovabaladó vándort, a mint a mindent belepő ködben alakja elmerül. Szerencsésen tudja itt összeegyeztetni a wagneri szavaló énekes declamatiót a ballada ó-norvég pathosával. Szintoly érdekes a mi szempontunkból Björnson költeményére írott *Monte Pincio* című dala (op. 32.). Költőnk alkonyatkor a Monte Pinción áll, alatta terül el a citta eterna. Árnyak nőnek a szürkület ködéből s merengő lelke előtt megelevenedik a múlt, míg nem ábrándozásából a cithera- és fuvola-hangok visszaidézik a jelenbe. Ha az Itália iránti örök szerelem e nyilatkozásán észrevehető némileg a déli tónus is, mégis az olasz színek ragyogása helyett a norvég colorit melancholiáját is megtaláljuk. Holger Drachmann verseire szerzett dalai (op. 44. *Aus Fjeld und Fjord*) enyhébb, inkább dél-norvég hangulatot árasztanak, a mely leginkább megközelíti a dán levegőt. E dalok, melyeket Niemann Corot képeihez hasonlít, legjobban vannak telítve a norvég természet szépségeinek zenei kifejezéseivel.

Egy időre azután háttérbe szorulnak Grieg dalaiban a nemzeti vonások a wagneri énekmodor erős hatása alatt. Így például az elegikus dalokban még a melodika is olykor wagneri tagolódású. E hatás ereje azonban hamar csökkenni kezd: az Arne Garborg *Hangtussa dalai* (op. 44.) című sorozat ismét norvég impressionista dalköltészet. Egyéb remekei mellett (csak Munch *Elutazását* említjük) különösen érdekel a *Vinje*-féle dalcsoport. Szövegük A. O. V. Vinje norvég paraszt költőtől való. 1880 ban szerzette Grieg e dalokat, mikor ő — mint vallja — csupa tűz és láng volt. A legtisztább népies lélek nyilvánul bennük.

Sűrűn találkozunk Heine szövegére irtakkal is s ha — mint újabban szeretik hangoztatni — voltak is romantikájuknak közös vonásai, a Heine érzelmes világfájdalma elűt a norvég költő melancholiájától, mely nem egyszer sötét mélységű és gyötrelmesen meghasonlott (v. ö. 50. op.).

Griegnek, bárminő érzelmeket szólaltasson is meg, minden művében ott lappang különböző árnyalatokban valami szomorúság. Ez kivált dalaiban észlelhető szembezőkön. Gyorsan váltakozó színektől ragyogó természeti képein és üdeségtől duzzadó népies genreképein állandóan ott borong a bánatos álmodozás. Érintettük, hogy a skandináv népek zenéje közt a norvégeké a legkomorabb. Ez a komorság Grieg zenéjét teljesen áthatja mély bánattal, helyen-

kint nyilalló sajtásokkal. Mintha száműzve lenne belőle a gioia bella, a mozarti vidám derű.* Epedő vágy, odaadásteli szenvedély, megrázóan mélységes drámai hæv s erő, majd a természet zsongásának idylli hangjai váltakoznak dalaiban, de többnyire fojtott hangon: a norvégek érzelmeinek nincsenek szertelen dinamikai kitörései. Subjectivitása teljes közvetlenségében érvényesül. Érezzük szíve érzéshullámainak folytonos váltakozásait, lelkének legfutóbb rezzenéseit. De azért, mert drámai ereje nem fokozódik az erő hivalkodásáig, nem állíthatni azt, a mit némelyek hirdetnek róla, mintha zenéjéből hiányoznék a tragikum. «Egy norvég tragikus érzések nélkül nem is norvég», mondja Schjelderup s ha nagyobb fölindulásai faji természetüknél fogva discretebb hangneműek is és e miatt zenéje olykor talán túlságosan intim jellegű: mégsem hiányzik belőle a német kritikuskok általi annyira óhajtott «tragischer Blitz». Drámaibb — komorságukban Ibsenre emlékeztető — hangokat dalköltő még nem hallatott. Lyrai természetének e nyilatkozásai nem egyszer méltán mérköznek Schubert dalaival, melyek typosát költőnk mintául választotta. Grieg nemzeti stylusa és declamatiója azonban modernebb, közvetlenebb, noha tagadhatatlan, hogy harmoniai nemcsak választékosak, hanem keresettek is, míg Schubert egyszerű harmoniai minden messterkélttség nélkül valók.

Grieg a nemzeti dalmű terén is próbálkozott, de nem a várt sikerrel. E műfaj hatalmas kereteiben rövid lélekzetű thematikája nem érezte jól magát. Björnson Grieg hatvanadik születése napján mondott beszédében azt állította, hogy a norvég zeneköltőknek most már csak egy feladatuk van: megalkotni a nemzeti operát. Ha Griegnek ebbeli törekvését nem koronázta kellő siker, ez részben magán Björnsonon múlt, mert az általa írt libretto nem készült el a kellő időre és töredéknek maradt (*Olaf Trygvason* három solo hangra, vegyeskarra és zenekarra op. 50.). Hőse, Olaf Trygvason, Norvégia legkivalóbb nemzeti hőseinek egyike, Carlyle szerint testben és lélekben Észak legszébb férfja. A X. században élt, a pogányság korában, a vikingek idejében. Áldozatot mutatnak be a drontheimi templomban az ó-norvégek. Asszonyok szilaj tánczokat járnak az áldozati tűz körül. Papok s a runa olvasó Wölwa az

* De azért zenéje nem pessimista hangulatú, nincs meg benne az a tristesse contemporaine, melyet Fierens Gevaert oly buzgón keres a modern zenében. (*Bibliothèque de philosophie contemporaine*. Paris, 1904.)

istenekhez fohászkoznak, hogy óvják meg a népet az új jövevénytől, ki nem más, mint Olaf Trigwason, Norvégia első királyának, Harald Haarfagernek fia. A királyfi eddig orosz földön tartózkodott s most közelg a tengeren Norvégia felé, hogy a pogányokat keresztyén hitre térítse. Közben mindenféle fegyvertánczokat lejtene. Végre elhatározzák, hogy az új istent és a régieket erőpróbának vetik alá.

Önként kínálkoznak festőiségükkel e komor, ódon képek a zeneköltőnek. Grieg itt nagyszerű vonásokkal rajzolja az ősgermánok életét, erős hazafíúi érzése eltalálja a megfelelő hangulatot. Björnson azt mondja, hogy Grieg sokkal mélyebben hatolt be az ó-norvég szellembe, mint Wagner, kinek zenéje nem hű kifejezője az északi germánok kedélyvilágának.* De Grieg maga is Wagner hatása alatt állva jellemzi az ó-norvégeket. E néhány töredékrészlet kétségkívül bizonyítja, hogy Griegnek volt érzése az operai stílushoz. Egyes momentumok megkapóan szépek. Kellő szélességű, epikai lendületű áriáiba és hatalmas chorusaiba bele tudta vinni a faji elemet és így e műből alkalmasint nagyszabású nemzeti opera lehetett volna. De Grieg világa nem a színpad világa. Érzéseinek melege, szívének szövevényes érzélemvilága sokkal hívebben és közvetlenebbül nyilatkozik egyéb műveiben, mint efféle külső hatások és elnagyolt színfoltok közepett, az ilyen szélesvonalú decoratív muzsikában.

Nemzete történelméből azonban érdekes képet tár elénk, a keresztyénség elterjedése idejéből, *Landkjending* című műve (op. 31. baryton-solo férfi- és zenekarral, orgona ad libitum), mely ugyancsak Björnson egy hasonló című és az előbb említett hősről szóló költeményének megzenésítése. Olaf Trygwason, az idegenben nevelkedett és keresztyén hitre tért királyi sarj jön vissza Norvégiába, hol királylá választják. A hazatérő hős szeme előtt országának természeti szépségei sorban bontakoznak ki. Hálás, hazafias thema, melynek természetéből folyik, hogy a hozzá szerzett zene hallatára az embert egyszerre «harczias és vallásos hév fogja el».

Népies ballada modorában van írva *A kolostor kapuja előtt* című, szintén Björnson szövegére szerzett munka (soprán és alt solo női karral és zenekarral, op. 20.), mely az Arnjot Gelline egyik megzenésített jelenete. Egy leány, kinek

* Dr. Olga Stieglitz: *Edward Griegs Beziehungen zur Volkskunst und Dichtung seines Landes. Der Klavierlehrer.* 31. Jgang, No. 8—9.

apját szeretője megölte, elmenekül hazulról és apácza-kolostorba kér bebocsátást. Az egész mű párbeszéd a lány és egy apácza között. Közben belecsendül a testvérek allelujája, míg végül a feledést és megnyugvást kereső leányt maguk közé fogadják. A lelki vívódásokat sok kifejező erővel festő zene helyenkint tragikai magaslatra emelkedik, azonban a színekben, Grieg egyéb műveihez arányítva, kevés a norvég elem.

Annál inkább uralkodik a faji elem Grieg tisztán zenekari műveiben.

Egyénisége nem felelhetett meg a programm-zene rendes műformáinak. Symphoniát nem írt, csak symphonikus darabokat (op. 14.) és symphonikus tánczokat (op. 64.). Érezte, hogy a rhapsodikus norvég phraseologia még nem tud hozzásimulni a symphonikus stylus széles plastikájához és monumentalis síkjaihoz. A lelkéből fakadó melodia-zuhatok, hogy teljes eredetiségükben érvényesülhessenek, lerombolják a szigorú zenei fölépítés törvényeit.

Legelső zenekari műve *Őszkor* (op. 11.). Rómában szerzette 1865-ben. Még Mendelssohnék hatása alatt áll, de már erősen nemzeti hangulatok is fakadnak lelkéből. A Holberg-suite-ben (op. 40.) kevés nemzeti vonás van. Viszont hatalmas nemzeti érzések hatják át *Bergliot* című melodramáját, melynek meséjét Heise dán költő is feldolgozta s melyet Henri Maubel Grieg legnagyobb és legfajibb remekének tart.¹ Ezúttal is Björnson a szövegül szolgáló költeménynek szerzője, ki meséjét a Harald Hadradi-monda 45-ik fejezetéből vette. Thambarkelwir felesége, Bergliot, midőn megtudja, hogy férje és fia csatában elestek, harcra tüzeli a Drontheimban összegyűlt parasztsereget. Ez alatt övéi gyilkosát, Harald Hadradi királyt látja a folyón lefelé evezni. Keserű panaszban tör ki: ha nagybátyja, Hakon Ivarson ott lenne a parton, akkor a gyilkos útja nem lenne akadálytalan. Régi hangnemekben tartott harmoniai színek alkotják a sötét tonust. Kiemelkedő része az utolsó tétel: egy magasztos gyász induló.

Grieg szóbanlevő alkotásai között legkülönlegesebb a két *Peer Gynt suite*. Ibsen maga íratott zenét Grieggel a jelenetezett Peer Gynthez, melyet sok helyt előadtak.² De a mű éppen erősen specialis nemzeti sajátságai folytán nem hatott eléggé. Grieg, hogy ez alkotását megmentse, a legértékesebb számokból két suite-et (op. 45. és 56.) állított

¹ Henri Maubel: *Préfaces pour les musiciens*. Paris, 1898.

² Dr. Emil Reich: *Ibsens Dramen*. Wien, 1908.

össze. E két legismertebb szerzeménye közel hozta a külföldhöz a phantastikus norvég világot. Ha túloznak is Hanslick e szavai: «Talán nemsokára *Peer Gynt* csak Grieg compositióiban fog tovább élni, melyeknek minden tételében — véleményem szerint — több költészet és művészet van, mint Ibsen egész ötfelvonásos szörnyművében», annyi kétségtelen, hogy ez a zene, mely a norvégséget symbolisáló költeménynek főbb motivumait oly kifejezően érzékíti meg, tette népszerűvé Ibsen művét.

Az I. suite (op. 46.) négy részből áll. «Reggeli hangulat» az első rész, mely a IV. fölvonás előjátéka. Grieg természetérzése és festőereje összes fényoldalaiban ragyog e pasturale-stylusú tételben. Egy norvég erdőben vagyunk: vidáman rezeg a napfény a vonósokon, míg a fafúvókon patak csobog, közbe madárdal csendül. Aase halála a második szám, együtt a harmadik fölvonás előjátéka. *Peer Gynt*, miután a legnagyobb boldogságban élt Solvejggel, a rossz szellemtől gyötörve, anyja halálos ágyához siet. Ibseni mélység ömlik el a sordinos zenekaron, mely később a darab folyamán a színpad mögött szólal meg *Gynt* monológjának kíséretéül. «Anitra táncza» a következő tétel. Afrikában vagyunk a beduinoknál, a hol mint próféta szerepel *Peer Gynt*. Anitra, a törzsfőnök leánya, csábos tánczot jár, hogy *Gynt* feledje emlékeit. Itt már exotikus hangokat hallat szerzőnk, ki afrikai couleur localet akarna nyújtani. Érzékiséget lehellő, kecses figurájú melodia ismétlődik kánonszerűleg az első hegedűn és a violán. A negyedik tétel «A hegyek királyának csarnokában». Ugyanazon thema kísértetiesen bizarr variatiói. Eleinte csak sejtelmesen halljuk a légius motivumot, majd egyre növekvő fokozással démoni üvöltésben kezdenek tombolni a hegyi manók.* Grieg naturalismusa e részben éri el tetőpontját.

A második suite nem talált oly tetszésre, mint az előbbi. Első tétele: «A menyasszonyrabló, Ingrid panasza», eredetileg a második fölvonás közzenéje volt. *Peer Gynt* menyasszonyt rabol egy norvég faluból. A lakodalmas nép félelmének, rémületének és haragjának kitörései váltakoznak a zenekaron. Kiáltoznak az elrablott menyasszony után, de csak visszhang válaszol a tompított kürtökön. Majd egy *Andante doloroso*-ban a lány vesztett boldogságán való panaszát halljuk. Arábiába vezet a következő tétel, tánczoló arab leányokhoz (a középső, a-moll részt eredetileg Anitra énekelte, az átdolgozásban vonós zenekar játszsza). Csupa

* E részt eredetileg énekeltek.

különleges rhythmusú arab színek: piccolo, fuvola és trian-
gulum. Nagyszabású zenei képet kapunk a harmadik rész-
ben: «Peer Gynt hazatérése» (az V. fölvonás bevezető ze-
néje). Vihar éri utól a tengeren hazafelé tartó Peer Gyntet.
Hajótörést szenved, csak egyedül menekszik meg és jut el a
szárazföldre. Gigasi méretekben halljuk az elemek harcát,
akárcsak a *Bolygó hollandi* megnyitójában. A *Hollandi*
motivumát tényleg át is vette Grieg: ugyanaz a quintmenet
hangzik föl a zenekaron. Kretschmar¹ ennek okát abban
látja, hogy a hajóköteleken és vitorlákon füttyülő vihar
minden zenésznél ugyanazt a hallási érzetet kelti. Wagner-
hez hasonlóan, a hullámozó zenekarnak irtózatossá erejű for-
tissimója jelzi a hajó elmerülését. Megkapó ellentéte ennek
a következő szám: *Solvejg dala*, mely mint önálló dal is
nagyon elterjedt. Peer Gynt a sok viszontagság után egy
erdei kunyhóban talál rá a hozzá hű és reá váró Solveigre.
A dal bánatosságát az a dur melléktétel enyhíti.

Ezenkívül még egész sereg zeneszámot írt Grieg *Peer Gynt*hez.² Nevezetesebbek közülök: *Peer Gynt és a három pástornő*, *A hegykirály leánya*, *Solveig bölcsődala*.

Szintén nemzeti tárgyú *Sigurd Jolsalfar*, Grieg leg-
pompázóbb zenekari műveinek egyike. Nyolcz nap alatt írta
kísérő zenéül Björnson hasonló című drámájához. De ily
formában ez sem hatott s mint Bizet a *L'Arlésienne* zené-
jével tette, ő is suitet készített e művéből. Az első rész
«A királyi csarnokban» (rövid előjáték) népiesen humoros
főthémával. Második tétele «Borghilde álma». Komor, visio-
szerű álmok, a költő ábrándozó természetének sajátos
nyilvánulása. Leghatalmasabb az utolsó tétel: *Diadalmi
induló*, mely megkapó felépítésével, nemes melodiáinak
hősien szárnyaló erejével az éjszakai germánok diadal-
ünnepeire emlékeztet s méltó párja Wagner és Csajkovszki
indulóinak.

IV.

A fentebbiekben megkíséreltük kimutatni, mennyire
mélyen gyökerezik a norvég nép szellemében Grieg zene-
költészete. Láttuk, hogy egyéni alkotóereje fajának concipiáló
modorában teremt, lelke nemzetének collectiv lelkében él.
Hangulatai a nép érzései. Természetimádása a norvég nép-

¹ H. Kretschmar: *Führer durch den Concertsaal*. I. Abteilung, Symphonien und Suiten. Leipzig, 1902.

² V. ö. Schjelderup — Niemann idézett műve.

zene természetszeretete. Álmodozó melancholiája, majd temperamentumának erőteljes lüktetése népének búskomorsága és vidámsága. Formái is faji formák, vagy teljesen eredeti átalakításai a zenei műformáknak. Harmoniai a norvég népies harmoniák genialis combinatiói. Minden művét faji érzésbeli egység hatja át, bár teljesen egyénivé vált benne a norvég phraseologia. Nemzeti érzése a forma egész szerkezetét átjárja. Költőnk annyira beleélte magát e szellembe, hogy az öntudatlanul, ösztönszerűen nyilatkozik nála lépten-nyomon. Szóval ugyanaz a levegő hatja át e zenét, mint Pedersen, Dahl, Tidemand, Normann festményeit, Kielland, Lie, Ibsen, Björnson novelláit.

Mondottuk, hogy a zene történetében Grieg a legelső rendszeres, modern impressionista. Behatol a természet titkaiba; minden hangulatváltozat megihletti. Nemzeti jelleme abban rejlik, hogy érzékeny lelke egyéni, de ugyanakkor faji hangképekben reagál a norvég természet benyomásaira. Grieg már a hetvenes években fellép ily irányú műveivel, míg a norvég impressionista festők: Krogh, Thaulow, Varenskiöld csak 1880 körül fordulnak — francia hatás alatt — a természet felé. Tehát Grieg zeneköltészete megelőzte hazájában a festészeti impressionismust. A természet festése mellett minduntalan visszatér műveiben a népzenehez. Erős nemzetiessége megóvta, hogy beleolvadjon a német romantikába. Ez esetben Grieg oly kisebb jelentőségű német romantikus lett volna, mint pl. a norvég Sinding. Nagy hatásának legfőbb titka abban rejlik, hogy zenéje a népzeneből sarjadt s mint a műköltészet a népköltészet-től nyer üdébb színt, Grieg is nagy tehetségével «a népzeneből táplálkozva»,¹ nemzeti és művészi meggyőződésből megteremtette a norvég műzenét, beleillesztve azt a faji zeneművészet szerves egészébe. A német zenetörténészek az *Unsere Deutsche Musik*on kívül kicsinyes szempontból bírálják a nemzeti zenéket. Riemann Hugó, lipcsei egyetemi tanár, azon sajnálkozik, hogy Grieg «univerzális» tehetségét egyoldalúlag a nemzeti művészetre szorította s hogy műveinek nyelve nem a «musikalische Weltsprache».² A kitünő tudós feledi, hogy Grieg zenéjében éppen nemzeti jellemvonásai hatnak legjobban. Ha harmoniai sajátosságainak mesterkéltén merész különczödései, olykor kérkedő népiességének túlzásai néha kissé

¹ Saját szavai.

² Hugo Riemann: *Geschichte der Musik seit Beethoven*. Leipzig, 1900.

modorossá vagy erőltetetté teszik is művészetét, ez apróbb szépséghibák elenyésznek fajiságának imponáló ereje mellett. Merőben téves Breithaupt nagyhangú állítása: «Grieg blieb im Fjord stecken, und ist nie über ihm hinausgekommen».*

Grieg bizonyynyal eddig legnagyobb alakja a norvég zene történetének. Az utána következő szerzők közül egy sem — még a kosmopolita iránynyal kaczerkódó John Selmer sem — tudta kivonni magát hatása alól. Az epikus Sindingtől a lyrikus Gröndahlig minden norvég költő az általa kijelölt irányban halad. Némi malitiával jegyzi meg Closson tanulmányunk folyamán többször idézett értekezésében: «Grieg annyira behatolt népének zenei szellemébe, hogy a szerepek felcserélődtek. Egyénisége úgy tűnik föl, mint a népzene egyéniségének másolata s a norvég zeneszerzők, abban a hitben, hogy norvég szellemben írnak, Grieget utánozzák». De műveinek hatása messze túlterjed a szűkebb értelemben vett nemzeti jelentőségen. Eléggé bizonyítja ezt Európa-szerte tapasztalható hatása. Nemzeti zenéje el nem múló érték a művészet egyetemes történetében. Nekünk magyaroknak különösen példa és tanulság egész világ előtt vallott faji önérzetével.

HARASZTI EMIL.

* Id. cikke.

MADÁR A HÓBAN.

Születésétől fogva vak volt. Zenére tanították; ez az egyetlen, a mire a vakokat tanítani szokták; s ebben igen sokra vitte. Anyja néhány évvel a gyermek születése után meghalt; atyja pedig, a ki karmester volt egy ezredben, egy évvel ezelőtt. Élt Amerikában egy bátyja, a ki nem adott hírt magáról; de közvetve megtudta róla, hogy meg-nősült, két igen szép gyermeke van és igen jó állása. Az apa, a míg csak élt, a fiú hálátlanságán való felháborodásában, még a nevét sem akarta hallani; de a vak mindig szeretettel gondolt reá; eszébe kellett jutnia, hogy bátyja támasza volt gyermekkorában, gyengeségének védelmezője a többi gyermekekkel szemben, s hogy mindig barátságosan beszélt vele.

Midőn reggel Santiago a szobába lépett és így szólt: «Felkelni, Juanito, felkelni! emberfia, ne aludjál annyit!» e szavak kellemesebben és harmonikusabban hangzottak a fülébe, mint a zongora billentyűi és a hegedű húrjai. Hogyan változhatott volna rosszá ez a jó szív? Juan ezt nem bírta elhinni s ezer mentséget keresett bátyja számára. Egyszer a postát hibáztatta, másszor a fejébe vette, hogy bátyja addig nem akar írni, a míg sok pénzt nem küldhet; máskor megint azt gondolta, hogy egy szép napon meg fogja őket lepni és szerény félemeleti lakásukban milliókkal a zsebében eléjük toppan. De e feltevések közül egyet sem mert atyjával közölni; csak midőn ez fölindulásában keserves szemrehányásban tört ki a távollevő fiú ellen, vett magának bátorságot, hogy azt mondja: «Ne essél kétségbe, atyám; Santiago jó ember; nekem azt súgja a szívem, hogy a napokban írni fog.»

Az atya meghalt, a nélkül, hogy levelet kapott volna idősebb fiától, az utolsó vigaszt szolgáltató pap és a szegény vak között, a ki göresösen szorongatta' a kezét, mintha erőszakkal akarta volna őt e világban visszatartani. Midőn a halottat a házból kivitték, kétségbeesett, rettenetes harczot vívott a halottvivőkkel. Végre egyedül maradt; de milyen volt az ő egyedülléte! Sem atyja, sem anyja, se rokonai, se barátjai. Még a napvilágot is nélkülöznie kellett, pedig ez minden teremtetett lénynek a barátja. Két napot töltött a szobájában, a hol étlen-szomjan egyik szöglettől a másikig szaladgált, mint valamely bezárt farkas. Végre a szolgálóleánynak, a kit egy könyörületes szomszédnő segélyezett, sikerült megakadályozni ezt az öngyilkosságot: újra enni kezdett s ezentúl imádság és zongorázás közt osztotta meg idejét.

Atyjának, kevéssel halála előtt, sikerült kieszközölnie, hogy napi tizennégy realért organistának alkalmazták Madrid egyik templomában. Magától értetődik, hogy ebből nem lehet háztartást vinni, bármily szerényen sem, s a mi vakunk két hét mulva néhány garasért — bizonyára igen kevésért — eladta lakása berendezését, elbocsátotta a szolgálóleányt és napi nyolcz realért ellátást bérelt egy tápintézetben; a fennmaradt hat real elég volt neki a többi szükséglet fedezésére. Így élt a vak néhány hónapon keresztül, a nélkül, hogy egyébert kilépett volna az utcára, mint ha kötelességét teljesíteni ment: a háztól a templomig és a templomtól hazáig. A szomorúság annyira leverte és annyira hatalmába ejtette, hogy csak nagy ritkán nyitotta szóra az ajkát. Idejét egy nagy gyászmise componálásával töltötte, melyről azt remélte, hogy a plébános könyörületességéből majd játszani fogják boldogult atyja tiszteletére; és bár nem mondhatjuk, hogy mind az őt érzékével fogott a munkához, miután egy érzeke hiányzott, mégis azt kell mondanunk, hogy testtel és lélekkel neki adta magát.

A ministerválság meglepte őt, mielőtt művét befejezte volna. Nem tudom, a radicálisok, a maradiak, vagy az alkotmánypártiak kerekedtek-e felül, de mindenesetre mások

jöttek a régiék helyébe. Juan csak későn tudta meg és — vesztére. Néhány nap mulva az új kormány úgy határozott, hogy Juan a közrendre veszélyes orgonista, a ki felülről a karzatról, a midőn az ünnepi vecsernyéken és miséken az orgona összes registereivel zúg és harsog, valóban botrányos ellenállást fejt ki ellene. Minthogy az új ministerium nem volt hajlandó «bárkitől is megrendszabályoztatni magát», — mint azt a tanácsban egyik legtekintélyesebb tagja mondotta, — azonnal és pedig üdvös erélylyel látott hozzá, hogy Juant állásából elmozdítsa és helyébe mást keressen, a ki zenei műveleteit illetőleg több szavatosságot nyujt és az állam intézményeinek jobban alárendeli magát. Midőn a fölmentést tudtára adták, nagyobb izgalom nem érte a mi vakunkat, mint a meglepetés; a szíve mélyén épen csak hogy nem örült; mert több szabad órát engedtek neki, hogy a miséjét befejezze.

Csak akkor adott magának számot helyzetéről, midőn, a hónap végén, szállásadó-asszonya megjelent a szobájában, hogy pénzt kérjen tőle. Nem volt pénze, mert a templomban már nem keresett. Atyjának az óráját kellett zálogba tennie, hogy a lakást kifizethesse. Aztán megint nyugodt volt, tovább dolgozott s a jövőre nem gondolt. De újra elé állt az asszony, hogy pénzt kérjen, és megint kénytelen volt valamit elzálogosítani a különben is oly szegényes atyai örökségből. E tárgy egy gyémántgyűrű volt. Végre nem volt elzálogosítani valója. Ekkor, gyengeségére való tekintettel, kegyelemből még néhány — igen kevés — napig ott tartották, azután kitétték az utcára. (Persze nem győztek dicsekedni azzal, hogy utitáskáját és ruháját meghagyták, a mivel pedig kárpótolhatták volna magukat azért a néhány realért, a melylyel adósuk maradt.) Új lakást keresett, de nem bérelhetett zongorát és ez végtelenül elszomorította; a miséjét sem fejezhette már be! Egy ideig még egy ismerős raktártulajdonoshoz járt, a hol néha zongorázott; de csakhamar rájött, hogy mindig kevesebb szivélyességgel fogadják, míg végre aztán oda sem ment többé.

Nemsokára az új lakásból is kiűzték; de ezúttal a tás-

káját zálogban tartották. Ekkor a vak számára olyan boldogtalan és gyötrelmes időszak következett, hogy csak kevés ember fog magának helyes képet alkotni azokról a fájdalomokról, vagyis inkább arról a kinszenvedésről, a melyet a sors osztályrészlül rótt reá. Barátok, ruházat és pénz nélkül kétségtelenül nehéz az élet; de ha ehhez járul még, hogy a nap fényét sem látjuk és épen ezért teljesen gyámultalanok vagyunk, akkor alig tudjuk a fájdalom és a nyomor közt a határt fölismerni. Így bolyongott Juan Madridban, ki tudja, mennyi ideig, mindenünnen, kevéssel beköltözése után, kiüzetve; kénytelen volt ágyba feküdni, hogy egyetlen ingét kimosathassa, elszaggatott lábbelivel, kirojtosodott nadrágban, nyíratlanul, borotválatlanul.

Egyik szállásadója közvetítésével, a ki könyörületesebb volt a többinél, zongorajátékosnak ajánlkozott egy kávéházba. Végre is felfogadták, de csak azért, hogy mihamar elbocsássák; Juan zenéje nem tetszett az Árpaszemhez czímzett kávéház vendégeinek. Nem játszott sem jótát, sem polót, sem sevillaná-t; cigányosat sem, sőt még polkát sem. Avval töltötte az éjet, hogy Beethoven szonátaít és Chopin hangversenyeit adta elő. A vendégek kétségbe estek, hogy kanalaikkal nem tudták az ütemet verni. Megint csak elkezdett a szerencsétlen a főváros legpiszkosabb helyein bolyongani. Valamely kegyes lélek, a kinek véletlenül tudomására jutott az állapota, közvetve segélyezte, mert Juan irtózott attól a gondolattól, hogy alamizsnát kérjen. Az alsó városnegyedek egyik korcsmájába járt enni, csak épen annyit, hogy éhen ne haljon, és négy garasért kapott fekhelyet koldusok és betörök között egy erre a célra használt padlásszobában. Egyszer alvása közben ellopták a nadrágját és egy foltozott vászonnadrágot hagytak a helyében. Ez november havában történt.

Szegény Juan, a ki folyvást őrizte lelkében bátyja megjövetelének rögeszméjét, most a balsorstól gyötörtetve, buzgalommal kezdte azt táplálni. Havanába iratott levelet, lakásczim nélkül, mert lakását nem tudta; igyekezett megtudni, vajon látták-e, persze eredmény nélkül; és minden nap néhány órán keresztül térdenállva kérte az Istent, hogy

küldje el őt a segítségére. De egy napon ég és föld cserbenhagyták. Mindenünnen elüzetve, egy falat kenyér nélkül, a melyet a szájába tehetne, ruha nélkül, a melylyel védekezhetnék a hideg ellen, rémülettel látta a szerencsétlen közeledni azt a perczet, a midőn alamizsnát kell kérnie, Kétségbeesett küzdelem indult meg lelke mélyén: a fájdalom és szégyen harczolt mind kitartóbban a nyomorral. A sötétség, a mely körülvette, még gyötrelmesebbé tette ezt a küzdelmet. Végre is — mint várható volt — győzött az éhség. Miután több órán át zokogott és erőt kért Istentől szerencsétlensége elviselésére, eltökélte magát, hogy az emberek könyörületességéért fog esedezni. De még mindig el akarta palástolni a boldogtalan megaláztatását és elhatározta, hogy csak éjjel fog az utcán énekelni. Meglehetős hangja volt s tökeletesen ismerte az ének művészetét; de egy nehézségre bukkant: nem volt, a mivel énekét kisérje. Végül egy másik szerencsétlen, de a ki mégsem volt annyira, mint ő, szerzett neki egy régi, törött gitárt, és miután ezt annyira, a mennyire rendbe hozta és miután sok könnyet hullatott, egy deczemberi éjjelen kiment az utcára.

Szive hangosan dobogott; lábai reszkettek; midőn a belső utcák egyikén énekelni akart, nem tudott: a fájdalom és szégyen összeszorították a torkát. Egy ház falához támaszkodott, pihent néhány perczig, és miután egy kissé magához tért, elkezdte énekelni a tenor-románczot, a *Favorita* első fölvonásából. Egy vak, a ki nem szevillai népdalokat vagy malagai dalokat énekel, azonnal magára vonja az arramenök figyelmét; sokan kört alkottak körülé és nem egy, a ki megfigyelte, hogy milyen mesterien győzi le a darab nehézségeit, közölte halkan a másikkal meglepetését és dobott néhány garast a kalapba, melyet a vak a karjára akasztott. Miután a románczot befejezte, belekezdett az *Afrikai nő* negyedik fölvonásának áriájába. De igen sok ember gyült köréje és a hatóság félt, hogy ebből valami rendzavarás keletkezhetnék; mert a közrend hivatalnokai előtt mint beigazolt tény szerepelt, hogy azok a személyek, a kik az utcán összejönnek, hogy egy vakot

meghallgassanak, e tettükkel a társadalmi renddel és az állam biztonságával összeférhetetlen magatartást tanúsítanak.

Épen ezért egy rendőr Juannak erélyesen megragadta a karját és így rivallt rá:

— Hallja! tüstént takarodjék haza és ne kódorogjon az utcán.

— De hiszen én senkinek sem ártok.

— Megakasztja a forgalmat. Előre, előre, ha nem akar a rendőrségre jönni.

Szegény Juan visszavonult az odujába, és mert jó szíve volt, szomorkodott, hogy a belső békét egy pillanatra veszélyeztette és a végrehajtó hatalomnak okot adott a beavatkozásra. Öt reált és egy tíz-centimós pénzdarabot keresett. Ezen a pénzen evett másnap, és megfizette annak a nyomorúságos szalmazsáknak a bérét, a melyen aludni szokott. Este megint kiment s opera-részleteket és egyéb dalokat énekelt. Megint összegyűlnék körülötte az emberek és megint beavatkozik a hatóság, miközben erélyesen reákiált: «Előre, előre!» De ha előre megy, nem keres egy garast sem, mert az arra menők nem hallgathatják. Juan azért mégis csak tovább ment, mert a halálnál is jobban rettegett attól, hogy a hatóság rendeleteit áthágja és hazája békéjét, bár egy pillanatra is, megzavarja.

Minden este kevesebbet keresett. Részben a kényszerűség, hogy mindig tovább menjen, részben az ujság hiánya, a mit Spanyolországban mindig drágán kell megfizetni, minden nap néhány centimótól fosztotta meg. Azért a pénzért, a melyet hazamenetelekor magával vitt, alig volt képes betevő falatot szerezni, hogy éhen ne haljon. Helyzete kétségbeejtő volt. Csak egy fénypontot látott mindig makacsul a szerencsétlen, siralmas állapotának sötétjében: e fénypont Santiago bátyjának eljövetele volt. Minden este, a midőn útnak indult, a nyakába akasztott gitárral, ugyanaz a gondolat jutott eszébe: «Ha Santiago Madridban volna, és hallaná az én énekemet, rám ismerne a hangomról». És ez a reménység, vagyis inkább ez a rögeszme volt az egyetlen, a mi neki erőt adott, hogy az életet elviselje. De egy

napon a rettegés és a fájdalom nem ismertek határt. Előző este nem keresett többet négy garasnál. Hiszen oly hideg volt! Ma reggel, midőn Madrid fölébredt, fél arasznyi magas hólepellet volt borítva.

És havazott egész nap, a nélkül, hogy egy pillanatra is abbahagyta volna. Ez persze nem okozott gondot a legtöbb embernek, sőt az æsthetika sok barátjának még alkalmat is adott a gyönyörködésre. Egész különösen azok a költők, a kik gondtalan életnek örvendenek, a napnak nagy részét avval töltötték, hogy dolgozószobájuk ablakán keresztül a hulló pelyheket szemlélték s szép és szellemes hasonlatokat gondoltak ki, olyanokat, a melyek hallatára a közönség a színházban «brávó, brávó» kiáltásba tör ki, vagy ha az ember egy kötet versben olvassa, így kiált fel: «Milyen tehetséges ez a fiatal ember!» Juan nem vett magához egyéb táplálékot, mint egy csésze igen rossz kávé és egy zsemlyét, s nem enyhíthette az éhségét avval, hogy a hó szépségében gyönyörködött, először, mert vak volt, másodsor, mert ha nem lett volna is vak, nehéz volt padlás-szobájának homályos és piszkos aklaküvegén keresztül látni. A napot a szalmazsákon töltötte, összekuczorodva, miközben visszaemlékezett gyermekora napjaira és bátyja visszajövetelének édes rögeszméjébe mélyedt. Midőn az est beállott, a szükségtől szorongatva, elgyengülten, lement az utcára alamizsnáért könyörögni. Már nem volt gitárja: eladta három peszetáért egy ehhez hasonló inséges pillanatban.

A hó folyvást esett, ugyanavval az állhatatossággal, mondhatni, csökönységgel. Lábai reszkettek a szegény vaknak, ép úgy, mint az első napon, a mikor kiment énekelni; de most nem a szégyentől, hanem az éhségtől. Ment végig az utcákon, a hogy' tudott, miközben a bokáján felül csupa csata volt. A hallása megmondta neki, hogy alig egy-két járókelők eresztezte az útját. A kocsik zajtalanul haladtak és ki volt téve annak, hogy valamelyik elgázolja. A belváros egyik utcáján végre elkezdte énekelni az első operarészletet, a mely eszébe jutott. A hang gyengén és rekedten jött ki torkából. Senki sem közeledett feléje,

még kíváncsiságból sem. «Menjünk máshová», mondta magában és elindult a Carrera de San Jerónimón lefelé, nehézkesen lépdelve a hóban, vékony fehér lepellel borítva, miközben lábairól a víz csepegett. A hideg át meg átjárta a testét; az éhség gyomrában erős fájdalmat okozott. Eljött az a pillanat, midőn a hideg és a fájdalom már annyira kimerítették, hogy majdnem elájult. Azt hitte, hogy meghal, és lelkét a Carmen-i Szűzhöz, az ő védnökéhez emelve, így kiáltott fél aggodalmas hangon: «Óh Anyám, segíts rajtam!» S miután e szavakat kiejtette, egy kissé jobban érezte magát és a Cortes-térig ment, vagyis inkább vánszorgott. Itt egy utczalámpás oszlopához támaszkodott és még mindig a Boldogságos Szűz segélyének hatása alatt, elkezdte énekelni Gounod *Ave Mariáját*, a melynek dallamát mindig nagyon szerette.

De megint csak nem közeledett senki. A város lakói mind a kávéházakban és színházakban gyűltek össze, vagy pedig házaikban, a hol gyermekeiket térdükön táncoltatták a kandalló tűzénél. A hó tovább hullott, lassan és bőségesen, mintha eltökélte volna, hogy másnap az összes laptudósítóknak anyagot fog szolgáltatni, hogy olvasóikat egy tuczat ékes szóvirággal elbájolják. A járókelők, a kik történetesen arra mentek, tovább siettek, köpönyegükbe burkolózva és az esernyőt magukra borítva. A lámpások fehér hálósipkát tettek a fejükre és melancholikus világosságot terjesztettek. Nem hallatszott semmi nesz, csak a kocsiknak határozatlan távoli zörgése és a hópelyhek szüntelen esése, mint a selyem hosszúra nyujtott halk suhogása. Csak Juan hangja rezgett az éj csendjében és üdvözölte az Elhagyottak Anyját; éneke néha inkább hasonlított aggodalmas kiáltáshoz, mint valami üdvözlő hymnushoz, máskor pedig úgy hangzott, mint valami szomorú, lemondó fohász, mely a szívet jobban megfagyasztotta, mint a hó hidege.

Hiába siránkozott a vak hosszú ideig és kért segítséget az égtől, hiába ismételte számtalanszor Mária édes nevét, miközben a dallam különböző hangjaihoz alkalmazta. Az ég és a Szűz, úgy látszik, távol voltak és nem hallot-

ták; a tér lakói, azok közel voltak, de ők nem akarták hallani. Senki sem jött le, hogy magához vegye, még egy erkélyt sem nyitottak, hogy legalább egy rézpénzt dobjanak neki. A járókelők, mintha a tüdőlob lett volna a nyomukban, nem mertek megállani. Végre már nem birt énekelni. A hang megakadt a torkán. A keze érzéketlen kezdett lenni. Néhány lépést tett és leült a járdára, a kert rácsozatának lábához. Rákönyökölt térdére és fejét tenyerébe hajtotta. Homályosan elgondolta, hogy ez életének utolsó pillanata s újra elkezdett ájtatosan imádkozni és irgalmat kérni Istentől. Kis idő múlva észrevette, hogy egy arra menő megáll előtte és érezte, hogy karon fogja. Föl-emelte a fejét s mert azt hitte, hogy megint a régi nóta, félénken kérdezte:

— Talán rendőr?

— Nem vagyok rendőr, — válaszolt a járókelő, — csak keljen fel.

— Alig tudok, uram.

— Nagyon fázik?

— Igen, uram... és azonkívül semmit sem ettem ma.

— Akkor hát segítek magán... nos... keljen föl!

Az ismeretlen úr megragadta Juant karjánál fogva és talpra állította; erős ember volt.

— Most pedig támaszkodjék jól reám és nézzünk egy kocsi után.

— De hát hova visz?

— Nem rossz helyre. Talán fél?

— Óh nem; a szívem azt mondja, hogy ön könyörületes lélek.

— Menjünk csak tovább. Szeretném, ha mielőbb hazatérnénk, hogy megszáráthatná magát és valami meleget vehetne magához.

— Isten meg fogja önnek fizetni, uram... a Szűz meg fogja önnek fizetni... Már azt hittem, hogy itt kell meghalnom.

— Semmi meghalás... ne beszéljen erről. Most az a fő, hogy mielőbb kocsit találjunk... Menjünk tovább... Mi ez? Megbotlott?

— Igen, uram; azt hiszem, neki mentem valami lámpa-
oszlopnak... Hisz' vak vagyok!

— Vak? — kérdezte élénken az ismeretlen.

— Igenis, uram.

— Mióta?

— Születésem óta.

Juan érezte, hogy védnöke karja remegett; csendben mentek tovább. Végre az ismeretlen egy pillanatra megállott és izgatott hangon kérdezte:

— Hogy' hívják?

— Juan.

— Micsoda Juan?

— Martinez Juan.

— Az atyja Manuel, ugy-e? Karmester a harmadik
tüzérezredben. Igaz?

— Igen, uram.

E pillanatban a vak két erőteljes kar szorítását érezte, a melyek majdnem megfojtották és fülében reszkető hangot hallott, a mely így kiáltott: — Szent Isten, milyen iszonyat és milyen szerencse! Óh, én gonosztevő! A bátyád vagyok. Santiago! — És a két testvér, egymás karjaiban, néhány perczig zokogott az utca közepén. A hó szeliden hullott reájuk.

Santiago hirtelen kibontakozott testvére karjai közül és elkezdett kiabálni, miközben szavait erős szitkokkal keverte:

— Kocsit! egy kocsit! Nincs itt kocsit a közelben?... Átkozott sorsom! Rajta, Juanito, erőlted meg magad: nemsokára a kocsikhoz érünk... De az Istenért, hol vannak a kocsik?... Egyetlen egy sem megy erre... Ott messze látok egyet... hála Istennek!... Hát nem elmegy az átkozott!... Itt egy másik... ez már az enyém. Hallja, kocsis... öt dúrót kap, ha repülve visz bennünket a Castellana tizedik számú palotájához...

És öcsését, mint valami gyermeket, a karjaiba vette, beletette a kocsiba s maga is beszállott. A kocsis megnógatta az állatot s a kocsit sebesen és zajtalanul gördült tovább a havon. Mialatt haladtak, Santiago, a ki folyton karjá-

ban tartotta a szegény vakot, gyorsan elmondta neki az élete történetét. Nem Cubában, hanem Costa-Ricában volt, a hol tekintélyes vagyont gyűjtött; de sok évet töltött a belvidéken Európával csaknem minden összeköttetés nélkül. Háromszor vagy négyszer küldött levelet az Angolországgal kereskedést űző hajók útján, de nem kapott választ; és miután mindig arra gondolt, hogy a következő évben visszatér Spanyolországba, nem tudakozódott felőlük, hanem elhatározta, hogy kellemes meglepetést fog nekik szerezni. Azután megházasodott és ez az esemény nagyon késleltette visszatérését. De már négy hónapja van Madridban, a hol az egyházi lajstromkönyvből megtudta, hogy atyja meghalt. Juanról határozatlan és ellentmondó híreket közöltek vele. Egyesek azt mondták, hogy szintén meghalt; mások, hogy igen nagy nyomorba jutott s énekelve és gitározva világgá ment. Hiábavaló volt minden lépés, a melyet tartózkodási helyének megállapítására tett. Szerencsére a gondviselés magára vállalta, hogy végre karjaiba vezesse. Santiago hol nevetett, hol sírt, de mindig egyenesnek, nagylelkűnek és víg kedélyűnek mutatkozott, mint gyermekkorában.

Végre megérkezett a kocsi. Inas jött kinyitni a kocsiajtót. Juant majdnem röpülve vitték be a házba. A mikor belépett, érezte a langyos hőmérsékletet, a jólét illatát, a melyet a gazdagság terjeszt. Lábai puha szőnyegbe süppedtek. Santiago parancsára két szolga azonnal megszabadította átázott rongyaitól s tiszta és meleg ruhát adott rá. Azután ugyanabban a szobában, pompás tűz mellett, egy csésze erősítő levest, azután néhány étet szolgáltak fel neki, ámbár a szükséges elővigyázattal, tekintettel gyomrának mostani gyengeségére; azonkívül a pinczéből a legválogatottabb és legrégebb bort hozták föl. Santiago folyton sürgött-forgott és adta ki a szükséges rendeleteket, miközben minden pillanatban a vaknál termett és aggodalmasan kérdezgette: — Hogy' érzed most magad, Juan? — Jól vagy? — Tetszik még bor? — Van még szükséged ruhára?

A falatozás befejeztével néhány pillanatig mindketten a kandallónál maradtak. Santiago megkérdezte az egyik szolgától, hogy a felesége és a gyermekek lefeküdtek-e

már, s miután igenlő választ kapott, így szólt öcséséhez, örömtől újjongva :

— Nem zongorázol?

— De igen.

— Akkor ijeszszük meg a feleségemet és a gyermekeket. Gyere a szalónba.

Odavezette a zongorához és leültette. Azután fölemelte a zongora födelét, hogy jobban lehessen hallani, óvatosan kinyitotta az ajtókat, és mindent úgy intézett el, hogy a házban minél nagyobb meglepetést idézzen elő.

A vak egy harczi indulóba fogott. A csendes palota azonnal rezegni kezdett, mint valami zenélő-doboz, midőn fölhúzzák. A hangok egymást kergették, a mint a zongorából kiszáltak, de mindig harcziás rhythmusban. Santiago néha-néha fölkiáltott: «Erősebben, Juanillo, erősebben!» És a vak mindig nagyobb erővel ütötte a zongora bilentyűit.

— Már látom feleségemet a függöny mögött... rajta, Juanillo, rajta!... Ingben van a szegény... hi... hi... Úgy teszek, mintha nem látnám... Azt fogja hinni, hogy megbolondultam... hihi... Rajta, Juanillo, rajta!

Juan engedelmeskedett bátyjának, ámbár most már kedvetlenül, mert szerette volna megismerni sógornőjét és magához ölelni unokaöcsészeit. — Ott látom Manolita leányomat, a ki szintén egy ingben jön ki... Nini, Paquito is fölébredt... Nem megmondtam, hogy mindnyájan meg fognak ijedni?... De náthát kapnak, ha így járnak... Hagyd abba, Juan, hagyd abba.

Megszűnt a pokoli lárma.

— Nos, Adela, Manolita, Paquito, vegyetek valamit magatokra és jőjjetek megölelni Juan öcsémet. Ez az a Juan, a kiről annyit beszéltem nektek és a kire épen most akadtam rá az utcán, közel ahhoz, hogy megfagyjon a hóban... Rajta! öltözzetek föl!

Santiago nemes családja azonnal odajött átkarolni a szegény vakot. Az asszony hangja szelíd és kellemes volt; Juannak úgy tetszett, mintha a Szűzet hallaná; észrevette, hogy sírt, midőn férje elbeszélte, mily módon talált rá.

S ő még túl akart tenni Santiago figyelmességén. Melegítő üstöt hozatott és maga tette a lábai alá; azután egy takaróba belecsavarta a lábszárait és bársonysipkát tett a fejére. A gyermekek a karosszék körül ugrándoztak és kedveskedtek nagybátyjuknak, a ki viszont kedveskedett velük.

Mindnyájan csendben és lelkük mélyén meghatva hallgatták szerencsétlenségének rövid történetét. Santiago a fejét verte, felesége sirt, a megrémült gyermekek így szóltak hozzá, miközben a kezét szorongatták: — Már nem leszel többé éhes és nem fogsz többé az utcára menni esernyő nélkül, úgy-e, bácsikám?... én nem akarom, Manolita sem akarja... sem papa, sem mama.

— Fogadjunk, hogy nem adod neki az ágyadat, Paquito — tért át rögtön a vidám hangulatba Santiago.

— De nem is fér bele, papa! Van a teremben egy sokkal, sokkal nagyobb.

— Nem kell nekem most ágy — vágott közbe Juan, — olyan jól érzem itt magam!

— Fáj még úgy a gyomrod? — kérdezte Manolita, miközben átölelte és megcsókolta.

— Nem, lányom, nem, áldjon meg az Isten!... Nem fáj semmim... Igen boldog vagyok... Csak álmos vagyok... A szemeim becsukódnak, akaratom ellenére...

— Miattunk csak aludjál, Juan — mondotta Santiago.

— Igen, bácsika, aludjál, aludjál, — mondták egyszerre Manolita és Paquito, miközben nyakát átkarolták és hízlegésekkel halmozták el.

— — — — —
 És csakugyan elaludt. És fölébredt az égben. Másnap kora reggel egy rendőr akadt rá holttestére a hóban. A mentőállomás orvosa bizonyította, hogy a vér megfagyása következtében halt meg. «Nézd csak, Jiménez, — mondta társának egyik azok közül a rendőrök közül, a kik hozták, — olyan, mintha nevetne.»

ARATÁS.

Mélázva ülök
Puha fészkenben ;
Oh! be szeretnék
Kirepülni innen!
El messze, messze :
Virányán bolygani
Szabad mezőknek,
Kezet nyujtani
Az anyaföldnek,
Ha éreznék rá
Módot, erőt,
Mint volt apámnak,
Az ős természet
Boldog fiának,
Rég, rég ezelőtt.
Meleg napfényen
Neki-vetkezve,
Szórni a földbe
Veritékezve
Bőven a piros
Búza-magot ;
Remélve, várva
Dús aratásra
Sűrű keresztet
S otthon a szérűn
Magasra eresztett
Nagy asztagot.
És mikor a tél jő
S tarlott mezeinkről
Mindent beterelget,
Hóviharos felhő
Boritja égét :

Egyszerű hajlék
Tűzhelye mellett
Érzeni nyájas
Rokoni körben
A szeretetnek
Áldott melegét.
Élni nyugodtan,
Élni vidáman
Azzal, mit a nyár s ősz
Tárháza adott,
Sejteni, várni
Téli borúból
A közelítő
Tavaszi napot.
S bizva imáink
Nagy erejébe,
Egy-egy szent könyvet
Venni elő
S tenni sorsunkat
Annak kezébe,
A ki felettünk
Gondviselő. —
Hajh! ez ábrándot
Elkésve szőttem,
Az élet már egy
Puszta előttem,
Áldatlan ugar,
Dísze, virága
Nem búzavirág,
Csak lenge avar.
Egy szögletben
Ott feledetten
Tuléredt kalász-
Foltocska maradt:
Én vagyok az, látom
S nyugodtan várom:
Jön az arató
És learat.

LÉVAY JÓZSEF.

Lévay József *A Múza bucsújának* nevezte legutóbbi kötetét. Az első költeményben így bucsúzik az tőle, jellemzőn a költő elégtült természetére nézve :

Köss bokkrétába még néhány virágot,
Melyet együtt mezgerlénk a mezőn,
Nyujtsd át nekem s az eltűnt ifjúságot
Érezd egy perczre visszaérkezőn.
S szívünk a végbucsún búra ne keljen,
Sötét lepelt az mért borítna.ránk ?
Inkább hála és büszkeség emeljen,
Hogy egymást ily sokáig birhatánk.

Szövetségük igazán tartós volt és állandó. Lévay első költeményei 1846-ból, huszonegy éves korából valók, a maiak nyolczvanas éveinek derekáról. Hatvan évnél hosszabb időre terjedő költői pályája az övé. Költői munkássága — leszámítva öt Shakespeare-fordítását s egész kötetet kitevő pompás Burnsét — négy kötetben látott napvilágot. Első gyűjteményök 1881-ben jelent meg, két kötetben ; ezt 1897-ben követték *Újabb költeményei*, 1909-ben pedig *A Múza bucsúja*. A Múza azonban nem bucsúzott el tőle végkép, költői ereje nem apad, csak mélyül. A *Budapesti Szemle* számára legutóbb küldött költemény a Kisfaludy-Társaság márcziusi ülésén felolvastatva, oly mély hatást tett, hogy az elnök megszakította az ülést, meghatottan méltatta Lévay csodálatos tehetségét, melyet a kor nem tört meg, s a költő üdvözlését indítványozta. Ily lankadatlan költői erő szinte páratlan tünemény a világirodalomban. Lévay költészete pedig nem csak hogy nem csüggedt, hanem folytonos emelkedést mutat, s épen késői termése a legzamatosabb. Költészete őszire ért meg, mint a nemes gyümölcsök, s más lombok hullásának idején ragyog arany- s biborvörös színben, mint a szőlőtőke és gerezd, melyet Lévay sűrűn emleget.

Munkássága jórészt költészetünk fénykorának idejére esik s annak hagyományait tartja fenn azóta is. Ugyszólván született tagja Petőfi és Arany körének, melynek irányához már legelső fölléptével csatlakozott. Fiatalkori verseinek lüktető rhythmusán, eleven mozgalmán saját ifjúsága mellett a Petőfié érzik. Az ő hatása csillan meg első gyűjteményében néhány kisebb versen (*Pipa-gyújtó csárda, Szeress engem, Születésem napja*) s 1848—49-ből való hazafias dalain, melyeket mostani kötetének függelékében közöl. Így az *Új élet* címűn:

Takarodik tőlünk a tél óriása,
Kergeti a tavasz tüzes pillantása . . .

Utóbb a versszakok bonyolultabb szövésében, a rhythmus lágyabb lejtésével, zenei melodiáival Arany Jánoshoz hajlik, kivel higgadt szemlélődése, gyöngéd érzelve s érzékenysége révén is rokon. Rhythmusa néhol egészen Aranyé (például *Az idő-próféta* című versben, mely hangjával *A vén gulyásra* emlékeztet), egy-egy vonást is néhol mintha Arany 'szellemujja vonna', hogy az olvasó szinte arra eszmél: «Itt, ez itt övé!» Így a *Szobám* című szép költemény némely sorában:

Ébredő emlékek, sok eltűnt alak
Titkos lebbenését súgják a falak . . .

Mindez kedélyének és tehetségének rokon villanata, nem utánzás. Tehetségével ép úgy beérte, mint sorsával. Költőbarátai közül Tompával állott legbizalmasabb lábón, vele érintkezett legsűrűbben, s neki alig látszik hatása Lévayn; a *Babiloni vizek* allegóriája mellett legfölebb néhány elterjedt s valóban azzá vált népdalán, melyek közül a legsikerültebbek így kezdődnek: Ha meghalok, szellő legyen belőlem, — Fehér galamb száll a levegőbe, — Száraz ágon vad gerlicze turbékol; — most már csupa a nép ajkáról ismerős dalok. E hatásokkal is úgy áll nála a dolog, mint kitűnő Burns-fordításaival, melyek közé Arany és Szász Károly által már lefordított darabokat is besorozott. «Azok az én fordításomban is megtalálhatók, — mondja méltó önérettel előszavában, — lehet, hogy kevesebb szerencsével, de az én fordításomban.» Más költők csak fölébresztették benne természetének vagy tehetségének egy-egy szunnyadó vonását. Számos költő verseiből fordítgatott, de többet csak olyanoktól, a kikkel valami rokonságot érzett. A francziák közt Béranger ilyen, kicsiszolt dalformáival, szeretetével a haza és nép iránt; férfias,

mégis szelid érzelmeivel, melyek mindkettejök gyermekkori emlékeit megaranyozzák; resignatiójának hangját is föltalálja nála, abban a két versben, melyet mostani kötetében lefordít: egyiknek refrainje: «Verset tőlem már az isten se vár», a másik, a jelen kötet utolsó verse, mintegy végbucsu. Az angolok közül a szelíd hullámzású Longfellow vonzotta többször magához csendes ábrándjaival. *Angyalok léptei* című költeményében, melyet le is fordított, a visszajáró szellemek rajzában Lévay olyan érzést és gondolatot talált, minőt maga már előbb szintén kifejezett, (*Ismerős árnyak*) s utóbb többször ismételt; egy másik verse, *Szent Ferencz prédikációja* a madarakhoz, rokon Lévaynak realisabb, de érzelem dolgában még mélyebb s gazdagabb költeményével, melynek címe: *Karácsonyi verebek. A nyitott ablak*, melyből örökre eltűntek a mosolygó gyermekarcok, s melynek láttán az arra járó megszorítja a vele sétáló fiúcska kezét: oly motívum és oly megindulás, minőkkel Lévaynál is gyakran találkozunk. A *dalnokok* parabolája, az *Esős nap* lelki borúja, az öröm resignált megbecsülése: «Nincs ám mindig tavasz» — úgy beillenek Lévay költeményeinek sorába, mintha szintén az ő alkotásai volnának. Egyszerű érzései, természetes hangja s a mezei élet szeretete révén mégis a Burns rokona legközelebről az egész világirodalomban, nem hiába fordított tőle egész kötetre valót, mit mostani gyűjteményében *A szabadság fájának* s Burns legérdekesebb művének, a *Vig koldusoknak* mesteri átültetésével egészíti ki. Egyik újabb költeménye, *Virág a fal tövében*, egészen Burns-ies, az ő kiszántott százszorszépére emlékeztet, csakhogy Lévay nem kerül oly messze, egyik reflexióról a másikra térve, de azért az ő rajzán is áttetszik valami általánosabb igazság. Lévay szinte ép oly könnyen szer a dalra, csaknem ép úgy nyomában a Múza mindig, s lelkében szintúgy ott zsonganak folyvást a népdalok rhythmusai, mintegy várva az alkalmat, hogy érzései vagy gondolatai kitöltsék. Ő is pacsirta-természet, a ki a maga gyönyörűségére énekel, napi munkája közben is. Közelebb áll az egyszerűbb Burnshöz, mint akár Petőfihez, mert a skót költő hang, alak, érzelmi scála tekintetében közelebb maradt a népköltészethez, s nem emelte azt tehetségének erejével oly magasra, mint Petőfi. Lévay költészetének vezérgyökere is a népköltészetből szívja erejét, de virágzása szerényebb. Petőfi egyénisége tüzét öntötte a népdalba, Aranynál tömörebbé vált a nyelv és forma, mélyebbé a gondolat. Lévay jobban megmaradt az egyszerűbb rhythmusok, terjengőbb forma mellett, az általá-

nosabb érzelmek körében s néhány kedves naiv vonásnál, mely-lyel Petőfi s Arany nem igen éltek, de melyet ő és Gyulai Pál eltanultak a népdaloktól. Ilyen az, hogy hangot adnak fának és virágnak (*Beszélő fák*), beszédbe erednek gyümölcsfáikkal, szóba állnak felhővel és madárral, s idylli képeikbe olykor tanácsadó-ként bele szólnak, mint Lévay a kis Viktához (*Újabb költ.*, *Vikta*).

Természetesség s népies egyszerűség Lévay költői egyénisé-gének fővonásai. Nyelve az ép, tősgyökeres népi nyelv, melynek azonban lendületet és zenét ad a maga birtokából; tájszavakat is vezetett be szülőföldjéről az irodalomba (metegessünk, mez-gerlénk), s szerencsés kézzel használ föl egészen közönséges népi kitételeket, minő a havazásról ez: «kirepedt az ég dunnája» (*Égi pelyhek*), s a korai csalfa kikeletről, hogy «a farkas nem ette meg a telet» (*Csalóka tél*).

Művészi hatását egyszerűségében eleven rhythmus-érzékének köszöni. E részben s a nyelv épsége és csínja dolgában ma-nincsen párja költészetünkben. Már első gyűjteményének méltá-tásakor Kazinczy-féle „vájtfülű“ olvasóktól várta számára Péterfy az elismerést (*Budapesti Szemle XXVII.*). Mostani kötetéből példakul említhetők — több helyett — *A fülemiléhez*, s *A sze-relem útja*, melyekben oly zene szunnyad, hogy szótlán olvasás-nál is megcsendíti a levegőt. Ilyen a *Vig koldúsok* változatos mére-teinek szinte énekbe kívánczozó fordítása, s ehhez hasonló az ere-detiek közt *Egy szomorú fűz*, szaporán váltakozó rhythmusával, hol minden szereplő magához illő hangnemen szólal meg, a nélkül, hogy szétszakadoznék az egésznek egysége, mely alakításával némiképp Wordsworth s Tennyson efféle compositióira emlékezett.

A másik vonás, mely a művészi kezet elárulja, a gondos szerkezet. E részben is épségre és egyszerűsége törekszik. Elő-adásának csöndes menete, mondhatni nyugodt kényelme a népköl-tészettel rokon vonás. Kisebb költeményeinek olykor epigrammai csattanója van; a hosszabbak is biztos mederben hömpölyögnek, s mindig érezni sodrukat. A régi formákat olykor szerencsés leleménnyel tudja megújítani. A Szemere-ódában magát a szobrot szólaltatja meg s vele mondatja el ez élet tanulságát. Erdélyi János emlékünnepe az utolsó elragadtatott hangok a népet ünne-plik, melyből „egy-egy ily fényes elme kél szárnyra“. Irtózik min-den erőszaktól, mesterkéeltségtől, még a kiszámított hatást is kerüli, de azért soha sincs műgond hijával. Egyszer beszélgetés közben említette: ha önmagát kellene jellemeznie, csak azt mond-hatná: a mi mondani valója volt, igyekezett csinosan adni elő.

E törekvést s e nézeteit nem csupán költeményeiből vonhatni le, tulajdon szavait idézhetjük. Lévay számos kisebb bírálatot írt a *Budapesti Szemlébe* verses könyvekről. Nem mélyed elvi oktatásba, csak mintegy alkalmi megjegyzéseket tesz, melyekkel saját felfogását és törekvéseit világítja meg. Nem szereti a fölületes rímpengetőt, a ki „önti” a „csingilingi verset” (90. köt. 467 l.), melynek hangja „csak fülünket tölti be, de nem egyszerűen lelkünket is” (89. köt. 139—145.). Gáncsolja a „pille-pánty szóvirágot”, mert „buborékok nem teszik a semmit valamivé” (112. köt. 474.). Megrója a cifrázást, dagályt, keresettséget (94. köt. 468.), úgyszintén az „erőltetett rámára vonást”, s a „stereotypkezelést” (97. köt. 146 l.). Kedvetlenül nélkülözi a „szikra ki-pattanását” (109. köt. 329 l.). Elítéli a pongyolaságot, ha a költő „itt-ott közbevet hosszabb vagy rövidebb sort, csak úgy szeszély szerint”. (105. köt. 290 l.) Előnynek veszi a népies dalformák használatát (94. köt. 468 l.), de kicsinyli, a ki „a népiességből a nyelvet és formát eléggé hangoztatja, de a bensőt: a lelket és a szellemet elsajátítani elfeledte” (90. köt. 467 l.). Tetszését megnyeri a nem új reflexió is, ha „csinos keretbe van foglalva, (96. köt. 470 l.), s dicséri Szabolcskában, hogy bár „tárgyaiban nincs nagy változatosság, de a mit keze érint, nem torzítja el. Képzeletének és érzéseinek határa nem terjedelmes, de nem is erőlködik e határokon túl” (98. köt. 464 l.). Ellensége azoknak, a kik csak „félvállról akarnak társalogni a Múzsával”, s hangoztatja: „Maga a szív nem elég a költészethez, kell sok egyéb is” (105. köt. 290 s köv. l.). — E megjegyzésekkel a maga irányát és törekvéseit jellemzi.

Egy-egy érzés vagy gondolat többször is megostromolja, mindaddig, míg egészen megfelelő kifejezésre jut. Az a gondolat, hogy szeretteink a másvilágról visszajárnak látogatni, először a hatvanas évek táján merül föl nála, *Ismerős árnyak* cím alatt; ugyanez az eszme ölt testet az *Ujabb költeményekben Látogatók* címmel, s harmadjára utolsó kötetében, a *Szobámban*. Az elsőben Petőfi árnya jó hozzája, részletezett képben megrajzolva, s a költő meddő kérdésekkel ostromolja; másodsor Aranynyal együtt jó, kevésbé kirajzoltan, s tőlük a költő még élő szeretteihez fordul; a harmadikban sereggé sokasodnak, csak a falak súgják lebbenéseket, a költő egyedül van velök, s kétség, töprengés helyett csak könybe lábad a szeme. E téma mintha együtt értt volna a költő korával. — Van a bucsuzó Múzsza ajándékai közt egy gyönyörű vers, a *Merengés*, melyben a költő csüggete-

gen régi röptét kívánja vissza. E költemény kezdő versszaka az első gyűjteményből van kölcsönvéve (*Hiú remények*); e panasza későbbi korban természetesebben támadt fel; van benne egy kép a fennrepeső madarokról, melyektől ő szárnysegetten elmarad; ebből egész külön vers (*Vergődés*) kerekedik, a hogy' költöző madarak láttán törött szárnyú öreg gólya megrázkódik, — (a mi Maupassant egy versére emlékeztet). Mindez egybe olvadt a *Merengésben*, mely végül újdontat új hasonlatban rajzolja a költő sóvárgását:

Mint ki a tenger partjára
 Aggódó reménnyel ült
 S azt a drága hajót várja,
 Mely réges-rég elmerült.

E költemény tanúja, hogy Lévay várt hajója nem sülyedt el; kincsesel rakottan sokszor szerencsésen kiköt. Ezek csak példák arra, mily lassan forr ki a tüzes bor csillogóvá és erőssé, s mennyire nem hagy nyugtot a valódi költőnek egy-egy eszméje, míg alakot nem öltött.

Többnyire röpke hangulatokat is magával viszen költészete, mint siető patak a ráhullott falevelet. Minden dalra készti, egy őz, egy csermely ép úgy, mint benső érzelmei, de mint igazi lyrikus, mindig magát fejezi ki. Egy fogságából erdőbe menekült őzike példája a természet és szabadság szeretetének (*Őzike*); csermelye a folyamba merülve, diadallal érzi, hogy sodrában ő is ott van, — ebben mintha szerényen a maga hatását akarná rajzolni (*Csermely*), mint Lermontoff önsorsát a futó felhőben, a nélkül, hogy magát említene. Szinte állandó költői megindultsága mellett is higgadt és mérsékelt, örömben, búban egyaránt. Hangköre nem tág, de határain belül változatos, s főképp mindig igaz és természetes. A drámai lüktetés idegen tőle, elbeszélő hangon is ritkán szólal meg. Néhány régebbi kísérlete mellett van egy gyöngy kis balladája, a *Régi történet (Újabb költ.)*, 'mely mindig új marad'; ennek hatása abban gyökerezik, hogy az elbeszélést itt egészen lyrában olvasztja fel s ezzel a balladát a maga sajátos területére vonja. Érzelmei a higgadt magyar kedélyt tükrözik, mint gondolatai a magyar józan ész gyökeréről fakadnak. E józan vonás rajta van képzeletén is. Előtte a mondák és mesék tündére is leveti titokzatos bűbáját s egyszerű alakot ölt. Egész csapat mese szól a sellőről és halászáról, s számos költői feldolgozás, melyek a rontó szerelem vagy a lidércz-eszmények csábját példázzák. Lévay, mint egyik bírálatában

maga kívánja a költőtől (*Bp. Sz. 111. köt. 491.*), kerülgetés nélkül, derékon kapja a tárgyat. A halászt a sellő irgalomra inti vidor kis gyermekei, a halak iránt, s midőn ez nem hajt szavára, maga pisztránggá változik, horgán akad, aztán lesiklik róla, s a mint a halász utána kap, büntetésül a vízbe zuppan. Minden hókusz-pókusz nélkül ily természetesen és egyszerűen alakítja a tárgyat, mely ép ettől kap új erőre. (*A halász. Újabb költ.*)

Ép ily természetesen jár-kél gondolatai közt. Szeret egyszerre a szög fejére ütni. Egyik legszebb és legmélyebb versében (*A völgyben maradtam*) — említett költeményeinek pár-darabjaképen — ő látogatja halottait a temetőben.

Szent nekem e pihenő hely,
Kíméltetem az idővel...
Keblére hozzájok engem is majd felvesz
S együtt várom velök, a mi lessz, vagy nem lessz.

Mily találón és egyszerűn fejezi ki, a mi mindenkiben ilyenformán zsong, de költő legyen, a ki így ki bírja mondani.

Tárgyköre a lyra szokott mezeje, de termésén egyéni zamat érzik. Férfias erő s mérséklet jellemző vonásai, s elégtelenség és megnyugvás a sorsban. Örömei enyhék, de mélyen érzi. bánata is többnyire csöndes, de néha szívfacsaró (*Ő is elment*). Sokat megrögzített szerelmi hangulataiból, szívét és történetét azonban tartózkodása nem tárta föl egészen. Későbbi dalain az emlék zománcza csillog, minek ritka művésze. A fiatal kor perzselő tüze elől higgadt kedélye s józan eszének árnyékában állt, most nyugodtan sütkérezik a szomorgó őszi napsugáron, mely mintegy összegyűjti erejét, hogy jobban melengessen.

Állandó gondja a haza. Gondolata sokszor messziről is hirtelen ide fordul. A Tátrát, melyről finom tájképeket fest, a határ őrállójának nézi, felleget homlokán a hazáért borong. Legszebb hazafias verse az újabbak közt a *Régi emlék*, katonáskodásának rajza a forradalom idején; egyszerű elmondás hangján érzelmét egész mélységében kifejezi. Ő adott először hangot költészetünkben új nemzeti veszedelmünknek, bizó hazafisággal, a *Kivándorló imája* című költeményben.

Hazafi érzése járja át természetfestő költeményeinek nagy részét is. Szeretete a röghöz erős magyar vonás. A természetnek minden mozzanatát ismeri, fa'usi ember módjára; érzi a friss hajtások bizsergését tavasszal. Reszket a korán fészlő rügyért (*Csalóka tél*); úgy sajnálja az összeropedezett, kiszikkadt földet,

akár valami telkes gazda (*Jupiter Pluvius*); gyönyörűséggel legelteti szemét a keresztekkel rakott tarlón (*Terített asztal*) s örömost nézi, mint pihen a fagyos föld téli hótakarója alatt (*Égi pelyhek*). Nála a föld még édes anya, kitől betevő falatját várja az ország. Leírásainak némely részét szinte közgazdasági érzék kapcsolja össze hazaszeretetével.

Meghitt viszonyban él a természettel, melytől sohasem szakadt el. Minden képe és változása élmény számára. Megkapón festi újabb költeményeiben a háromi völgyet s a Tátra képét, de — természetesen — kivált szülőföldjét emlegeti, a mi megint a népköltéssel rokon vonás. E táj mintegy költészetének képe: lankás hegyek tövén zöld róna, mely összefoly a nagy alfölddel, hal-kan nótázva fut rajt a tiszta Sajó; fent a hegyeken nemes bor tőkái érnek, melyek magukba szívják a napsugár tüzét s arany színét.

Ezt a tájat az Uristen
Különösen szerette,
Víg borhegyek lába alatt
Szépen elterítette.

Jó kedvében nem is szabta
Nagyon szűkre határát,
Hozzáfűzte a végtelen
Magyar alföld rónáját.

énekli róla (*Hegytetőn*). Újabb költeményeinek bírálatában Péterfy hangoztatta, hogy a Sajó völgyét irodalmunk tájképei közé emelte (*Bp. Sz.* 98. köt.). E vidék «ezer búbájjal» őrzi gyermekkorá emlékeit, s az ő számára sokat megőrzött a gyermekkor hitéből s derüjéből is.

Ott a nagy ég arca szebben
Mosolyog egy harmatcseppben
S írva látom minden
Fűszálon, virágon,
Hogy nem búslakodni
Élünk e világon

írta felőle már régen (*Csendes öröm*). Az élet minden hangulatát átérzi e kies völgyben:

Hol nyugodtan sejtí lelkem
Kis körön a végtelent. (Idelent.)

Egész hazáját szereti benne; mondja is:

Szülőföldem szerelmében
A hazámat szeretem. (Itt születtem.)

Ide füződnek emlékei, néhány derült rajz és életkép (*Márton bátya, Az időprófeta, Furcsa tyúk*). Emlékein többnyire némi derű ömlik el. Muzsája komoly arcán ilyenkor sem ritka vendég a mosoly. Emlékezete nem veszteségeit veszi rovásra, sőt szinte kedvvel éli újra, a mi már elmerült. Maga mondja természetéről:

A minék ma színe, bája
 Reám nézve elveszett,
 Elém majd ragyogva tárja
 Egykor az emlékezet. (Rossz nap.)

Az évek teltével mind jobban emlékeibe mélyed; kivált szüleinek képe merül föl előtte egyre sűrűbben. A gyermeki szeretetnek életben-halálban talán a világirodalomban sem adott senki ennyire kifejezést, az ifjúkor eleven haláljától az aggkori merengésig. Tompáról szóló emlékezéseiben (*Magyar Könyvtár, 443*) elbeszéli, mint járatták szegény szülei iskolába önnön nélkülözésük árán. «Ha vannak bennem némi becsülni való erények vagy tulajdonok — mondja, — bizony azok legnagyobb része a szülői egyszerű hajlék egészséges levegőjében nyerte lételét s első táplálékát. Igen természetes tehát az a gyermeki erős szeretet és ragaszkodás, melylyel én szüleim iránt folyvást viseltetem most is, mikor ők az élet késő estéjén, én pedig annak delén állok.» Sokszor megénekelte a «mesebeli két öreg»-et a kis fehér házban, melyre «odamutat a jó Isten ujja» (*Fehér házunk*); megemlegette a nyoszolyát, melyet anyja keze vetett meg (*Erdő szélén*); a kis kertet bomló garádjával, hol agg szülője kertészkedett (*A mi kertünk*). Holtuk után tőlük tudakolja a mulandóság törvényét (*Két arczkép*); «ők hagyták reá» boldog élet szép emlékét, szép öregség példaképét (*Öregszünk*). Róluk írja egyik legszebb költeményét, *A két öreg* címűt, s rajzukban mintha őt magát is látnók. A mit felőlük az «arany középszer» dicséretével mond:

Ha boldogság, ha szenvedés,
 Elég volt nekik a kevés,

Ő rá is illik. Ő is kevéssel elégszik, megbecsüli «az öröm morzsáskáit» (*Öregszünk*); mit mulasztott s mit tett, nem hátorítja álmát, midőn kezében «nyolczvan év, az útlevel» (*Útlevel*); a mult néha törvényt ül fölötte, de goethei bölcseséggel mondja:

Egy ballépésért nem kell töprengve megállnod,
 Egy lépéssel az út így is előbbre haladt.

(Hulló levelek. 23.)

Világnézetének oszlopa a megelégedettség.

Mindig láttam, ma is látom,
Nékem a sors jó barátom,
Életemnek bölcs vezére,
Nyugton biztam azt kezére.

írja *A sorsról*. S midőn végbucsújára készül, felsóhajt:

Oh, a mit itt alig talált más,
Titokban is hullt rám az áldás.

S számba véve örömeit, a napsugarat, a dalt, — ezzel végzi:

S mindez áldás nem egyébert,
Csupán csak az én kedvemért...
A ki adta, annak köszönjem,
Ahoz ragyogjon hálakönyvem.

(Köszönet.)

Hála illeti a költőt, a ki körül ily derült harmonia árad.

Csak azt sajnálja, hogy fogy a dal s a megfejthetlen rejtély gyötri néha (*Amott, Ismeretvágy*), de azzal vigasztalódik, hogy az élet örömei elkísérik odáig (*Hű küzdelem*) s azon túl is Isten keze vezérli (*Ének a halálról*). Egész világfölfogását életről és halálról összefoglalja az *Aratás*-ban, mely plastikus képek egymást érő során rajzolja a természet és ember egész életét, s egyszerű és nemes világnézetével s lyrai bensőségével, csodálatos rhythmusával talán legszebb költeménye valamennyi közt.

Későkori költeményeiben jut szóhoz nemes és derült, vigasztaló és fölemelő bölcsesége, azokban rajzolódik ki világnézete. Hogy hajlott korában költészete még tovább fejlődött, annak kettős magyarázata van. Egyik nyitja az, hogy szelid érzései, csöndes hangja nem termettek a fiatal kor merész ábrándjai, lobogó tüze és túlzásai kifejezésére; öreg korában pedig higgadt kedélye, józan esze, egyszerű komoly hangja mind összhangba olvadtak. Lévy az öregség életművésze és költője. Másrészt nyugodt szemlélődése e korban fonja át verseit egy új zöld ággal: nemes reflexiókkal, a mi költészetét magvasabbá teszi. Mint Nestoré a trójai parton, úgy árasztja ajka az aggkor bölcsességét. Cicero szép szavaira gondolunk az öregségről, midőn a lélek kitöltötte szolgálatát a szenvedélyek körül s a maga gazdája lesz.

Ebben a korban írja Lévy legszebb verseit. *A két öreg*, a *Karácsonyi verebek*, az *Aratás*, ily költeményeket nem írtak nálunk, mióta Arany lantja elhallgatott.

VOINOVICH GÉZA.

SZEMLE.

Uhde és Munkácsy.

A modern német képrásnak nálunk alig volt többet emlegetett mestere, mint Fritz von Uhde (1848—1911), az imént elhunyt jeles művész, kit művészeti íróink úgy is mint Munkácsy tanítványát, de még inkább mint a vallásos festészet újjáteremtőjét ünnepeltek.

Több mint valószínű, hogy genialis mestere, Munkácsy nélkül Uhde kiváló tehetsége elkallódott volna. A délczeg gárdatiszttel, a ki mint műkedvelő festő, Horace Vernet, illetve ennek német követője, Schuster modorában készült csataképekkel kezdte meg működését, a korabeli német mesterek alig akartak szóba állani. A drezdai akadémiában, hol gipsz-minták lélek nélkül való másolására szorítják, nincsen maradása. A mint tíz év múlva annak tudatára ébredt, hogy mint autodidakta a művészet terén sohasem fogja megközelíteni célját, szász létére osztrák sympathiáit is követve, az általa valósággal csodált Makarthoz, Bécs ünnepelt mesteréhez megy. Ez azonban Pilotyhoz utasítja, a ki szintén nem tud neki helyet szorítani iskolájában s Uhde régi mestereket másolgatva tanul tovább. A kellő irányítás hiányát azonban mind égetőbben érzi s a mikor Lenbach gróf Schack ajánlatára sem mutat iránta nagyobb érdeklődést, 1879-ben báró Fabrice müncheni szász követ házában, az ott időző Munkácsynak, az akkor már ugyancsak ünnepelt mesternek mutatkozott be, a ki egyszeriben felkarolja ügyét, magával viszi Párisba, megosztja vele műtermét, s Uhde, — mint ezt maga is megírta, — a nagy mester útmutatására, még inkább példája s a műteremben való közös munka révén néhány hónap alatt többet tanult, mint Münchenben, a képtárban való szűkös másolással.*

* Fritz von Uhde: *Visszaemlékezések Munkácsyra.* — *Művészet* 1902. évf.

Munkácsy röviddel *Krisztus Pilátus előtt* című nagy képeinek megfestése előtt német tanítványának engedi át akkoriban bérelt új nagy műtermét s ez itt festi meg első kiválóbb művét, *Az énekesnő-t*. Uhde még 22 évvel ezután is hálásan emlékezik meg mesteréről: «Olykor-olykor szíves látogatásával örvendeztetett meg, s megtanított engem arra az észszerű, de még mindig nem eléggé gyakorolt szabályra, hogy nem csak az alakokat, hanem mindent, még a jelentéktelen apróságokat is, a melyek a képhez tartoznak, egyenest a természet nyomán kell tanulmányozni, mely tanulságot azóta is mindig szemmel tartok.» Majd ismét: «Sohasem titkoltam el, mily sokat köszönhetek neki. Ő segített ahhoz, hogy megtegyem a műszerető diletantismustól a művészetig vezető nehéz lépést. Termékenyítő példája, a műteremben együtt eltöltött órák, a mikor el-elnézegettem, mint dolgozik Párisban, határozottan sokkal többet használtak nekem, mint minden, a mit odáig Münchenben tanultam.»

Uhdénak, a kinél mások hatása iránt fogékonyabb művész alig volt a modern festészet kiválóbb mestereinek sorában, nem egy képe van, melynek felfogásában, előadásában és technikájában egyaránt szembetűnő Munkácsy hatása. *Plotoh ezrede Bécs alatt* című festménye 1878-ból még Makart hatását mutatja. *Az énekesnő*, de még inkább a *Családi hangverseny* képén mint Munkácsy tanítványa mutatkozik be, sőt ez utóbbin még az is nyilvánvaló, hogy a nagy magyar mester *Miltonjának* idejében készült.

Uhde körülbelül egy évig dolgozott Munkácsy oldalán és hogy hatása alatt festett első képével a párisi Salonban is sikert arat, kész mesternek érzi magát s visszatér Münchenbe. Itt akkor a berlini Liebermann keltett feltűnést pleinair képeivel. Uhde ilyeneket Párisban is látott, sőt Munkácsy révén Bastien Lepage-zsal is alkalma nyílt megösmernednie, a kit a nagy mester a francziák közül a legtöbbre becsült. Ám ennek képei akkor, a midőn még egészen Munkácsy hatása alatt állott, éppenséggel nem tetszettek neki. Csak Liebermann képei előtt ébredt annak tudatára, hogy ez az irány inkább felel meg szelid természetének, mint Munkácsy sajátos stylusa, ennek ellentétékben oly gazdag s különösen drámai hatások kifejezésére alkalmas színézése. S Liebermann példáját követve, Uhde is Hollandiába utazik, ennek sajátos napfényes levegőjét tanulmányozza s tisztaságtól ragyogó interieurjeit, a melyeknek szintén a csillogó verőfény kölcsönöz pompát és hangulatot. *A kintornás* című s

többi hollandiai tárgyú képein még sok az asphalt: a doboló katonákat a város szélén, a tavasz mezében pompázó virágos rétén, lármás gyakorlatozásuk közben ábrázoló festménye 1883-ból, minden ízében pleinair-kép s ilyenek Uhde java bibliai festményei is, a melyekkel nevét európai hírűvé tette s a melyekhez, vallásos neveltetésén kívül, alighanem már szintén Munkácsy oldalán nyert impulsust. Tanuja volt annak, mint festette Munkácsy Krisztust Pilátus előtt ábrázoló nagyszabású művét. A szinte emberfölötti küzdelem, a melyet a lánglelkű mester képe óriási méreteivel, alakjainak nagy tömegével, ezek drámai erejű compositiójával és jellemző színezésével folytatott, inkább visszariasztó lehetett minden ízében szelid egyéniségére, semmint hogy a példa követésére serkentette volna. Képelete sem volt eléggé izzó ahhoz, hogy a Biblia nagy eseményeit históriai felfogással s oly valószínűen varázsolhatta volna vásznaira, mint Munkácsy Pilátus-képén. Uhdének egyetlen festménye van, mely históriai apparátusával Munkácsy passió-képeinek sorozatába illeszkedik.

A Krisztus varratlan köntösét kockára vető katonákat ábrázolja ez, ám alakjai beállításában és jellemzésében egyaránt mesterkéltnél jobbra. Egyénisége Uhdét a genre-re utalta s midőn az impressionismus és a vallásos témák életképszerű összeegyeztetésére Bastien Lepage *Jeanne d'Arc*-jában látott példát, ő is a nép egyszerű gyermekeit teszi meg bibliai tárgyú képeinek hőseivé, a mint hogy a hit és az igazi áhitat őszinte kifejezését korunkban csak ezekről leshette el. Krisztusa, a kinek ábrázolásában sokat tétováz, nem mindig meggyőző jelenség s mindenestre igen nagy tulzás, ha a mester egyik-másik csodálója a Lionardóéknak is fölébe emeli. Az egyszerű embereken, a kiket legszívesebben ábrázol, a bensőség és áhitat szintén ott tükröződik vissza a legtöbb szerencsével, a hol — bizony úgy mondhatjuk — Krisztust a német néphez való magánvonatkozásában tárja elénk, mint az asztali áldást ábrázoló s ezzel rokon tárgyú képein. S ha alakjai néha még itt is emlékeztetnek a mintára, merő közvetlenség, szívünkbe lopózó intensív hangulat és minden ízében festői báj tárul elénk azon képein, a melyeknek voltaképen csak barátai unszolására adott bibliai nevet. Ezeknek a tulajdonképen profán jeleneteknek az kölcsönöz sajátos varázst, hogy egyik-másik bibliai történet hőseivel rokon helyzetet, ennek megfelelő hangulatot és oly intensív érzést örökített meg beunuk a mester, mint a minőt sok par excellence vallásos tárgyú régi és új festményen nélkülözünk. Ilyen képe

a betlehemi út, *Tóbiás búcsúja* vagy a *Karácsonyest*, mely utóbbi havas vidék öléen, fáradtan és szomorúan maga elé meredő asszonyt ábrázol az útszéli kerítéshez támaszkodva, miközben férfi kísérője a havat gázolva siet az est homályába vesző falu felé, hogy szállást keressen.

Tudjuk, hogy Uhde annak idején, a mikor még Németországban is csak csúcsíveskori ízlésben festett képeket tartottak templomba méltóknak, sajátos felfogású bibliai festményeivel egyházi körökben, katolikus és protestáns részen egyaránt, valószínűs vihart támasztott. A jeles mester bizvást érezhette magát hivatottnak templomi oltárképek festésére is. Ám ilyennemű megbízások híján, végezetül is elfordult a bibliai képektől. A *Szünet a műteremben* című festménye után, a melyen művészi tudásáról mintegy számot adva s az illúziós képekkel szinte versenyre kelve mutatja be legkedvesebb modelljeit, már csak a való életből kiragadott jeleneteket, fölülmulthatatlanul kedves gyermekképeket s arczképeket fest. Most is sok érzéssel s egyre festőbb felfogással dolgozik. S haláláig fáradhatatlan kezének alkotásai mindmegannyi bizonyosságai annak, hogy az impressionismus ép oly sokoldalú feladatokra alkalmas, mint a képírás bármelyik régi iránya, de távolról sincs oly egyoldalúsághoz és vázlatos kivitelhez kötve, mint ezt újabb képviselői közönségükkel nem egyszer elhíthetnék.

Divald Kornél.

Az új francia kormány.

Körülbelül öt esztendővel ezelőtt a francia kamarában új cabinet mutatkozott be. E lap olvasóinak elmondtuk egyszer ennek a kormánynak létrejövetelét, színtelen elnökével és túlságosan sokat jelentő ministereivel egyetemben. Természetes, hogy az az alakulat nem maradt meg sokáig. A színtelen elnök visszavonult s a legnevezetesebb két minister, a kik együtt kerültek 1906-ban a ministeri padokra, utóbb egymást váltották fel az ország vezetésében. Most már leáldozott napjuk. Előbb Clemenceau, az eredetibb, megnyerőbb szellem vérzett el a parlamenti küzdelemben s a ki ő neki felibe kerekedett, Delcassé, most kerül vissza a kormányzásba, a mikor Clemenceau utóda is összetörve, cserbenhagyva távozott. A mikor a Sarrien-cabinetből Clemenceau-kormány és Briand-kormány válik a nélkül, hogy rendszerváltozásról vagy az irány eltérüléséről lehetne szó,

ugyanaz az organikus tünet jelentkezik a francia politikában, melyet a sejtek megosztódásánál tapasztal a biológus. Waldeck-Rousseau óta csak személyek változnak, többé-kevésbé ügyes politikusok, modern népvézérek váltogatják egymást. A gyakori kormányválságoknak elvi hátterük nincs. A vezéreszme ma is a liquidálás, a Waldeck-Rousseau-féle egyházpolitikának a végrehajtása. S a mint mindenütt egyformák a zárgondnokok: soká és nyugton akarnak élni a rájuk bízott javak jövedelméből, — nem találják sürgősnek ezt a lebonyolítást a francia radicalisok sem. Briand tisztán látta, hogy ha folyton-folyvást a clericalisokat vagdossa: kétfelől törheti ki a nyakát. Vagy a clericalismus szedi össze a támadások alatt eltagadhatlan erejét és mégis felülkerekedik; vagy a másik véglet következik be: az összes egyházi kérdések elintéztetvén, kényszerülmi fog a socialista elemekkel dolgozó kormány erős és mélyreható reformokra, a munkás és a munkaadó közötti viszony alapos rendezésére. Ehhez még kevésbé volt kedve Briandnak s betelt rajta, a mit öt évvel ezelőtt okosan és akkor még oly hihetetlenül megjósolt D'Haussonville gróf: ez a socialista ügyvéd folytatta volna a legmérsékeltebb politikát Franciaországban. A kártyát azonban kiütötték kezéből s ha nyílt ülésen nem szavazták is le, Malvy támadása folytán többsége annyira meggyöngült, hogy akarva, nem akarva ott kellett hagynia helyét.

Briand után Monis következett. Ministerviselt férfiú, a ki azonban meglehetősen ismeretlen érték a francia közéletben. Úgy látszik, a Sarrien-féle sejtmegosztás processusának újabb mozzanatához érkeztünk el. Megint jön egy három hónapig tartó kormány, a mely nem exponálja magát túlságosan s aztán rákerül a sor Delcasséra, a radicalismussal kaczerkódó chauvinismus legveszedelmesebb alakjára. Ep ez az, a mi a francia válságnak politikai jelentőséget ad, mert a belső politikában semmi változást nem jelent, hogy Briand helyett Monis adja elő a szépen kiczirkalmazott kormányprogramot. Az sem jelent semmit, hogy a *radis*-k közül ki jutott megint a ministeri székbe. (A radicalisokra a boulevard-humor azért találta ki a radis elnevezést, mert ezek is olyanok, mint a retek; belül nem olyan vörösek, a milyeneknek kívülről látszanak.) Változástól csak a külső politikát féltjük. Bizalom és megnyugvás töltötte el a béke valamennyi barátját, míg Pichon ült a Quay d'Orsay-n. Most Pichon helyét hosszas találgatás után Cruppi, egy magában véve veszélytelen politikus foglalta el, de a külső politikára nézve majdnem

oly jelentékeny positio jutott Delcassének, a ki ily kerülő úton újra döntő szerephez jut. Az új tengerészeti minister már egyszer majdnem veszedelembé sodorta hazáját és az európai békét. Lehet, hogy egyes nationalisták, kik az utolsó évek kormányzatával szemben gyűlölködő álláspontot foglalnak el, Delcasséért meg fognak bocsátani Monisnak. Ez azonban nem fogja eloszlatni azok aggodalmát, a kik Franciaország békés fejlődését a világ-cultura nagy érdekének tartják.

B.

Antonio Fogazzaro.

Alig két esztendő leforgása alatt Itália két nagy elbeszélő íróját vesztette el: Edmondo de Amicis-t és Antonio Fogazzaro-t. De Amicis az édes érzelmesség és szelíd humor festője novelláiban, Fogazzaro pedig az irányregény élesszemű művelője. Mind a ketten Manzoni követői voltak. De Fogazzaro idővel lassanként más útra tért, zsákutczába jutott, s kénytelen volt visszafordulni.

Fogazzaro irányzatokat kívánt szolgálni regényeiben. Az ember és a vallás: e körül történik nála jóformán minden. Nem a szenvedélyek és jellemek az ütköző-pontok, hanem vallási kérdések. Rendesen maga harczol és beszél hősei helyett s hogyha hősei nem különösen érdekesek, ő az. Egy hívő philosophus. Munkáit töprengések töltik be vallási kérdésekről. Inkább a részleteket dolgozza ki, mint az egészet.

Grazia Deledda az alábbiakban rajzolja Fogazzaro pályáját.

«Húsz éves korában bocsátja nyilvánosságra első verseit. Azután megjelenik *Miranda* című költői elbeszélése (Firenze, 1874). Ez terelte rá a fiatal költőre az olasz olvasóközönség és a kritika figyelmét. Későbbi verses kötetei, közöttük a *Valsolde* (Milano, 1876), csak megerősítették Fogazzaro jó hírnevét. Ez a hírnév egyre nőtt és dicsőséggé vált, mikor regényei, a *Malombra* (1881) és *Daniele Cortis* (1883) megjelentek.

Az elsőben, a melynek alakjai jobban rajzolvák s elevenebbek, mint második regényének szereplői, Fogazzaro gyönyörű női alakot állít elénk: Marima alakját, kire később Leila is emlékeztet. Marima, bár végzete sötét és túlságosan romantikus, mégis inkább a valószerűség látszatát ébreszti fel és erőteljesebb hatást kelt, mint Leila. A tájékat már itt is csodálatra méltóan írja le, megelevenítván a költészetnek és szépségnek avval a lehelletével, avval a mély természetimádással, a mely regényeinek legszebb

episodjaiba mindenkor fényt és levegőt vitt. A *Daniele Cortis*-ban és a *Mistero del poeta*-ban is ott lengedez már a friss, illatos levegőáramlás, csodálatos tájakok lesznek láthatókká, az égbolt derűs kék színével és felhőinek gyönyörű játékaival szolgál az emberi alakoknak, kiket, ha nem is a szenvedélyek, de a drámai változandóságok sodornak tova.

A *Daniele Cortison* már meglátszik a költő és gondolkozó vonzalma a vallási kérdések iránt, de a regény hőse még nincs úgy megmintázva, hogy rokonszenvet ébreszsen az olvasóban jelleme és eszméi iránt. Az, hogy a szereplő személyek valamennyien élő emberek gyanánt hassanak, hogy az olvasót meghódítsák és magukkal ragadják, belevonják saját küzdelmeikbe és szinte résztvevőivé tegyék a lelki harcoknak és az egész kornak, a melyben élnek, — ez *Piccolo mondo antico* című regényében, mesterművében sikerült legtökéletesebben Fogazzaronak.

A regény szinte páratlan sikert aratott; több nyelvre lefordították * és rengeteg olvasója volt. Már itt felbukkan a vallási conflictus a hitetlen és kételkedő asszony és a férfi között, a ki vallásából pajzsot kovácsol az élet minden csapása ellen és a ki a hitre építi egész lelkét. De Lujza alakját Fogazzaro annyi szeretettel és gyöngédséggel rajzolja, hogy előbb és rokonszenvebb Franconál. E regényben Fogazzaro fölülmulta önmagát; alkotó ereje elfeledte saját sarkalatos elveit, hogy teljesen a genius ösztönének engedje át magát.

Életrajzírói azt állítják, hogy regényeinek szereplői nagyrészt rokonainak, barátainak, ismerőseinek arczképei. Saját magát is szereti közöttük elhelyezni s főbb szereplőiben van valami az író, az idealista és reformator egyéniségéből.

E műve után, talán valami benső törvényt követve, a mely úrrá lesz minden nagy művész lelkén, a ki tökéletesebb emberiségről álmodozik (Tolsztoj Leo volt köztük a legnagyobb), Fogazzaro nem bánta, hogy a vallási reformnak és az emberi szellemnek tökéletesbülése után sóvárgó eszméje elhatalmasodjék rajta, művészi egyéniségének és munkásságának rovására. Ettől fogva kezdődik művészetének hanyatlása, bár a *Piccolo mondo moderno* és *Il santo*** hatalmas két lelki dráma.

Tanait regényein kívül más úton is terjesztette. Előadásai, cikkei, röpiratai népszerűek voltak. Sokan olvasták, fejtegették,

* Magyarra Bezerédj István ford. *Kis emberek régi világa* czímen.

** Magyarra Vetési József fordította. (*Olcsó Könyvtár: A szent.*)

vitatták eszméit. *Le ascensioni umane* című könyve egész mozgalmat idézett elő, mely részben a modernismus kezdete volt.

Volt idő, mikor Fogazzarot a «pharizeus-csorda» s a «szabadkőműves-csöcselék» egyaránt támadta és gúnyolta, de sokan, a kik Itáliában politikai és socialis előítélettől menten érdeklődnek a vallási kérdések iránt, egy új hajnal hasadását várták tőle. Az olasz Tolsztoj volt ő, csak szelídebb és kevésbé tevékeny. Egyszerre úgy látszott, mintha meghajlanék, mintha arra ébredt volna, hogy álma hiábavaló és meddő, mint minden emberi álom. Talán már betegsége is fenyegette s a művészetben, a tanokon, a tudományon és az életben túl már látta azt, a mi az egyetlen bizonyos az ember rendeltetésében: a halált.

Már betegben írta *Leilat*. Ezen felismerhető a sietség, a szorgoskodás, hogy mielőbb befejezze; inkább egyes részletekkel foglalkozik, semmint kerek cselekmény formálásával, a szokatlan sietség mellett érezni lehet bizonyos fáradtságot, elerőtlenedést, tehetetlenséget.

«Fogazzaro — írja egyik kritikusa — e könyvében egyéni stylusára helyezi a fősúlyt, ez a stylusa magához az emberhez hasonlít s emlékezetünkbe idézi arcját és szemét, melyben a kedély csillogása mosolygó, elgondolkodó szomorúsággal váltakozik.»

Nagy művész, a gondolkodás embere, ha nem is a tetté, — ez volt Fogazzaro, egyik legkiemelkedőbb és legnemesebb alakja az új Itáliának, mely büszke reá.

Nem mindnyájan osztoztunk alapeszméiben, elveiben és eszményeiben, nem mindnyájan vagyunk föltétlen bámulói mint költőnek és regényírónak, de mindnyájan szerettük az embert, a ki — mint régi versíró-tanítója, Giacomo Zanella mondta — valóban egy szép antik márványszobor volt, a kit a mi nyugtalan korunk szenvedélyes lehellete költött életre. A mikor ráemlékezünk, eszünkbe jutnak a jámbor don Aurélio szavai, a ki a «szent» teteménél így szól:

— Emez ember sokat beszélt a vallásról, a hitről és műveiről. Mivel pedig sokat beszélt, sokat is tévedhetett; előállhatott olyan indítványokkal, a melyeket az egyházi tekintély jogosan visszautasított. De törekvéseinek igazi jellemvonása nem az volt, hogy oly theologiai kérdéseket vessen föl, a melyekben saját maga is megbotlik; hanem az evangélium szellemében fogant minden intézkedésnek és állapotnak visszaállítására törekedett.

Igy jellemzi őt Grazia Deledda.

Balla Ignác.

ÉRTESÍTŐ.

Válasz gróf Tisza István bírálatára.

Ha gróf Tisza István a *Magyar Figyelő* febr. 15-iki számában megjelent bírálatában csupán könyvem állítólagos rossz stílusának s Andrásy-életrajzom egyes hibáinak megjelölésére szorítkozott volna, — elveimhez hiven — egyetlen szóval sem felelnék. Gróf Tisza István azonban könyvem egész tudományos alapját vonta kétségbe s egy vonását sem hagyta megrovás nélkül. Ez indít e válaszra, melynek közlését a *Magyar Figyelő* megtagadta s melynek közzétételeért a *Budapesti Szemle* szerkesztőségének hálás köszönetet mondok.

Első sorban azokra a helyekre utalok, a hol igen tisztelt bírálóm a megfelelő korismeret hiányával vádol. Mi alapja lehet e vádjának, ha a bíráló cikkében helyénvalónak találja, hogy csupán «kis flirt»-ról beszéljen Beust és Napoleon között, még 1868-ban is, tehát abban az időben, mikor már tárgyalások folytak Franciaországgal és Olaszországgal egy Poroszország ellen irányuló hármass szövetség ügyében.

Azt állítja továbbá a bírálat, hogy én járatlan vagyok az egyetemes történelemben, különben tudnom kellene, a mit már az egész világ tud, hogy t. i. Bismarck egy, a Hohenzollern-házból való herczeg trónrajutását Spanyolországban csupán robbanó aknáknak használta az 1870-iki háború előidézésére. A dolog mégsem ennyire egyszerű. Gróf Tisza a német történetirodalom legújabb munkáiból, melyeket művem 601. lapján idézek, megtudhatta volna, hogy kiváló történétírók, mint Delbrück és mások, még röviddel ezelőtt is törték a fejüket azon, vajon Bismarck a Hohenzollern-trónöröklés előtérbe állításával felakarta-e idézni a háborút vagy sem. Fester minden kétséget kizáróan bizonyította a *Deutsche Rundschau* 1909-iki évfolyamában egy értekezésben (*Bismarck und die Hohenzollernsche Thronkandidatur in Spanien*), mennyire nem gondolt Bismarck

arra, hogy a Hohenzollern herczeg személyét robbantó szernek használja fel. A «spanyol légynek III. Napoleon tarkóján» (egy Hohenzollernnek a spanyol trónon) inkább az volt a föladata, hogy a francia császárt megakadályozza porosz-ellenes tervek koholásában. Fester értekezésének megjelenése után Delbrück is, kinek tekintélyét bizonyára gróf Tisza is elismeri, magáévá tette Fester felfogását. (L. Delbrück: *Ollivier über den Krieg 1870; Preussische Jahrbücher*, 1909, 137. köt. 313. oldal). Ezzel záródott le a legvitásabb kérdések egyike: az 1870-iki háború kitörésének oknyomozása. Igen tisztelt bírálóm nézete szerint a 70-iki porosz-francia háborút megelőző diplomatai actiónak már minden phasisa kétségtelen világításba van helyezve. Ezzel szemben legyen szabad Festerre hivatkoznom, a ki legújabbban foglalkozott e tárggyal, ki művében az 1870-iki háborút megelőző még megoldhatlan kérdésekről (*Rätselfragen*) beszél. Tehát még sincs annyira megvilágítva a háború előtörténetének minden mozzanata, mint gróf Tisza István gondolja.

A valódi történeti tények fölismerését az is megnehezítette tisztelt bírálómnál, hogy ő szemlátomást csak francia művekből meríti ismereteit, többek közt a nagyon is megbízhatatlan Ollivierből (*L'empire impérial*, XIII. köt. 12. fejezet). Pedig a francziák a történelem való tényeivel szemben olykor szívesen ragaszkodnak a rájuk nézve kedvező felfogáshoz, így ahhoz, hogy Bismarck csak erőszakolta a Hohenzollern-ügyet, csakhogy felrobbanthassa a háború tűzaknáját. A francia művek e kedveléséből folyik, ha gróf Tisza azt ajánlja nekem, hogy Orczy levelei és naplója helyett inkább Gramont herczegnél keressék adatokat. Mintha a gróf mitsem tudna arról, hogy Gramont könyve nem tárgyilagos, hanem Benedettivel és Ollivierrel együtt elferdíti az eseményeket saját előnyére? S éppen ezekből a művekből kellett volna e korszakra vonatkozó ismereteimet merítenem?

Ha pedig gróf Tisza Gramontnál nem találja meg azt, a mit én Orczy naplója alapján beszélek el: ennek megvan a maga oka. T. i. Gramont őrizkedett bukása után még külön is emlegetni azt, hogy ő a ministertanácsban kijelentette volt: Austria-Magyarország a háború kitörése esetén azonnal hadsereget fog küldeni Franciaország támogatására, a mit Beust, bármilyen messzire ment is ígéreteiben, mégsem mert ily föltétlen bizonyossággal állítani. Hogy ilyesmivel még utólag is dicsekedjék, az még egy Gramont-tól is sok lett volna. Én méltán láttam

jobbnek azt, hogy a francia államférfiú feljegyzései helyett a sokkal megbízhatóbb Orczyt kövessem, a ki mint külügyminis-
teri osztályfőnök a cabinet összes bizalmas okmányait ismerhette,
melyeket Andrassy soha sem titkolt előle.

Az a vád sem állhat meg, hogy Orczy naplói és levelei fel-
használásánál olykor nagyobb discretióval kellett volna eljárnom.
Mire értem ezt? És miért fejezi ki magát gróf Tisza itt ilyen
feltűnő homályossággal? Én nem említek semmit, a mi nem
áll szoros kapcsolatban az eseményekkel. Gróf Tisza bírálataiban
általános vádakkal áll elő s mulasztásokat hoz fel a nélkül, hogy
bizonyításukba bocsátkoznék.

Míg egyrészt szememre veti általános kortörténeti ismere-
teim hiányosságát, másrészt talán még nagyobb járatlansággal
vádol saját multunk ismeretében. Erre vonatkozólag egészen rövi-
den csak azt akarom megjegyezni, hogy a «tábornoki bizottság»
(«Generalskommission») feladata volt a legfőbb hadúr elhatározásai
számára az anyagot előkészíteni. Ez a bizottság a hadsereg egy-
ségét tartván az összmonarchia utolsó oszlopának, ellene nyilat-
kozott a honvédsereg felállításának, mert abban az egységes had-
erő megbontását látta. Nem követtem el „közjogi monstruositást”,
midőn azt állítottam, hogy a koronázás ténye a magyar alkot-
mányt formailag mintegy európai ellenőrzés alá helyezte. A ki-
egyezés európai garantiájára gondolni a «linzi béke» által jelzett
értelemben, eszem ágában sem lehetett. Nem értettem félre
továbbá Falk Miksát, midőn ismételtén hasonlóan nyilatkozott
Andrassy memorandumáról. E memorandum történetét nem csak
én említem meg; sokkal előbb értekezett e tényről Schwicker az
Oesterreichisch-ungarische Revue XX. kötetében, 340. old. Ezen-
felül dr. Ganz Hugó is könyvről írt tárczájában (*Frankfurter
Zeitung*) hivatkozik arra, hogy ő is, ép úgy, mint én, Falk szá-
jából hallotta a memorandum-affairet. Ha emlékezetem nem csal,
Falk maga is igazolta ezt egyik cikkében. Állításom tehát nem
alapul félreértésen. De Tisza magyarázatai után készséggel bele-
nyugszom abba, hogy a memorandum, melyet idézek, nem tartoz-
hatik a Königrätz előtti időbe, hanem, mint ő mondja, csak a
hosszas tárgyalások időszakába állítható be.

Gróf Tisza István szerint kiváltképen súlyos történelmi téve-
désben voltam, midőn azt állítottam, hogy a vármegyék és a
honvédség időnként engedetlenséget tanúsítottak az alkotmányos
magyar kormánynyal szemben. Itt megint olyasmit állít igen
tisztelt bírálóm, a mi bebizonyított tényeknek mond ellent. Tel-

jesen alaptalanul történt volna e szerint, hogy Andrassy 1867 április 10-iki köriratában felszólította a vármegyéket, ne lépjék át hatáskörüket, mert azt nem fogja eltűrni. Andrassy ismerte a vármegyék szellemét, s egyszer úgy nyilatkozott, üstöküknél fogva kell őket visszatartani, ha át akarják lépni hatáskörüket. Nyilvánvaló, ha valaki, mint Tisza is, «operetteszerű renitentia»-nak és «jelentéktelen incidens»-nek nevezi a békétlenkedő hevesiek magatartását, melynek Kónyi 40 oldalnál többre terjedő fejezetet szentel, akkor — természetesen — semmit sem akar tudni a vármegyék forrongásáról. Ha a hevesiek makacs sága csak «operette-szerű renitentia» lett volna, miért fejtett ki Andrassy akkora energiát e vármegyével szemben? A logika arra a következtetésre vezet, hogy Andrassy, mint böles államférfiú, azért lépett fel mindjárt akkora erélylyel, hogy azonnal elrettentő példát mutasson mindazon vármegyéknek, melyeknél ellenszegüléstől tarthatott, minthogy erre valóban égető szükség is volt. Vajon megállhatott volna-e bármely ministerium a pestvármegyei Nyáry Pálnak és másoknak azon felfogásával szemben, hogy a vármegyék és a központi kormány koordinált hatóságok? A vármegyék és a kormány egyenjogúságát vitató agitatio megbénította volna az utóbbit s az egységes Magyarország sok apró államocskára bomlott volna széjjel. A most élő nemzedéknek «operett-szerű»-nek tűnhetik fel, hogy egy vármegye a saját autoritását a kormány fölé merte helyezni. Abban az időben azonban, a mikor az állapotok Magyarországon még nem nyugodtak szilárd, rendezett alapokon, a hevesiek ellenállása nagyon komoly ügy volt, mely felett a magyar országgyűlés öt napig vitatkozott és a mely a kormányban nagy aggodalmat keltett. A most és egykor között való különbség meglátása, melynek értelmében a mult eseményeit nem az ügyek mai állásából ítéljük meg, a történetíró egyik legelőbbrevaló feladata. Azt hiszem, hű maradok történetírói kötelességemhez, ha a hevesiek esetét nem látom «operetteszerű renitentia»-nak, hanem úgy igyekszem elképzelni, a mint a valóságban lejátszódott. A hazafiség sem követelheti a magyar történetírótól azt, hogy eltitkolja a valódi tényállást. Nem kevésbé komoly esemény volt Vác városában Kossuth megválasztatása, a ki akkor hangosan hirdette, hogy a Habsburg-dynastia fennállása nem egyeztethető össze Magyarország függetlenségével. Vagy talán békét jelentett ez a választás a dolgok új alakulására nézve? Ha minden olyan nagyszerűen összevágott, mint gróf Tisza István mondja, miért kellett a kormánynak a

vármegyéket az 1723-iki IX. törvénycikkre emlékeztetni, melynek értelmében joga volt a békétlenkedőket bíróság elé állítani?

A mint nem állanak meg Tiszának a vármegyékre vonatkozó megjegyzései, ép oly tarthatatlan a honvédegyletekről szóló állítása, midőn azt mondja, hogy részemről tévedés azoknak mozgalmát veszélyesnek tekinteni. Ha a gróf figyelmesen olvassa könyvemet, nem kerülhette volna el figyelmét, hogy a honvédegyetek szereplése csakugyan fenyegető arányokat öltött s majdnem veszélyeztette az ország békéjét. Tisza szemében semmi jelentősége sincs annak, hogy a király is keserűséggel nyilatkozott a kedélyeknek azon izgatottságáról, melyet a *Honvéd* című lap idézett elő? (Festetich gróf Andrásyhoz, Bécs, 1867 decz 27). Vagy az se jelent semmit, hogy Andrásy a kedélyek nyugtalan-ságára való tekintetből betiltotta az 1867 okt. 6-ára, a tizenhárom aradi vértanú kivégeztetésének évfordulójára tervezett országos ünnepélyt? És az sem jelentene semmit, hogy 1868 márcziusában Andrásy kénytelen volt a titokban működő demokrata-club-bok (a honvédegyetek fiókjai) felosztatását elrendelni? Mindezek után Tisza véleménye szerint csak néhány «hóbortos» lett volna, a ki csökönyösen viselkedett? Tisztelt bírálómnak mint államférfiúnak nálamnál jobban kell tudnia, hogy egy bolond százat csinál. És hogyan állunk Kossuthnak Deákhhoz intézett s a ki-egyeztést kérhőztató levelével, melynek közreadása miatt Böszörményit, a kiadót, elítélték? Állíthatja-e valaki ezek után, hogy a vármegyék és honvédegyetek bárány-szelidséget tanusítottak? Én nem hiszem, hogy Deák csak üres phrasist csépett volna, mikor így nyilatkozott: «Fegyvertelen forradalom közepében vagyunk.»

Ezt a kijelentést egy, a porosz kormányhoz intézett tudósításból vettem, melynek szerzőjét Klapka tábornokban neveztem meg. Ez a közlemény is azon források kategóriájába tartozik, a melyekről gróf Tisza kicsinyléssel nyilatkozik. Egyáltalában nem méltatja kellően azon forrásokat, melyekből meritettem s kemény ítélettel sújt olyan kútfőket is, melyeket Bailleu, az ismert porosz történetíró könyvemről írt cikkében «pompás anyag»-nak (prächtiges Material) nevezett, melyekről Friedjung is komoly elismeréssel nyilatkozott a *Vossische Zeitungban*. Tisza értéktelennek tartja a porosz követek jelentéseit, melyeket fölhasználtam, mert ezek — szerinte — bécsi szemüvegen keresztül látták hazánk viszonyait. Bécsben viszont azzal a váddal illették őket, hogy magyar szemüveget viselnek a tények vizsgálásánál. E kettős vád azt

bizonyítja, hogy ezek a diplomaták önállóan törekedtek az igazság felismerésére, hogy kormányuknak pontos jelentésben számolhassanak be a dolgok állásáról. Tisza azt is állítja, hogy a bécsi rendőr ministerium actái éppenséggel nem érdemelnek figyelmet. Nekem nagy hasznomra voltak. Csak bele kell pillantanunk Kempen fölterjesztéseibe, Hell följegyzéseibe, hogy meggyőződhessünk arról, milyen elővigyázattal és alaposággal dolgoztak Kempen ministeriumában. Ezek egykorú följegyzések. Csupán ilyeneket vettem igénybe, nem pedig évtizedekkel később összetákoltt emlékiratokból alkottam meg véleményemet, mint gróf Tisza állítja. Hogy kútfőtanulmányaimat kiegészítsem, munkámhoz szívesen felhasználtam volna Tisza Kálmán hátrahagyott följegyzéseit is. Ezért évekkel ezelőtt azzal a kérelemmel fordultam fiához, gróf Tisza Istvánhoz, engedjen bepillantanom az akkori balközép vezérének följegyzéseibe. Gróf Tisza István 1906 jun. 29-éről keltezett válaszában arról értesített, hogy a hagyaték nincs rendezve s egyelőre édesanyja birtokában van, ennél fogva nem bocsáthatja rendelkezésemre. Az első kötet megjelenése után ismételtem kérelmemet, a gróf akkor élőszóval ugyanazt felelte, hozzátevén, hogy Andrásy-életrajzom komoly és igazságra törekvő munka, mely minden tekintetben méltó a támogatásra.

Ámbár a *Magyar Figyelő* cikke szerint forrásaimat minden kritikai érzék nélkül, lazán és összefüggéstelenül ollóztam össze, Tisza mégis könyvemmel teljesen egybehangzóan jellemzi Andrásyt és semmi olyat sem mond, a mi művemben olvasható nem volna. Mintegy világosabb áttekintés kedvéért három korszakra osztja Andrásy életét. Talán szerénytelenség nélkül jegyezhetem meg, hogy ez a különben egészen természetes fölosztás is teljesen egybevág az én könyvem felosztásával, melyben Andrásyt először a kiegyezés megalkotásáig folytatott munkásságában jellemeztem, azután mint magyar miniszerelnököt méltattam, míg az utolsó és legfényesebb korszakot — külügyminiszeri működését — művem második kötete fogja rajzolni.

Szólnának még arról is, hogy nem egészen világos előttem, mikép hozza Tisza kapcsolatba a *Pesti Naplónak* 1868 végén megjelent cikkét Andrásy magatartásával az 1870-iki koronatanácsban. De befejezem szavaimat. Teszem ezt annak beismerésével, hogy sohasem tartottam magam csalhatatlannak s hangsúlyoztam az Andrásy-életrajz előszavában is, hogy köszönettel fogadok minden e tárgyra vonatkozó felvilágosítást; gróf Tisza István iránt is hálás vagyok ott, a hol igazán szakszerű hibákat bizonyít reám.

Csak még egyet.

A heves támadás után, melyet ellenem intéz, bírálata végén jónak lát azzal bátorítani, hogy ne hagyjam magam elrettenteni az ő éles ítélete által Andrassy életrajzának folytatásától és csak dolgozzam tovább is szorgalmasan. De én biztosíthatom gróf Tisza Istvánt, hogy semmiféle biztatásra nincs szükségem, bármilyen jóakarató legyen is az. Nem téveszt meg sem az Andrassy-életrajz magasztalására már eddig is bőségesen elhangzott bel- és külföldi dicséret, sem gróf Tisza István dorgálása, hanem ezután is, a tudomány emberéhez illően, tárgyam szeretete és a hősi elvitathatlan nagysága iránt érzett jogos lelkesedés fog vezetni.

Wertheimer Ede.

A kék madár.

Maurice Maeterlinck: *Loiseau bleu*. Féerie en six actes et douze tableaux. Dix-huitième mille. Paris, Charpentier et Fasquelle, 1911.

Ez az állatos darab, mely a divatban *Chanteclert* ígérkezik felváltani, ez a «tündéries látványosság» először Moszkvában, 1908-ban került színi-re, hol azóta három éven át folyton adják. Onnan eljutott Londonba és most Párisba, még pedig nem is az efféle látványosságokat állandóan cultiváló Châtelet-színházba, hanem a Mme Réjane színházába. Itt az eredeti orosz kiállítás-szal adják, melyet azonban costume-iben közelebb hoztak a mese világához és az orosz nehézkes titokzatosság helyett francziás szellemben könnyedebbé tettek. (Ma színpadi kiállítás tekintetében tudvalevően az oroszok vezetnek Párisban, forradalmi merészségű impressionista újításaikkal.) A fő női szerepet, a Világosság tündérét, a költő neje játssza, Mme Georgette Leblanc—Maeterlinck, *Monna Vanna* egykori creálója, ki az egésznek betanítója, sőt a costumeöket ő is rajzolta és festette. Nyugat-Európa számára Maeterlinck egy újabb felvonást toldott be darabjába, mely e szerint ma tíz helyett tizenkét képre terjed: nálunk még öt felvonásos, tíz tableau-s alakjában fordították le két ízben is magyarra.

Önök ismerik *Jancsi és Juliska* operáját, annak a Humperdincknek kedves alkotását, kiről most olvasom, hogy mint nem egy neves kortársa, ő is sietett zenét írni a *Kék madár*hoz, mely bizonyára hivatva van arra, hogy a zeneszerzőket inspirálja. Képzeljék el, hogy miután a favágó és felesége este magukra hagyták az el-

altatott gyermekeket, ezek azt álmodják, hogy felébrednek, felkelnek, kinyitják az ablakot és kigyönyörködik magukat az ablakon keresztül a szemben lakó gazdag gyermekek karácsonyfáján. (Kitünő gyermekpsychológiával megírt genre-kép.) Majd, ugyancsak álrukban, beállít hozzájuk egy tündér; elküldi őket, hogy keressék meg és hozzák el a kék madarat beteg leánya számára, mert ez csakis ettől gyógyulhat meg. Tehát álmokeretbe lesz belefoglalva a tulajdonképeni darab, akár csak az *Ember tragédiájában*, és e darab magvát az álomban tett utazások, átélt események sorozata fogja tenni. E szerint ez a darab nem igazi dráma, valamelyes bonyodalommal, hanem csak egyszerű tableau-sorozat, melyet még akárhány újabb szám közbeszúrásával bővíthetne ezután is szerző. A befejezés természetesen hazajövetel és fölébredés lesz.

Maeterlinck a szerző. E név hallatára minő művek emléke merül fel lelkünk előtt?! *Peléas és Mélisande*, ez a sötét világitású, nyomasztó, véres dráma, idealisált házasságtörő szerelemről, szétmosódó titokzatos alakokkal, kiknek beszéde is merő rejtélyesség, miként minden rejtelmes symbolum. A *Betolakodott jövevény*: előszobában összegyűlt család, honnan az egyik ajtó a súlyos beteg anyához, a másik az újdonszülötthez vezet; egészen reális életkép, melybe a legrémesebb phantasticum van beállítva, a (különben meg nem jelenített) Halál, kinek jöttét mindenki hallja, de kit csak a visióktól gyötrődő, félvak, agg nagypapa lát. *Tintagiles halála*: gyötrelmes melodráma, méltó a görög tragikusokhoz hősnőjével, ezzel az Elektra-változattal, kinek szívében folyik le az események repercussiója gyanánt a dráma, a mint tehetetlenül küzködik megmenteni kis öccsét a félőrült nagyanyától, egy új Athalietól, ki mint a hatalomvágynak maniakusa, maga körül az egész családot kiirtja. De hagyjuk e vad borzalmakat, melyekben hatalmas módon nyilvánul Maeterlincknek színpadi érzéke és ez indulatokat megrázón, de mély és finom psychológiával festő ereje. Szálljunk alá az enyhébb hangneműekhez. *Aglavaine és Selysette* történetéhez, mely az önfeláldozó gyöngéd szerelem érzelmes elegiája, édes-fájón mély hevületekkel. Vagy *Joyzelle*hez, hol az önfeláldozó apai szeretet, fia érdekében, a női hűségnek — esetleg durván — kegyetlen próbák diadalmas kiállítására nyújt alkalmat. Egyik jelenetben itt Maeterlinck látványosságszeretete már a *Kék madár* tündérvilágát előlegezi: a szerelmes pár, elhagyott bozótos kertben találkozik, mely első csókjaik váltására ragyogó virágözönbe borul. Szintén

ily világ előlegezése a tulajdonképen opera-librettónak szánt *Ariane és a Kékszakáll*, mely — ismét szilaj erővel és pessimista humorral — egyenesen Perrault meséinek egyik alakját hozza színre s a tündérmesék csodáival kápráztatja el szemünket, midőn a Kékszakáll neje felnyitja a titkos termek ajtait és ezen át beözönlik a rengeteg halmazban ragyogó amethyst, saphir, smaragd, rubin és gyémánt káprázatos áradata.

A *Kék madár* immár egyenesen tündérmese, melynek szereplői Perrault alakjainak jelmezét öltik magukra: Hüvelyk Matyi, Piroska, Szamárbőr costumeét. Magát a *Kék madár* nevét Perrault tanítványától, a szintén a XVII. századbeli meseíró D'Aulnoy grófnétól kölcsönözte Maeterlinck, bár ott egészen másképen szerepel. Ugyancsak e grófné tündérmeséinek természetfölötti csudákkal telt kalandjait, az ilyen kalandoknak halmozását látszik követni a kiváló belga költő, a ki képzeletének minden bűbáját érvényesíti itt, roppant dolgot adva díszletfestőnek meg gépésznek, s jelentékeny tőkebefektetésre kényszerítve a darab színrehozására vállalkozót. (A moszkvai kiállítás mintegy 700,000 francba került.)

Hogy Maeterlinck mindenütt megerőltetné leleményességét a látványosságok kifejtésénél, ezt nem mondhatni. De ha olyan elhasznált motivumokat is igénybe vesz, mint ballerínák felléptetése vagy midőn a tárgyak mind elkezdenek forogni, — a mi már épen elcsépelet fogása a balleteknek és a kiállítási régebbi daraboknak, — ez nála bizonyára szándékos, stilszerűséget czélzó naivság. Ismétli a szokásos ballet-díszleteket is: hol egyiptomi, hol renaissance stb. stílusú paloták, hol sötét, hol világos, színes márvány oszlopcsarnokkal. De máskülönböztetné inventiója szellemesebbnél szellemesebb meglepetésekkel szolgál képzeletének dús kincstárából.

A szomszédasszony torzított alakjában, rút boszorkány alakjában megjelenő tündér egy bűvös kalapot ad a fiúnak, Tytlynek, melynek gyémántkokárdáját ha ez megfordítja, minden megszépül és a szó szoros értelmében megelevenül. A boszorkányból gyönyörű szép tündér lesz, a kunyhó falának kövei rubintként ragyognak, a szegényes bútor drága berendezéssé nemesül, a süvegeczukornak és kenyérnek lelkét látni, emberi formát öltöten, szintén ilyen formát öltötenek a lámpaláng, azaz a Világosság, a Tűz, a Víz, a kutya és macska, majd kint az erdőn a többi állatok, nem különben a megelevenedő fák lelkei. És ennek kapcsán aztán bámulatos képek vonulnak el a néző és a szintén inkább csak passiv néző szerepét játszó gyermekek előtt. Kövessük őket útjaikon, a bátor

kis Tytlyt és félénk testvérkéjét, a mint a Világosság kalauzolja őket, kísérve a macskától, a kutyától és az olyan, már fölösleges, csak mulattatásra szánt útitársaktól, mint a Kenyér, a Cukor, a Tűz stb.

Az *Emlékezet országa* bontakozik ki a ködből: egy kedves idylli parasztház virágos udvarával, hol a nagyszülők egy padon bóbiskolnak, majd Tytlylékkel és ezek megjelenő testvéreivel, egy egész gyermekcsapattal asztalhoz ülnek, a nagyanyó főzte pompás káposztaleveshez. A forró tálat a türelmetlen, rakoncátlan fiú tálastul mindnyájukra ráborítja, a miért nagyapótól csattanós pofon jár. Ez is kedvesen festett realistikus genrekép, melynek szereplői — Tytly és testvére kivételével — mind... halottak, de a derüt itt semmi macábre vonás sem homályosítja. Viszont mystikusan fenséges a sirboltszerű palota, hol az embernek nem kedvező Éj honol, ki mellett egyfelől az Álom alszik édesen, másfelől egy lefátyolozott névtelen alak áll mozdulatlanul, az Álom testvére. A háttérben ijesztő titkokat rejtő bronz ajtók, melyeket Tytly sorban felnyit: a hitelüket vesztett kísértetek, a bacillus-theoriától tönkre silányított betegségek (kik közül csak a kis Nátha tud előosonni egy perczre), mulatságosak, komikusak; de már egészen komoly és megriasztó a Szörnyek és kivált a Háborúk barlangja. A legutolsó ajtó fenyeget legtöbb borzalommal és ime, a mint feltáru, kimondhatatlanul bűbajos kert jelen meg, csudás virágokkal, csillagokkal, holdsugárral, drágakő-ragyogással és itt a kék madarak egész raja szálldogál édes harmonia közt. Ugyanilyen váratlan ellentéttel lep meg a temető jelenete, hol éjfélkor rémes csöndben felnyílnak a sírok, s hullák, esontvázak helyett mind virág és virág száll fel belőlük, melyek özönét bearanyozza a kelő hajnal pirja, kísérve az ébredő madárénektől és méh-zümmögéstől. (*Chantecler*-rel rokon motívum, de mennyire más tónusban!)

Az erdőben éjjel, a holdfényben, az álnok macskától elárulva és a félreismert hű kutyától védve végső veszedelem közt találjuk kicsinyeinket, kiket a fák és állatok halálra ítélnek. (Ez a törvénytartás emlékeztet arra a Verne-féle, de egészen phantastikus regényre, melyet Cyrano írt a XVII. században, s melyben az állatok ugyanígy ítékeznek a hatalmukba esett Ember felett.) Ez az egész darabnak legdrámaibb része, hol már bonyodalom és igazi küzdelem van, a kis Tytly szószerint küzdő drámai hőssé nő, a mint bioskát ránt magának és testvérkéjének védelmére az ellenségekkel szemben, kik erre gyáván meghátrálnak, de aztán orvul támadnak az apró emberekre, úgy hogy

ezeket csak a virradat érkezése, a Világosság menti meg. Majd a Gyönyörök Kertjébe jutunk, hol a vörös fényben eszem-izom közt dőzsölő durva testi élvezet az enyhe kék lelki élvezet légies angyali kara váltja fel. Legvégül pedig a Jövendő Országá nyílik meg, hol azurpalotájában az ezután születendő gyermekeknek bájos tömege nyüzsög, hogy az öreg kaszás Idő parancsára beszálljanak a kirendelték abba a hajnali felhők szélén horgonyzó szép hajóba, mely őket alászállítja a földre, honnan a zaj zenévé nemesülten hangzik fel és beleolvad a kisedüköt váró anyák hymnus-énekébe.

E szerint kis gyermekeknek nagy gyönyörűsége telhetik itt a sok érdekes látnivalóban. Ugyanígy élvezhetik a nagy és öreg gyermekek is, kik természetesen azt fogják azután keresni e műben, minő philosophiai értelmet rejtett a nagy belga symbolista az egyes jelenetekbe. Nos ez a philosophia inkább vonzó a maga enyhe, andersenies melancholiájával vagy szintén anderseniesen enyhe, csak ritkábban keserű humorával, semmint homályosan mély, nem tekintve az olyan kevésbé világos helyeket, mint teszem az, mit kelljen érteni az alatt, hogy a halottak nincsenek a sirokban?

Ápoljuk kegyelettel elhunyt kedveseink emlékét, így tanít Maeterlinck, mert a halott emlékünkből él, addig nem is halt meg igazán, míg mi nem feledtük el őt: ezért ébred fel azonnal álmából nagyapó és nagyanyó, mihelyt unokáik rájuk gondolnak, közelükbe jutnak gondolataikkal. Az eljövendő új nemzedékek kiknek sorában egy kis baba a naprendszerünkbeli bolygók közt alakuló világoszövetségnek fejéül van kiszemelve, az emberiség sorsát intéző fátum szerint előbbrehaladást és boldogságot, vagy bünt és nyomort, szenvedést hoznak e földre, de mindenkinek hoznia kell valamit a maga zsákjában. Egyik a repülőgépet hozza, másik egy új világító szert, egy másik az igazság diadalra juttatását, a Tytyl leendő kis öcsese pedig büszkén viszi ezt a három pompás dolgot, melyek elvégeztével tovább fog állni, mint tovább álltak a többi testvérek: számárhurut, vörheny, skarlát. «Na bizony ezért érdemes is lesz jönni», mondja bosszúsan csalódva Tytyl. «Hja, feleli amaz, ha rajtunk állna a választás!» Ugyanez a tableau látjuk a híres platói gondolatnak meghatározó változatát: u. is örökre elszakítódik egymástól az Élet rendeletéből egy szerelmes gyermekpár, — ők, kik egymás nélkül nem élhetnek, külön-külön időben küldetve a földre, egymással sohasem fognak többé találkozni, és örökre egymás után vissza fognak sóvárogni.

Az ember által leigázott természet. ha egy percze felszabadúl.

siet bosszút állni az emberen, ki vele szemben csak tehetetlen gyermek: ennek csak pusztá gondolata is oly rémes, hogy a költő jónak látta minél több mesemondói humor közbevegyítésével enyhíteni. — És ott vannak a gyönyörök, melyek valósággal a középkori színpad * úgynevezett moralitásainak hagyományait folytatják, mind elvont fogalmak megszemélyítései. A Durva Gyönyörökkel, a testi élvezekkel ismerkedik meg előbb Tytly, bár nem valamennyivel, mert Maeterlinck kíméletesen félre állítja azt, melynek látása sértené a gyermek (és a tiszta néző) lelkét; e gyönyörök, a Gazdagság, Hiúságkielégítés, Szükségen túl evés-ivás, Mítsem értés, stb. a Világosság fényétől nyomorultakká torzúlnak és a Nyomorok odújába húzódnak senyvedni. Ezekkel szemben az igazi, el nem múló boldogság képviselői a Szülők Szeretése, a Tiszta Levegő, Kék Ég, Erdő, Napnyugta, Eső, Mezitláb-harmatban-futkosás szeretete, a Befejezett Munka, az Igazság, a Jóság, és főleg az Anyai Szeretet, kiben a gyermekek anyjuknak szebbített, eszményített kiadására ismernek.

Magától értetődik, hogy a legfontosabb symbolum a kék madár. A gyermekek a nagyszülőknél, az Emlékezés Országában megtalálni vélik, de nem az igazi, mert onnan eljövet a Világosság előtt megfeketedik, miként ama holdfényes tündéri kertben fogott kék madarak a Világosság előtt élettelen tetemekké változnak; az igazi kék madár egy holdsugáron ült, Tytly nem vette észre. A tölgyfa lelkének vállán végre megpillanthatja, de de nem kapja meg ekkor sem: mert itt a kék madár annyi, mint a tudás és így elérése a természet titkainak az ember hatalmába kerültét jelentené. Végre felébredve, otthon találják meg a saját kunyhójuk kalitkájában, a gerlicze alakjában, mely most szokatlanul kéknek tetszik. Vagyis itt, mint a darab folyamán is többször hallottuk, a kék madár a boldogság, melyért az ember messze fárad, vészekkel küzdve, hogy aztán a maga otthonának szűk körében találja meg, hol eddig nem vette észre, s hol most mindent megszépültnek lát, mint látnak Tytly és testvérkéje, kik természetesen mind álombeli élményeiről beszélnek anyjuk nagy riadalmára, mert ez azt hiszi, lázban beszélnek félre. A gerliczét vagyis a kék madarat Tytly készséggel, boldogan, hogy jót tehet, odaadja az érte jövő szomszédasszonynak, kinek leánykája azonnal

* A középkori színiköltészet egy másik kedvelt válfaját, a Szent Szűz csodatételeiről szóló miraculumokat eleveníti fel Maeterlinck *Béatrix testvér* című opera-librettójában.

meggyógyul az örömtől, hogy birhatja és odasiet madarával. A mint a fiú és ez a gyönyörű kis leányka aztán babrálnak vele, a madár kiszabadul kezükből és elszáll. A fiú odaáll a nézők elé és epilóg gyanánt azt a kérelmet intézi hozzájuk, hogy a ki megfogja, hozza vissza nekik, hogy ő és e kis leányka egykor majd boldogok lehessenek . . . E gyermek-szerelem idylljére kilátást engedő szavakkal, e bájos accordokkal végződik a darab.

Mindent összevéve, a *Kék madár* a mai zavaros és pervers-erkölcsökkel, vagy igazabban véve erkölcstelenséggel telített színpadról egy immár tisztultabb világnézetből fakadó és nemes. ha nem is éppen mély eszméket tolmácsol. Teszi pedig ezt szellemes és képzeletünket élvezetesen szórakoztató, szeszélyes «drámai költemény» formájában, melynek költőisége germán szellemben romantikus a *Chantecler* román szellemű romantikájával szemben. Egyébiránt a germán jelző csak merészen tág értelmezésben illik rá. Hagyjuk is e jelzőt s mondjuk inkább: ha Maeterlinck gondolatvilága ezúttal egészségesebb lett, phantastikusabban, mint valaha, csapongó phantasiáján még mindig érzik bizonyos morbidezza; finomult és discretebbé lett kiadásban ugyan, de még mindig tart nála bizonyos ideges túlfeszültség. Mindazonáltal ez új mű egész szelleme, humora, sőt itt-ott felcsillámló komikuma már nagy enyhülést jelent a Maeterlinck eddigi kínos hangnemében. Hajlandók volnánk subjectiv okokat keresni a fejlődés magyarázatául és a mit szerző művének Párisban való színrehozatalára vonatkozólag mondott egy interview alkalmával, azt a vallomást egész általánosságban alkalmazva rá. Hajlandók volnánk azt hinni róla, hogy ő, ki most 48-ik évében és férfikora erejének teljében van, e műve írásakor valóban megtalálta már a *Kék madarat*, melyet mi szegényebb sorsú halandók annyian és annyira hasztalan üzünk egy küzdelmes életen át.

H. Gy.

Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények.

Javaslatok Budapest lakás- és telekpolitikájához. Irta: Ferenczi Imre dr. 1910. Kilián kiadása. Ára 15 K. 488 lap.

A béremelésben el nem fáradó háztulajdonosok s a házban fuldokló vagy már az utcára kidobott lakók szitkozódásai szüntelenül zszibongó lármává kavarnak össze a fővárosban. Ebből a zajból ismerheti föl legvilágosabban a társadalmi jelenségek figyelője azt az igazságot: urbs non nascitur, sed fit. Legalább a modern város többé nem lehet magukra hagyott társadalmi

elemek öntudatlan munkája. A városi élet reformátorainak tervszerűen, megfontoltan és gyorsan kell végezni a mesterségüket. Hiszen a modern nagyvárosokat ma csak ünnepi szónokok merik terebélyes fához hasonlítani. A nagy város ugyan nem nőhet szabadjára hagyva, ápolni kell, eltévedt fejlődését kiigazítani, lakosságának erkölcsi, anyagi és szellemi boldogulásáról a fejlődő kor kívánságai szerint gondoskodni. Ezeknek megfontolása és a foglalkozásával járó felelősség érzése vitte rá Bárczy Istvánt, fővárosunk polgármesterét, hogy 1909-ben a törvényhatósági közgyűlés elé egy nagyszabású lakásügyi programot terjesszen, azután e kérdés bővebb tanulmányozására egy közgazdasági író a külföldre küldjön. Választása Ferenczi Imrére esett, kinek eddigi tudományos munkássága biztosította a polgármestert arról, — így mondja előszavában Bárczy, — hogy a nagy szorgalommal és körültekintéssel gyűjtött anyagot a valóságnak megfelelően fogja földolgozni.

Ferenczi két hosszabb utazás során bejárta Ausztriát, Német-, Francia, Olaszországot, Nagy-Britanniát, Svájcot és Belgiumot; lakásokat, háztelpeket, lakásügyi hivatalokat vizsgált meg a hét országban, értekezett theoretikusokkal és a gyakorlat embereivel, aztán megírt egy 500 oldalas könyvet, mely, mint mondani szokás: világos képet ad a budapesti lakás-kérdésről. Azaz dehogy is világos e kép! Ennél sötétebb arczát még sohasem láttuk Budapestnek, mint minőt ez a monographia fest. Csak Róma vetekedik lakásdrágaság dolgában a mi fővárosunkkal. (Ehhez még hozzájárul, hogy egészben véve sehol sem emelkedett annyira az élelmiszerek drágasága, mint Budapesten.)

A magyar fővárosban az utolsó lakás-statisztika szerint az összes lakásoknak több mint fele egy szobából állott. Az összes lakásoknak 18·3%-a zsúfolt, ha pedig a lakókat vesszük, ezeknek 28%-a él zsúfolt lakásban. Még jobban elszomorít az összehasonlítás a külfölddel. Párisban minden 12-ik lakás, Londonban minden 8-ik, Budapesten minden ötödik-hatodik volt zsúfolt. Párisban csak minden hetedik ember, Londonban minden hatodik, Budapesten minden harmadik-negyedik ember zsúfolt lakásban él. Hogy ennek a zsúfoltságnak nemcsak egészségi, hanem erkölcsi tekintetben is romboló hatása van: az nem szorul bővebb igazolásra. Pontos szám adatok alapján állapította meg Ferenczi, hogy a «budapesti átlagos lakás igazán nem családi tűzhely, melynek melegénél a munkás napi teendői után fölüdül, hanem valóságos emberraktár, mely a nagy népbeteg-

ségeknek, a tüdővésznek, az alkoholizmusnak, a prostitúciónak, az egyéni és társadalmi elsatnyulásnak, a socialis társadalmi harczoknak melegágya.»

Socialis bajaink tetemes része a lakás-inséggel áll kapcsolatban. A mint emelkedik a fővárosi kerületekben a zsúfoltság, azzal lépést tart a halálozási arányszám. Nemcsak az általános kimutatás bizonyítja ezt, hanem azoknak a haláleseteknek számoltatása, melyeket az egészségtelen lakás-viszonyok idéznek elő.

Igen helyesen bírálja Ferenczi lakás-állapotaink erkölcsi veszedelmeit. Az antialkoholista mozgalommal lehetetlen sikeresen szállni szembe addig, míg népünk a tűzhely melegét nem leli meg a saját otthonában, hanem e helyett a tágas, jól világított, tetszetős kávéházban, korcsmában telepedik meg.

Hasonlóképen a lakás-reformon fordul meg a prostitúció elleni mozgalom is. A nemi erkölcsök teljes szétzűllésére vezetnek azok a fővárosi lakásviszonyok, melyek négy fal közé sűrítenek családtagokat és különböző nemű idegeneket. «Nemcsak a szülőknél legbensőbb érintkezései folynak le a gyakran nemi különbség nélkül egyazon ágyba zsúfolt serdült gyermekek előtt, hanem a fennálló viszonyokra való hivatkozással a hatóság még arra sem törekedett, hogy idegenek s esetleg különböző nemű idegenek ne háljanak a családtagokkal vegyesen. Ekként a nemi erkölcsöknek szükségképen zülleniök kell és szinte csodálkozni kell azon, hogy Budapesten az élve születetteknek csak 27%-a törvénytelen gyermek».

Keserű megfigyelése Ferenczinek, hogy a munkások jövedelmüknek magasabb százalékát kénytelenek a fővárosban lakásra fordítani, mint akármely más ország fővárosának munkásai. A középosztály tagjai pedig — minden jövedelmi kategóriában, illetve társadalmi osztályban — legalább egy-két fokkal szűkösebben lagnak, mint Berlinben, Párisban, de kivált Londonban.

Ha ekkép rámutat is a szerző lakásviszonyaink minden fontosabb hibájára és hátramaradottságára, azért nem lehet azzal vádolni, hogy csak a hibát venné észre mindenütt. Lelkiismeretesen föltünteteti azokat a mozzanatokat is, a melyek kivételképen kedvezően jellemzik a budapesti lakásokat. Így az itteni lakásrészek átlag nagyobbak, a vízellátás, a csatornázás kedvezőbb, mint a többi európai nagyvárosban, még a kisebb lakásokhoz is fürdőszoba tartozik. Ezzel azonban vége is van a mérleg kedvező oldalának.

A bajok pontos megállapítása után a könyv második részé-

ben a szerző kifejti az általa helyesnek tartott községi lakás-politikát. Nemcsak kellő lakás-statisztikáról és lakás-közvetítésről kíván gondoskodni, hanem a külföldön elért eredmények alapján a lakás-fölügyelet ügyét is újra akarja szervezni. Ezzel kapcsolatosan egy lakás-egészségügyi szabályzatnak kell szerinte a szárazság, szellőztethetőség, világosság, szobamagasság, ablaknagyság, fűthetőség, albérlet kérdésében a minimális követelményeket megállapítani.

Nagyon életrevaló tanácsokat ad szerző az építési szabályzat módosítására nézve. Az egész kérdésnek legnehezebb része mégis kétségkívül a telekpolitika reformja. Míg a mi fővárosunk kétségbeesztő telek-gazdálkodásával az utolsó évtizedek alatt elherdálta értékes földjének tetemes részét: az alatt számos német város századokra vetette meg céltudatos, ügyes telek-politikával boldogulásának alapját. Ennek a kérdésnek a részleteit is igen behatóan és józanul foglalja össze Ferenczi. Természetesen ő is tudatában van annak, hogy elvek és eljárási szabályok vajmi keveset érnek, míg az irányadó testület szelleme megtűri azokat a hibákat, melyek a város telek-gazdálkodását eddig jellemezték. Aprólékos figyelemmel dolgozza föl Ferenczi azokat a mozzanatokot is, melyek a közlekedés és adózás terén előmozdíthatják a város fejlesztését. A munka végén lakásügyi hivatal szervezését sürgeti s három tervezetet állít össze azon szabályzatokra nézve, melyek a hivatal fölállításához szükségesek.

Ferenczi Imrének komoly, alapos és a haladás szellemében megírt könyve évekig lesz hasznos segédeszköze mindazoknak, a kik lakás-viszonyaink gyökeres megjavítására törekednek.

b. k.

Hazánk és a német philologia a XIX. század elején.

Bleyer Jakab tanulmánya. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja M. T. Akadémia XXI. kötet. 8. szám. Szerkeszti Szinyeyi József osztály-titkár.) Budapest. 1910. 100 l.

A dolgozat szerint Schlegel Frigyes volt első a romantikusok közül, a ki figyelemmel fordult hazánk felé; de az ő irodalmi érdeklődését, úgy gondolom, időben megelőzte Novalis rokonszenve. A *Heinrich von Ofterdingen* egyik epizódjában szerepel egy öreg bányász, s ez Magyarországból való, a hol sok nemes érc lappang a hegyekben. Novalis, mint a mi debreczeni Mártonunk, költő és tanult bányász volt, a minnek műveiben is

nyoma van, mert sokszor használ költői képeket a bányászéletről s az aranyról szívesen példálózik. Magyarország az ő képzetében a gazdag és föl nem tárt bányák földje. A nyelvtudósok hasonlóképen vélekedtek felőlünk, a magyar nyelv ismeretéből új linguistikai tanulságokat s a poros levéltárakban ismeretlen régi német irodalmi emlékeket gyanítottak. A Grimm-testvérek valóságos kutató lázzal keresnek idevaló tudósokkal összeköttetést.

Tanulmányában Bleyer számos hazánkba szóló kiadatlan levelet közöl a XIX. század elején munkálkodó germanistáktól s ez iratok vonatkozásait világítja meg minden aprólékosságra kiterjedő gonddal. A munka első sorban szakembereket érdekel s újabb művelődéstörténeti részletes járulékot, vagy jellemző új adalékot az illető kutatók képéhez nem nyújt.

Bleyer kutatásainak tanulságát az alábbiakban lehet összefoglalni. A külső és belső universumot átfogni törekvő német romanticismus Magyarország felé is kinyújtja csápjait, részint mint politikai törekvések képviselője, részint tisztán megismerés érdekéből. Az érintkezést keresők közül Humboldt Vilmos szerepe jelentős, a ki értette nyelvünket s egy újabban napfényre került nyilatkozatában Révai jelentőségét az elsők között ismerte fel. Schlegel Frigyest 1809-iki szereplése a fővárosban nem a legkomolyabb oldalról mutatja. Pár hétig mellékesen magyarul tanulgat és már is fűt-fát ígér: hogy írni fog a magyar nyelvről, hogy Himfyt németre ülteti át, — de semmit sem tesz meg. Ellenben nyelvtanítóját, a tüzes Horváth Istvánt megpróbálja annak a szomorú emlékü politikának hívéül megnyerni, melyet ő maga kétségbeejtő igyekezettel szolgált. Schlegel ébredő vonzalmát a magyarság iránt kétségkívül lohasztotta, a mi később a Grimmek esetében is felöltlik, hogy alig akadt ember, a ki az idegent készséggel akarta és tudta volna vezetni mindahhoz, a mi itt számára érdekes lehetett. Grimmék nem tudnak hozzáférti a hazai német kéziratokhoz; ha levelet írnak, az késik, ha célhoz ér is, a válasz nem kecsegtető. Midőn pedig 1817-ben Majláth és Köffinger kiadják a Coloczaer codex német kéziratát, Büsching hiába kilincsel egy ismertetéssel e kiadványról bécsi, hallei és jénai tudományos lapoknál, végre 1819-ben egy lipcsei Jahrbuchban szóhoz jut. Közben Grimm Vilmos más helyütt meglehetősen hűvösen méltatta a két hazai kiadó érdemét. A Grimm testvérek évekkal később, nem közvetlenül, hanem példájukkal, a hazai folklore megalakulására hatottak.

Bizony keskeny gyalogösvény vezet tőlünk a kezdő német nyelvtudományhoz, még jóformán az se, csak néhány lábnyom, melyek sokszor belefúlnak a felületesség és a teljes részvétlenség homokjába. A philologia magyar munkásának érdekes adat a régi németek e közeledése, melynek egy évszázad távolából is ösztönző hatása van. Bleyer Jakabnak irodalmi kapcsolatokat kereső sikeres kutatásai régi közöny mulasztásait teszik jóvá részünkről.

Sas Andor.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Most érkezett hozzám Fináczy Ernő úrnak egy levele, melyben azt mondja: «Meglepetéssel látom, hogy a *Budapesti Szemle* márcziusi füzetében, a multkor folytatott beszélgetésünk ellenére, a 397—402. lapokon olvasható rész, mely a Ratio Educationis keletkezésének történetét adja s kizárólag az általam nagy fáradsággal kinyomozott, felderített és feldolgozott adatokon alapszik, a kölcsönvétel teljes elhallgatásával és akként van megírva, mintha az idézett okiratok, dátumok, hivatalos felterjesztések most szerepelnének először irodalmunkban. Én ezt az eljárást teljességgel megengedhetetlennek tartom. Kérem igen tisztelt Professor Urat, méltóztassék a *Budapesti Szemle* áprilisi füzetében félre nem érthető módon kinyilatkoztatni, hogy dolgozatának fent idézett része azon a történeti anyagon alapszik, melyet *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában* című művem II. kötetében 1902-ben közzétettem. Ez a legkevesebb, a mit elvárhatok. A mennyiben t. Tanár Úr ezt a kérelmet nem teljesítené, el vagyok határozva magam írni a *Budapesti Szemle* szerkesztőségének egy közzétételre szánt levelet, melyben a könyvemből való kölcsönzésnek elvitázhatatlan és minden perczen bebizonyítható tényét nyilvánosan meg fogom állapítani.»

A tanulmány, melyet tőlem a *Budapesti Szemle* közöl, minden érdekemért csak abban kereste, hogy az ismert adatok alapján eddig fel nem ismert vagy nem eléggé méltatott szempontokból világítsa meg közoktatásunk multját. Ilynemű munkálatban nem szokás, de nem is szükséges annak megjelölése, hol található az illető történeti adatok. Gondolatok kölcsönzéséről pedig, azt hiszem, ez esetben ép úgy, mint más dolgozataimban nálam még sem lehet szó. Tanulmányom egyébként külön lenyomatban, könyvalakban is megjelenik; erre nézve határoztam úgy, hogy függelékben teljes bibliographiai összeállítás lesz hozzácsatolva.

Budapest, 1911 márczius 16.

Kármán Mór.

AZ AKADÉMIÁRÓL.*

Tisztelt Gyülekezet!

Akadémiánk életének a legutóbbi közülés óta letelt évéről részletesen fog beszámolni buzgó főtitkárunk jelentése; ez év néhány eseményéről azonban magam is szükségesnek vélem megemlékezni, mert azok intézetünk föladatainak teljesítése szempontjából messzeható jelentőséggel bírnak.

Gyakran és méltán fölhangzott panaszunk, hogy az Akadémia jelenlegi anyagi eszközei elégtelenek valóban nagy czélok megvalósítására, a legutóbbi időben mintha visszhangra talált volna: az anyagi segítségnek több oldalról jelentős új forrásai nyíltak meg számunkra.

Mint régibb, nemes elhatározás szüleménye, csak az alapítói oklevél némely föltételének beállása következtében vált ránk nézve nagy részében már tavaly esedékessé boldogult, nagyérdemű tagtársunk, Fabriczy Kornél alapítványának jövedelme, melynek fölhasználását valamely tudományos célra az örökhagyó teljesen igazgató-tanácsunkra bizta.

Váratlan és meglepő volt a nagyszerű adomány, melyben intézetünket egy, nemes szándékát életében szerényen magába záró igénytelen műiparos, néhai Laky Adolf részecitette. Ő is bölcsen meg nem kötötte kezeinket adományának fölhasználására nézve, csak azt kívánta, hogy annak jövedelme csupán írók díjazására fordíttassék. Az ő nevét, mint egyik legnagyobb jótevőnkét, fogja az Akadémia évlapjain megőrizni.

* Elnöki megnyitó-beszéd a Magyar Tudományos Akadémia 1911 április 30-án tartott közülésén.

Végül — a miről szintén halával kell megemlékeznünk — a múlt évben meghallgatta több év előtt előterjesztett kérésünket a magyar kormány is, és fölemelte az állami segélynek szabad rendelkezésünkre bocsátott részét s e költségvetési tételt a törvényhozás remélhetőleg már legközelebb meg fogja szavazni.

Ezek a tények kétségkívül annak a jelei, hogy úgy az állam, mint egyes áldozatkész hazafiak és, méltányolják Akadémiánk céljait, bizalmat tanusítanak működésével szemben és érzékkel bírnak szükségletei iránt.

Megnyugtató és biztató jelenségek ezek szemben a közönségnek gyakran észlelhető közönyével s a sajtónak irántunk majdnem állandóan és majdnem általánosan barátságtalan hangjával.

Egyes, sértett érdekből vagy becsvágyból eredő támadások nem érdemlik meg, hogy velök tüzetesebben foglalkozunk, legfőlebb sajnálhatjuk, hogy azok rendesen minden kritika és fenntartás nélkül találnak helyet a nyilvánosság organumaiban.

Az Akadémiánk iránt széles körökben megnyilatkozó s a sajtóban is kifejezésre jutó kedvezőtlen hangulat jelenségeivel azonban foglalkoznunk kell, mert nézetem szerint nekünk nem lehet föladatunk a közvéleménytől való elzárkózás; nekünk szükségünk van a közvélemény támogatására és céljaink kockáztatása nélkül igyekeznünk kell — a mennyire tőlünk telik — az Akadémia és a közvélemény közötti nagyobb összhang, kölcsönös megértés megteremtésére.

Ha ennek nehézségei vannak, azoknak okai bizonyára nem csak az Akadémiában rejlenek. Ha azt látjuk, hogy nálunk az iskola, a tanárvilág is majdnem állandó ócsárlás tárgya, hogy a közvélemény egy egyetemi professornak néha talán csak múló becsú kirándulását a politika mezejére sokkal élénkebb figyelemmel és méltánylással fogadja, mint ugyanannak vagy társának mélyreható, új igazságokat napfényre hozó tudományos búvárlatait; ha látjuk, hogy tudósaink munkásságának becsét közönségünk rendesen csak akkor kezdi érdeme szerint méltatni, ha arról a külföld elisme-

rése útján nyert fogalmat: akkor tisztában kell lennünk az iránt, hogy nálunk a tudomány egyáltalán még kevés megbecsülésben részesül. És ily viszonyok között az Akadémia lekicsinylését vagy leszólását nem lehet működése eredménytelenségének megbízható kriteriumául elfogadnunk.

Azt tapasztaljuk továbbá, hogy Akadémiánk föladatát és helyzetét a közvélemény gyakran egészen tévesen itéli meg, a miből szükségkép támadnak a túlzott vagy elhibázott követelmények intézetünkkel szemben.

Már első elnöki beszédemben, ezelőtt öt évvel, rámutattam arra, mily téves az Akadémia gazdagságáról elterjedt hit, mily csekély szükségleteinkhez képest az az összeg, a melyet szabad választásunk szerint, tervszerűen fordíthatunk a tudományos irodalom céljaira. Kiemeltem azt is, hogy az Akadémia nem teremthet tudományos erőket és irodalmat, csak alkalmat, tért, indítást, ösztönzést, anyagi segítséget, bírálataival útbaigazítást nyújthat az egyesek munkásságának. Eredményei csak oly arányban mérhetők össze más akadémiákéval, a minő arányban áll tudományos erőink összessége más nemzetekéhez. És számításba kell vennünk azt is, hogy míg a tudomány fejlődése, a külföld versenye, sőt a saját tudományos munkánk által fölszínre hozott új meg új kérdések és föladatok úgyszólván napról-napra fokozzák és szaporítják az Akadémiánkkal szemben támasztott igényeket, az ezek kielégítésére szolgáló anyagi eszközök évek sora óta gyarapodást nem tüntetnek föl; úgy hogy a szükséglet és fedezet közötti arány nem javul, sőt inkább rosszabbodik, a mihez hozzájárul a nyomtatás szerfölötti megdrágulása is.

Mi még sokkal világosabban látjuk és sokkal élénkebben érezzük, mint a bennünket gáncsolók, mennyi s mily fontos föladatot kell elhanyagolnunk vagy késleltetnünk anyagi eszközök hiányában, mennyit tehetnénk, mennyivel nagyobb eredményeket mutathatnánk föl, ha nem kellene a mellőzhetetlen kiadásoknál is szigorúan takarékoskodnunk.

Közszükségletnek megfelelő könyvtárunk például ma-holnap már csakis tetemes beruházással s bérjövödelmünk

lényeges csökkentésével lesz fejlődéséhez mérten s könnyen használható módon elhelyezhető.

A magyar nyelv nagy szótárának elkészülése jelenlegi anyagi erőnk mellett még majdnem beláthatatlan ideig késhetik, mert elegendő számú szakavatott munkást fizetni képesek nem vagyunk. S e késedelem azzal a veszélylyel is jár, hogy időközben az anyag egy része el is avulhat és újabb átdolgozást fog igényelni.

Mindnyájan érezzük, hogy nemzetünk eredetének és őstörténetének földterítése első sorban Akadémiánk föladata volna. Ámde ki gondolhat a mi viszonyaink között ily czélt fölkaroló expeditiók rendezésére? A mi eddig e téren történt. — s a mi alig haladja túl az úttörés stádiumát, — az majdnem mind egyes lelkes hazafiak áldozatkész magánvállalkozása volt.

A Balkán-félsziget földrajzi és történeti, nyelvészeti és néprajzi viszonyainak tanulmányozását és föltárását, úgy földrajzi közelségünk, mint szoros történeti vonatkozásaink szinte kötelezőleg utalják a mi tudományos munkásságunk körébe; s mégis mily kevés az, a mit erre nézve eddig tehattünk! Hiszen még a török állam és nép, a török irodalom történetét sem bírjuk magyar nyelven, sőt tudományos török nyelvtanunk és török-magyar szótárunk sincsen.

A magyar területen átvonuló római limes megállapítása, föltárása és leírása szinte becsületbeli kötelességünk volna az egész művelt világgal szemben, tekintettel a külföldön már végrehajtott munkálatra. Ez a föladat is az Akadémiától várja, méltán, az indítást és vezetést; a szellemi erők nem is hiányzanak, ámde hol van a lelkes ügybarát, ki a szükséges pénzerőt rendelkezésünkre bocsátja?

Nálunknál kisebb nemzetek is folytatnak ásatásokat görög és egyiptomi földön, tartanak fenn tudományos intézeteket Athénben és Rómában; vajon mikor fogunk mi ilyesmire gondolhatni?

S hogy még csak egy, kényszerüségből elhanyagolt, fontos feladatra és égető szükségletre mutassak rá: minden nap fölhangzik a panasz, hogy a külföld mily kevésbé is-

meri történetünket, viszonyainkat, igazi törekvéseinket és szellemi alkotásainkat. Kétségkívül az Akadémia volna leg-hivatottabb akár egy idegen nyelvű tudományos folyóirat, akár jeles magyar művek idegen nyelvű kiadásai, akár egyenesen a külföld számára szerkesztett ismertető compendiumok által segíteni a bajon; de az, a mi költségvetésünkben ez idő szerint ily célra rendelkezésre áll, szerény kísérletek gyöngé segélyezésére is alig elég.

Ezeknek a hiányoknak, ezeknek a kényszerű mulasztásoknak a hangoztatását joggal várhatnók el a közvélemény organumaitól, nem szemrehányásképen velünk szemben, kik azokat legjobban fájlaljuk, hanem ösztökélés-, buzdításképen azokhoz a tehetősökhöz intézve, a kik a becsvágy, a hiúság vagy a fényűzés oltárára gyakran sokkal nagyobb összegeket áldoznak, mint a mekkorával e tudományos célok egyikét-másikat az Akadémia lelkes közreműködésével hathatósan előbbre vihetnék.

Épen mert a működésünket a nyilvánosság előtt érő kritika többnyire elfogult vagy tájékozatlan, kell magunknak is lehetőleg elfogulatlan önbírálatot gyakorolnunk munkásságunk fölött, kell magunknak igyekeznünk javítani a javítandókat, pótolni a pótlándókat, fontolóra vennünk intézetünk fejlesztésének, haladásunknak föltételeit s meglevő erőnk minél jobb fölhasználásával, eszközeink minél célszerűbb beosztásával fokozni elérhető eredményeinket.

Ha így, saját tapasztalatunkból merített megfigyeléssel és tárgyilagos megfontolással tartunk szemlét feladataink, erőink és eredményeink fölött, mindenekeelőtt arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy az irodalmi kritika általában elhanyagoltnak elismert mezején kell az Akadémiának irányt és példát adólag, vezetőleg működnie. Folyóiratunk munkásságát e téren lehetőleg minden figyelmet érdemlő irodalmi jelenségre kiterjeszteni s e munkakör számára a legjobb erőket megnyerni és biztosítani, elsőrendű feladatunknak fogjuk ismerni.

Sajnos, alapítványszerűen kötelezőkké tett, de nagyrészt céljukat tévesztő pályázataink sok kiváló kritikai erőt kárhoytatnak merőben meddő munkára: nagy részükben soha

napfényre nem kerülő, kezdetleges stílyakorlatok elbírálására. A mennyiben vannak mégis közfigyelmet keltő pályázatok, ezek elbírálásánál, valamint az Akadémia ægise alatt megjelenő mindennemű kritikai dolgozatban arra kell igyekeznünk, hogy bírálataink minden tekintetben példát nyújtsanak s belőlök úgy a kritika, mint közvetve az irodalom is hasznot merithessen.

Ha általában áll az, hogy a kritikusnak, a ki használni akar az irodalomnak, nem szabad sem a gyűlöletnek, sem a lenézésnek hangot adnia, kétszeresen áll ez az Akadémiára, mint kritikai fórumra nézve. A tekintély nemcsak jogokkal jár, a tekintély kötelez is. Az Akadémiára saját tekintélye bizonyos köteleességeket ró a kritika terén is. Elfogulatlan, de egyúttal kérlelhetlen igazságkeresés mellett előkelő higgadság és választékos forma tüntesse ki bírálói szerepét. Hogy vele szemben gyakran nem gyakorolják ezeket az erényeket, az nem menti föl e köteleesség alól. Magunknak, nem ellenfeleinknek tartozunk azzal, hogy nagyobb kimélettel legyünk irántuk, mint a minőt tőlünk talán megérdemelnének.

Egy másik szempont, a melyre növekvő gondot kell fordítanunk, az Akadémia kiadványainak formai, stílári tökélye. E tekintetben megalkuvást nem szabad ismernünk; itt is példát kell adnunk és irányt jelölnünk. Kifejtettem már egy ízben, négy év előtt tartott elnöki beszédemben, de nálunk nem hangsúlyozhatjuk elégszer, mily téves az a hit, mintha a tudomány méltósága és komolysága szenvedne sérelmet, mihelyt szélesebb körökre nézve érthetővé és élvezhetővé válik; mintha az olvasótól meg lehetne kívánni, hogy megszenvedjen azért, a mit tőlünk tanul; vagy mintha a tudós föladata csak a fölkatatott vagy összegyűjtött ismeretanyag legnyersebb formában való föltalalásáig terjedne s minden gondosabb földolgozástól fölmentettnek tekinthetné magát. Újra és újra hangsúlyoznunk kell, hogy a jó irodalmi stíl a tudomány udvariassága, mely méltóságának sérelme nélkül szerez neki barátokat, s mely a legkomolyabb problémákkal is annál inkább összefér, mert a tudományos stíl a maga igazi szépségeit épen a tárgyba való

elmélyedéstől kapja s a legexactabb tudományszakok művelése sem zárja ki a fölfogás bizonyos emelkedettségét és az előadás szépségét.

Végül Akadémiánk adott helyzetében arra is kell különösen törekednünk, hogy benne a testületi szellemet erősebben meggyökereztessek; a legneveltségesebb vád, a mely bennünket érhet, a klikkszerű elzárkózás vádja, holott az Akadémia tagjainak nagy részét, fájdalom, majdnem semmi valódi, érezhető kötelék sem csatolja egymáshoz és az Akadémiához s így inkább azt lehet mondani, hogy egymástól és az Akadémiától, mintsem hogy a külvilágtól zárkóznak el.

Sajátságos jelenség, hogy akármennyit ócsárolják intézetünket, sok ember óhajtja s majdnem mindenki megtiszteltetésnek tekinti bejutását, de a mint egyszer e czél el van érve, fájdalom, sokan tekintik magukat az őket keblébe fogadó Akadémiával szemben úgyszólván minden kötelességtől föloldozottaknak. Sem a sajtóban, sem a gyülekezetekben az Akadémiának sok tagja között védője nem szokott akadni; kevesen érdeklődnek valóban ügyei és teendői iránt, kevesen tekintik nevét, becsületét, hírnevét, javát a maguk dolgának. Lehet, hogy dolgaink nem minden részökben mennek úgy, a hogy' menniök kellene, de e miatt panaszt emelni legkevésbé azok jogosultak, kik az őket megillető befolyás gyakorlására még csak kísérletet sem tesznek.

Ha azt kívánjuk, hogy a nemzetnek nemcsak egyes, mélyenlátó jelesei, hanem egész egyeteme érdeklődjék az Akadémia iránt és figyeljen reá, mindenekelőtt maguknak az Akadémia tagjainak kell kivétel nélkül érdeklődésük és munkásságuk jeleivel az Akadémia emelkedéséhez hozzájárulniok.

Hogy ezt jövőben mindinkább sikerülni fog elérnünk, ennek örvendetes reményében nyitom meg az Akadémia 71-ik közlését.

BERZEVICZY ALBERT.

KORHATÁSOK PETŐFI KÖLTÉSZETÉBEN.*

Nem hosszú értekezésem főgondolata, hogy Petőfi költészetére kényszerítő erővel hatottak korának eszmeáramlatai. Olyan a költészete, mint az érett gyümölcs a kornak fáján: természetes fejlemény, mely elő volt készítve és melynek mint szükségszerű okozatnak be kellett következnie.

Petőfi talán a világirodalom legmeglepőbb szellemi tüneménye. Abban az életkorban, melyben más költők ki kezdenek bontakozni ifjúkori kísérleteikből, 26-odik évében meghal, miután a magyar irodalmat új irányba terelte és a költészet legmagasabb csúcsát elérte.

Petőfi költészetéről az imént azt mondtam, hogy meglepő tünemény. Igenis, meglepő mint valamely nagy és szokatlan természeti tünemény, mint az északi fény vagy egy óriás vulkanikus kitörés. Úgy mint a természettudomány megfejti ezen természeti jelenségek okát, úgy keressük az irodalomtörténetben azon okokat, melyek Petőfi irányát, tehetségének útját megmagyarázzák. Fel akarjuk fejteni Petőfi költészetének okát. Hogyan? Petőfi költészetének, pld. a *János Vitéz*-nek, vagy — talán legszebb lyrai költeményét említsem — a *Szeptember végén* cz. költeménynek vannak okai, akár egy fizikai tüneménynek?

Igenis, az irodalmi tüneményeknek is vannak pontosan meghatározható okai; úgy, mint a fizikai jelenségek a természeti erőktől függnék, úgy függnék az irodalmiak az eszme-erőktől. Bennünket folyton környékez a természeti erők működése. Ha pld. felmegyünk a Gellért-hegyre, magunk

* Felolvasta a Kisfaludy-Társaság ezidei nagy-gyűlésén a szerző.

alatt látjuk hömpölyögni a Duna sárgás, fejedelmi árját: az óriás folyam e vidéken ömlik évezredek, tán százezredek óta. Ez a nehézkedési erő műve, melynek ismét világegyetemi hatását látom, ha éjjel égre tekintek: ott kerengenek örökön örökké, változatlan, ijesztő és fenséges némaságukban az égi testek. Ha vihar vonul el a hegy felett, akkor mintegy fékeveszetten látom a természeti erőket: a hangot a mennydörgésben, a villamosságot és a fényt a villámban.

De nemcsak ilyen természeti erők vesznek körül, nemcsak ezek hatását érezzük folyton-folyvást, hanem szellemi erők is, melyekkel folyton találkozunk, melyek mindenkor hatnak reánk és ellentállhatlan hatalommal irányítják életünket. Irányítják most és irányították a múltban is, a mit külső megjelenésekben is meg lehet figyelni. Ha ugyancsak a Gellért-hegyről letekintett valaki ezelőtt vagy 700 évvel, csudálatos, különös látvány tárult szeme elé. Egyszerre idegen óriás néptömeg özönlik a Duna partján Aquincumnak akkor még jobban fenmaradt romjai közül a budai várhegy felé. Lovagok, fényes páncélos ingben, esótáros lovakon; fejedelmek büszke kísérettel; szerzetesek csuhában öszvéren vagy számaron ülve, gyalogos katonák, felfegyverzett parasztok, sőt tarka gyermekcsoportok. Honnan jön-e különös had? Messziről! Hová megy? Messzire! Maguk sem tudják pontosan. Idegen világba mennek, más világ-részbe, pálmás, olajfás vidékekre, a szent-sírt akarják felszabadítani, élükön a középkori mondak majdani főalakja, Barbarossa Frigyes. Mi irányítja ezt az iszonyatos emberforgatagot? Mi hajtja biztos hazájukból a sivatag és a távol világrész halálos rejtelméi felé? Az eszme, a hit, a szent sír eszménye ad nekik erőt.

És ha a mi napjainkban letekintünk a Gellért-hegyről az immár kereskedelmi és iparos fővárosra, ismét láthatunk bizonyos alkalommal utczáin embertömegeket hömpölyögni, mint valami áradatot: véghetetlennek látszó sort, embert ember mögött egy irányba tartva, demonstrálva körmenettel az új hatalmas eszme, a socialismus érdekében. Minden korban, mindig, mindenütt látjuk az eszméket, mint hatal-

mas erőt irányítani és hajtani az embereket, látjuk az eszme-erőt párhuzamosan működni a természeti erőkkal.

Úgy mint a történeti eszmék, úgy hatnak az irodalmi eszmék is, mint egy ellenállhatatlan mágneses áramlat, mely az agyvelőnkön át hat reánk és tova vonz. Petőfire is mintegy kényszerítő erővel hatottak korának eszméi, a melyek akkor hazánkban és Európában működtek. Tudományos szempontból nagy hiba volna Petőfit vagy bármely más irodalmi jelenséget elszigetelve tekinteni. A nagy magyar irodalmi jelenségek, úgy mint minden európai irodalmi jelenség, egy-egy nagy irodalmi mozgalomnak hullámgyűrűi, melyek országokon, államokon, földrészeken át vonják körüket. Minden modern irodalmi műnek megvan hazai vonatkozásain kívül (közvetve vagy közvetlenül) európai kapcsolata. Kármánnak *Fánni*-ját pld. ép oly kevésbé lehet tudományosan megérteni Goethe *Werther*-je nélkül, mint a hogy' Werthert nem lehet tudományosan megérteni Rousseau *Uj Heloise* és Richardson regényei nélkül. A sentimentalis regény divatja mint egy hullám átesap egész Európán és elragadja Kármánt, a *Fanni hagyományai* szerzőjét is.

Minő hullámok emelték Petőfit?

Két nagy hullám.

Az első hullám a negyvenes évek nagy nemzeti lelkesedése, mely később a szabadságharcban exaltatióvá fokozódik.

A másik hullám az ekkor uralkodó demokratikus szellemé, mely szintén nőttön-nő és egész Európában magával sodorja a költőket.

E két hullám találkozott a 40-es években, ezek emelték és irányították Petőfit. Ezek az eszme-erők uralkodtak az egész korszakon, ezek idézték elő a magyar irodalom fénykorát.

I.

Az első körülmény, az első ok, mely (a mint említettem) Petőfi költészetét magyarázza, annak a nagy evolúciónak, annak a nagy átalakulásnak érzete, melyen Magyarország akkor átment. Ez az érzet, ennek a nagy időnek

tudata megvolt homályosan a nagy tömegben, világosabban a vezető férfiakban. A régi feudális Magyarországnak átalakulása modern nemzeti állammá, talán a legfontosabb változás a magyar történetben a mohácsi vész óta. Valami izgatottság, valami tavaszi hangulat rezeg akkor az emberekben, mely ép úgy nyilatkozik a politikai életben, mint az irodalomban. Ezt az új, szokatlan pezsdülését a magyar társadalomnak, a közvéleménynek új mediumai, a napilapok mindinkább terjesztik és még fokozzák. Általában ezek az évek, a Petőfi évei, a lelkesedésnek, az izgalomnak, a nagy reményeknek és nagy aggodalmaknak évei. Ez az izgalom, ez a lelkesedés ad szárnyat a Petőfi költészetének is. A nagy kor hangulata magyarazza a nagy költőt.

A kor jelentőségét még emelik a kor lángelmű férfiai. Mintha a természet összeszedte volna minden erejét, hogy erre a páratlan korszakra koncentrálja a magyarság legnagyobb géniusait. Tán szabad e részben egy képzelt példával élnem, hogy kimutassam a lángelmű férfiak azon szerencsés torlódását, melyet e dicső korszakban találunk. Ha akkor olyan kifejlődött társadalmi életünk lett volna, mint Párizsban volt, pld. 1846-ban egy szalon-estélyre meg lehetett volna hívni a legnagyobb lángelméket, melyekkel Magyarország történeti folyamatában valaha rendelkezett, egy helyre lehetett volna gyűjteni azokat a férfiakat, kik még évezredek múlva is Magyarország büszkesége és gyönyöre lesznek. A terem közepén, a zongora előtt ülve képzelem a szív háborgatóját, a bánat altatóját, mint Vörösmarty nevezni Lisztet, a legnagyobb magyar zenészt, ki ebben az időben egész Európát hypnotisálta. Hallgatói közt ott ülhetett volna, a ki őt annyira szerette hallgatni, Vörösmarty, a szenvedélyét elfojtó, kissé szófukar Vörösmarty. És a szenvedélyét elfojtó Vörösmarty mellett állhatott volna az a férfi, a ki a világon legkevésbé tudta elfojtani szenvedélyét és kinek nagysága ép abban van, hogy nem tudta elfojtani, mellette állhatott volna villogó, vad, büszke szemmel Petőfi. És a legislegnagyobb magyar költők oldalán ott ülhetett volna a harmadik is, a szemlélő, mély üregben ülő szemével az egész jelenetet mohón felszívó Arany János.

Oda szabad képzelnem a költők csoportjába a fiatal Tompát, oda összefont karokkal állva (kedvencz testtartása) báró Eötvös Józsefet, ki most fejezte be a *Falu jegyzőjé-t*, a még csak a tulajdon életének tragédiáját élő Madáchot; odaképelem vendégnek a legnagyobb magyar regényírókat, a fiatal Kemény Zsigmondot és Jókai Mórt, ki melől nem volna szabad hiányoznia a Jókait sikeresen bosszantó Gyulai Pálnak, a leendő legnagyobb magyar kritikusként sem. Félrevonulva a terem egyik zugában ül két különös alak: egy hosszúhajú ősz, divatját mult megviselt ruhában és fia, kinek zavart szeméből az örütség és a genialitás szomorú egyesülésben tekint reánk: a két Bólyai, a legnagyobb magyar matematikusok. Örülnek tekinteni majd a háládatlan és elfogult világ a fényes terem egy másik vendégét is: a legnagyobb magyar orvost, Semmelweist is, ki pedig mint az emberiség egyik jötevője ép akkor fedezi fel az aseptiát. És a legnagyobb magyar remekírók mellett ott látom reconstruáló képzeletemben Liszt hallgatói közt a legnagyobb magyar államférfiakat. Ott látom a csoport közepén azt a vendéget, kinek már külsőségei is elragadók: megjelenése, szeme; — hangja pedig olyan, mint valami harangé és áhitattal hallgatja majdan az egész Magyarország: Kossuth Lajost.

A józanság nyugodt lángelméje, a kibékítő Deák szomszédságában nyugtalankodik a világ legizgatottabb és legidegebb embere, sűrű szemöldökeit folyton fel és alá rándozgató: Széchenyi István. Ott van az a nagyjövőjű fiatal fűrtös hajú gróf is, ki most Széchenyinek, a legnagyobb magyarnak barátja és majdan barátja a legnagyobb németnek, Bismarcknak: ott van Andrássy Gyula is. És végül oda tudom képzelni még ebbe az érdekes társaságba azt a pályakezdő tüzerőt is, kinek nevéhez a közvélemény évtizedeken át a legnagyobb átkot fűzi, ámbár talán ő vívta ki Hunyadi János óta a legnagyobb magyar győzelmeket és máig túléli e társaság minden tagját. És talán még meghívhatták volna ebbe a körbe Németországból Lenaut is, Janus Pannonius óta a leggenialisabb magyart, a ki idegen nyelven írt költői műveket, ha szellemi éj még

nem környékezi. Szellemi éj, mely őt (irtózatossá kegyetlen sors!) oda tereli ugyanabba az intézetbe, a hová majd a lángelmű államférfi Széchenyi és a nagy, nem eléggé méltatott tudós Semmelweis is kerül: Döblingbe.

E képzelt találkozást csak mint bizonyosságát hozom fel annak, hogy e nagy kort, mely a költőt tüzelte és ihlette, mily nagy és sok tehetőség alkotta.

A költő, különösen az oly fogékony költő, mint Petőfi, ebben az izgatott korban a magyar láthatár minden pontjáról elektromos ütésekkel kap. Ebben a korszakban alakul ki közéletünk, a közvélemény mindinkább nagyhatalommá lesz. Midőn a XVIII. század vége felé Martinovicsokat kivégezték a Vérmezőn, akkor sokan érezték ennek az eseménynek jelentőségét, de a közvéleménynek még nem volt szervezete; kiki magába fojtotta érzelmét. Nem is a nagy francia forradalom volt mi reánk a fontos, az ébresztő, hanem a párizsi júliusi forradalom. A nagy francia forradalom után egy-két évtizeddel a magyar nemesség még mindig azt hitte, hogy az akkori társadalmi rend, a jobbság, a rendi állam, a latin mint hivatalos nyelv továbbra is változatlanul fenn fog maradni. A júliusi forradalom után már szervezkedik a közvélemény, a sajtó napról-napra fontosabbá válik, a nagy nemzeti érzések közösek és egyik ember fokozza a másiknak érzelmeit azzal, hogy kimondja. A közvéleménynek ereje új erőt ad a költőnek is, kit immár, mint zugó tenger, a közérzelmek egész árja vesz körül.

Nem volt korszaka a magyar történetnek, a mely anyyira vezető eszmék szolgálatában állott volna, mint a negyvenes évek. A nagy eszmei harcoknak tüze hevíti ezután a költőket, hevíti első sorban az anyyira izgékony Petőfit. A korszak végén megtörténik azután a szép csuda: minden külső erőszak nélkül, csupán az áldásos eszmék meggyőző erejénél fogva diadalra jut a közös teherviselés eszméje.

De más nagy czélok is lelkesítik ezt a kort. A magyar nyelv még nem volt állami nyelv. Az országgyűlés 1843—4-ben kimondja végre, a mit anyyi nemes elme óhajtott és nem tudott megérni, kimondja, hogy a hivatalos nyelv a magyar. Mennyi harcba került ez, mennyi ellentétet kellett

legyözni, hisz még nem sokkal azelőtt kijelentette a pesti egyetem bölcsészeti facultása: a magyar nyelv alkalmatlan arra, hogy rajta tudományokat tanítsunk. 1845-ben az orvosi kar minden előadását már magyar nyelven tartja. Mindenfelé fontos kezdeményezések! A centralisták át akarják alakítani a régi rendi Magyarországot modern állammá, felelős kormányval és parlamenttel. Mily nagy czélok és mily küzdelmek! Erdély még különszakadt Magyarországtól, a mi annyira elkésérette Kölcseyt: a hazafiak érezték az egyetértés égető szükségét és megtörténik e korszakban a visszakapcsolás, az annyira óhajtott és várt unio. *

A negyvenes évek egy közös vonása egész Európában az anyagi érdekek felkarolása. Nálunk is ekkor foglalkoznak eddig szokatlan hévvel különösen Kossuth buzdítására a vámkérdéssel. Magyarországot csak akkor lehet — így gondolják — államilag függetlenné tenni, ha anyagilag is lehetőleg független Ausztriától. Kossuth izgatására létesül a Védegylet, az első izgalmas és rendszeres kísérlet magyar ipar teremtésére, melynek óriási fontosságát e korszak immár átlátja. ** Az izgalomnak egy más forrása ez időben a megyei adminisztrátorok ellen való harcz, kiket a reactiós kormány küldött a szabad érzelmű megyék leigázására. Egyáltalán lelkesek és küzdelmesek voltak az idők: küzdeni kellett, mint legveszedelmesebb ellenséggel, Metternich alattomos absolutismusa ellen. És küzdeni kellett a lélekölő

* Kölcsey még halála évében, 1838-ban, kétségbeesve az unio meghiúsulása miatt erdélyi származású édes anyja szellemét szólítja meg egy költeményében: «Szép Erdély barna fürtű leánya: hű anyám, tekints az égi laktól még egyszer reám. Im elhagyott hazádon pusztulat átka leng: *Erdély ledőlt*, s fölötte fiad keserve zeng».

** A védegylet keltette lelkesedés még a zenedarabok czímében is mutatkozik. 1844-ben jelent meg (a Petőfitől oly szépen megénekelt) Rózsavölgyitől: *Iparvédő. Népies magyar* és Bartay Edétől: *Védegyleti Körmagyar* című zenemű. — Volt különben Vahot Imrénének egy védegyleti tendenciával irt vigjátéka, *Védegylet*, melyet 1845-ben Kolozsvárt elő is adtak. Jellemző a kor lelkes hangulatára, hogy midőn 1844-ben Vörösmarty névünnepeén baráti ebédet adott, Kossuth egyszerre felpattant és lelkesítő beszédet mondott a védegyletről.

censura ellen, mely annak idején megbénította a magyar *Bánk bán* szerzőjét, Katona Józsefet Pesten és mely ugyanakkor megbénította a német *Bánk bán* szerzőjét, Grillparzert, Bécsben. Ennek a kornak haragját és felháborodását örök időre kifejezi Petőfi, de kifejezi egy szép költemény is, melyet magyar ember írt, de nem magyarul, hanem németül, Lenau *Bucsúja*, melyet akkor szerzett, midőn Amerikába ment, oda, a hová méla bújában Kölcey is ki akart vándorolni. «Utoljára üdvözöllek hazám, — írja Lenau — a mely a zsarnok lábánál heversz és némán engedelmeskedel az ő intésének. Igenis, ebben az országban alhatik a gyermek anyja karjában, a kis fiú játszhatik, az ifjú megtalálja kedvesét, de a férfi *nem* találja meg azt, a mit óhajt, nem találja meg a szabadságot. Azért ó hajó, repülj úgy, mint a felhő az égen, oda Amerikába, a hol a szabadság isteni lángja lobog. Új világ, szabad világ, a te partjaidon a zsarnok hatalma megtörik, üdvözöllek új hazám!»

A harag, a hazafiúi felháborodás ereje mutatja a hazafiúi lelkesedésnek magas fokát. Egy jeles magyar publicista ezt mondja: «A mai emberöltő el sem képzelheti azt a halálraszánt lelkesedést, a mely a 48-as nemzedéket áthatotta.» Ez a lelkesedés külsőségekben is nyilvánkozott: a juratus-élet egyre élénkül és demonstráló fáklásmenetekben nyilvánkozik; 1845-ben még a vak Wesselényit is fáklásmenettel tisztelik meg. «Megható volt — mondja egy szemtanu — a világtól megfosztott nagy hazafit ily nagy fény közepett látni.» Ugyanez évben a még csak 22 éves Petőfit fáklásmenettel lepik meg Kun-Szt.-Miklóson. A lelkesedés e korában a magyar viselet ismét divatba jő, a férfiak az utcán köznapon is kardot viselnek.* Az általá-

* Az 1844-ben decz. 8. rendezett védegyeleti bál meghívója felkéri a vendégeket, hogy «nemzeti szabású öltönyben» jelenjenek meg. A bál védnökei mágnásnők voltak. Ugyanez évben látni először magyar fejkötőket a színházi páholyokban. — 1848 márcziusban az írók és művészek közül sokan vöröstollas kalapot hordtak, rajta e bádoglemezes felirat: *Jogot a népnek*. Oldalukon kard, mellükön széles nemzeti szalag volt. — Győrött — olvasom Szinnyei J. emlékiratában — kardot viselt, a ki tehetette, sőt még puskával is jártak az emberek.

nos izgatottság elragadja a nőket is, kik immár politikai színezetű beszédeket mondanak, a mi eddig szokatlan volt. Midőn például Kossuth társaival 1848 április 14-én este hajón ágyódörgés közt a tiszteletére kivilágított fővárosba érkezett, Sümeginé egy női deputatio élén beszéddel üdvözlí. «Fogadjátok — mondja többek közt — a nép háláját együtt a mienkkel, mert hazánk most felviruland.» * Minden gondolkodó szellem Magyarországon érzi, hogy hazája korszakalkotó válság előtt áll. Ez a fenkölt rezgő hangulat, ez a közmámor nyilatkozik Petőfi költészetében.

Annak a kimutatására, hogy milyen nagy volt e korszak végén az exaltatio, mily lobbót tudott vetni a végletes hazafiúi szenvedély — egy jellemző példát akarok idézni, néhány sort, de nem egy korabeli költő himnusaiból, hanem egy oly falragasz szövegéből, mely 1848 szeptember havában a főváros utczasarkain volt olvasható.

Fegyverre szólítja a magyar népet. Aztán szószerint ezt mondja:

«Keljen föl tömegben a magyar nép; ez megmenti magát és megmenti ez árva hazát.

De ha fel nem kél, ha saját életét, vagyonát, hazáját gyáván feladja: úgy én, ki a népért küzdöttem egész életemben, mielőtt hazám elveszése felett szívem megszakadna, egy átkot mondok, egy rettenetést, melynek minden szava teljesedni fog:

A magyarnak neve e földön annyit fog tenni, mint a szégyen és gyalázat neve;

a magyar nép megfertőzteti ősei szent emlékét és isten büntetésül azt fogja rá mondani: «veszsz, — bánom, hogy teremtettelek»;

az isten el fogja e népet átkozni, hogy a levegő mérreggé váljék, mikor beszívja; hogy a forrásvíz bűzhödjék meg, midőn ajkához viszi; hogy bujdossék hontalanul a föld hátán; hiában kérje az alamizsna száraz kenyerét; meg fogja őt isten átkozni és alamizsna helyett arczul csa-

* Pozsonyban már előbb a nádor előtt Kossuthné szónokolt. A női küldöttségben — írja a tudósító — jobbagynők is résztvettek.

pandja őt az idegen faj, és leszen saját hazájában egy vándor koldus, kit, mint a gazdátlan ebet, büntetlenül verend agyon bármily gazember; — az ebeket fogják reá uszítani, s olyanná leszen, mint a belpoklos, a kit minden ember kerül. Hiában imádkozandik istenhez! neki a vallás nem ad vigasztalást. Isten, kinek teremtését gyávasága által meggyalázta, nem bocsátja meg bűneit sem ezen a világon, sem a másikon; a leány, kihez szemét felemelendi, seprővel hajtja el a küszöbről, mint a rühes állatot; neje utálattal köp gyáva szemei közé, gyermekének első szava az lesz: hogy atyját megátkozza; és holt teste hever eltemetetlenül, míg a vad-állatok s az ég madarai megemésztendik».

E felhívást, melyben a korszak izzó exaltatiója mély bibliai pathossal egyesül — Kossuth Lajos szerezte.

Ha ilyen nagy az exaltatio az államférfiakban, elképzelhetjük a költőket!

A föld alatt találnak a geologusok magyar talajban maradványokat, exotikus állatok csontjait, megkövesedett pálmatorzszeket. Ebből kiviláglik, hogy az ősidőkben, itt a Kárpátok tövében is, tropikus klíma uralkodott, melynek megvolt a maga délszaki flórája és faunája. Ilyen forró szellemi klímára enged következtetnünk ez a falragasz, melyet idéztem.

A nagy ihlet eme kora ihlette Petőfit is.

A közszellemnek ez a villamos feszültsége azonban nem pusztán Magyarországon volt meg, hanem egész Európában. A korszak vége felé nemcsak Pesten, hanem még előbb: Párisban, Bécsben, Berlinben, Milanóban tör ki a forradalom. Az irodalom, mint valami földrengés-jelző, mint valami seismograph, előre jelezte a még távol földrengést. Ezen fel-felpezsdülő európai forradalmi közhangulatnak megfelelően egész Európában hasonló vonásokat találunk a költészetben minden népnél. Ez a kor, a negyvenes évek ideje mindenütt a politikai és hazafias költészet virágkora. Európszerte uralkodik ez a lyrai műfaj, a melyben Petőfi remekeit írta. Petőfit irodalomtörténetileg csak úgy lehet valóban megérteni, ha ebbe az általánosan uralkodó költői áramlatba belehelyezzük.

Ugy, mint a magyar, a többi nép költői is a politikai szabadságot tekintik ekkor eszményüknek. Első sorban az angolok. Senki sem volt oly nagy hatással a XIX. század első felében a szellemekre, mint Byron, ki a görög szabadságharcz alkalmával Görögországban halt meg. Byron mellett az angol Shelley, kit Petőfi szintén szeretett és fordított, volt a szabadság rajongó, szenvedélyes költője. E két nagy költő mintegy divatba hozta Európában a politikai költészetet.

Felvirágzik a politikai költészet Olaszországban is, a hol Petőfi kortársa, Giusti ekkor írja híres politikai satyráit, míg az olasz hazafias lyra két más képviselője, Alessandro Poërio és Godeffredo Mamelo, úgy mint Petőfi, az 1848/49-iki szabadságháborúban az osztrák uralom ellen harczolva, csata-téren halt meg.

Franciaországban nagy politikai események kísérője és előkészítője az ekkor felviruló politikai költészet. Ekkor terjednek el Béranger dalai, kit Petőfi a legnagyobb élő költőnek tartott és kit Párisban hódolattal meg akart látogatni. A szabadság bálványozása, a politikai maradiság gúnyolása, a visszatérő végsorok (a refrain) kedvelése Petőfi költészetében nem kis mértékben Béranger példájára vezethető vissza.

A politikai költészet magával ragadja a fenség költőjét, Lamartine-t is, ki később a februári forradalom vezére lett és egyik híres költeményében hirdeti: «Itt az óra a még megmaradt fegyverrel küzdeni, a véres rostrumra fellépni és legalább szóval és taglejtéssel megvédeni Rómát, az isteneket és a szabadságot».

Nálunk, Magyarországon még Petőfi előtt írtak a reactio ellen fordulva szabadságdicsőítő költeményeket német nyelven Lenau és Beck Károly, kik a magyar pusztá költészetére nézve is némileg Petőfi elődei. Különösen virágzik a politikai lyra Németországban, a mint hogy Németország egyáltalán a XIX. században a lyrának országa. Goethének, a legnagyobb német lyrikusnak még nincs hazafias vagy politikai költeménye, de most már — Petőfi idejében — a német költők és æsthetikusok új iskolája hirdeti, hogy a költészet a nemzeti élettel szoros kapcsolatban legyen, társadalmi meg politikai eszmék szolgálatában áll-

jon. Ez az elv, valamint a német politikai költészet felvirágzása kapcsolatos a politikai élet élénkülésével, mely a juliusi forradalom után egész Európában mutatkozik. A németek legfontosabb politikai költeményei ez időből valók. A negyvenes években keletkezik a híres német nemzeti dal, a *Wacht am Rhein*, melyet később a nagy francia háborúban annyit énekeltek a németek. A németek másik nemzeti dala, Beckernek *Rajnai éneke* (A szabad német Rajna — mondja a francziáknak — sohasem lesz a tiétek!) szintén ennek az időnek szerzeménye. A politikai költészet e virágkorában a szerelem költője, Alfred de Musset, szintén politikai költeményre ragadtatja magát és gúnyos versben felel Becker német nemzeti dalára: «A német szabad Rajna a miénk volt, hisz a mi poharunkból ittuk!»

A német Freiligrath, ki eladdig exotikus költeményekben jeleskedett, a melyekben például a sivatag állatéletét, a zsiráfot vadászó oroszánt festette, most, a politikai izgalom ezen korában, úgy, mint a nagy zeneköltő, Wagner Richárd, szenvedélyes lázító költeményeket ír. Ebben az időben Herwegh politikai költeményeit szerették a németek leginkább. Herweghet, a ki azután később, épp úgy, mint Wagner Richárd, tényleg részt is vett a német forradalomban. A legszellemesebb politikai költeményeket azonban Heine írta, ki minden gúnya és frivolitása mellett is legszebb költeményei egyikében a magyar szabadságháborút dicsőíti. Világos után ezt írja Heine: «Elesett a szabadság utolsó erőssége, Magyarország elvész; ha a magyar nevet hallok, német mellényemet szűknek érzem, tenger zúg alatta, a trombiták harsogása üdvözl!» A régi Nibelungok — körülbelül így folytatja Heine — itt a Duna partján. Esztergom vagy Ó-Buda mellett egytől-egyig hősi halállal elvesztek. Ilyen a magyarok sorsa is.

Ausztriában is felbuzdulnak a kissé elmaradt szellemek, ezek az élvező phæakok, mint egy költő őket nevezi. A nagyszámú osztrák politikai költők legjelesbike, Auersperg gróf (Anastasius Grün), úgy, mint a magyarok szintén, Metternich reakciója ellen küzd.

Ezen dús költői vegetatióból való a Petőfi költészete is.

II.

A második hullám, a mely egész Európát átjárta és a korabeli költészetet s így a Petőfiét is magával emelte, a demokratikus szellemé. Ennek a szellemnek varázsa akkor még sokkal nagyobb volt, mint ma, mivel új volt. Ez az elv kezdi a 40-es években mindinkább gyorsan növekedő erővel a magyar politikát irányítani, ez vezérel az irodalomban is. Nálunk e nagy központi kérdése a politikának, a melyet e korszak uralt, a jobbágyok teljes felszabadítása. Ez átalakítja az irodalmat is. A társadalom alsóbb rétegeit, a nyomorultakat, szegényeket emberi méltóságra emelni — ez lett az európai irodalomnak is nemes eszménye. Az irodalom a demokratikus tendenciától segítve Európszerte kezd a paraszttal és proletárokkal foglalkozni. Georges Sand Franciaországban, Auerbach Németországban felfedezik a parasztot a költészet számára, a sokat olvasott Eugène Sue, ki Petőfire is hatott, valamint később Victor Hugo *A nyomorultak* című regényében, a proletárok és a csavargók életét festi. Petőfi azután ezt az irányt a *Hóhér kötele* című regényében még túlozza és a szegénységnek, a nyomornak, a munkátlanságnak valóságos cultusát hirdeti.

De még egy más korabeli körülmény is hozzájárult, hogy Petőfinek erős demokratikus meggyőződését fokozza. Ebben az időben a történetírás különös érdeklődéssel foglalkozott a nagy francia forradalom történetével: ekkor jelentek meg Thiers, Michelet, Louis Blanc művei, melyet a közönség mohón olvasott. Mignet híres munkáját *A francia forradalom*-ról ugyan már előbb írta, de épp ekkor, a 40-es években fordítják le magyarra és németre. Petőfi is sokat foglalkozott ezzel a világrendítő katasztrófával; «a forradalom története az én bibliám» — mint ő mondja. Az ekkor megjelent forradalmi történetek közül különösen egy mű volt, melyet ő bálványozott és melynek pathosa átment költészetébe is. Ez Lamartine könyve: *A Girondiak története*. Ez a mű, mely a francia forradalom eseményeit némi egyoldalúsággal költői fénybe vonja és azt, a mi nagylelkű, önfeláldozó volt a forradalomban, elragadó módon

állítja elénk, megjelenésekor mindenütt roppant feltűnést keltett. Talán nem volt Európában ember, a ki ezt a munkát jobban szerette volna, mint Petőfi és talán nem volt Európában ember, ki jobban gyűlölte volna, mint Széchenyi. Széchenyi különben egy alkalommal, midőn az aldunai hajózást vizsgálta, találkozott az annyira gyűlölt és annyira imádott Lamartine-nal: egy zimonyi korcsmában akkor együtt volt Európának két legellentétebb államférfia.*

Szóval: nem volt még korszak, mely politikailag annyira izgatott lett volna, mint a Petőfi korszaka. Ezt az izgalmat, a demokratikus eszmények cultusát viszi át Petőfi a költészetbe is. «Ha a nép uralkodni fog a költészetben — írja Aranynek — közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék s ez a század föladata.»

Petőfi költészetének irányítására véglegesen döntő befolyással még egy más körülmény volt, talán a leglényesebb: az, hogy a magyar irodalomban már Petőfi előtt évtizedek óta egy folyton fejlődő, nőttön-növő, mindinkább erősödő tendentia mutatkozott a népies felé. Ennek a tendentiának örököse Petőfi. Ez az irodalmi népies irány azután hozzájárult a kor politikai tendenciájához és még fokozta. A talaj már elő volt készítve Petőfi számára, megvolt a napfény, megvolt a fa, nem kell csodálkoznunk, hogy gyümölcsözött. Ez a gyümölcs már egy félszázad óta lassan-lassan érett. Petőfi a népdal tanítványa, ő művészi sphaerába emelte a népdalt. Csakhogy ez neki nem csupán

* Bei dem Dichter Lamartine gewesen, mit dem sein englisches Weib nicht zu passen scheint» (nem jól fér meg) — írja Széchenyi naplójában Zimonyban. (*M. Tud. Akadémia kéziratai.*) E magyar útvjáról megemlékezett Lamartine később is, midőn a magyarok küldöttsége 1848 márcziusban mint a francia köztársaság fejét üdvözölte. «Ha Franciaországnak szüksége volna — így szólt Lamartine szép beszédében a magyar küldöttségnek — hogy értesítsék azon erényekről, vitézségről, a szabadság és testvériség szelleméről, mely az önök nemzetét lelkesíti, akkor szerencsés lehetnék erről magam tanuskodhatni. Én beutaztam az önök hazáját és tanuja voltam egy nagy nemzet pásztori és egyszersmind hősi erényeinek, melyek bár más nagy szövetségi egységbe léptek, mitsem veszítettek ősi nemes nemzeti jellegükből.»

egyéni műve: ő csak egyik, végső láncszeme egy hosszabb fejlődésnek. A népies irány akkor már — mint mondani szokás — a levegőben volt, csak nagy költői geniusnak kellett jönnie, hogy művészi tökéletességre fokozza.

A népköltészetnek cultusa, a népdal fokozatos megbecsülése azonban nemcsak magyar irodalmi jelenség, hanem európai, — hogy előbb használt népies kifejezésemmel éljek, — európai hullám, mely átsap az egész újkori irodalmon és melynek kiindulói gyűrűje Angliában van.

A XVIII. század közepe táján gyűjti össze Percy püspök az angol és skót népköltészet termékeit. Csodálatos hatású mű! E gyűjtemény inspirálta Németországban Herdert, Goethét, Schillert, Bürgert és később a romantikus költőket, ez a mű ihlette Aranyt is balladáinak megírásánál. Herder lett a népköltészet nagy hirdetője. Herder hatásának köszöni a német irodalom, hogy Goethe a népdalból ifjította meg a német lyrát.

A XVIII. század második felében tehát a nyugati irodalmak a népdal felé voltak irányítva. E hatás csakhamar mutatkozik nálunk is. Percy és Herder első elméleti tanítványa Révai, ki a népdalokban — mint ő mondja — «a természeti indulatokat gyönyörködve csodálta» és ezért gyűjtötte is a népdalokat. Az első, ki nálunk a népdalt tudatosan, elméleti meggyőződésből kiindulva utánozta, a XVIII. század végén Pálóczi Horváth Ádám volt. A *Sári rózsán hovámégy, állj meg csak egy szóra* kezdetű költeménye, bármily erőszakolt még a népiessége, e részben korszakalkotó, mert az első tudatos népdal-utánczat. A magyar népdal már előbb is befolyt a műköltészetre, de most æsthetikai elvtől vezérelve rendszeresen kezdik utánozni. A népdal cultusának terjesztésére nézve a legfontosabb férfi a magyar irodalomban Vitkovics Mihály, ki gyűjtött és fordított szerb népdalokat és 1821-ben kiadta magyar népdal-utánczatait. Vitkovics hatása alatt állnak, kik ez időben a népdal fontosságáról írtak: Toldy és Bajza. Vitkovics nyomán (miután már Csokonai is írt népdalszerű költeményeket) ver gyökeret a magyar irodalomban az az eszme, hogy a magyar költészetnek a népdalt át kell alakítania és meg kell neme-

sítenie. De hogyan? Ez a nagy problema, mely sokféle tapogatódzásra ad alkalmat; majdnem minden magyar költő megpróbálkozik vele, így például, hogy csak a leghíresebbeket említsem, Kisfaludy Károly a *A rákosi szántóban*, Vörösmarty *A puszta csárdájában*. Kölcsey pedig a Csokonai-féle költeményeket destillálja az ő elvont lyrai módszerével. 1832-ben Komárommegye «hivatalosan és barátságosan» felkéri az Akadémiát, hogy népdalokat készítsen és közrebocsásson. A népies tendentia mindig erősebb lesz, annál inkább, mert most már a politika táplálja e hajlamot. Legfontosabb, legközelebbi elődje Petőfinek azonban Czuczor Gergely, kinek népies verse közül vagy 40 valódi népdallá lett. Czuczor népdalaiban azonban még mindig van valami külsőleges, valami játékszerű és úgy érezzük, a juhász vagy a paraszt nála csak álarcz, melyet a költő rövid ideig mulatság kedvéért magára ölt. A népies tendentia még nem hódította meg teljesen a népies szellemet.

Midőn végül Petőfi fellép, akkor már oly annyira szaporodnak a népies jelek, hogy egészen nyilvánvaló az ízlés fordulása.

Vessünk egy pillantást e symptomákra, melyek a magyar láthatár minden táján fel-feltűnedeznek.

1841-ben a Kisfaludy-Társaság a következő pályakérdést tűzi ki: *Mit értünk nemzeliség és népiesség alatt a költészetben?*

1843-ban, tehát midőn Petőfi 20 éves, a Nemzeti Színház 50 aranyat tűz ki egy, a magyar népéletből vett látványos színműre. Ugyanabban az évben páratlan sikerrel adják elő Szigligeti *Szökött katonáját*. Ugyancsak ebben az évben elhatározza a Kisfaludy-Társaság, hogy kiadja a népdalokat. Néhány hónappal előbb tartotta Erdélyi János székfoglalóját a Kisfaludy-Társaságban *A magyar népköltészetéről*. Hogy mennyire megváltozott a szellemi klíma, arra jellemző példa a *Pesti Divatlap* egykorú bíráló megjegyzése, mely szerint Szigligeti azért alkalmaz a *Szökött katonában* népdalokat, hogy könnyű szerrel megnyerje a közönség tetszését.

Mily távol vagyunk immár ízlésre nézve a Kisfaludy

Károly korától! Két évtizeddel előbb Kisfaludy Károly azt írta Vörösmartynak, a ki egy *Juhász és bojtár* című verset küldött be Kisfaludynak: «A verset szívesen felveszem, mindazonáltal egy kérést bátorodom tenni: nem lehetne-e ezen különben szép és lágyan írt idyllbe graecismust szöni? Én magam tapasztaltam, különösen a szép nemnél, ezt az előítéletet. Ha görög nevet adna címül, több kedvelőt nyerhetne.»

Szigligeti népszínműveit oly gyakran adták, hogy 1845-ben egy folyóirat panaszkodik, hogy únos-úntalan csak a *Szökött katona* és a *Két pisztoly* járja. Annyira divatban van már ekkor a népies irány, hogy Szigligeti népszínművét Pozsonyban németül is adják.

A mint a költészetben, úgy feltűnnek — habár valamivel később — a képeken, metszeteken, a magyar népies alakok. 1844-ben pedig Szénfy Gusztáv már Népdal-füzet ad ki zongorára alkalmazva. Sőt Euterpe után nem maradt el Terpsichore sem: ugyanakkor már akadnak táncz-mesterek, kik népies tánczok tanítását hirdetik.*

A népies tendentia tehát a XIX. században fel-feltűnt, azután mindinkább erősödött, minden irányban előrenyomult, míg végre Petőfi költészetében kényszerítő hatalommal teljes diadalt ült. Egyre

Nő a forगतag,
Megérzi sodrát, hogy ragad.

Ennek a népies tendentiának azután rendkívüli súlyt, jelentőséget adott e korban a demokratikus eszmeerő, mely Magyarországot a forradalomba, Petőfit pedig dicső halála helyére vitte.

Abban az évtizedben, melyben Petőfi föllép, szervezkedik nyugaton a socialismus is. Modern értelemben Petőfi nem volt socialista, nem is lehetett az, mert nem ismerte az újkori socialismus megalapítójának, Marx-nak elveit.

* *Pesti Divatlap* 1844. 155. l. — Csak a szobrászat, melynek kevés számú művelői a Canova-stylusnak hódoltak, maradt a népies-sel szemben conservatív, egészen Izsó Miklós föllépteig (1860).

Ő inkább nacionalista volt, a nemzeti érzés *monománja*, ha szabad ily szent dologra ezt a szót használni: hogy a nemzeti eszméért élt, bizonyítja az, hogy érte meg is halt. De költészete azért kifejezi, a mi a socialismusban nemes és örökkévaló: az emberi érték függetlenítését a véletlen vagyoni viszonyoktól, a szegények védelmét a gazdagokkal szemben, a nyomorultak emelését emberi méltóságra.

E mellett azonban Petőfi igenis érezte, hogy a szegények és elnyomottak közt egy oly kötelék is van, mely a nemzetiségek korlátain túl is kapcsol. Mindamellett ő úgy képzelte, hogy a világszabadságért és az emberi jogért vívott nagy közös küzdelemben majd a magyar lesz a legkitünőbb küzdő csapat.

Romantikus korhatások is mutatkoznak Petőfi műveiben. A romantikus iskola, mely a nagy szenvedélyeket és a középkori lovagvilág festését szerette, Petőfi korában már némiképp elvirágozott. Voltaképp csak egy epikus költeményében hódol Petőfi ennek az iránynak, a *Salgó* címűben, a melyben az őrzöngésig szenvedélyes középkori lovagok francia rémdrámába illő szörnyűségeket mivelnek.

Ilykép a már elvonuló romantikus viharnek csak utolsó dörgése hallik ki e költeményből.

Láttuk, hogy a nagy ihlet eme korában mennyire irányították a 40-es évek nemzedékét és mindenekelőtt annak legfogékonyabb tagját, Petőfit, a korabeli magyar és európai eszmeerők; de hiába fakadtak volna ezek az áramlatok, hiába lett volna maga a kor — a melyben élt — annyira ihlető és poetikus, hiába hatottak volna reá korának nagy szellemei, ha Petőfi nem lett volna az az elragadó, közvetlen, költőileg vibráló egyéniség, ki lyrikusnak született. A kor csak irányát, de nem geniejét magyarázza.

A Petőfi költészete azonban nemcsak egy nagy egyéniségnek, hanem egy nagy kornak tolmácsa, a melyben Magyarország világtörténeti sorsának fordulóján állott. Úgy gondolom, Petőfi érdekessége a jövő évszázadok, a jövő évezredek előtt abban is rejlik majd, hogy ő az utolsó nagy magyar nemzeti válságnak, az utolsó életre-halálra való harcznak kifejezője. Ugyanis, ha mérleljük a magyar nemzet

történetileg áttekinthető idejét, az utolsó tizenkét századot, azt mondhatjuk némi bizalommal, hogy történeti utunk legnehezebb, legveszedelmesebb részét már megtettük.

Arany Jánosnak van egy költeménye, melyben leírja, mily nehéz feljutni Nagy-Magyarországnak viruló fennsík-jára. Tornyosuló sziklafalak, hol felbukkanó, hol meg sülyedő szirtek körüskörül: sem ösvény sem vadcsapás, csak út, melyet vaskapukon át a zuhatag váj ki; mélyen lent a sötét völgyfenék. De e zord héjon belül szelid tartomány nyúlik ki: méh zszibong, száz nyáj; kolompol az enyhe nyárban a fennsíkön; tiszta a víz, zamatos a fű.

Ilyenféle utat kellett a magyar nemzetnek is járnia. Igen, a magyar nemzetnek 1200 éven át meredek, zord hegyi szoroson kellett átkelni. Mily roppant nehéz, mily halálra fásasztó egy feladat! Mily tátongók az örvények jobbról-balról, mily fényezetők az északról szakadó hó-lavinák! Mintha a teher mindig súlyosabb, mintha az út mindig meredekebb, mintha az akadályok mindig ijesztőbbek lettek volna.

De feljutottunk a zord hágón át oly felföldre, a hol immár számos forrás dúsabb növényzetet táplál. A többi útrészlet — úgy gondolható — könnyebb lesz: oly megrendítő krisisek, mint a minő Sajó, mint a minő Mohács és Világos volt, oly halálosan veszedelmes korszakok, mint a minő a Lipót absolutismusa, már nem térnek vissza soha többé. A következő századok közszelleme mindinkább az áldásos béke hódítását fogja elősegíteni az erőszakkal szemben: kis nemzetek mindig kevésbé lehetnek majd prédái a nagyoknak.

Oly gyászos nagyszerű halál, hol a temetkezés felett Európa népei könnyezve veszik körül a sírt, melybe egész nemzet sülyedt el — lehetetlen a jövőben. Egy-egy csatatéren nem vetik el többé egy nemzet életének vagy halálának kockáját. Mindenütt a világon, ott, a hol az éjféli nap hideg sugaraival rézsút világítja meg a jeges vidéket, és ott, a hol a pálmák felett izzón delez a nap, mindenütt a művelődési erők folytonos és lázas megfeszítésére lesz majd szükség. A nemzetek hirtelen nagy, poetikus válsá-

gainak ideje lejárt. De emléküket megőrzi a költészet. Úgy mint a Mohács utáni török hódítás Zrínyi eposában s mint a visszahatás I. Lipót elnyomása ellen a gyönyörű Rákóczykorabeli balladákban van kifejezve, úgy fejezi ki a későbbi biztosabb századok számára azt a nagy válságot, mely végül a szabadságháborúban elvihartzott, a magyar nemzetnek legutolsó lét-nemlét harcát, úgy fejezi ezt ki a lángelme gloriájától övezve a Petőfi költészete.

RIEDL FRIGYES.

LENAU ELSŐ SZERELME.

Lenau Miklós forró vért és erős érzékiséget örökölt szüleitől, nemcsak kicsapongó atyjától, hanem könnyen hevülő, csupán érzésből cselekvő anyjától is, kiből a józan megfontolás hangját folyton elnyomta a szív parancsoló szava. Innen az a fontos és kifejlésében végzetes szerep, melyet fiatal korától megdöbbentő elpusztulásaig a nők igazi örömeiben szegény, de belső küzdelmekben és fájdalmas csalódásokban annál gazdagabb életében játszottak. Boldogtalan volt már első szerelme, boldogtalanok voltak a többiek is, melyek azután mélyen megrendítő sorsát ha nem is okozták, de kétségtelenül erősen siettették. Szerelmi viszonyai közül, emberi és költői fejlődése szempontjából, főfigyelmet érdemel első igazi, szenvedélyes szerelme, melynek hőseit Berthának nevezi, — mely rövid boldogság után mély, lesújtó, önérzetét is mélyen érintő fájdalmat okozott neki és oly sebet ejtett fiatalosan rajongó meleg szívére, mely saját ismételt vallomása, de kortársainak nyilatkozatai szerint is, sohasem hegedt be teljesen.

E viszonya Berthával volt a költőnek első komoly szerelme, mely egész lényét elfoglalta s komoly bonyodalomokkal és következményekkel is járt, de kétségtelenül költővé is avatta az ifjút, kinek előző kísérletei a versírás terén nem szívének és képzeletének alkotásai, hanem csak olvasmányainak többé-kevésbé sikerült visszhangjai voltak. Ezt az első komoly viszonyt megelőzték egy gyermekkori ábrándja, mely tokaji éveibe, életének legboldogabb korszakába esik, mikor a 14 éves fiút nővérének egy szintén Teréz nevű barátnője elbájolta és dadogó rimelésekre ihlette, és két fiatalkori rajongása, melyekről csak derék sógorának,

Schurz Antalnak teljesen megbízható följegyzéseiből* értesülünk.

Az elsőnek alig van halvány nyoma (Schurz I. 29. l.). Lenau ugyanis 1818—19-ben, tehát 16 éves korában, mint első éves «philosophus» Bécsben egy udvari titkár házában volt elszállásolva, kinek Mina nevű csinos leánya fekete ragyogó szemeivel mélyebb benyomást tett a már akkor könnyen gyulékony költőre, úgy hogy iskolai tanulmányait elhanyagolta és ez évfolyamot ismételni kényszerült. A nagyszülők, a kikenél Lenau ekkor Stockerauban, Bécs mellett, lakott, úgy látszik, idején észrevették a veszedelemnek egyik főokát és a következő évben unokájukat egy nőtelen, öreges kapitánynál helyezték el, kinek házáat egy még öregebb özvegyasszony vezette, a ki az ifjúnak gondolatait bizonyára nem vonta el tanulmányaitól.

Valamivel komolyabb volt a fiú második rajongása, mely egy kis komikus kalanddal is járt. Midőn Lenau az 1821—22-iki tanévben, tehát húsz éves korában, Pozsonyban a magyar jogot tanulta, legjobb barátja egy Klemm József nevű iskolatársa volt,** a ki ez eseményről a költő sógorát értesítette (Schurz I. 63. l.). Lenau ekkor már sokat verselt és költeményei legnagyobbbrészt egy szép kisasszonyhoz voltak intézve, a kit az ifjú, úgy látszik, személyesen nem is ismert. Hogy figyelmét magára fordítsa, egyik költeményét (*Unmögliches, A mi lehetetlen*) kezéhez akarta juttatni. E célra versét egy pálczához erősítette és ennek segítségével akarta a magas földszinten lakó kisasszony ablakában elhelyezni. Klemm támogatásával tehát fölmászott a ház vaskerítésére és szerencsésen elhelyezte versét. De a házmester észrevette őket, nagy lármát csapott és üldözőbe vette a «rablókat», kiknek nagynehezen sikerült bántatlanul

* Anton X. Schurz: *Lenaus Leben, grossenteils aus des Dichters eigenen Briefen*. Stuttgart, 1855. Két kötet. — Schurz 1821-ben vette nőül Lenau nővérét, Terézt, a ki egy évvel idősebb volt, mint a költő.

** Született 1803-ban Budán; utóbb a bécsi költők és írók közt forgolódott és maga is írt költeményeket. Több éven át Bécsben Lenau szobatársa volt. Később nevelősködött; 1855 körül halt meg.

megmenekülniök. Másnap pedig tele volt a város egy vakmerően tervezett, de szerencsésen meghiusított betörés hírével. Ez a kisasszony sok költeményre ihlette Lenaut, melyek közül, az említetten kívül, a *Frage*, *Ghasel* és a lazább kapcsolatú *Der Unbeständige* címűek maradtak fenn.

Ezek a költemények nem érdektelen bimbói egy korán feshető tehetségnek. A kisasszony ablakába csempészett költemény (*Unmögliches*) eleven színekkel és költői nyelven mondja el, hogy a költő csak úgy nem tudja keblének érzéseit szavakba foglalni, mint festő barátja, minden elragadtatása ellenére, nem tudta a leány isteni szépségét a vászonra varázsolni. Már ez a költemény is tanúskodik a fiatal verselőnek nyelv- és verselés-beli fejlettségéről, mely bizonyára csak huzamosabb gyakorlatnak volt eredménye. Még nagyobb mértékben mutatja ezt a *Frage (Kérdés)* cz. szonett, melyben elpanaszolja, hogy a bájos hajadont eddig csak láthatta, de hangját még nem hallotta, és kéri, hogy «kegyes szózáttal» fogadja merész reményeit és aggódó féltékenységét. Még tökéletesebb a forma kezelése a *Ghasel* című költeményben,* mely hasonló gondolatot fejez ki: Látta a szép hölgyet és e látvány boldoggá tette; vajon fogja-e ismét viszontláthatni, kérdi, és aggódásában megindulnak könnyei. A pozsonyi 1822-ik évből származik e versen kívül *Der Unbeständige* (előbb *Unbeständigkeit*, *Állhatatlanság*) cz. költeménye, melyben inkább szellemsen, mint költőileg védi magát barátjainak azon nagyon is indokolt vádjá ellen, hogy folyton változtatja tanulmányainak tárgyát és irányát. Pedig ő (ez a védekezése) tudatosan cselekszik: ha ugyanis a világ rendjét, melyet kutat, nem érti meg valamely nyiláson át bepillantva a rejtélyes gépezetbe, más nyiláson keresztül próbál a titok nyomára jutni. A költemény igen ügyes, noha inkább reflexio, mint ihlet terméke; de nem tartalmaz még halvány célzást sem akkori

* Az első német ghaselek, Platen Ágost gróftól, 1821-ben jelentek meg és nagy föltűnést keltettek. Úgy látszik, Lenaunak is megtetszettek, mert rögtön maga is kísérletet tett, még pedig igen sikerültet, e nehéz keleti versformában.

szerelmére, mely valószínűen végig félénk «imádás a távoból» maradt és hamar elhalványult, Pozsonyból távozta után pedig bizonyára gyorsan elmerült a feledés tengerében.

E két gyermekkori ábránd közé esik talán egy harmadik szerelmi kaland, melyre Lenau 1820-ban anyjához írt két kissé homályos levelében igen homályosan czéloz. Egyik levelében írja: «Köröttem sajátságos kör forog. Én életem katastróphájának forduló pontján állok. (18-ik évében!) Ilyenkor többet gondolkodik az ember és sokat gondolkodik. De egyúttal világot teremt magának saját lelkében, ha tudja, hogy még van más ember, a ki minket szeret». (E «más ember» alatt természetesen nem anyját érti, kinek szeretetét nem most fedezte föl.) A másik, nem világosabb levelében voltaképp nevenapja alkalmából köszönti anyját, azután folytatja: «Testi elválásunk ideje alatt nem egy időszakát éltem át a megpróbáltatásnak. Bátran és semmitől sem tartva hajókáztam mint ártatlan és elfogulatlan vitorlás a világba. A nővel való érintkezés hullámai egy ideig hatalmasan megtörték hajómon, míg végre megtörték magát a hajót: léket kapott. A vitorlás sértetlen maradt, de nem elfogulatlan többé. Ennek következménye visszavonulás volt a szellemi fölény biztos kikötőjébe, a minek önzés szaga van, de azért nem fog ilyenné fajulni.» Ha e homályos czélzások értelmét keressük, könnyen tévedhetünk, mert a költő szavai sokféleképp értelmezhetők. Magam, tisztán alanyi benyomásom szerint, de tekintettel Lenau egyéniségére, úgy magyarázom e czélzásokat, hogy a 18 éves szép és rokonszenves ifjú valószínűen egy tapasztalt idősebb hölgy közelébe került, honnan rövid érzéki boldogság után, erkölcsi érzésének és helyesebb látásának fölülkerekedésével gyorsan kibontakozott. Még mindig ártatlannak érzi magát, de elfogulatlansága oda van.

Ezen gyermeki ábrándokra következett első komolyabb viszonya, általában első «viszonya», melynek lefolyását és a költőre gyakorolt hatását ma már elég jól ismerjük és melynek csupán hölgszereplői kissé homályosak, e szónak tárgyi és erkölcsi értelmében egyaránt.

Lenau 1821-ben megismerkedett Bécsben egy Hauer

Józsefné nevű asszonynyal, a ki egy városi tanácsosnak gazdasszonya és egy Adalbert nevű, 1809-ben született szép kis leánynak anyja volt. Nem tudjuk, hogy az ifjú hol és kinek közvetítésével ismerkedett meg e gyanús hölgygyel (talán egy házban laktak); de az bizonyos, hogy 1821-ben a tizenkét éves Bertha, a mint Lenau a leányt mindig nevezi, még nem vonta magára figyelmét vagy érdeklődését. Annál nagyobb mértékben tette ezt a tizenöt éves fejlett hajadon 1823 májusában, midőn Lenau Pozsonyból és Magyar-Óvárról anyjának családjával hosszabb tartózkodásra Bécsbe ment, hol egy évig bölcsészethallgató, két évig jogász és négy évig, 1830-ig, orvostanhallgató volt. Megérkezte után, 1823 májusától ez év őszéig, nem volt az egyetem hallgatója, mert elkésett a beiratkozással, úgy hogy egy egész féléven keresztül boldog semmittevésben teljesen ábrándjainak és kedvteléseinek élhetett. Valószínűen e semmittevés vitte rá arra is, hogy Hauerékkal megújítsa az ismeretséget, mely neki csakhamar édes örömöknek és fájdalmas gyötrelmeknek forrásává vált.

Kedvesének anyja, Kopp Margit, a ki 1786-ban született, tehát 1823-ban még 40 éves sem volt, állítólag egy Hauer nevű cs. k. hivatalnoknak volt özvegye. De a legszorgosabb kutatások* sem voltak képesek sem ily nevű hivatalnokot, sem ezen házasságra vonatkozó bármely hiteles adatot fölfedezni. Ez a Hauer József, úgy látszik, sohasem élt és ha élt is, bajosan volt cs. k. hivatalnok és Kopp Margit alig volt valamikor hites felesége. Bertha minden valószínűség szerint törvénytelen gyermeke volt. A korabeli okiratokban ugyan mindig mint özvegy Hauerné szerepel; de ez adatok nem bizonyítanak semmit, mert az ügyes asszony bementésén alapszanak, minek tüzetesebb vizsgálata nem mutatkozott szükségesnek. Nem egészen világos, hogy az asszony és leánya miből éltek; úgy látszik, hogy, legalább névleg, kézi munkával tartották fenn magukat.

* A Bertha családjára vonatkozó adatokat bécsi világi és egyházi levéltári kutatások alapján tisztázta és megállapította Heinrich Köttinger: *Euphorion*, VI. 1899, 752—761. l.

Bertha 1823-ban tizenöt éves gyönyörű gyermek volt, mit még Schurz is elismer, a ki pedig, a mi könnyen érthető, kevés jóakarattal van iránta és anyja iránt. Lenau szenvedélyesen megszereti Berthát, mit még ez év őszén Magyar-Óvárt tartózkodó legjobb barátjának, Kleyle Frigyesnek, egy (elveszett) levélben megír.* De megvan a jó barát-nak decz. 8-án kelt válasza, mely így hangzik: «Kedves Niembsch! Az én Niembschemet a szerelem terén hős alakjában föllépni látnom, első pillanatra furesza jelenség volt számomra; de nyugodt megfontolásnál nagyon természetesen találom, hogy az isteni múzsáknak egy mély érzelmű fiát oly lény, melyben az igaz, szép és jó oly kedves alakban nyilvánulnak, kell, hogy hatalmasan magához vonzza. Én lelke mélyéből szerencsét kívánok neked ez új életörömhöz, mely minket, általánosan elterjedt monda szerint, leggyorsabban visz föl földünk légköréből fényesebb körökbe. Isten veled! Kleyléd.» E válaszból látjuk, hogy a forró vérétől és eleven képzeletétől elragadott Lenau ragyogó színekkel festette le a kis Berthát, kiben szerinte az igaz, szép és jó oly bájos alakban volt megtestesítve. Nehézségekre nem igen ütközött szenvedélye: Bertha anyja szívesen fogadta a fiatal imádót, a ki nemes ember (Bécsben akkor nagy szó!) és tekintélyes örökség várományosa volt.

Kleyle levelére 1824 január 2. felelt Lenau: «Barátom! szeretek! Egy szegény, atyátlan, elhagyatott tizenöt éves leánynak, kinek nincsen voltaképp műveltsége, de oly hajlandóságai, melyek őt a legszebb műveltségre képessé teszik, ajándékoztam szívemet, azzal a komoly elhatározással, hogy soha többé tőle vissza nem veszem, ha jövőre is úgy fogja megbecsülni tudni, mint most teszi. Alakja igen vonzó, jellemének alapvonása mély érzés, hajlam szeretetre méltó rajongásra, a szépnek és illendőnek vele született érzéke. A leány anyyira ragaszkodik hozzám, hogy föltehe-

* Lenau és Kleyle leveleit kiadta Ludw. Aug. Frankl, *Lenau und Sophie Löwenthal*, Stuttgart, 1891. — Kleyle Frigyes Bécsben és Magyar-Óvárt Lenau iskolatársa volt, utóbb főtisztartó lett Sziléziában. Meghalt 1836 január végén. Özvegyéhez (szül. Sartorius Natalia) van intézve Lenau költeménye: *An Natalie*.

tem, mikép egész lénye az enyémhez fog simulni, úgy hogy valamikor szép napokat fogok élni oldalán». És már egy hét múlva, január 13-án újra: «Ime szívem történetéből: Berthám napról-napra drágább nekem és én szellememnek ezen lekötöttségében végtelenül boldognak érzem magamat. Mindjobban meggyőződöm arról, hogy önmagát kielégítő szabadság sohasem tesz oly megelegedetté, mint másokkal osztozkodó részvét, mivel ez szeretteinktől is függökké tesz bennünket». E levélhez mellékelve volt *Erinnerung* cz. hangulatos költeménye, melyben szerelmi boldogságát három gyönyörű sapphikus versszakba öntötte. A természet már e kis költeményben vele érez: az éj csendje, az elhallgató szellő, a ragyogó csillagok csak szerelmét szolgálják, melynek tüzenél «az isteni Bertha» természetesen «életének disze».

A következő levél (1825-ből, de kelet nélkül) már boldogsága teljes birtokában mutatja a költőt: «Ezt a levelet Berthám szobájában és az ő közelében írom. Természetes tehát, hogy azzal a hírrel nyitom meg, hogy még mindig oly boldog vagyok magaménak mondhatni ezt a leányt; hogy kedélyem, e melegen érző leány lehelletétől ihletve, a boldog érzésnek nem egy virágát fakasztja; szóval, hogy áldom sorsomat, ha nem is adna nekem jövőre sem egyebet, mint olyan barátot, milyen te vagy, és olyan kedvest, milyen ő.»

A mint a fiatalok viszonya bensőbb lett, — hisz látjuk fenti leveleiből, hogy Lenau állandó, maradandó kapcsolatra gondolt, — az anya rögtön azon volt, hogy lehetőleg kizsákmányolja; Lenau közelében vett leányával lakást és ott az ifjú imádónak költségén éltek, persze, mint utóbb Lenau legnagyobb rémületére kiderült, nem egyedül az övé. A költő ez időben csak kevés pénzt kapott nagyanyjától (nagyatyja 1822 júniusában meghalt), semmi esetre sem annyit, a mennyit Berthának nehezen kielégíthető, kapzsi anyja tőle követelt. Ekkor Lenau saját anyját tette szerelmi viszonya bizalmasává és a gyöngé asszony, a ki nem tudott fiától semmit sem megtagadni, pedig magának is voltak folytonos küzdelmei az anyagiakkal, készségesen

segítette a fiatalokat. Úgy látszik, ő sem ismerte föl a helyzetet, melybe imádott fia jutott, — vagy talán saját multjának emlékezete tette őt oly könnyelműen engedékenynyé? Hisz ő is szakasztott oly helyzetben volt első férjével, mint most a kis Bertha a szenvedélyes Miklóssal és ő, a budai tekintélyes polgárnak hajadon leánya, akkor el volt szánva, hogy öngyilkossá lesz, ha szeretője és útban levő gyermekének atyja őt elhagyja. Tűrhette-e, kívánhatta-e, hogy a félig gyermek Bertha is olyan kétségbeesett állapotba jusson?

Azonban anyjának elnéző pártolása mellett is kezdett a költő helyzete nem sokára kétszeresen kényelmetlenné lenni, mert Bertha anyának érezte magát. Szorultságában ismét legjobb barátjához fordult segítségért: 25 forintot kért kölcsön Kleylétől. De ez a kis összeg nem sokat nyomott a latban. Főbaja volt, hogy kiskorúsága miatt nem vehette föl a nagyatyjától örökölt 500 aranyat (935 frtot), mely az árvaszéknél volt lekötve. Hogy nagykorúsítását siettesse, Kleyle segítségével hamis bizonyítványt állíttatott ki magának, mely szerint egy tisztartónál gyakornoki állást nyerne, ha ki tudná mutatni, hogy képes magát fönntartani. Lenau erkölcsi és becsületbeli dolgokban egész életében igen kényes és kifogástalan ember volt. Elképzелhetni, hogy Hauerék hogyan szoríthatták, ha ily, több mint könnyelmű lépésre képes volt magát elhatározni. Érezte a költő maga is igen jól eljárása helytelenségét és igyekezett, legalább önmagával és barátjával szemben, bajosan védelmezhető tervét igazolni. «Talán megsértettelek», írja 1825 november 29. Kleylének, «midőn ily ámitáshoz (*Tauschung*) közreműködésedet kértem? Ezt nem hiszem, ha meggondolom, hogy te engemet bizonyára ismersz annyira, mikép meg lehetsz győződve arról, hogy csak akkor folyamodom ámitáshoz, ha abban az egyetlen eszközt látom arra, hogy oly kötelességet teljesíthessek, mely sürgősebb, mint az igazság». Sajátságos igazolás, melyet a szenvedélyéből kigyógyult Lenau bizonyára sohasem írt volna alá.

Meglett a cél is, az eszköz is. Lenau 1826 elején nagykorú és ugyanazon év márczius 13-án apa lett. Bertha kis leánya mint Adelheid Magdalena Hauer (nem Niembach,

mint régebben és még 1902-ben¹ is állították) szerepel az anyakönyvben; a keresztanya tisztét a költőnek legfiatalabb édestestvére, Magdolna vitte, a ki akkor még a nagyanyánál lakott. A boldog költő mindenekelőtt Kleylét értesítette a nagy eseményről. «Én most igen jó kedvű életet élek», írja neki 1826 húsvét vasárnapján; «igen sajátos örömeim vannak, melyekről majd mesélek neked és melyekhez nekem semmi egyéb nem kell, mint egy polgári-szentségi legitimatio, a mely, ha a dolog jól halad, nem sokára meglesz;» t. i. ezentúl e tisztességes nevet viselem: Pater Nikolaus, a nélkül hogy lelkész lennék».

Ez a jókedv azonban nem tartott sokáig: már nyáron alaposan megváltozott hangulata. «Barátom!» írja Kleylének június 9-én, «nekem most nem legjobb a kedvem. Ó ha veled élhetnék! mily élet volna ez! (tehát már nem Berthával? és nem egyedül csak ezzel?) De így nélkülözöm az élvezetek legnemesibekét: a baráti lélek élvezetét, mert ez a lélek talán az egyedüli, mely engem helyesen megért! (És Bertha? már nem érti meg a költőt?) Örömeimnek szép szövedéke hatalmasan megrepedezett és e repedés ott mutat nekem kopár sziklát, a hol az aranyos képzelet virágágyat látott volt». Ezen leveléhez is csatol költeményt, az elsőt, mely tőle 1828-ban nyomtatásban megjelent;³ címe: *Der Jüngling*, utóbb *Jugendträume*. Az ifjú virágos kertben ül és örömmel tekint az életnek hajnal-hasadásába; a szellő virágokat szór fürtjeibe és fejét tarka repdesők, álmai, zsongják körül. Legyetek csendesek, szólítja meg az embereket, nehogy e könnyű szárnyú vendégeket elriasszátok; mert tudjátok meg: álmai az ifjúnak legjobb földi adományai. De jaj! Nehéz léptekkel közelg a való és az ifjú fájdalmasan tekint álmai után, melyek tőle elmenekülnek.

Mi történt? Nem tudjuk biztosan. Bertha bizonyára most is oly szép és kedves volt, mint azelőtt, sőt kis gyer-

¹ Ad. Wilh. Ernst: *Lenaus Frauengestalten*, Stuttgart, 1902. 36. lap.

² A tanulmány-író emeli ki. Tehát nőül akarja venni Berthát!

³ Egy bécsi Almanachban (*Aurora*), N. Niemsch aláírással.

mekével ölében még szebb és kedvesebb; hogy a leány anyja folyton veszekedett, pénzt követelt és sokszor, mint Schurz írja, «határtalan aljassággal» viselkedett: ezt Lenau már megszokhatta. Ez nem lehetett, esetleg anyagi gondokkal vegyítve, a költő mély lehangoltságának egyetlen oka, mint Schurz (I. 74. l.) gondolja. Nem, nagyobb csapás érte a rajongó költőt: kedvesének multjából ijesztő szellemek emelkedtek, melyekhez a jelenből nem kevésbé ijesztő alakok és tények csatlakoztak. Lenau rájött arra, hogy Bertha kegyében nem ő volt az első, sőt később sem az egyetlen; hogy Bertha anyja uzsoráskodott leánya bájaival, a melyeket áruba bocsátott; hogy «saját» kis leánykája valószínűleg nem is volt az ő gyermeke. Elképzeltetni, hogy a mély érzelmű, idealis szellemű, a rajongásra hajló 24 éves ifjúra hogyan hatott ez a keserű tapasztalás, mely szívét megsebezte és melynek ismeretlen részletei, mint későbbi célzásából tudjuk, még lesújtóbbak lehettek. Milyen jelenetek játszódhattak le a három érdekelt szereplő közt és mennyi kint szenvedhetett a költő, míg a kezdetben csak sejtett való egész szörnyiségében biztossá lett előtte!

Sokáig nem tudta magát mire határozni; végre barátjához, szerelme bizalmasához sietett Magyar-Óvárra és innen, bizonyára az okos és gyakorlati észjárású Kleyle tanácsára, írt 1827 július 7-én Berthának, a ki ekkor anyjával a Bécs melletti kies Dornbachban nyaralt; fölmondta neki viszonyukat és szakított vele; két nap múlva pedig arra kérte édes anyját, hogy menjen el Hauerékhoz és tudja meg, vajon levele megérkezett-e és megtette-e a kívánt hatást? Ezen levélben megjegyzi, anyjának utolsó levelére czélozva: «A mit nekem Bertha viselkedéséről ír, nem rendíthetett meg, mert nem ért váratlanul. Hogy mennyire minden érzés nélkül való ez a leány, legjobban kitetszik abból, hogy még ilyen körülmények közt is hazudozással próbál szerencsét». Mit hazudott, nem tudjuk; de nagyon jellemző Lenau naivságára, hogy ezen annyira fölbőszült. Szegény leány, a ki anyja kapzsiságának és elvetemedettségének áldozata volt, kétségtelenül mindenkép azon fáradozott,

hogy a költőt, a kit talán igazán szeretett, magának megtartsa; e czélra hazudott is. Midőn nem tudott czélt érni, anyja egy gazdag görög kereskedőnek szolgáltatatta ki, a ki őt, legalább kezdetben, bőségesen gondozta. Lenau félreállt szegényével és fájdmával, melyekkel még sokáig nem birt.

«Sok idő telt el és a végzetnek sok váltakozása, mióta nem láttuk egymást», írja ez év június hatodikán legjobb barátjának, a kit családi gyász ért volt.* «Kötelességem lett volna téged a vigasz szavaival fölkeresnem, de vigasztalni csak a nyugodt ember tud és nyugodt ez idő alatt, hála végzetemnek, egy órára sem voltam. Ne csodálkozzál, kedves barátom, nyugtalanságomon és ne vesd szememre, hogy hatalmamban vannak a vigasztalás és önfelemlés érvei, hogy magam vagyok hibás benne, ha ezek rajtam nem érvényesülnek. Inkább gondold meg, hogy az ember nem lehet nyugodt, a meddig küzködik, és hogy ellenségem izgatott képzeletemben a gyilkok és nyilak kimeríthetetlen készletével rendelkezik. Mint átlőtt vad rohanok az élet erdején keresztül: minél gyorsabb a futásom, annál erősebben vérzenek sebeim. De bocsáss meg, drágám! nyugodtabbnak hittem magamat, midőn tollhoz nyultam; azonban velőig megsebzett lelkek mindig érzékenyek maradnak, — egy futó visszaemlékezés és lelkök lázadásban van. Ily lelkek olyanok, mint a levegő magas hegyeken. Itt, mint a hegyi lakók mondják, a legkisebb kövecskét sem szabad ledobni, különben ködök emelkednek. Ily könnyen megrendíthető a hegyi levegő.»

A viszony, hosszadalmas huza-vona után, 1828-ban teljesen megszűnt. Lenau később sem Berthával, sem Adelheid-del, a ki állítólag az ő leánya volt, nem érintkezett többé, nem látta őket többé, noha azt beszélte, hogy egyszer Bécs környékén egy kis leánynyal találkozott, a kiből Bertha gyermekét (nem nevezte a maga gyermekének) képzelte fölismer-

* Meghalt unokanővére, Kleyle Lotte (férjével Mayer Fülöppel együtt), kit Kleyle Frigyes szeretett és nőül akart volt venni. Ugyanez alkalommal írta Lenau *An Kleyle* cz. költeményét, melyben barátjának szerencsétlen szerelmére czéloz.

hetőnek (ezt Schurz meséli, I. 76. l.). Hogy a gyermek tényleg nem volt az övé, legjobban kitűnik abból, hogy soha még kísérlet sem történt, mely tőle nevelési költséget próbált volna kierőszakolni, a mit pedig a kapzsi «nagyanya» bizonyára el nem mulaszt, ha a dolog nem lett volna teljesen kilátástalan. A sógora által előadott találkozás a kis Adelheiddel ösztönözte Lenaut *Palliativ (Enyhítő szer)* cz. költeménye megírására: Lelkét nagy bűn terheli, melyről szeretne megfelekedezni; de nem képes erre és belátja, hogy vétkeért vezekelnie kell. A szerelem tehát még ekkor sem halt ki sebzett szivéből, pedig már nagyon jól tudta, hogy méltatlanra pazarolja.

. Ezzel a melabús költőnek ifjúkori szép álma szétfoszlott. Hölgyszereplői úgy tűntek le az élet színpadjáról, a mint megérdemelték: nyomorúságban, elhagyatottan. Bertha anyja 1842 november 2-án halt meg 56 éves korában a bécsi Általános Kórházban, melyben 1834 óta, kétségtelenül leánya, helyesebben ennek barátai költségén, betegen feküdt; Hauer Adelheid 1844 augusztus 25-én hunyt el 18 éves korában; végre Bertha 1868 márczius 21-én halt meg a bécsi Rudolf-kórházban, mint az utczáról fölszedett koldusasszony, kinek sem lakása, sem bármily néven nevezendő vagyona nem volt.

Ez ifjúkori csalódás, mint az előadottak bizonyítják, mély sebet ejtett Lenau tiszta, szeretettel teljes szivén. Midőn később, a sváb költők körében, Gmelin Lotte (a *Nádas dalok* hőse) felkölti Lenau érdeklődését, majd melegebb érzését, nem meri a tépelődő költő nőül venni a szép leányt, «mert belsejét egy szomorú történet (t. i. a Bertha esete) mélyen megsebezte; ennek folytán lelkében egy húr elszakadt, mely soha többé ép nem lesz», írja Klemmnek 1832 február 17-én és idézi egy régibb, kevésbé ismert osztrák költőnek e verspárját: «Nem lehet egy álmodót kétszer álmodni, sem kettőtörtet összeragasztani».* Két évvel később pedig elpanaszolta sógorának, hogy e szomorú tör-

* Idézet I. L. Stoll bécsi költőnek (1778—1815.) egy költeményéből.

ténet emlékezete ürmöt kever minden örömébe, s a legrikítóbb színekkel festette fájdalmas kétkedéseit ezen viszonyának felbontása előtt (Schurz I. 154. l.). Sőt még 1844 augusztusában is, mikor megdöbbenő megsemmisülése küszöbén néhány hétre boldog völegény volt, üldözte őt Bertha árnyéka, és a boldogtalan ekkor is idézte, a mi lélektanilag fölöttébb tanulságos, a szerény bécsi költőnek már említett sorait: «Nem lehet egy álmot kétszer álmodni, sem kettőtörtet összeragasztani.» (U. o. II. 186. l.).

Ily tényekkel szemben valóban érthetetlen, hogy még mindig akadnak, a kik Lenau első igazi szerelmének a költő kedélyére és világnézetére gyakorolt mély és tartós hatását kétségbe vonják vagy épen egyszerűen tagadják. Lenau «pose-olt» volna! De alkalmas volt-e ez a történet, melyben ő a kijátszott, kizsákmányolt, naiv ámitottnak szomorú szerepét vitte, a képmutatásra? És tettetés volt-e, midőn föntidézett leveleiben előbb boldogságának, majd keservének oly igaz, megható kifejezést adott? Tettetés volt-e, midőn nővel soha nem mert állandó frigyet kötni, örültsége napjaiban pedig a multnak kísértetei újból kiléptek sirjokból és ijesztően markoltak szívébe? E bécsi időből, a Bertha-katastropha napjaiból, érdekes adatokat jegyzett föl Lenauról egyik osztrák költőtársa, a szeretetre-méltó Seidl Gábor János, a ki első költeményeit közzétette és minden nap találkozott vele a bécsi írók «kaszinójában», az «ezüst» kávéházban. Itt ült a meghasonlott lelkű költő, mély gondolatokba merülve, sűrű füstfellegeket bocsátva hosszú pipájából, vagy nem törődve vagy zsörtölődve az emberekkel. Már ekkor magában hordta egy *Faust* gondolatát, melybe összes töprengéseit és keserveit kívánta beleönteni. Lelke egész mélyében föl van dülva; hite cserben hagyta, maró kételkedés lett uralkodóvá szívében, mely eddig is ellentétes érzések csatatare volt. «Szerelem, becsület, erény — minden csak látszat és hazugság!» kiált föl ekkor egyik költeményében.

Költeményei — és ez az első szerelem tette Lenaut igazi költővé — általában belsejének legtisztább tükrei, hisz ő minden művében lyrikus volt s még epikai vagy

drámai munkáiban is első sorban saját élményeit, töprengéseit és érzéseit juttatta kifejezésre. Csak az a baj, hogy költeményeinek pontos időrendjét nem tudjuk, mert a költő később, midőn verseit összegyűjtve közrebocsátotta, úgy látszik szándékosan, össze-vissza dobálta az egyes darabokat, hogy életrajzi vonatkozásait elhomályosítsa.* Így nem tudjuk egészen biztosan, kivéve oly költeményeknél, melyeket leveleiben említ vagy leveleihez csatol, hogy mely versek vonatkoznak a Bertha-episódra. Minden valószínűség szerint, a már említetteken kívül, a következők: *Das tote Glück, Unmut, Die Felsenplatte, Nebel, Der Baum der Erinnerung, Robert und der Invalide, An die Wolke, Sehnsucht nach Vergessen, Am Bette eines Kindes, Marie und Wilhelm, Das dürre Blatt, Die Waldkapelle*, esetleg azonban még mások is. Mély fájdalom, kétségbeesés, halálvágy nyer kifejezést e lelke mélyéből fakadt versekben, melyekben ismételve vad daczczal vagy metsző gúnynyal fordul a kérélhetlen végzet ellen. Nem bír a múlttal, melynek árnyait már könnyeivel sem képes távozásra bírni. Nem a legsikerültebb, de mindenesetre a legjellemzőbb és leghatásosabb e költemények sorából az utolsó: *Az erdei kápolna*, melyben jövendő sorsát ijesztő sejtéssel jósolja meg. Egy fiatal boldog pár érkezett a tavasz legszebb napján e kápolnába, hol a kedves leány ünnepélyes esküvel fogadta, hogy örökké hű lesz rajongó barátjához: «Ha nem szeretlek forrón és hiven, Az isten átka sujtson engemet!» Most — «Hervadt lomb, hűs szél hozza már hírül, Hogy a sivár tél lassan közeleg» — egy örült ifjú rohan eltűnt boldogságának e színhelyére: kedvese megcsalta és e hitszegés kiszakította az ifjú szívéből istenét és sötétséget borított elméjére. «Ezért átkozza gúnynyal az eget, Mely rajta már sohasem könyörül; Ezért bolyong, hol hálát rebegett Istennek rég, a kápolna körül». Nem olvashatni e költeményt,**

* Munkáiból nincs eddigelé kritikai kiadás; de Castle Eduárd most rendez ilyet sajtó alá, melyet a lipcsei Insel-Verlag fog közzétenni.

** A fordított idézetek Nagy Mór: *Lenauból* cz. fordításainak II. füzetéből, Kolozsvár, 1899. valók.

melyben a szegény őrült szembeszáll a végzettel, mély megindulás nélkül, még ha nem ismerjük is életrajzi jelentőségét. Pedig ez kétségtelen: *Az erdei kápolna* már 1831-ben jelent meg nyomtatásban,* tehát a Bertha-episódnak egy közvetlen terméke, mely egymaga is elégséges a maig el nem némult azon balvéleménynek megczáfolására, mintha Berthának semmi jelentősége sem volna Lenau életében és költészetében és mintha a költőnek élete végeig fölhangzó keserves panasza, hogy ez a leány mérgezte meg lelkét leg-súlyosabban, csupán önámító tetszelgés vagy kaczer pose lett volna.

HEINRICH GUSZTÁV.

* A stuttgarti *Morgenblatt* 1831 augusztus 31. számában.

MŰVELŐDÉS-TÖRTÉNETI PÁRHUZAMOK NYUGATON ÉS KELETEN.

Tudjuk, mily nehezen ismeri fel az egyén önmagát, saját hajlamait és képességét. Ugyanily nehézséggel jár azon társadalmi szervezetnek és műveltségi foknak tárgyilagos megítélése, melynek közepette élünk és működünk. Itt is különféle alanyi tényezők befolyásolják ítéletünket, a milyenek a mult hagyományai, nevelés, társadalmi állás és foglalkozás, egyéni érdek stb. Ezen előítéletek hatását csakis akkor vagyunk képesek ellensúlyozni, ha összehasonlítjuk saját viszonyainkat és culturánkat más élő vagy elhalt nemzetek hasonló intézményeivel. E téren sem nélkülözhetjük a tudományos módszert és a történeti távlatból való szemlélést.

A világosabb látást így is csak akkor érjük el, ha nemcsak egyik-másik jelenségre terjesztjük ki figyelmünket, hanem szemügyre vesszük a kulturális intézmények szerves kapcsolatát és kifejlődését, a mint egyrészt szellemi téren az irodalmi és művészi termékekben s erkölcsi felfogásban nyilvánul, másrészt a társadalmi szervezetben és állami intézményekben, továbbá a gazdasági berendezkedésben és annak eszközeiben felismerhető. A kulturális fejlődésnek e három ágazata már azért sem választható el egymástól, mert azok mindenütt párhuzamosan és szerves kapcsolatban fejlődnek. Az egyiknek fejlődése előmozdítja a másik két ágának haladását; bármelyiknek hanyatlása hátráltatja a többinek fejlődését. E szerint e kulturális összehasonlításban figyelembe kell vennünk mindhárom ágának állapotát, a mennyiben ezt az adott szűk keretben megtehetjük.

Első pillanatra azt hihetjük, ilyen összehasonlításra bőséges anyaggal rendelkezünk. A történetírás adatai visszavezetnek közvetve vagy közvetlenül a második évezredbe Krisztus születése előtt. Ismereteink nemrég bővültek tovább ezer évvel, az egyiptomi és babyloniai ásatások révén. Ezek alapján az utolsó 5000 esztendőben lezajlott eseményekről és az akkori viszonyokról már eddig is többet tudunk, mint valaha remélhettük. Ha ez adatok mégsem mindenkor alkalmasak az összehasonlításra, e körülmény azzal magyarázható, hogy az 5000 esztendőre menő történeti átalakulás és kulturális fejlődés minden egyes része kapcsolatos a megelőzővel és a következő részszel. Nem vizsgálhatjuk különféle kulturáknak önálló kifejlődését, hanem megállapíthatjuk az egységes alapon és folytatólag fejlődő kulturának különböző phasisait, a melyeket a fehér fajhoz tartozó népcsoportok egyenkint kifejlesztének.

A fehérbőrű és göndörhajú népek három csoportja: a hamita, szemita és indo-áriai népek, már a szentírásban is fölemlítvék. E népek ugyan kölcsönösen fölváltják egymást a fejlődésben és hatalomban, de azért az időleges visszahúzásokkal leszámítva, a cultura folytonosan emelkedik, mert az utód azon az alapon épít tovább, a melyet az előd századokra terjedő munkájával számára lerakott. Így például a babyloni és assyr népek is idegen alapon építik fel hatalmas birodalmukat, a mely alap az újabb kutatások után ítélve valószínűleg hamita eredetű volt. Az assyrok és phoeniciaiak nagy hatással vannak kezdetben a görög cultura kifejlődésére; sőt a babyloni cultura egyik-másik maradványa még ma is felismerhető a mi culturánkban is, például az órabeosztásban az ő hatvanas számrendszerük. Ugyanígy eredetre vall a körnek felosztása 360 fokra, azaz 6×60 fokra. A római civilisatio görög és etrusk alapon épült és a görögök szellemi termékeinek felhasználásával érte el fejlődésének tetőpontját. Mindkettő együttvéve alapja a mi culturáknak. A keresztyénség terjeszti Európa barbár népeinél a rombadólt ókori műveltség maradványait; ezzel a hittérítők nagy kulturális missiót végeznek, elősegítik e népek fejlődését és hatalmi körének kiterjesztését.

Az újkori fejlődés a renaissance-szal kezdődik, azzal a koral, midőn újra közvetlenül tanulmányozzák és mintaképül veszik az antik civilisatio szellemi és művészi termékeit. Az ókori cultura hatása ma is lépten-nyomon felismerhető, különösen abban, hogy az áriai népek szótárában az elvont fogalmak és műszavak kivétel nélkül görög és latin eredetűek.

Ezen általánosan ismert tényekre támaszkodva állíthatni, hogy az utolsó 5000 esztendő fejlődése egységes átalakulásnak a láncolata, a melynek lánczszemei egymástól el nem választhatók és így külön-külön mélyebbre menő összehasonlításra sem alkalmasak. Ehhez egymástól teljesen független culturák ismeretére volna szükségünk, a milyenel csak imitt-amott rendelkezünk. Ilyen független cultura volt például a mexikói és perui, a mely évszázadokon át épült fel különféle néptörzsek közreműködésével a közép- és dél-amerikai felföldön. Ezt azonban teljesen elpusztították a spanyol hódítók, elannyira, hogy a régi képirás ismerete is feledésbe ment; a régi hagyományokból és műemlékekből is csak egyes részletek maradtak fenn számunkra. Ebből is megállapíthatunk annyit, hogy e cultura távolról sem volt olyan fejlett, mint a miénk, a mely azt elpusztította; fejlődési ideje sem hasonlítható össze a mi öt évezredes történetünkkel. Más primitív népeknél föltalálható műveltség nyomai olyan kezdetlegések és olyan rövid életűek, hogy azok még kevésbé alkalmasak az összehasonlításra. Egyetlen egy műveltség vetekszik ösiség és terjedelem tekintetében a miénkkel: a kínai, mely évezredekken át fejlődött ki Kelet-Ázsiában, jobbra függetlenül a miénktől. Csakis e különváltan fejlett két culturának összehasonlítása nyújthat némi támpontot az abban rejlő alapvető különbségekre nézve.

A kínai nép azon sárgabőrű és fekete, síma hajzatú népcsoport egyikéhez tartozik, a melyet mint mongol népfajt ismerünk. Történelem előtti időben e nép valószínűleg az ázsiai felföldet lakta, a honnét kiindulva, a sárga folyót környező síkságon telepedett meg, mint földművelő nép, megalapítva a Wei folyó mentén régi fővárosát, Szi-gan-fu-t.

Onnét terjedt el északi, nyugoti és déli irányban, a tenger felé elfoglalva egyrészt az északi síkságot, másrészt a déli hegyvidéket, honnét kiszorította az őslakókat, kik szórva-nyosan még ma is élnek a hegyek között. Ezen köralakú elterjedés folytán a telepések középbirodalomnak nevezték régi hazájukat, a mely továbbra is központja volt a letelepülésnek.

A kínai culturának kifejlődése szintén legalább ötezer esztendőre becsülhető; a történelem adatai körülbelül 2300 évvel kezdődnek Krisztus születése előtt. Ez idő alatt többször előfordult az, hogy e culturális kör érintkezett a miénkkel, a mely arra befolyást is gyakorolt; de e hatás csak időlegesen és részletekben mutatkozott, a nélkül, hogy módosította volna az előbbinek sajátos jellegét. Egy francia tudós* iparkodott kimutatni, hogy a kínaiak csillagászati ismereteiket a babyloniaktól kölcsönözték, mivel ugyanazon sajátságok és hibák fordulnak elő mindkettőnél. Ez után ítélve, e népek már ősrégi időkben is érintkeztek egymással. Az ókori történelemből biztosan tudjuk azt, hogy a kínai nép közvetve vagy közvetlenül kereskedelmi összeköttetésben volt a távol nyugottal. Rómában jól ismerték és nagyrabecsülték azon selyemszöveteket, a melyeket Szericából, azaz Khinából hoztak. Róma követséget is küldött Khinába a tengeren át, a mit a későbbi byzanci császárok megismételnek. A szárazföldi közlekedést és kereskedelmet ugyan gyakran háborgatják és megakasztják az Ázsiában lakó nomád népek, de azt a kínai császárok megvédeni és fenntartani is törekednek, miről bizonyóságot tesznek az első évezredben Krisztus születése után a középázsiai felföldön épült őrtornyok, a melyeket legújabb időkben felfedezett és kikutatott Stein Aurél hazánkfia, az azokban eltemetett számos okmányokkal és magánlevéllel együtt, a melyek igen érdekes és hű képet nyújtanak az akkori viszonyokról.

Volt olyan idő is, midőn Khína döntő befolyást gyako-

* T. de Lacouperie: *Language of China before the Chinese*, London 1887.

rolt Európa sorsára. Ugyanis a második században Krisztus születése előtt Hiung-nu nevű törzsek, kiket többen a későbbi hunokkal azonosítanak, egyre háborgatják a kínai birodalom nyugoti határait. Ezek ellen való védekezés céljából megépítik a kínaiak a nagy falat, a melynek romjai a mai napig megvannak. Ily módon sikerrel visszaverik e támadásokat és a nomád törzsek kénytelenek máshová kivándorolni. A középázsiai felföld azonban olyan elzárt terület, a melyet délen, nyugaton és északon magas hegylánczok vesznek körül. Innét csak két alkalmas kijárat van, a melyen át állattenyészítő népek is haladhatnak: egyik az Yü-monn-szoros, keleti irányban, a melyet a kínaiak a jelzett módon elzárnak; ezzel szemben van a másik kijárat északnyugoti irányban a Dzsungária-völgyén át, ezen előrehaladva, oly hegységekhez jutunk, a melyek a völgyet ék alakban ketté választják. A vándor népek, a melyek az éknek déli részén haladnak előre, Turkesztánon és Perzsián át Kis-Ázsiába jutnak; ellenben azok a népek, a melyek észak felé veszik útjukat, Szibérián át Európába vándorolnak. Az a tény tehát, hogy Khinának sikerül elzárni a keleti kaput, nyugot felé tereli a népvándorlást s ezzel megadja a lökést azon új korszak kezdetének, a melyet Európában a népvándorlás korszakának ismerünk. Ezért emlegetjük a történelemben a kínai fal felépítését mint világtörténeti eseményt.

A kínai nép önálló fejlődését és sajátos jellegét semmi sem igazolja jobban, mint az a körülmény, hogy európaiak nehezen tudják követni eszmemenetét és alig képesek elsajátítani gondolatvilágát. Hittérítők és más kutatók, a kik 20—30 évet eltöltöttek Khinában, rendszeresen kiemelik azt, hogy ennyi idő múltán sem voltak képesek teljesen megérteni e nép sajátos gondolatvilágát. Ezzel különben ma már egész irodalom foglalkozik; különösen érdekesek Smith Arthur munkái,* a melyekben részletesen

* Arthur H. Smith: *Chinese Characteristics*, London 1892,
Arthur H. Smith: *Village life in China*, Edinburgh & London, 1899.

Arthur H. Smith: *China in Convulsion*, Edinburgh 2 vls, 1901.

ecseteli e nép jellemét, mindennapi életét és szokásait személyes tapasztalatai alapján. Khína alapos ismerői egyet értenek abban, hogy e nép egyike a világ legszorgalmasabb népének, békeszerető, igénytelen és könnyen kormányozható. Ugyan ez a nézete Sir Róbert Hartnak, a khínai vámhivatal előbbi főnökének, a ki 45 évre terjedő tartózkodása közben megismerkedett a khínai nép minden osztályával.»*

Mindezzel itt részletesebben nem foglalkozhatunk. Célünk csak az lehet, hogy megállapítsuk azon lényeges ellentéteket, melyek a nyugoti és keleti cultura összehasonlításánál első pillanatra szembetűnnek. Erre nézve maga a khínai adja meg az első felvilágosítást. Az európai történelem tanulmányozásánál azonnal feltűnik neki az, hogy nálunk a culturát folytonos háború és hódítás útján terjesztik. E körülménynek tulajdonítja a fehér ember fölényét harczászati téren, melyet a mult században akarva-nem-akarva maga is kénytelen volt elismerni. E körülményt a földrajzi viszonyokkal is indokolhatjuk. Minálunk az események színhelye olyan szaggatott s hegyek-folyók által elválasztott terület, a melyen az egyes néptörzsek különváltan is letelepülhetnek s kezdetben nem is érintkeznek. A mint azonban kedvező földrajzi fekvés vagy kiváló egyéni tehetség folytán egyik nép előbbre jut a másiknál és számbelileg is megszorodik, e nép hatalmi körét is törekszik kiterjeszteni, a miből következnek aztán a gyakori hódítások és átalakulások, melylyel a mi történelmünk lapjai telvék. Nálunk a létért való küzdelem társadalmi és politikai téren is erősen nyilvánul. Ez fokozza az egyéni képességet; időlegesen nagy haladásnak és a hatalmi kör széles kiterjesztésének lehet okozója; de az egyéniség szükségszerűleg egyoldalún fejlődvén, ez magában hordja csiráját a kimerülésnek, a mely körülményt új hódítók saját javukra használhatnak. A földrajzi és azzal kapcsolatos politikai viszonyoknak tulajdonítandó a culturális fejlődés hullámozása, mely annyira feltűnik a khínai szemlélőnek.

* Sir Robert Hart: *These from the Land of Sinim*, London, 1901.

Ezzel ellentétben a kínai nép fejlődése egyöntetű és folytatólagos, szellemi és társadalmi téren egyaránt. Ott csak különféle uralkodóházak váltják fel egymást a hatalomban, melynek köre többnyire az egész birodalomra kiterjed. Ha e nép háborút visel, az a birodalom határain kívül zajlik le, különösen akkor, midőn egyik-másik hatalmas uralkodó a nemzet kereskedelmi érdekeit és e népfaj további letelepülését iparkodik előmozdítani. Előfordul ugyan az is, hogy északról jövő idegen törzsek hódítják meg a birodalmat s trónjára idegen dynastiát ültetnek. Ilyen uralom alatt volt Khína a XIV. században a mongol császárok alatt, kiknek hatalma egész Ázsiára kiterjedt. Kétszázötven évvel ezelőtt mandsu törzsek hódították meg Khínát, melyeknek leszármazói ott mai napig is uralkodnak. De az ilyen hódítás többnyire csak rövid időre terjed, mint a mongoloknál; vagy pedig az a következménye, hogy a hódító nép teljesen beolvad a kínai műveltség körébe s elveszti önálló faji jellegét, mint a mandsu hódítókkal történt. Mindezen események nem zavarják meg a kínai művelődés egyöntetű fejlődését; a hatalmi kör sem változik meg, melyen belül e cultura érvényesül.*

A második szembetűnő különbség a fehér és sárga faj fejlődésében abban rejlik, hogy az utóbbinál a vallásos érzület és a magasabb eszményi czélokért való lelkesülés nem játszik olyan szerepet, mint nálunk. A kínainak ugyan, mint rendszeren mondják, három vallása van az ősök szokásos tiszteletén kívül, melyet minden család saját körében külön-külön gyakorol. Az egyik a Konfuce vallása, melyet e bölcset a VI. században alapított Krisztus születése előtt; de ez nem annyira vallás, mint inkább az ősi hagyományok, erkölcsi tanok és irodalmi emlékek tisztelete, melyeket a bölcset összegyűjtött, kibővített és az utókor számára megóvott. Mivel a régi források elvesztek, a hagyomány azóta Konfucius nevével hozta kapcsolatba e gyűjteményt. Ha tehát a jelenkori kínai áhitattal hajlong és füstölget

* Khína történelmére vonatkozólag l. Lóczy Lajos: *A mennyei birodalom története*, Budapest, 1901.

a templomban Konfucius és tanítványainak emléktáblái előtt, ezzel a valóságban saját ősi culturájának és azok emlékének hódol, a kik azt számára megóvták. Ez nem is kivételes jelenség, a mennyiben a nagy tömeg rendesen nem rajong eszményekért, hanem személyekért, kiket ha egyszer fölkapott, vakon követ. Nagy emberekké tehát azok válnak, a kik képesek egyéniségük révén személyesíteni elveket és eszményeket s azokat a tömeggel is elfogadtatni. Ugyanígy személyesíti Konfucius az ősrégi Khina hagyományait, melyeknek összessége már azért sem nevezhető vallásnak, mert e tanokat nem papok értelmezik hivatás-szerűleg. Azok magyarázatával minden művelt khinai egész életében foglalkozik, mivel műveltségi fokát is ezen képessége szerint ítélik meg a nyilvános vizsgákon.

A Khinában elterjedt másik két vallás a taoista és a buddhista vallás; mindkettőnek rendes szervezete, számos temploma, zárdája és hivatásos papsága van. A taoista vallás eredetileg bölesészet volt, melyet Konfucius elődje, Lao-cze nevű böles alapított; de e tan később felvette a khinai köznépnél elterjedt babonát, minek következtében ma nem egyéb üres czeremóniák és előítéletek halmazánál. Ugyanez a sors érte Buddha tanát, melyet Indiából hoztak be Tibeten át, Krisztus születése utáni századokban. A nép ma mindkét vallást csak anyagi érdekek elérésére használja. Ha a khinai bajban van vagy beteg, elhivatja a taoista papot, hogy baján segítsen és ezért őt kellőleg megjutalmazza; ha ez eljárása nem jár sikerrel, a buddhista paphoz fordul és azzal próbál szerencsét. Keleti embertől hiába kérdezzük azt: mi a vallása? E kérdést meg sem érti. Ő a vallási formákat és azok hivatott képviselőit a szerint veszi igénybe, a mint az anyagi érdekeinek lát-szólag legjobban megfelel. A vallásos érzületnek eszményi iránya előtte teljesen ismeretlen. E körülménnyel indokolható az a türelmesség, melyet a khinai a különféle felekezetekkel szemben tanusít; ezt csak olyan vallással szemben veszíti el, mely szerinte veszélyezteti saját erkölcs-tanának fennálló tételeit, avagy esetleg megsérti saját anyagi érdekét.

A harmadik szembetűnő különbség az alapos tudományos ismeretek hiánya. A kínainak természettudományi ismeretei úgyszólván nincsenek; orvosi ismereteik is nagyon gyarlók s főképp néhány gyógynövény használatára szorítkoznak. A tifuszt például úgy gyógyítják, hogy a beteg gyomoralatti testrészébe izzó tűt szúrnak. Az egyedüli vigasz ez eljárásnál az, hogy ilyen kezelésnél sem történhetik egyéb, mint nálunk, t. i. a beteg vagy meggyógyul vagy meghal. Különös kedvvel foglalkoznak a történetírással; minden dynastia kötelességének tartja megírni az előző dynastia történetét. De e történetírás inkább chronologia, mint oknyomozó kutatás. Elégge jól használhatók a szomszédos idegen népek állapotát és történetét tárgyaló munkák; de ezekben is csak pusztá leírást találni, elméletet nem. Állandó kedvencz foglalkozásuk az ősi irodalom tanulmányozása, melyet Konfucius és tanítványai hátrahagytak. Hogy e téren is mily fölénye van az európai tudósoknak, azt bebizonyította báró Richthofen a *Yü-kung* czimű könyv kritikájával.* E munka az ősrégi feljegyzések hatodik részét teszi, a melyben Yü minister vázolja a kínai birodalomnak akkori állapotát s az általa a folyókon és hegyeken eszközölt nagy változtatásokat. Ilyen értelmezésben a munka jellege mondaszerű. Richthofen néhány fordulatot az ezeréves szokástól eltérőleg magyarázván, kimutatta, hogy e könyv nem emberfeletti munkáról szól, hanem a kínai birodalom földrajzi viszonyainak pontos leírását adja 2300 évvel Krisztus születése előtt. Ily módon mellőzve a kínai scolastikus felfogást, az európai tudós azonnal fölfedezi a világ egyik legrégebb földrajzát. A mondottakból kivehető, hogy a szellemi fejlődés terén túlságosan uralkodik a mult-hoz való ragaszkodás s az idegenkedés új eszmék és benyomások felvételétől, a mi a képzelő- tehetség korlátolt voltának jele. A fehér faj szellemi fejlődésében jelentős szerepe van annak, hogy associatív-képessége sokkal nagyobb és változatosabb, mint a kínaié. E mélyreható lélektani

* Frherr von Richthofen: *China*, I. Bd., Berlin 1877 p. 277—365.

különbség megmagyaráz minden e téren mutatkozó különbséget.*

A lassú szellemi fejlődés hatása gazdasági téren is nyilvánul. A földművelést régi módszer szerint s elavult eszközökkel üzik, mint azt őseik évezredek át tették. Majd mindenütt el van terjedve a kisgazda, a ki mint tulajdonos vagy többnyire mint bérlő műveli nagy szorgalommal kis földjét. Ugyancsak az iparos is igen egyszerű eszközökkel dolgozik s szorgalmával törekszik pótolni annak hiányait. A közlekedési eszközök szintén fejletlenek; rendes közlekedési út csak ritkán van a mezőkön; a nagyobb forgalmat a folyókon és csatornán bonyolítják le. Az ezek mentén elterülő nagy városokban jól van szervezve a kereskedelem; az iparosok közt a czéh-rendszer is kifejlődött. Általában a kínai mint kereskedő a tengeri kikötőkben is felveszi a versenyt az európai vállalkozóval. Városok közelében belterjes földművelés és sűrű népesség is található. Ilyen helyeken a földbérek is vetekednek Európa culturállamainak haszonbéréivel. Így például szederfával beültetett területért holdanként 320 korona évi földbért fizetnek; az öntözhető rizsföldek után 120 korona évi földbért.** Alig tudjuk elképzelni, mikép érheti el a kínai egyszerű eszközeivel az ennek megfelelő hozamot. A kínai fáradhatlan szorgalmával munkálja apróra a földet s szaporítja a terméshozamot. A míg nálunk olcsó természeti erővel helyettesítik a drága emberi munkát, addig ő az előállítás költségét saját igényének leszállításával törekszik csökkenteni. Hogy milyen alacsonyak a munkabérek Kínában, az általánosan ismeretes; de még a tanult, képzett kínai is szerény igényű, mint azt legjobban a házi nevelő példája bizonyítja. Konfuciusnak a tanítványa évi 36 korona bérért és ellátásért szegődik el; ennek fejében télvíz idején hátán viszi tanít-

* Khina földrajzi, politikai és művelődési viszonyaira vonatkozólag ma is alapvető munka Dr. S. Wells Williams: *The Middle Kingdom*, new. ed. 2 vls. London, 1899.

** Khina közigazdasági viszonyaival foglalkozik K. v. Scherzer: *Bericht über die oest.-ung. Expedition in Siam, China, Japan*, Stuttgart, 1872. Anhang: *Landwirtschaft in China*, p. 67. etc.

ványát az iskolába; a szünidők alatt kénytelen a házi munkával is foglalkozni, segítkezik a vízfordásnál, gabona-éséplésnél és őrlésnél stb. Ez alak állandóan szerepel a khinai szinpadon, mint egyik jellemző típusa a khinai igénytelenségnek. A nép eme sajátságát a németek «Hungerkur der Chinesen» tényezőnek tulajdonítják, a melynek a jövőben, mint érinteni fogjuk, még igen fontos szerepe lehet.

A felhozott tényekből kitűnik, hogy a fehér és sárga faj kulturális fejlődésében valóban nagy különbségek vannak és pedig társadalmi és politikai téren s vallásos fel fogás dolgában egyaránt, nemkülönben a szellemi fejlődés sajátos irányában és az azzal kapcsolatban lévő gazdasági fejlődésben. Az utóbbi két tekintetben azonban a különbségek jobbra csak az új-korban fejlődnek ki. Midőn Marco Polo a mongol császárok udvaránál tartózkodott és mint első európai utazó leírta Khína gazdagságát és műveltségét, kortársainál bitelre sem talált.* Állításainak valódisága csak a legújabb időben nyert bizonyítást. Az akkori khinai civilizáció jóval fölülmúlta fejlettség tekintetében az európai népek műveltségi állapotát. Saját fejlődésünk az újkorban kezd nagyobb lendületet venni ama nagymérvű átalakulások következtében, a melyek jelzik e korszak kezdetét.

Az új-kor Amerika fölfedezésével és Afrika körülhajózásával veszi kezdetét; jellemzésül még ezenkívül felemlítik az új-kor néhány találmányát, a minő a puskapor, nyomdászat és iránytű, a melyek kétségkívül fontos segédeszközök voltak a további átalakulásban. De az utóbbiak csak külső jelei voltak e kor kezdetének és azt egymagukban elő nem idézték; ez abból is kitűnik, hogy a puskapor, iránytű és a nyomdászat ismerete már jóval korábban el volt terjedve Khinában, mint minálunk, a nélkül, hogy ott egy új korszak kezdetét jelezné. A valóságban csakis a tengerentúli földrészek felfedezése változtatja meg a fehér faj kulturális körét; itt sem annyira a felfedezés maga, hanem az a körülmény fontos, hogy ezáltal a fehér faj az egész földgömbön elterjed. A míg tehát az ókori és középkori

* H. Yule: *The Book of Ser Marco Polo*, 2 ols. London, 1871.

civilisatio köre a Földközi-tenger mellékeire és Európára szorítkozott, addig az új-kori felfedezésekkel a fehér faj hatalmi köre az egész földgömbre kiterjed. Kezdetben a spanyol és portugál hódítók voltak az úttörők, kik között egyik pápa a földgömböt is felosztotta; ezeket követte a hollandi és angol kereskedő; később nyomukban halad a hollandi, angol és francia telepes. E népek a kereszt jében karddal, röffel és kapával hódítanak, a mely eszközök előtt a primitiv népek kénytelenek lépésről-lépésre meghátrálni. A fehér fajnak e hódítása kétféle módon nyilvánul a földtekén. A mérsékelt égöv alatt a fehér faj maga letelepszik és elszaporodva kiszorítja az őslakókat; a kiket ezek közül el nem pusztított eddig a folytonos harc, azokat kiirtja utóbb a pálinka és az európai betegségek különféle fajtája, melyeknek e népek nem képesek ellentállni. Csak idő kérdése, mikor pusztulnak ki teljesen e népek saját otthonukban. A tropikus klíma alatt az európai faj nem képes megélni, mivel ott a második-harmadik nemzedékben kihal. Ezért hódítása itt arra szorítkozik, hogy átveszi e népek gazdasági és politikai vezetését, a mi által biztosítja magának a kereskedelemből és a nagy vállalatból származó haszon java részét. E klíma alatt egyik-másik latin nép összekeveredik a bennszülöttel és azzal állandó, új népfajt alkot; a germán származású népek ezt sohasem teszik. A hódításnak a XIX. századig csak a kínai culturához tartozó nemzetek képesek ellentállni; sőt ezek közül egyesek, például Japán, teljesen elzárkóznak az idegenek elől. Ugyanakkor a kereskedelmi forgalom a kínai tengerparton csak egynéhány kikötőben bonyolítottatik le. A XIX. században azonban a fehér faj itt is mint hódító kezd fellépni azon mélyreható átalakulások következtében, a melyek időközben az európai művelődésben beállottak.

Az új-kor első három századában az európai műveltség alig áll magasabb fokon, mint a római birodalom fénykorában; inkább csak kiterjedésben és egynémely sajátos vonásban tér el az utóbbtól. A mióta azonban az új-kor lángelméi új irányt adnak a kutatásnak, tanulmányozni kezdik a természet jelenségeit természettani, vegyi és élet-

tani téren, ezzel az ember olyan hatalmat nyer a természeti erők fölött, milyennel eddig sohasem rendelkezett. E fölfedezések hatása alatt a gazdasági termelés meghatványozódik, a népesség száma rohamosan növekszik, a jólét átlagos színvonala egyre emelkedik; egyidejűleg a társadalmi szervezet és gazdasági kapcsolat is annál szorosabb lesz, minél inkább legyőzi a távolság akadályait a szállítási és tudósítási eszközök tökéletesítése. Mindezen átalakulások a XIX. században mennek végbe. Szinte azt mondhatjuk, az újkornak önálló fejlődése tulajdonképp csak ekkor kezdődik.

Ez átalakulások teljesen indokolják a fehér faj jelenlegi fölényét a sárga fajjal szemben. Japán volt az első nemzet, a mely e körülményt fölismerte és ellene védekezett, azzal, hogy rövid idő alatt elsajátította e műveltséget összes technikai eszközeivel együtt. Ily hirtelen átalakulás azért volt lehetséges Japánban, mert e nemzet szamuráj, azaz köznemes-osztályában olyan egyéneket nevelt föl magának, a kikben megvolt a szellemi képesség és vagyoni függetlenség a hirtelen átalakulás eszközlésére. Ilyen átalakulás Kínában egyelőre nem lehetséges, mert ott a mandsu előkelőségen kívül, a kik jórészt a katonaságnál és udvarnál szolgálnak, nincs az előbbinek megfelelő, uralkodó középosztály. Ott a törvény értelmében az egyén társadalmi állása és hivatalának fokozata a műveltségtől és az elért vizsgálati fokozattól függ. Ha ott az idegen cultura egyszerre elterjedne, a kínai művelt osztály teljesen elveszítené kenyerét és hatalmát. Ennél tehát az idegen műveltség elleni védekezés létkérdés, nem tekintve azt, hogy az ősi intézmények megőrzése a kínai népfajnak sajátos jellemvonása, a mint azt már fentebb kifejtettük.

Ily módon állott elő az utolsó évtizedekben a nagy ellentét Japán és Kína fejlődése között, a mely különösen a japán-kínai háborúban lett nyilvánvalóvá. Azonban ennek gyümölcsét Japán még akkor nem élvezhette, mert a nagyhatalmak sajátjuknak tekintették Kínát. E háború hatása alatt Oroszország és más nagyhatalmak parcellázni kezdik Kínát, abban a hitben, hogy ez ép oly könnyen eszközölhető a kínai síkságon, mint az asztalon fekvő térképen.

Ezzel Japán veszélyeztetve látja saját létét és pedig teljes joggal, mert Oroszország, elfoglalva Mandsuriát, letelepszik a khinai birodalomnak egyetlen, könnyen megközelíthető kapujánál, a mivel biztosítja magának a fölényt Khinában s elvágja azt a japán segítségtől. E miatt kitör az orosz-japán háború, a melynek sorsát a Tsu-sziget melletti tengeri ütközet dönti el. Ez nagyobb esemény, mint a híres trafalgari ütközet, a melyben Nelson elesett és az angolok győztek. Az utóbbi végleg megállapította Anglia világoralmát a tengeren, a melyet mai napig is fenntartott. A Tsu-sziget melletti ütközetben ellenben a sárga faj léte és jövője lőn biztosítva a fehér fajjal szemben. Ez az első eset az új-korban, hogy idegen faj sikerrel szembeszáll a fehér-hódítóval. E háború tehát elejét vette minden további hódításnak. Khína önállósága felett most már Japán örködik a mandsuriai kapunál; hódításra maga nem gondol, mert jól tudja, hogy a birodalom nagy kiterjedése és népessége mellett ilyen vállalkozás nem vezethet célhoz.

Ily módon Khína időt nyert arra, hogy lassan tovább fejlődjék, fokozatosan átvegye az ideglen műveltséget s annak összes vívmányait. Azóta valóban megkezdődtek az újítások a népnevelés terén; idővel ez még nagyobb arányokat ölthet, ha munkához lát az új nemzedék, a melyet most Japán és Európa iskoláiban nevelnek. A közel multban a tartományok alkirályai tanácskozó testületeket kaptak segítségül, a melyek hivatva vannak a törvényhozást és nevelést irányítani s megvédeni a nép érdekeit. Utóbbi időben az európai irodalomnak számos terméke elterjedt a birodalomban; ezek között Dumas *Kaméliás hölgy* regénye volt a khinaiak kedvenc olvasmánya, mert ebben megtalálta a sárga fajnak legnagyobb erényét, az önmegtágadást és lemondást. Ellenben Dickens *Copperfieldje* érthetetlen előtte; mikép szerethet a hős egyszerre két nőt — Ágnest és Dórát — és mikép tanakodhatik azon, melyiket vegye nőül, azt a khinai nem tudja megérteni. Ha egyáltalában valamikor ilyen helyzetbe jutna, egyszerűen véget vet a habozásnak azzal, hogy mindkettőt nőül veszi.

Gazdasági téren is nagy haladás kezd mutatkozni és

a belföldi vasút-hálózat kiépítése évről-évre nagyobb arányokat ölt, a mi által az összes tartományok közelebbi érintkezésbe jutnak egymással. Ez valóban nagy haladást jelent, mert még néhány évtizeddel ezelőtt a khínaiak felszedték a Shang-hai város melletti vasúti síneket azon indokolással, hogy a vasút dübörgése megzavarja a halottak álmát, midőn elhalad a temetők mentén.

Legújabb időben Khína hatalmának ócsárlását felváltotta az ellenkező irányzat: a félelem a jövőbeli nagyhatalomtól, ha az majdan katonailag szervezve lesz. Azonban a sárga veszedelemtől ilyen alakban nem kell félnünk. A khínai nép sohasem hódított fegyverrel a kezében; a nép jelleméből az következtethető, hogy erre a jövőben sem vállalkozik. Az esetleges veszedelem egészen más irányban keresendő, a melylyel szemben a védekezés jóval nehezebb. Ha a khínai nép átalakul és elsajátítja a mi műveltségünket, ezzel nagy jövő nyílik meg az európai és amerikai kereskedő, mérnök és vállalkozó számára e nagy kiterjedésű birodalomban. Előreláthatólag a fehér faj kezdetben ott is vezérszerepet fog vinni s irányítani fogja a gazdasági vállalatok alapítását és kezelését. Ily módon majd a khínai is jobban megismeri a fehér embert, a kitől eddig idegenkedett. Ez ideig a khínai csak otthon érezte jól magát; hazájából csak a nép salakja vándorolt ki, a mely otthonában nem boldogult. Ha jövőben megszokja az idegen légkört, a kivándorlás eddigi akadályá eszik, a mi fölöttébb veszélyes a fehér munkásra nézve. A khínai ugyanazt a munkát elvégzi, mint a fehér ember, sőt kézi ügyességben is versenyez vele; de munkaközben kevesebb tápanyagra szorul. Ha tehát a kettő versenyre kél, a khínai igénytelenségével leszorítja a fehér munkást a küzdtérről, minek folytán az utóbbi, mint osztály, elpusztul. Ezt politikai rendszabályokkal nehéz megakadályozni, egyrészt mert a szabad verseny korlátozása az egyének gazdasági érdekébe ütközik; másrészt azért, mert Khína, mint nagyhatalom, nem tűrheti el majd polgárainak önkényes kizárását a világpiacon, a mint azt eddig eltűrni kénytelen volt. Ily módon tehát elképzelhető az az eset, hogy a sárga faj, mint

a munkásosztály zöme, elterjed az egész világon; viszont a fehér faj jobbjára mint vezető és uralkodó osztály fog szerepelni gazdasági és politikai téren. Ez a két faj politikai és gazdasági tagozódásával volna egyértelmű. De a különválás e módja nem lehet állandó, mert semmiféle uralkodó osztály meg nem marad, ha időnként fel nem frissül vére a munkásosztályból. Úgy látszik, izommunka végzése okvetlenül szükséges az emberi faj fenntartásához. Annak szükségét abból is látjuk, hogy régi családok néhány évszázad alatt kihalnak, ha időnként fel nem frissülnek az alsó néposztályból; ugyancsak ismeretes az is, hogy a városi népeséget tulajdonkép a vidék bevándorlása tartja fenn. Ha tehát elpusztul a fehér munkás, ezzel veszélyeztetve van az uralkodó fehér faj jövője is. Legfeljebb csak oly módon biztosítható az, ha az uralkodó fehér faj keveredik a sárga munkással — a mivel ugyan a faj szintén elveszti eddigi jellegét.

Bajos volna azt állítani, hogy ez átalakulás a közel jövőben megvalósul; a távol jövőben pedig olyan változások is előállhatnak, a melyeket ma még sejteni sem lehet. Ha tehát a fehér faj jövőjének komor képe egyelőre nem ad is okot aggodalomra, azt mégis el kell ismerni, hogy a sárga fajnak gazdasági versenye, a mely leszállítja a fehér munkás jólétének színvonalát, minden körülmények között hátrányára lesz a mi kulturális fejlődésünknek. A munkás jóléte az a hajtás, a mely a gazdasági fejlődésben legkésőbb zöldül ki; kedvezőtlen viszonyok ellen ezt nehéz megvédeni; de ez a legjobb óvszer proletár-osztály képződése és a gazdasági ellentétek kiélesedése ellen, a mi egyik oka volt Róma hanyatlásának is. Ha tehát a sárga faj versenye más hatást nem gyakorol is, ezt is felette hátrányosnak kell tekintenünk művelődésünk jövőjére nézve.

Mindebből az a végső következtetés, hogy a sárga fajnak most folyamatban lévő átalakulása, a mely ugyan még hosszú időt vesz igénybe, igen fontos szerepet fog játszani jövőnkben. Ezt előre meg lehet állapítani azon mélyen fekvő sajátságok alapján, a melyeket a keleti és nyugoti cultura párhuzamos fejlődésének összehasonlítása világít meg.

AZ IPAR ALAKULÁSA A CAPITALISMUS KORSZAKÁBAN.

Második és utolsó közlemény.*

A nagy-ipar bontó és felszívó hatása megszűnik azon mesterségeknél, a hol a közvetlen személyi igények egyéni szolgáltatást követelnek vagy a helyhez-kötöttség nagyobb munkamegosztást és tömeges munkaalkalmazást meg nem enged. Még azoknál az iparoknál is, a hol a tőke a kézműipar bontására képes, még ott is egyéni kívánságok kielégítése a kézművesnek marad fenn. Bármennyi és bármily olcsó cipőt készít is a cipőgyár, fájós lábra mégis csak orthopædicus mesterember fogja a megfelelő cipőt kiszabni és megvarrni. A szabóipar leginkább azért tartja fenn a confectionis üzletekkel szemben versenyképes erejét, mert a szokás a testre szabást teszi kívánatossá és a testre szabás a jobb izlés és tehetőség jeléül szolgál. Nem tekintve ily kivételeket, egész serege a mesterembereknek a tőke hatalma mellett is uralkodó marad. Az építőmesterségek valamennyi ága: a kőműves, kőfaragó, cserepes, ács, kútszínáló jövőre is kézműves marad és a különböző igények szerint kis-, közép- és nagyvállalatokban fogja a megrendeléseket teljesíteni. A kéményseprő, a mázoló, a szobafestő ezentúl is a régi rendszerben folytatja mesterségét. Az élelmezés iparai nagyobb részben ellenálltak a nagy tőke erejének. A pék, cukrász, mészáros, hentes továbbra is fenntartja

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 412. számában.

szokott üzletét.* A hegedűcsináló a gép-ipar versenye alatt is keresett mesterember marad. A fodrász, a borbély, a divatárusnő továbbra sem fél a nagy tőke bontó hatásától. A bognár, tekintettel nehezen szállítható készítményeire és a falusi megrendelés conservatív természetére, üzleti életében eléggé jól érzi magát. A fényképészt az egyénnel való közvetlen forgalma biztosítja létében. Mert ezek az üzletek leginkább helyhez kötött és egyéni igényeket kielégítő munkát végeznek, hol a gépi munka majdnem lehetetlen.

A *mészárosok* és *hentesek* iparága a kézműves jellegét a tőke uralma alatt is megtartja; igaz, korunk közegészségügyi törekvései a marha- és sertésvágás számára legalább városokban a hatósági közbiztonságot honosították meg; de ezek a vágóhidak csak az ipar egyik részének, a vágásnak központosítására, illetőleg egy helyiségben való végzésére szolgálnak, az iparnak többi része, a hús széttagolása és további feldolgozása megmaradt régi modorában és ma is kisebb mészárszékeken és üzletekben folyik. Nagy vágók, a hol tömegesen foglalkoznak a mészárosmesterséggel, mint községi vállalatok, itt-ott előfordulnak, — de a kézműves mesterségre ily kivételes intézetek sincsenek hatással. A mészáros és hentes-ipar kézműves jellegét biztosítja az a körülmény, hogy a friss hús szükséglete megköveteli azt, hogy az üzlet helyben, a fogyasztó városban legyen; erre egy nagy üzem a hús szállításával járó nehézségek folytán alig képes; a fogyasztó felek még városokban is megkövetelik, hogy mészárosuk és hentesük közelükben legyen. Gépek ezekben az iparokban is jelentkeznek s főleg a hentesiparban a húsörlő, keverő- és kolbásztöltő-gépek tért foglalnak; de ebben az iparban ezek a gépek a kisebb üzletekben is jól használhatók és gyári, nagybani üzletre csak kivételesen adnak okot. Mind a mészárosok, mind a hentesek csak kivételkép mutatnak fel nagy vállalkozást és ez esetben is

* A nagyüzem a kis- és középzüzemmel szemben csaknem minden iparágban nyert jelentőség dolgában. Az élelmiszer-ipar azonban mintha határozott ellenállásra volna képes ez előnyomulással szemben. Conrad Goldschmidt: *Bäckergewerbe und Konsumvereine*, 42. l.

a nagy vállalat a városokban elszórt több kisebb üzlet közös vezetésében áll. Hat-nyolcz segéddel dolgozó mészáros vagy hentes ma nemcsak nálunk, hanem Németországban is már a nagyvállalatok közé tartozik.*

A népszámlálási adatok szerint Magyarországon volt:

a) mészáros

	1890. évben		1900. évben	
	vállalkozó	alkalmazott	vállalkozó	alkalmazott
összesen — — — —	9,350	8,008	10,605	8,521
e közt segéd nélkül —	4,942	—	6,060	—
1— 5 segéddel — —	4,283	6,882	4,428	7,505
6—20 „ — —	121	1,027	114	939
20-nál több segéddel —	4	99	3	77

b) hentes

	1890. évben		1900. évben	
	vállalkozó	alkalmazott	vállalkozó	alkalmazott
összesen — — — —	3,615	3,679	5,917	5,231
közte segéd nélkül —	1,828	—	3,457	—
1— 5 segéddel — —	1,696	2,876	2,338	4,124
6—20 „ — —	89	744	118	999
20-nál több segéddel —	2	59	4	108

c) szalámi-gyáros

összesen — — — —	42	455	36	997
e közt segéd nélkül —	6	—	6	—
1— 5 segéddel — —	15	33	2	4
6—20 „ — —	12	144	14	164
20-nál több segéddel —	9	278	14	829

Míg tehát a mészáros- és hentesiparnál a nagyvállalatok a kisebbeket nem igen bántják, már a szalámigyártásnál a tőke romboló hatása a kisiparon világosan észlelhető.

* A pék- és mészárosipar az önálló ipar utolsó menedékei. Nincs más ipar, melybe oly kevéssé férközött volna be a gép, mint a pékműhelybe. Conrad Goldschmidt: *Bäckergewerbe und Konsumvereine*, 3. l. — A hentes-ipar azon része, mely gépileg berendezhető s legnagyobbbrészt már ma is így van felszerelve, a jövőben egészen elvész a kézműiparra nézve; ilyen terület a kolbász-készítés, legalább is a mennyiben füstölt készítményekre vonatkozik, míg a friss kolbász szétküldése ugyanazon korlátok közt marad, mint a friss húsé. Dr. Brands L. O.: *Untersuchungen der Lage des Handwerks in Deutschland*, IX. köt. 279. l.

Az osztrák népszámlálási adatok szerint volt:

a) mészáros			
1890. évben	-- --	20,918 vállalat	42,259 alkalmazott
1900. " "	-- --	22,602 " "	40,981 " "

hentes (füstölt hús, kolbász stb.)

1890. évben	-- --	1,860 vállalat	5,455 alkalmazott
1900. " "	-- --	2,217 " "	8,254 " "

Németországban a mészárosok száma volt:

1875. évben	-- --	67,384 vállalat	43,303 segéddel
1882. " "	-- --	62,747 " "	60,996 " "
1895. " "	-- --	74,163 " "	103,847 " "
1907. " "	-- --	86,098 " "	149,669 " "

Még 1907-ben is a kisebb vállalatok teszik a mészárosok zömét Németországban is; volt ugyanis:

segéd nélkül	-- --	17,933 vállalat	
1 segéddel	-- --	23,787 " "	23,787 segéddel
2 " "	-- --	18,731 " "	37,462 " "
3—4 " "	-- --	12,069 " "	40,555 " "
5—9 " "	-- --	5,087 " "	30,689 " "
10—19 " "	-- --	667 " "	8,366 " "
20—49 " "	-- --	170 " "	4,874 " "
50—99 " "	-- --	30 " "	2,098 " "
százon felül	-- --	9 " "	1,988 " "

A *sütő- vagy pékipar* egyelőre a tőke hatalma alatt nem szenved. Munkaköre nagyobbodott, mert az előbb szokásos «házikenyér» lassankint, a pékenyér és sütemény javára, nem készül többé otthon. Technikailag több tekintetben haladt, a sütőkemenczék gazdaságosabb szerkezetűek, dagasztó-, keverő- és osztó-gépek kisebb műhelyekben is előnnyel alkalmaztatnak, szóval a haladás, mely ebben az iparban mutatkozik, nem zárja ki a kisebb vállalatok működését. Az, hogy ez az iparág gyors kelendőséget igénylő cikket állít elő és hogy egyes fogyasztó csak kisebb mennyiségű cikket igényel, biztosítja az üzlet jövőjét és nagyon nehezé, sőt majdnem lehetetlenné teszi a nagyvállalat kizárólagos föllépését. Csak a kenyérsütésben mutatkozik némi kivétel; de itt is községi és katonai kenyérgyárak,

valamint főképp Németországban és Belgiumban fogyasztási szövetkezetek sütőtelepei, de nem magánvállalkozók szerepelnek mint erős versenyzők. A kis sütemény azonban mindenütt a pékmesterek majdnem kizárólagos birodalma, melybe a tőke bontó hatalma nem hatolt.

A népszámlálási adatok szerint sütőiparral foglalkozott Magyarországon:

	1890. évben		1900. évben	
	vállalkozó	alkalmazott	vállalkozó	alkalmazott
összesen — — — —	4,041	8,252	5,307	10.665
segéd nélkül — —	1,318	—	1,838	—
1— 5 segéddel — —	2,406	5,256	3,037	6,316
6—20 „ — — —	306	2,660	414	3,712
20-nál több segéddel —	11	336	18	637

A nagyvállalatok itt is a közép- és kisiparosok arányát és szaporodását nem gátolják.

Ausztériában a népszámlálási adatok szerint a sütőiparral foglalkozott:

1890. évben — —	15,734 vállalat	45,592 alkalmazottal
1900. „ — —	17,547 „	51,758 „

Németországban pék és cukrász együttesen volt:

1875. évben	71,829 vállalat	67.201 alkalmazottal
1882. „	80,117 „	96,520 „ e közt 20-nál több segéddel
1895. „	88,151 „	142,851 „ 50 vállalat 1,673 „
1907. „	113,437 „	220,164 „ 298 „ 13,160 „

A cukrász-ipar nagyjában még a kézműves kisebb vállalatok kezében marad s valószínű, hogy jövőben is ez marad a helyzet, habár a cukrászatnak az a része, mely tovább eltartható s messzebbre szállítható cikkek készítésével foglalkozik, a nagy vállalatok kezébe került. Cukorkák, csokoládé, édes befőzöttek most már gyári tevékenységgel készülnek és a nagyobb városokban már nem tartoznak a cukrászok iparkörébe, velük csak kereskedést üznek. De a számos cukorsütemény, torta, fagyalt, szóval a helyi fogyasztás nagyjelentőségű cikkei, a kézműves hatáskörébe tartoznak s e cikkekben a nagy gyáros is a kézműveshez hasonló módon kénytelen dolgozni.

A népszámlálási adatok szerint volt Magyarországon

a) *czukrász és czukorsütemény-készítő*

	1890. évben		1900. évben	
	vállalat	alkalmazottal	vállalat	alkalmazottal
összesen	600	1,208	694	1,406
e közt segéd nélkül	191	—	249	—
1—5 segéddel	366	766	387	839
6—20 „	41	367	56	524
20-nál több segéddel	2	75	2	43

b) *czukorka-gyártó*

összesen	72	323	154	511
e közt segéd nélkül	29	—	85	—
1—5 segéddel	29	63	48	89
6—12 „	9	96	15	191
20-nál több segéddel	5	164	6	231

c) *cacao- és csokoládé-készítő*

összesen	—	—	4	423
-----------------	---	---	---	-----

Ausztriában a népszámlálási adatok szerint a czukrász- és sütemény-mesterséggel foglalkozott

1890. évben	3191 vállalat	6821 alkalmazottal
1900. „	3518 „	9825 „

A nagy-ipar és tőkehatalom erős térfoglalása mellett is a kisipar továbbra is megáll, és kézműves-mesterségek továbbra is nagy számmal lesznek az ipar terén. Németországon 1907-ben 2.086,368 vállalat közül segéd nélkül volt 994,743 iparos = 47·7% ; Ausztriában 1900-ban 1.009,443 vállalat közül 529,953, azaz 52·9% iparos dolgozott segéd nélkül; Magyarországon 1900-ban 423,344 ipari vállalat közül 280,115, azaz 66·2% volt segéd nélkül, tehát olyan kisiparos, ki már határozottan a legkisebb vállalatot képviseli.*

* Ma az ipar, hála az ipari és kereskedelmi kézművesség sülyedésének, második sorba került mint socialis osztály; de tévedés volna félreismerni még mindig nagy jelentőségét vagy éppen tagadni létét. Csöppet sem valószínűtlen az a föltevés, hogy a lakosság negyede ma is hozzátartozik. Egy negyede pedig sok. Werner Sombart: *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert.* 339. l.

Azon mesterségeken kívül, melyek a tőke bontó hatását éppen nem, vagy csak részben érzik, a mesteremberek fennállása első sorban a javító és alkalmazás tevékenységében kereshető; nagy vállalatok ritkán foglalkoznak javítással, sőt ha el is vállalják feleik számára a javítást, rendszerint kisemberrel készíttetik. Ép így van a do'og kész árúk alkalmazásánál; szerelő munkát rendszerint nem a nagyvállalat végez. De a kisembert, főkép a vidéken, fenntartja még az a körülmény is, hogy mellékfoglalkozást kap, melyből mesterségének gyöngé jövedelmezőségét pótolja. A mesterembernek van kis földbirtoka, harangozó, községi szolga, házmester, levélkihordó, kiskereskedő stb. Megél mesterségével együtt más foglalkozása mellett.*

Bármennyire terjeszkedik is a tőke hatalma, a kisembert ki nem irtja, de igenis igen sok mesterségnél leszorítja őt arról a polczról, melyet addig a közgazdaságban elfoglalt; kényszeríti őt, hogy lépjen be a nagy gyári vállalatba munkásnak, hogy a gyári cikkek eladásával mint kereskedő foglalkozzék és üzlete mellett hasonló természetű mesterségét kisebb mértékben, a személyes igények követelése szerint és az illető cikkek javításával folytassa, vagy bizonyos iparoknál a kor technikája szerint alakítsa át mesterségét, legyen kis vagy közép üzleti vállalat, különben nyomor és inség lesz osztályrésze.**

Túlság arról beszélni, hogy az egész kisüzem a hanyatlás felé megy, föltartóztathatlanul. Figyelembe veendő, hogy a fölbomlás tünetei csak a nagy városokban szembetűnők, a vidéken azonban az ipari szabadság fennállása óta az ipar nagyon kiterjedt s itt még sok föltétele megvan a továbbfejlődésnek. Bücher: a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* «Gewerbe» cikke).

* Az ipar, mint üzem-forma, nem száll alá; csupán oly állásra korlátoztatik, melyben leginkább érvényesülnek sajátos jó tulajdonságai. Így áll a dolog a vidéken, azon a tájakon, a melyeken még megvannak létföltételei, a melyekből a középkorban kifejlődött. Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft* 215. l.

** Le métier doit être sauvé, mais il doit se transformer; il doit subir, comme toutes les situations humaines, l'effet de circonstances qu'il n'a pas créées mais qui paraissent plus fortes que sa volonté; la technique, le goût, le marché se modifient; il doit se

Jól mondja ezért Bücher (*Der Niedergang des Handwerks*): «A városi mesterek közül az utolsó két emberéletben ezren nagy gyárosokká, vagy legalább kis capitalistikus vállalatokká lettek és részt vesznek az idő technikai haladásában. Az iparszabadság megadta nekik termelésük és cikkeik kelendőségének kitágítását és azt, hogy személyes tehetségüket érvényre juttassák. Mindezt ma nagyon sokan szeretik elfelejteni.»

Nálunk is az utolsó évtizedben, a fővárosban ép úgy, mint a vidéken, számos mesteremberből jómódú gyáros lett, műhelye ma gépekkel jól felszerelt gyár és közgazdaságunkban jelentőségteljes helyet foglal el.*

modifier aussi et s'outiller pour cette lutte nouvelle. Les classes comme les individus ne se sauvent pas sans effort, sans leur propre concours. Brants V. *La petite industrie contemporaine*, 15.

* A nálunk ma virágzó gyárakból, melyek többnyire egyszerű mesteremberek teremtményei, néhányat felemlítünk:

a) *asztalos-telepek*

Thék Endre Budapest	— — — — —	50	lóerő	400	munkás
Reisz és Porges Békéscsaba	— — — — —	100	«	180	«
Lingel Károly Budapest	— — — — —	40	«	150	«
Mahunka Imre Budapest	— — — — —	—	«	120	«
Bartolffy János Budapest	— — — — —	50	«	100	«
Stieber János Budapest	— — — — —	—	«	100	«
Ifj. Czeiler István Arad	— — — — —	16	«	100	«
Csepreghy János és fia Budapest	— — — — —	24	«	100	«
Rainer Károly Szeged	— — — — —	8	«	60	«
Rubin József Szeged	— — — — —	—	«	60	«
Bak Lajos Kolozsvár	— — — — —	—	«	60	«
Klein Jakab Budapest	— — — — —	—	«	60	«
Madari Gábor Budapest	— — — — —	10	«	50	«
Kovács Zsigmond Budapest	— — — — —	—	«	50	«
Hoffmann Károly Pécs	— — — — —	—	«	50	«
Dósa Testvérek Budapest	— — — — —	—	«	50	«
Hirschler-féle faárugyár Budapest	— — — — —	46	«	42	«
Piazza Viktor Budapest	— — — — —	4	«	30	«
Lefkovics J. és társa Budapest	— — — — —	6	«	25	«

b) *épület- és műlakatosok közül*

Jungfer Gyula Budapest	— — — — —	—	lóerő	—	munkás
Árkai Sándor Budapest	— — — — —	8	«	150	«

A nagytőkének, a gyár-iparnak és a kereskedésnek sok tekintetben rőmboló hatása a kézműiparra súlyos aggodalmakra ad okot; a veszélyeztetett iparosok állandó panaszai a gazdasági írókat, a kormányt és a törvényhozást gondokba ejtették és a kézmű-ipar fenntartásának, támogatásának és erősítésének módozatait kutatták, de mindeddig eredménytelenül.

Első támadó pont volt az *iparszabadság* és miután a capitalistikus korszak előtt az ipar tényleg a czéhrendszer alatt jól érezte magát, az akkori intézményekhez hasonlót

Az első magyar lakatos és lemezárugyár r.-t.

Egerben	—	—	—	—	—	—	—	—	28	lóerő	140	munkás
Fodor Béla Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	30	„	130	„
Antony Lajos és fia Gölniczbánya	—	—	—	—	—	—	—	—	50	„	80	„
Hochmann József Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	„	80	„
Mestritz Jenő Pécs	—	—	—	—	—	—	—	—	20	„	80	„
Gaál István reszelőgyára Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	65	„	70	„
Marton Lajos és fia Pozsony	—	—	—	—	—	—	—	—	9	„	60	„
Bunzel Leo Pozsony	—	—	—	—	—	—	—	—	32	„	55	„
Klein és Roth Máramaros-Sziget	—	—	—	—	—	—	—	—	14	„	49	„
Brenner és Darbay füstesőgyára Győr	—	—	—	—	—	—	—	—	—	„	45	„
Fuchs és Schlichter tejgazdasági gép- és eszközgyár Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	8	„	40	„
Forreider és Schiller Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	„	40	„
Jurisics Márton szerszámgyára Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	1	„	40	„
Fuchs Ede záruk és lakatok gyára Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	12	„	38	„
Eckmayer István Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	4	„	35	„
Juhos Lajos Debreczen	—	—	—	—	—	—	—	—	8	„	32	„
Dumichich Ferencz Fiume	—	—	—	—	—	—	—	—	—	„	30	„
Fuchs Adolf és fia Turócz-Szent-Márton	—	—	—	—	—	—	—	—	6	„	30	„
Latinák Jenő szerszámgyár Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	8	„	30	„
Pader Nándor Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	„	30	„

c) *vasbutorgyár*

Quitner József és Lipót Lipótvár	—	—	—	—	—	—	—	—	8	lóerő	50	munkás
Glück Mór Sopron	—	—	—	—	—	—	—	—	—	„	50	„
Bernhardt R. és társa Brassó	—	—	—	—	—	—	—	—	16	„	40	„
Buchwald Sándor Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	12	„	40	„
Herzka Márkus és Berger Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	—	„	40	„
Jenei Soma és társa Miskolcz	—	—	—	—	—	—	—	—	4	„	36	„
Berger Adolf Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	3	„	24	„
Hochmann Lajos Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—	6	„	18	„

kivánnak s azt a képesítés követelésében találták meg. Elfelejtik ezek, hogy a mai korszak óriási vasúti hálózatával, forgalmi eszközeivel és milliárdokra rúgó tőkéivel a szabadságot bármely törvényes gátak mellett is kierőszakolja és hogy a képesítés, melyet nagyvállalatra alkalmazni úgy sem lehet, csak a kis embert, csak a kézművest sujthatja. A tapasztalás tényleg mutatja is, hogy Ausztriában ép úgy, mint Magyarországon, a képesítés követelése kézműiparosoktól a kézművesek sorsát nem javította és helyzetük, ha

d) fém-, réz- és bronzárugyárak

Herczeg Testvérek Pécs	— — — — —	100	lóerő	200	munkás
Györfy Kornél Ujpest	— — — — —	30	“	120	“
Hirrmann Ferencz Budapest	— — — — —	10	“	104	“
Hazai fémáru részvénytársaság Budapest	— — — — —	25	“	100	“
Szireh Imre Budapest	— — — — —	12	“	90	“
Kiszling Rudolf csillárgyára Budapest	— — — — —	10	“	80	“
Kulesár Sándor Budapest	— — — — —	8	“	60	“
Magyar fém- és fényezett lemezárugyár Szolnokon	— — — — —	8	“	48	“
Magyar fémművek r.-t. Budapest	— — — — —	8	“	40	“
Riedl B. Budapest	— — — — —	4	“	30	“
Pusch Henrik és társa Budapest	— — — — —	8	“	28	“
Lenkei és társa Budapest	— — — — —	6	“	26	“

e) különböző fémárugyárak

Kollerich Pál és fiai sodronyszövetgyár Budapest	— — — — —	50	lóerő	80	munkás
Haidecker Sándor sodronyszövetgyár Budapest	— — — — —	6	“	34	“
Ifjabb Popovics Sándor sodronyszövetgyár Losoncz	— — — — —	—	“	20	“
Prokop József és társa koporsógyár Budapest	— — — — —	16	“	32	“
Kancer-féle ólomgyár Budapest	— — — — —	150	“	40	“
Első magyar betűöntő Budapest	— — — — —	8	“	60	“
Paschka és társa redőnygyár Budapest	— — — — —	8	“	60	“
Ries és Berkovics szifonkupakgyár Budapest	— — — — —	22	“	50	“
Komporday Hugó késárugyár Stoosz	— — — — —	32	“	54	“
Pick Ede aczélredőnygyár Budapest	— — — — —	12	“	50	“
Bachruch A. arany- és ezüstárugyár Budapest	— — — — —	22	“	110	“
Bruchsteiner és fia bádógárugyár Budapest	— — — — —	20	“	90	“
Bründl János légszesz-, vízvezeték-, csatorna-felszerelések Budapest	— — — — —	—	“	85	“
Lakos Lajos tűzhelygyára Budapest	— — — — —	8	“	40	“

nem rosszabb, csak olyan, a milyen a kézművesek helyzete Németországban, Franciaországban vagy Angolországban, a hol teljes iparszabadság uralkodik s a hol a képesítést nem ismerik.

Sokkal komolyabbak azok a törekvések, melyek egyrészt a kis-ipar számára is a gyári ipar alapjait kívánják nyújtani s másrészt a művészettel kívánják kapcsolatba hozni. Miután a gyáripar gépek és tőke által szerzi meg hatalmát, a kis-ipar számára a tőke előnyeit és a gépek alkalmazását óhajtják megszerezni. A tőke biztosítására a szövetkezeteket kívánják az iparosok körében is terjeszteni. Tagadhatlan, hogy a hitelszövetkezetek az iparosok körében is jótékony hatásúak; bizonyos, hogy a nyersanyagbeszerző szövetkezetek a kis-iparosoknak is megadják a nagyiparnak azt az előnyét, hogy a nagyban vásárlásnál jobb és olcsóbb nyersanyagra tehetnek szert; az is ismeretes, hogy raktárszövetkezetek egyes kis-iparosok árúinak kelenődését csak úgy biztosíthatják, mint a nagykereskedők árúházaik és azért mindezek a szövetkezetek a kisiparosok körében mindenestre igen hasznos szolgálatot tehetnek. De oly iparosoknál, a hol a *capitalistikus* hatalom a termelést a munkamegosztás által számos műveletre bontotta, a hol a termelés lényege a tömeges termelésben érzi erejét, ott mindezek a szövetkezetek háttérbe szorulnak, mert a kisvállalat a nagyvállalat munkamegosztási műveleteit meg nem honosíthatja. Meg lehetne azt tenni a termelő szövetkezetek által, a hol sok kis-iparos egy vállalattá egyesülve, a nagyvállalkozó minden előnyeivel rendelkeznek; csakhogy a tapasztalás azt mutatja, hogy éppen az ipar terén váltak be legkevésbé a termelő szövetkezetek; még pedig azért nem, mert az önálló iparosokban — ha szövetkeznek — hiányzik az alárendeltségnek és fegyelemnek az a mértéke, mely egységes vezetésnél mulhatlanul szükséges; mert legtöbb esetben hiányzik a nagyvállalat vezetésére nélkülözhetlen üzleti és szellemi képesség és ha az mégis megvan, hiányzik az a szellemi erő és altruistikus érzés a vezetőkben, hogy tehetségeit sokáig a szövetkezet érdekében érvényesítse, a midőn sokkal nagyobb előnye

van, ha azokat saját anyagi hasznára fordítja, vagyis ha maga lesz vállalkozóvá, a maga számára értékesíti tehetéseit.*

A szövetkezet sokat használ és anyagi előnyöket nyújt a kis-iparosnak; erősítheti helyzetét a verseny küzdelmeiben, de a nagy-ipar túlélyával szemben gyöngé eszköz és a capitalismus bontó hatását a kézműipar terén meg nem gátolhatja.

Senki sem tagadhatja a szövetkezeteknek a kis ember s így a kis-iparos gazdasági viszonyaira való jótékony hatását s így mindenki csak helyeselheti a szövetkezeti eszmének a kis-iparosok közötti terjesztését és az erre vonatkozó törekvéseket, de legyen mindenki, a ki ez irányban tevékeny, tisztában az iránt, hogy a szövetkezetek a capitalistikus hatalmat nem gyöngítik és nem óvják meg a kis-ipart a gyáripar, a nagy-vállalatok és a nagykereskedők sujtó versenyétől.

Egy további mentőgondolat a kis-ipar érdekében az iparosnak gépekkel, főképp munkagépekkel és kisebb erőgépekkel való ellátása. A nagy-vállalatok ereje főképp gépi felszerelésükben rejlik, mi sem természetesebb tehát, mint az a gondolat, hogy ha a kis iparos is gépekkel dolgozik, hasonló versenyképességre tehet szert. Semmi kétség sincsen abban, hogy kisebb munkagépek a kis-ipar körében is, erősen fokozzák a munka eredményét. A varrógépek alkalmazása a különböző mesterségekben, a szabóságban, a czipész, nyerges, szücs mesterségében világos például szolgálnak. Sőt még az erőgépek, főképp a kisebb elektromos motorok alkalmazása is, ott, a hol központi telepek szolgáltatják az áramot, sok esetben előnnyel használható a kis-iparban is és így csak helyeselhető, ha a munkagépek és a kis erőgépek terjesztése a kis-ipar körében figyelemben részesül. De a gépek alkalmazása a kis-ipar terén korlátolt határú.

* Ilyen nagy üzemek nem kerülhetnek a kézművesek kezére. Látnivaló ez 1850—1900 közt csaknem valamennyi termelő szövetkezet balsikerén, melyekben ritkán akadni a kellő vezetőre s ép oly ritkán a kellő engedelmességre a többi munkások körében. Schmolter: *Handbuch der allg. Volkswirtschaftslehre*, 1908. 498. l.

Már maga az a körülmény, hogy a kisebb erőgép megszerzése aránylag drágább a nagy gépénél, hátrányos a kisiparra.

Mansfeld Chn Leipzig-Reudnitz gépgyárának katalogusa szerint egy gázmotor beszerzési költsége:

lóerőre	márka	esik egy lóerőre márka	lóerőre	márka	esik egy lóerőre márka
1	1.100	1.000	10	3.100	310
2	1.250	625	16	4.100	255
3	1.450	483	20	4.700	235
4	1.800	450	25	5.300	212
5	2.000	400			

A magyar fegyvergyár Diesel-motorjainak ára:

lóerőgép	ára korona	esik egy lóerőre	lóerőgép	ára korona	esik egy lóerőre
12	10.715	893	30	19.243	641
16	12.755	797	40	23.873	596
20	13.982	699	50	26.277	525
25	16.409	656	60	27.327	455

De nemcsak a gép megszerzése drágább a kisiparban, hanem a gép működése is nagyobb előnyt biztosít a nagyobb gépnél, mint a kisebb gépnél. Bücher idézi Riedel összeállítását, mely a *Zentralblatt deutscher Ingenieure* 1891. évfolyamában jelent meg. E szerint egy-egy óra és lóerő tíz-órasi munkaidőben került:

	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	lóerejű gépnél			4	6
			1	2	3		
gőzgépnél	—	—	—	—	—	—	—
gázmotornál	—	—	52	37	24	19	17
légmotornál	—	—	41	30	25	20	19
villamos-motornál	—	—	66	55	46	40	27
petroleum-motornál	—	—	80	60	35	28	25

Egy Diesel-gép óránként és lóerőnként fogyaszt olajat, ha

12 lóerős	—	—	—	—	—	250	grammot,
20	“	—	—	—	—	220	“
50	“	—	—	—	—	200	“

Mindehhez hozzájárul még az a körülmény, hogy kisüzem nagyüzemmel szemben még azt a hátrányt is viseli,

mely a gép nem teljes kihasználásában áll. A kis-üzem nem használhatja oly folytonossággal gépeit, mint a nagyüzemben rendszerint történik. Vannak gépek, melyek gazdaságilag csak nagy műhelyekben használhatók. Egy körfűrész, gyaluló gép, vájoló gép kis műhelyben — még ha ingyen kapná is az asztalosmester a gépet — nem gazdaságos, mert hiányzik e gépek folytonos működésben tartására a munka. Meg kell különben jegyezni, hogy a gép nem ad több foglalkozást, pedig épen a foglalkozás hiánya, az, hogy nincs elég megrendelése: ez teszi a mesterember helyzetét a mai capitalistikus gazdasági rendszerben nehezzé. Egyébiránt, ha a kézműves iparos műhelyét a munkagépek azon lánczolatával látja el, mely a fokozatos műveletek egészére terjed, akkor megszűnik kézműves lenni és lesz belőle kisebb-nagyobb gyár tulajdonosa, a ki most már a nagy-üzem előnyeit a kis-iparral szemben maga élvezi. Ha egy könyvkötő-mester hajtógéppel, fűzőgéppel, vágógéppel, kalanderekkel stb. munkagépekkel felszereli műhelyét és villamos motorokat alkalmaz munkagépei mellé, már olyan műhelye van, hogy legalább 10—15 segédnek ad foglalkozást; ez már megköveteli, hogy egész idejét a folytonos munka szempontjából megrendelések gyűjtésére, a szükséges anyag beszerzésére, a munka elosztására és felügyeletére fordítsa, szóval a könyvkötő-mesterből kis gyáros lett, megszűnt kézműves lenni, sőt felszerelt kis gyárával kézműves szaktársainak üzleti helyzetét nyomja és szaktársait versenyben legyőzi.

Gépek, főkép olcsó kisebb munkagépek a kis-iparban is előnyösen használhatók, de illusio az, hogy a kis-ipart gépekkel akkép lehessen felszerelni, hogy a gyár-iparral versenyképessé legyen, mert a gépek legnagyobb része csak nagy-üzemben alkalmazható gazdaságosan, azaz nyereséggei, mert a nagy-üzem jobban használhatja ki a gépek gazdasági erejét és mert a gépek oly munkamegosztást követelnek, melyet a kisipar nem szolgáltatathat.

A kis-ipar megmentésére még a művészetnek a kézművesek körébe való áthelyezését is szokták javasolni. Az a körülmény, hogy a francia ipar az 1861-ben Londonban

tartott első kiállításon műizlésével messzire túlhaladta a világ összes iparát, a műizlésnek az iparosok közt való terjesztését tette jelszóvá. Londonban megteremtik a Kensington museumot, nagy irodalmi mozgalom fejlődik a műipar érdekében és lassan-lassan általánossá válik a vélemény, hogy a kézműiparnak erős támasza lehet a művészeti irány meghonosítása. Mindenütt létesülnek iparművészeti museumok, iparművészeti rajziskolák és iparművészeti társaságok, melyeknek főczélja a művészeti irányt az iparosokban s a vevőközönségben felköltetni.

Senki sem fogja ezen törekvéseket kárhoztatni; de abbéli czéljuk, hogy a kis-iparosnak, a kézművesnek a nagyiparral szemben újabb erőt és támogatást nyújtson, alig lesz elérhető. Az egyedüli ipar, mely bizonyos tekintetben látszólag ezen irány által gyökeresen átalakult, a műlakatos-ság; ámde itt is más okok és körülmények fejlődtek ki; az a kezdetben mutatkozó áramlat, hogy a lakatosok kisebb díszműárúkat készítsenek, virágokat, csokrokat, könyvek kötéséhez foglalatoskat, levélnyomtatókat, íróasztali szerelvényeket. a milyeneket még az 1885-ik országos kiállításon ámulva láttunk, csakhamar háttérbe szorult az építkezéseknél szükséges rácsok, kapuk és efféle izléses árúk kovácsolásával. Az építő iparban meghonosodott irány, mely a nehézkes öntött-vastól elpártolva, a finomabb izlésű kovácsolt vasra tért át, ez adta meg a lakatos-iparnak a műizléssel való összeköttetését és az a körülmény, hogy az egyes építkezések mind külön rajzok szerinti vasmunkát igényeltek, kötötte le ezen czikkek készítését a kisebb vállalatok számára. de megkövetelte, hogy ezek a kisebb vállalatok jól felszerelt műhelyekké, kisebb gyárakká alakuljanak, szóval a középvállalatok számát növelte. Más téren az iparművészet a kis-iparon átalakító hatást alig mutat. Sőt azt lehetne mondani, a nagy-iparos lefoglalta a maga számára a műipart is. Így a fémiparban a nagyvállalatok gyártják a műipari czikkeket is, ott van a párisi világhírű Cristofles czég ezüst- és más fémárúival, a heilbronni P. Bruckmann und Söhne ezüstárú gyára, ez pompás asztaldíszeket, karos gyertyatartókat, serlegeket, látogatójegy-tálcákat, tálczákat a legna-

gyobb műizléssel gyárt, a gmündi Hauber Gusztáv ezüstárú-gyára stb. A fémöntvények előállítása kis és nagy darabokban szintén a nagyvállalatok hatalmába került és a kis plastika tömeggyártását gyárak végzik, pl. a Deffner eschingeni, a geisslingeni stb. gyárak.

A szövészetben a legszebb mintákat is nagy gyárakban készíthetik és ha jaquardszékek egyes vidékeken házi iparosoknak adatnak is ki, csak nagyvállalatok munkásai gyanánt élhetnek meg. A himzések is nagy gyárakban, himző-gépeken szépen végezhetőek, ha pedig kézi munkára bizatik is igen sok himzés, a himzők csak nagyvállalat munkásai gyanánt juthatnak rendes kenyérkeresethez. A nyomdaipar általában és így a művészeti nyomás is régóta le van foglalva a nagyvállalatoknak. A majolika- és porcellán-edények művészete régóta csak nagyvállalatok üzemében található, szóval a művészet sem mentőszer a kis-ipar fönntartására.

A művészet az ipar terén csak akkor fizeti ki magát, ha tömeg-árút tud készíteni és ez a nagy-ipar birodalma. A kisiparos egyes megrendelő izlésének ugyan jobban felel meg, de egyes megrendelésekből legfőlebb egy-két iparos tarthatja fönnt így életét, azonban egész iparágak mint kis-iparos vagy kézműves, a mai korban már életezéljukat a művészeti iparban nem találják. A műizlés terjesztése az ipar és a fogyasztóközönség érdekében nagyon helyes, de az a hit, hogy a művészet a kis-ipar megmentésére szolgál, valóvá válni nem fog soha.*

A kézműves-iparon a tőke hatalmával szemben mesterséges eszközökkel, állami támogatással, törvényhozási intézkedésekkel segíteni alig lehet. Találóan mondja Bücher (*Ursachen des Niederganges des Handwerkes*): «A törvény-

* Semmi remény arra nézve, hogy e két ponton (művészet és gépek) új talajra leljen a kézművesség; ilyenre semmi kilátás a nagyobb városokban s a legtöbb iparágnál. Csak a mennyiben a megrendelésre való munka föltételei megmaradnak, marad némi tere a capitalistikusan átalakított üzem bizonyos részének. A kézművesek helyébe itt mások lépnek: kis- és közép-vállalkozók, műhely-vezetők, képzett munkások a gyárakban s otthon dolgozók. Bücher: *Entstehung der Volkswirtschaft*, 214. l.

hozás ezt a folyamatot meg nem gátolhatja, legfőlebb meglassíthatja. De vajon szerencsés dolog-e ez?»

Ezzel koránt sincsen az mondva, hogy a kézműves és a kis-ipar capitalistikus korszakban meg van semmisítve és hogy a föld színéről el kell pusztulnia. Igen sok iparág jövőre is a kézmű hatalmában marad és nagy vállalatok bennük túlsúlyra nem emelkedhetnek; nagyszámú iparágban az egyéni igények kielégítése, az alkalmazás módozatai és a javítás első sorban a kézműves működése körébe esik; a nagy forgalom határain túl igen sok iparágban, a hol különben a nagyvállalatok uralma már diadalmaskodott, a kis-iparos biztos keresetet talál; de azután vannak iparágak, melyeknél a nagyvállalat egészen uralkodik és a hol a kis-ipar hasztalanul küzd, a nagyvállalat megfojtja, szolgájává teszi a kisiparost. És ez utóbbiakról áll az, hogy hiábavaló minden erőlködés. Képesítés, kötelező testület, szövetkezet, műizlés és efféle csodaszerek nem menthetik meg a kisipart.*

Az állam a kis-ipar nehéz helyzetével szemben kétségtelenül nem maradhat a tétlenség kényelmes terén. Első sorban az oktatás ügyénél kell nagyobb tevékenységet kifejtenie s főkép a capitalistikus törekvések folytán teljesen elzüllött inas-képzést korunk szellemi és anyagi fejlődéséhez méltó módon átalakítani, sőt megteremteni. Az iskolai oktatás mellett gondoskodni kell gyakorlati kiképzetetről; ez okból az ipari érdekeltséget és első sorban a községeket nagyobb tevékenységre és anyagi áldozatokra kell reábirni. A felnőttek oktatása sehol sem fontosabb,

* Az egyetlen, a mi a kisipart életben tarthatja, termékeinek jósága és szükségessége. Minden mesterséges rendszabály csak egy időre segít, ha ugyan egyáltalán segít. Naumann: *Neudeutsche Wirtschaft*. 248. l. — A kézművesek általában azt képzelik, hogy föltartóztathatják a capitalismus diadalmenetét, ha kis köveket raknak útjába, minők az egyesületi kényszer, minősítési bizonylat. De ha a Centrum s a conservatívek a mesteremberek javaslatait katholikus vagy protestáns módon megáldják is, nem tudják többé a kézművesiséget a capitalismussal szemben megvédeni és sérthetlenné tenni. A régi rendszer összeomlik. *Handbuch für Sozialdemokratische Wähler*, Berlin, 1898. 340. l.

mint épen a kis-ipar terén. Az a gyors haladás, mely a technika terén újabb és újabb szerszámokkal, munkagépekkel, eljárási módozatokkal minden iparág terén napról-napra jelentkezik, a kisipar helyzetét veszélyezteti, ha ez maga nem szerzi meg saját üzlete számára az újabb vívmányokat. Itt szükséges a kellő fölvilágosítás; erre való a technológiai museum s az általa rendezendő tanfolyamok, a vándortanítók és bemutató fölolvasások. A felnőttek oktatásának körébe nálunk a könyvvitel, árúcalculatio és kereskedelmi ismeretek is felveendők, mert e tekintetben iparosságunk s főkép a kis-iparos, nagyon is hiányosan van nevelve, pedig a gyakorlati életben a megélhetés föltételei között épen ezek az ismeretek döntők. Ha az oktatás terén az állam kellő körültekintéssel jár el, sokat lendíthet a kisiparos sorsán, sőt ott, hol kellő társadalmi érzék fejlődött ki, másféle teendői nem igen találkoznak. Nálunk, hol épen iparos körökben hiányzik a társas szellem a hitel-szövetkezetek és más alkalmas szövetkezeti alakulatok megteremtésére, az állam van hivatva a szükséges ösztönző tevékenységre, de nem szabad megfeledkeznie ebbeli működésénél arról, hogy e téren a siker csak oly szövetkezetek útján érhető el, melyekben a szövetkező tagok erélyes tevékenységet fejtenek ki és a hol a szükséges tőke a szövetkezett tagok pénzéből kerül meg. Túlságos állami beavatkozás megfojtja a szövetkezet szellemét, az önszegélybe vetett bizalmat s ezzel együtt a szövetkezet működését.

III.

A tőke hatása a házi-iparban.

A tőke hatalma nagyban átalakítja a háztartást és sok tekintetben fölöslegessé teszi a háziipart. A háziipar a közgazdasági fejlődés zsöngé korában találja gyökereit. A háztartásban a család saját szükségleteit saját terményeiből födözte. A saját földön termett buzát a saját háztartásban lisztté törték és a maguk készítette lisztből a háztartásban elkészítették és megsütötték a fogyasztásra szükséges kenyeret. A saját földjükön termett lenből fontak fonalat és

szóttek ruhát. A saját legelőn felnőtt juh gyapjából készült a darócz és így tovább. Lassan-lassan a saját háztartás szükségletein felül is készül egyik-másik árú s egyes vidékek háziipari czikkei a szomszédban, sőt messzebb vidéken találtak kelendőséget; nem ritkán rendszeres házalás messzibb vidékre is elvitte az így megszorodott háziipari cikkeket. Például nálunk a felvidéki drótos tótok drót-árúkkal, a székelyek szőttesekkel házalnak. A háztartással kapcsolatban számos foglalkozás sok vidéken most is háziipar. Ilyenek a fonás, szövés, varrás, főkép a női ruhák és gyermekruhák készítése, a kenyérsütés, a sertésöléssel kapcsolatban a kolbász készítése, a sonka és szalonna füstölése, conservek készítése, káposztasavanyítás, gyümölcs-befőzés, paradicsom- és gyümölcs-íz elkészítése, a tarhonya-készítés, szappanfőzés, ruhamosás stb.

Mindezek a háziiparilag folytatott foglalkozások városokban már a multaké. A tőke nagyvállalatokban olcsóbban és szebben állítja elő az illető cikket és a vasút, a gőzhajó a legmesszebb vidékeket ellátja a szükséges cikkekkal. Az orsó, a szövőszék ma már el-eltűnik a paraszt házából, mert fonal és szövet olcsóbban kapható a boltosnál; kenyeret, sonkát, szalonnát, káposztát ma már szinte kivételesen készít háztartásában; a szappanfőzésre a házban már alig gondolnak, az egykor a budapesti piacon híres szegedi szappan ma már feledésbe ment; a fehérneműt ma már nagymosodákban tisztítják, a házi mosás mindinkább gyérül. Nagyobb városokban az ablaktisztítás, a szobák beeresztése, a szőnyegek porolása már nem házilag, hanem vállalatok által történik, sőt az otthon való főzést is a közös konyha intézményével akarják mellőzni.*

A tőke hatalmas fölszabadítja a háztartást sok előbb otthon végzett munkától, de megsemmisíti egyúttal azt a keresetet is, mely sok helyütt a házi-iparilag készített és a

* Mosással foglalkozott a népszámlálási adatok szerint Magyarországon :

	vállalat	segéddel
1890 évben	9.878	589
1900	24.198	2.214

háztartás szükségletein felül megmaradt s így eladásra szánt czikkekből folyt. A varrottasok, a himzések, a csipkék, a kosarak, a faragott tárgyak és sok más cikk készítése megmaradt ugyan még egyes vidékeken, de a gyáriparral szemben versenyre nem képes, visszaszorul és eltörpül a forgalom kiterjedésével. Kivételkép, curiosum gyanánt veszünk efféle házi-ipari cikkeket, de a curiositás nem lehet a mai világban a nagy forgalom alapja. Azok a törekvések, melyek a házi-ipar fölélesztésére korunkban egyes társadalmi körök és gyakran az állam részéről is meg-megújulnak, szem elől tévesztik azt, hogy ma a termelés a tőke hatalma alatt áll. Nem lehetetlen itt-ott egyes helyi érdek szempontjából mellékfoglalkozásként egyik vagy más cikket még háziiparilag is üzni, mihelyt azonban e cikk piacra szorul, azaz mihelyt azt el kell adni, megjelenik a verseny és a háziipar üzemét veszteséggel sújtja.

Angolországban is évtizedek óta előkelő társadalmi mozgalom útján próbálkoztak házi-ipar meghonosításán, de siker nélkül. Még leginkább sikerült Irországban a házi-ipar terjesztése, hol a túlnépesedés és a földbirtok elaprózásánál főczélul azt tüzték ki, hogy a szegény földbirtokosoknak mellékkeresetet házi-iparban adjanak.

Utolsó népszámlálásunk 1900-ban 539.052 házi-iparost (köztük 464.655 nő) mutat ki; legnagyobb részük, 409.978 (76%), fonással, szövással foglalkozik, vagyis a nagyipar főtárgyával s így vagy még a multak maradványaként elszigetelt, a forgalomtól távol fekvő vidékeken lézeng, vagy már mint otthoni munkások a gyárak és vállalkozók hatalmában élnek.

A házi-iparosok foglalkozásuk szerint voltak:

fonó és szövő len- és kenderből	— — — —	405.139
varrás, csipkeverés, himzés, horgolás, kötés	— — — —	40.951
faragó, bot- és gyermekjáték-készítő	— — — —	18.950
tégla- és vályog-vető	— — — —	11.445
kas- és kosár-kötő	— — — —	11.032
czigánykovács	— — — —	9.486
fonó és szövő gyapjúból	— — — —	4.839
sármunkás és szalmatető-készítő	— — — —	4.612
söprökötő	— — — —	4.095
parasztházkészítő	— — — —	4.061
gyékényfonó	— — — —	3.395

fazekas	3.018
zsindely-, deszka- és talpfakészítő	2.828
madzagverő, háló-, kefe- és meszelő-kötő	2.108
szalmafonó	1.635
bocskor-foltozó	1.582
szalmakalap-készítés	1.518
kenyér- és kalácskészítő	1.342
tollfosztó	1.225
ruha- és guba-foltozó	971
nád- és szalma-tetőkészítő	935
szegkovács	801
nádszék-fonó	561
szeszfűző	375
rosta- és drótfonadékszővő	334
fűró és vasszerszám-készítő	139
disznóvágó	126
kolompárczigány, tepsi és bádogedénykészítő	121
szitakötő	118
foltozó szűcs	111
olajütő	99
gombkötő	76
művirágkészítő	75
hám-, nyereg- és bőrjavító	43
sajt-, túró- és vajkészítő	17
tarhonyakészítő	10

A midőn így a tőke a háziipart kiszorítja addigi helyzetéből, vagyis a háziipart lehetetlenné teszi, fölhasználja a háztartásban élő munkáselemet saját céljaira és megteremti az otthoni munkát (a melyet ma gyakran háziiparnak is neveznek). A kézművességet igénylő vagy kisebb gépekkel végezhető munkát részint nagyobb helyiségek (gyárak) megkimélése okából, részint és kivált olcsóbb munkaerő nyerése céljából otthoni munkásokkal végeztetik. Vállalkozók fölkeresik a szegényebb városi lakosokat, vagy a vidéken rendelkezésre álló munkásokat, megadják nekik a munkához szükséges anyagokat, elszedik tőlük a kész munkát, és megfizetik a munkabért. Ez a vállalkozás a kiadó-rendszer (Verlags system), mert a munkát kiadja közvetlenül vagy mesterek (Zwischen-Meister) útján az egyes otthonn dolgozó munkásoknak és kivált az olcsó munkaerő kihasználását keresi. A confection üzlet, mely kész férfiruhákat hoz áruba, a kiszabott ruha-részletek varrását otthoni munkásoknak adja; a katonai felszerelésekre vállalkozók a

varrást rendszeren otthonn-munkásokkal végeztetik; a fehérneműek nagyrészt otthonn varrott munka; a himzések nagyobb része szintén otthoni munkások műve; a szövészetben is megpróbálják az otthoni munkát; a gallérok és kézelők nagy része ily módon készül; a keztük varrását otthoni munkások végzik; a nap- és esernyők nagy részét vállalkozók kiadják otthonn dolgozóknak.

Angolországban az otthoni munka sweating vagy sweated industry név alatt vált hirhedtté és vonta a törvényhozás figyelmét, főkép 1900 óta, magára. Angolországban a szabóságon kívül a ruhatisztítás és mosás, cs'pkekészítés, függönykészítés, hálókötés, bútór- és kárpitosmunka, szőrme szörte-lenítése, esernyőkészítés, papirosdobozok és tartók készítése, kefekötés, játékszerek készítése, reszelők verése, alfenide csiszolása, kábel és lánczok készítése, lakatosság, mesterséges virágok készítése, zsákvarrás, ládakészítés, kosárkötés, tennislabda készítése, tollfosztás, gombok válogatása és felfűzése, tük és kapcsok elhelyezése otthoni munkával szokásos.

Ez otthoni munka igen sok esetben a munkás sajnálatos kihasználására vezet. Azok a nyomorteljes képek, melyeket annak idejében az angol gyárak munkásviszonyairól jeleztek, s melyek a gyári munkásokról szóló törvényekhez vezettek, ma az otthoni munkásoknál gyakran újra fölélednek. A hirhedt «sweating»-rendszer, a mely Angolországban és más iparos országokban az otthoni munkások közt ismeretes, már is felhívja a törvényhozás figyelmét korunk ezen munkásviszonyára.

A nagyvállalatok az otthoni munkát, főkép a ruhák confectionójánál, erősen kihasználják és ezzel az üzlet koczkázatát elhárítják maguktól; az e cikkben a keresletben mutatkozó óriási hullámozás és az évszak szerinti munkatorlódás vagy munkacsökkenés egészen az otthoni munkásokra hárul, vagy nem kapnak munkát, vagy tulhalmoztatnak munkával.*

* A háziipar a nyomor fészke nemcsak művelőire, hanem ezen iparág összes munkásaira nézve, akár kézi műhelyben, akár gyárban dolgoznak. Meghatározatlan munkaidő, nyomorúságos díj, védtelenség betegség és baleset ellen, a háziipart a capitalismus szívesen fölkeresett menedékévé teszik, mihelyt kizsákmányoló kedvét korlátozzák a munkást védő törvények. *Handbuch für sozialdemokratische Wähler*. Berlin, 1898. 133. l.

Milyen elemeket használ föl a vállalkozó, kitűnik a berlini bőrmunkáról szóló jelentésből. E szerint a bőrdízmunkát végző otthoni munkások közt minden foglalkozásbelit lehet találni: kőhordó, borbély, esztergályos, kőműves, zenész, gépész, szóval szerencsétlenül járt vagy elzüllött lények, a kik már most a béreket lenyomják, bénák, sőt egy vak munkás is találkozott az otthoni munkások közt.

Az otthoni munkával járó hátrányok: túlhosszú munkaidő, alacsony munkabérek, a gyermek- és női-munka korlátlan felhasználása, a lakások egészségtelen állapota, a család nyomora, a munkás elzárkózottsága.*

Berlinben 1904. évben tartottak az otthoni munkálatokból kiállítást, ez alkalommal sok adat került nyilvánosságra. A többek közt a gyarló bérfizetésekről is igen sok közöltetett: a szabó-szövetkezet részéről blouse-ok voltak kiállítva, melyeknél a munkabér óránként 15 fillért tett ki, gyerekruha 8—9 márkájával, 35 fillér munkabéren készült, nadrág öt órai munkaidőben csak 75 fillér munkabér mellett készült. Kötények 3 tuczatja 15 órai munkánál 1 márka munkabérért készült és a munkásnő még hozzá 36 fillér költséget viselt; fehérműnél egy óra munkabére 12 fillér! — Az aranyozók otthoni munkában 5 márka bért kaptak azért a munkáért, melyért a gyárban dolgozó 10 márka 41 fillért, tehát 112%-kal kevesebbet. — A keztyűsöknél egy-egy órára 13—15 fillér bér jut, ez mellékkeresetnek férjes nő számára talán jó, de létfenntartásra elégtelen. — Az írónok fényezésénél egy gross után 15—25 fillér a munkabér, ezen az alapon hosszú munkaidő mellett sem emelkedik a hetibér 5—6 márkánál többre.

Angolországban az otthoni munkáról 1905 óta rendezett felvételek az ezen munkával járó nyomorról megható ada-

* Mint ismeretes, épen azon munkaerők, a kiknek más jövedelmi forrásuk nincsen munkabírásukon felül és semmi oldalról sem számíthatnak támogatásra, készek a legalacsonyabb árért is munkába állni, mert a szükség és nyomor kikerülhetlenné teszik rájuk nézve a munkábaállást a legcsekélyebb díj mellett is, s a munka-alkalom megvágatásáról vagy elutasításáról a legszigorúbb körülmények közt sem lehet szó. Lemberger H., *Die Wiener Wäsche-Industrie*. 94. l.

tokat tárnak fel. A zsebkendő beszegélyezésénél 3—12 éves gyermekek is dolgoznak, munkabérük egy tuczat zsebkendő után 15 fillér, — a szücsmunkánál a heti kereset 4—7 shilling, — a zsákjavításnál egy tuczat zsákért 15—20 fillér a bér.

A confectiós iparban Londonban a gomblyuk-varrásnál a nők munkabére egy-egy gomblyukért egy penny; e nők helyzete annál rosszabb, mert egyrészt csak időszaki munkát kapnak és pedig márcziustól juniusig és szeptembertől deczemberig, másrészt a nap vagy éjjel bármely idejében kell munkájukat végezniök, a szerint, a mint a ruha szállítandó.

Németországban a keztyű-varrásnál a munkabér tuczatjával :

1889. évben	— — —	1·80—2·10 és 2·70—2·00	márka
1903.	“ — —	2·20—2·40 “ 2·80—3·00	“
1906.	“ — —	2·40—2·60 “ 3·24—3·60	“

Austriában a tuczat 1·20 M, és egy ügyes varrónő legfőlebb 6 tuczatot varr meg egy héten s így heti szerzeménye 7·20 márka.

A fehérenemű varrásnál foglalkoztatott bécsi otthoni munkások nyomorbérei közül fölemlíthetők Weinberger adataiból a következők: az alsónadrág darabjéért 6 fillér a munkabér, egy munkásnő 2—2½ tuczatot varrhat egy napon, föltéve, hogy 15—16 órán át dolgozik és ekkor napi keresete 1·44—1·80 korona! Egy-egy tuczat női ingért a munkabér 1·40 korona és a munkásnőnek szorgalmasnak kell lennie, hogy egy napon egy tuczatot elkészítsen. És a fehéreneműeknél még nincsenek a legnyomorultabb bérek; a papirzsákok ragasztásáért, éjjeli mécsek elkészítéseért egy egész család napi munkabére 40—60 fillér!

Berlinben egymagában 140,000 otthoni-munkás áll nagyvállalatok rendelkezésére, és pedig a női- és gyermek-ruha confectióban 52,000, a férfi- és fiú-ruha confectióban 22,000, a fehérenemű-készítésnél és a nyakkendő-készítésnél 47,000, a kalapgyártásnál, virág- és toll-készítésnél és a sapkagyártásnál 6000, a cipészetnél 2000, a papir- és börgalanteriánál 5000, a szivar- és szivarka-gyártásnál 3000 munkás.

Az otthoni munkások száma iránt nálunk még nincsenek biztos adataink. Az 1900. évi népszámlálás «idegen számlára dolgozó iparosok» megnevezése alatt 13,996 iparosról (közte 1754 nő) számol el, ezek közt volt:

szabó	7228	len, kender, pamutfonó és	
czipész és eszmadia	4206	szövő	29
varrás	511	kalapos	28
szűcs	208	nyomda	27
hímzés	146	kárpitós	27
különféle	119	bocskoros	21
kosárfonás	103	fehérnemű és ágynemű	19
kötött árú	86	esernyő- és napernyőkészítő	18
len- és kenderkészítő	78	művirágkészítő	17
papucsos	65	gombkötő	14
sapkás	51	női divat	13
keztűs	47	szíjgyártó	12

Németországban a foglalkozási adatok felvételénél volt 1895. évben 457,748 otthoni munkás, e közt 201,816 nő; 1907. évben 409,456 munkás, e közt 236,991 nő.

Az egyes foglalkozási csoportok szerint volt az otthoni munkások közt:

Iparcsoportban	1893. évben		1907. évben	
	munkás	e közt nő	munkás	e közt nő
a szövőiparban	195,780	90,109	138,961	81,166
ruházati ipar	159,360	91,248	166,463	114,268
a faipar	37,140	6,510	31,730	13,409
fémipar	20,105	1,444	19,378	2,625
az élelmezési ipar	15,918	7,092	19,732	12,313
gép- és műszer-ipar	9,093	852	8,440	1,673
a papír-ipar	5,843	2,239	7,580	4,118
a bőr-ipar	5,106	702	5,369	1,877
a kő- és földipar	4,236	1,039	8,093	2,354
a sokszorosító ipar	1,945	191	546	225
a művészeti ipar	1,835	136	1,002	97

Ausztriában az 1902 június 2-án fölvett foglalkozási adatok szerint 463,564 otthoni munkás volt, közte:

pamutszövő	64,013	gyapjuszövő	10,827
lenszövő	47,530	durva faárú készítő	10,559
czipész	46,033	kovács	9,156
férfiszabó	23,809	keztűs	8,969
női szabó	23,422	takács	7,717
fehérnemű varró	17,426	üvegkőszőrűs	7,477
kötve szövő	14,411	ács	7,089
hímző	14,302	pamutfonó	7,049
mosónő	13,752	üvegfinomító	6,435
paszományos	12,095	kosárkötő	5,070
csipkeverő	11,792	hajfonó és szövő	5,035

Az otthon-munka egészen a nagytőke és a nagyvállalkozás hatalma alatt áll, ép azért újabb időben a munka védelmére több országban törvényhozás útján intézkedések történtek; tekintettel azonban arra, hogy az otthonn dolgozó munkás saját otthonában nehezen ellenőrizhető, a törvényhozás intézkedései csak nehezen érvényesíthetők. Az otthoni munka rendezését még a jövőtől várja.

A házi-ipar s az otthoni munka bizonyos kombinált alakja a nép-ipar. Rendszerint régóta fennálló és egész faluban vagy vidéken elterjedt iparágak, melyeknél munka-megosztással az egyes családok kicsinye-nagyja állandóan foglalkozik és piaczképes, legtöbb esetben világhírű árúkat készítenek. Ilyen például a berchtesgadeni faragó-ipar, a sheffieldi késesipar, a gablonzi üvegipar, a krajnai szita-szövőipar, a tiroli templomvirág-ipar, a Lüttich vidékén elterjedt puskaművesipar, Schwarzwaldon a szivarkészítés, sok ideig az órakészítés; Svájcban, Vogtlandban és Vorarlbergben a himzés, Aargauban a szalmafonás, Bernben a fafaragás, Appenzellben a finomhimzés, Genf és Neuchâtelben az órakészítés, Basellandban a selyemszalag-szövés, Appenzellben a malom-selyemszita, Waadslan St. Croix községében a zenélő-szelenczék. Mindez iparoknak százados multjok van, a tőkehatalom uralma alatt többé-kevésbé átalakultak és vidéküknek ma is jólétet biztosítanak. Rájuk a tőkeuralomnak bontó hatása és munkásnyomorító irányzata nem terjedt ki; kelendőségi piacok árúik számára biztosítottak és a mai időben is virágzó helyzetben vannak.

Legtöbben, kik a házi-ipar fejlesztésére gondolnak, efféle nép-ipart látnak szemeik előtt; mert például Berchtesgadenben az egész helység és környéke a fafaragásból jól megél és világra szóló hírrel keresete is van, miért ne lehetne nálunk is efféle ipart teremteni, a mikor például Székelyföldön van elég fa az erdőkben és a székelynek természetében fekszik a faragcsálás iránti vonzalom. Csakhogy az efféle gondolkozás felejtí a százados multat, feledi a hosszú időn át nemzedékről nemzedékre átszálló munkaszellemet, az idők hosszú folyamata óta megteremtett ke-

lendőségi piacot. Más téren is találkozunk rendkívüli kivételekkel, melyeket a közgazdasági életben sikerrel utánozni nem lehet; ott van például a lipesei vásár, világhírű összejöveteleivel; miért nem utánozta más ország vagy vásár ezt a sikeres intézményt? Nép-ipart teremteni ma a tőke uralma alatt nem lehet, a házi-iparnak ezt az alakulását mesterségesen létesíteni vagy fönntartani nem sikerül. A porosz kormány megpróbálta Silberbergben az ott fennálló zsebóra-ipart a nagytőke hatalma ellen állami segélylyel védeni, de hiába, a nagy segély mellett a gyár ma ellenőrző-órákat készít és a porosz kormány számára ajándékokul szolgáló zsebórákat, szóval meg nem tud állni ez az ipar a tőke versenyével szemben; nálunk is mindenfélét próbálgattak e téren; ilyes volt a bánfjyhunyadi gyermekjáték tanműhely, mely a játékpiacot akarta elfoglalni, de hosszú éveken át nyert állami segély és kezelés után is a kísérlet eredménytelen maradt.

De még ezen nép-iparrá átfejlődött házi-iparnál is érezhetővé válik a nagytőke hatalma; sok helyütt a nagykereskedők egészen kezeikbe veszik a nép-iparilag készített czikkek forgalomba hozatalát és ezáltal lassan-lassan függő helyzetbe hozzák az illető iparosokat; más helyütt a nagy gyári vállalatok lépnek összeköttetésbe a házi iparosokkal, és gyakran vállalataik kiegészítő részévé teszik és így önállóságuktól megfosztják. A népies ipar szórványosan azonban még most fentartja helyzetét.

IV.

A tőke és a munkás-kérdés.

A tőkehatalom azzal a hatásával, hogy az iparban a gyárakat és a nagyvállalatokat emelte uralomra, nagy közgazdasági átalakulást létesített, mely nemcsak a kézműipar és a kis-ipar helyzetét változtatta meg, hanem a nagyvállalatok folytonos haladásával előbb nem ismert jelenségeket idézett elő az ipar, sőt a közgazdasági élet összes tagozataiban. A mai kor két legfontosabb közgazdasági kérdését, a munkáskérdést és a cartelek kérdését a tőkehata-

lom teremtette, s velük neki ép úgy, mint a törvényhozásnak, állandóan foglalkozni kell.

A midőn a tőke ereje a nagyvállalatokat megteremti, a fejlődés tovább tart, az önálló nagyvállalatok még nem utolsó szülöttjei a capitalismusnak, új alakulások, új fejlemények támadnak a közgazdaságban. A közgazdasági életben a capitalismus tovább terjed és tovább dolgozik.

A nagy-ipar a rendelkezésére álló összes hatalmas eszközeivel a termelést minél nagyobbá és czikkeinek árát minél olcsóbbá igyekszik tenni. Minél nagyobb az a tömeg, mely egy vállalat által előállítható, annál kisebbek lesznek a termelés költségei a termelt cikk egységéhez viszonyítva és így annál olcsóbban lehet e cikket piacra hozni, annál könnyebben lehet versenyezni hasonló vállalatokkal és annál erősebb helyzetet lehet elfoglalni a piacon. Nagy pamut-színnyomó vállalatok tarthatnak maguknak mustrarajzolókat, évenként ezeket adhatnak ki újabb mustrák készítésére, mert egy-egy mustrából több ezer véget készítenek és hozhatnak forgalomba, s így a mustrákra kiadott költségek eloszlik a gyártás nagy tömegében; előnyben vannak így kisebb vállalatokkal szemben, melyek a mustrák költségeit nem tudják így megosztani s ez okból nem is versenyezhetnek nagy vállalattal.

A nagytőke éppen azon törekvésében, hogy minél nagyobb tömeget minél olcsóbban termeljen, magában hordja csiráját azon elemeknek, melyek a capitalistikus közgazdasági rendszer árnyoldalait fejlesztik és más berendezés iránti közóhajt, az államnak erősebb beavatkozását a termelés rendjébe, socialistikus ideálokat, sőt anarchistikus irányzatokat idéztek elő.

Az olcsóbb termelés utáni törekvés a termelés egyik tényezőjénél, az emberi munkánál, a kihasználás lehetőségének legmesszebbmenő módozataira vezetett. A gyárakban és nagyvállalatokban meghonosított munka-megosztás az emberi munkát egyszerű kézfogásokká változtatta, melyeket hosszú tanulás nélkül bárki is teljesíthet, s így tanulatlan munkást lehet alkalmazni; a munka maga legtöbb esetben könnyű, nagy erőt nem igénylő, s így nőket, sőt gyermekeket is

lehet gyári munkában használni;* s miután a tanulatlan munkás, a nő- és gyermekmunka olcsóbb is, a gyár, a hol csak lehetett, ezt az olcsóbb munkaelemet alkalmazta, s vele a férfimunka árát is süllyesztette. A gyárban az erőgépek alkalmazása lehetővé, sőt kívánatosá tette a folytonos (az éjjeli-nappali) munkát, ez ismét a munkásoknak minél hosszabban tartó munkálkodását vonta maga után! És így a munkabér leszorítása és a munkaidő kiterjesztése vált a nagyvállalatok természetes törekvésévé mindaddig, míg a munkás nyomora oly égbekiáltóvá nem lett, hogy a törvényhozás közbelépte vált szükségessé. De így is kifejlődött korunk legfontosabb és legégetőbb kérdése, a munkáskérdés, melynek gyökere abban a nagy ellentétben rejlik, hogy a tőke tömeg-termelési és olcsó termelési irányzatában minél

* A német foglalkozási statisztika adatai szerint volt:

a) a *gyapjuszövésnél*

1875. évben	— —	143,417 munkás közt	46,471 nő = 32·40%
1882. " —	—	108,433 " " "	33,644 " = 31·02%
1895. " — —	—	153,098 " " "	60,203 " = 39·45%
1907. " —	—	122,769 " " "	56,869 " = 45·91%

b) a *pamutszövésnél*

1875. évben	— —	203,489 munkás közt	66,948 nő = 32·89%
1882. " —	—	125,960 " " "	49,576 " = 39·35%
1895. " — —	—	147,121 " " "	72,365 " = 49·18%
1907. " —	—	159,061 " " "	80,535 " = 50·63%

c) a *lenszövésnél*

1875. évben	— —	164,085 munkás közt	29,461 nő = 17·94%
1882. " —	—	104,029 " " "	23,527 " = 22·61%
1895. " — —	—	67,729 " " "	25,994 " = 33·34%
1907. " —	—	52,340 " " "	26,634 " = 50·88%

A czipész-iparban, hol előbb, a gyári munka meghonosítása előtt, a munka nehéz volta miatt nőket nem igen alkalmaztak, most fokozatosan több nő kezd szerepelni. Németországban volt a czipészétnél:

1875. évben	— —	374,203 munkás közt	6,653 nő = 1·17%
1882. " —	—	404,278 " " "	8,559 " = 2·16%
1895. " — —	—	388,448 " " "	17,520 " = 4·51%
1907. " —	—	369,606 " " "	34,916 " = 9·44%

olcsóbb munkát, a munkások pedig minél jobban jutalmazott munkát követelnek. A socialdemokrata párt ma már politikai hatalommá vált s a nagytőkének egyéni tulajdonát tekinti a munkáskérdés egyedüli okául s ennek megszüntetésére s más alakuvá való átváltoztatására törekszik. A capitalismus talajában gyökerezik a socialismus és minél erősebben foglal tért a capitalismus a termelés különböző ágaiban, annál több táplálékot ad a socialismus tanainak, annál jobban törekszik törvényhozás és állam socialpolitikai intézmények, egyes üzemeknek városi és állami kezelésbe vétele által a capitalistikus túlsúlyt gyöngíteni és a capitalismusnak a munkásokra való káros hatását ellensúlyozni. Helyes úton járt-e eddig e téren a törvényhozás, fogja-e valaha is a capitalismus ebbeli hatását meggátolni, ez az a kérdés, mely a munkásságot minden országban, a hol a capitalismus uralkodik, negyedik osztálylyá tömörítette. A socialdemokratia a bourgeoisienak, a harmadik rendnek törekvéseit a capitalismus ellen, illetőleg a munkásság érdekei mellett nem tartja célravezetőnek. Alapjában elhibáztottnak tartja a törekvéseket, mert szerinte nem a capitalismus kinövéseit kell rendszabályozni, magát a capitalismust kell megsemmisíteni, vagy más társadalmi rendszert kell teremteni, melyben a tőke nem az egyén, hanem az összesség rendelkezésére áll. Csak ha a közgazdaság ily módon megszabadul a capitalismus hatásától, lehet megoldani a munkáskérdést.

Pedig maga a tőke hatalma épen a vállalatok termelésének óriási fokozásával a munkások helyzetét lényegesen megjavította. A termelés fokozása tette lehetővé a munkások élet-alapjának javítását; a nagy vállalatok tették lehetővé a törvényhozás és a munkásszervezetek törekvéseit a munkabérjavítás, a munkaidő korlátozása és a munkás helyzetének átalakulása tekintetében; a tőke hatalma által kifejlődött közgazdasági állapot tette semmivé Marx jövendölését a munkások elnyomorodásáról és arról, hogy mindig kevesebb és kevesebb egyes nagyvállalkozó kezeibe fog összetömörülni a vagyon és minél nagyobb számban fog megszaporodni az elzüllő proletárok serege; mert ép ellen-

kezője áll be, a munkások jóléte ép úgy, mint a vagyonosok száma, folytonosan gyarapszik.*

De mindaz, a mi eddig történt, a munkáskérdés megoldását nem biztosítja. A harcz tőke és munkás közt még nagyobb erővel folyik, mint évtizedekkel ezelőtt. Hiába törekedett a törvényhozás a közgazdaság és emberiség szempontjából a tőke brutalitásával szemben a munkást védeni, a midőn az egyéni szerződés szabadságát korlátozva gyári rendet honosít meg, a munkaidőt megszorítja, a fiatal munkás és a nő munkaidejét megrövidíti, egészségügyi berendezésekről gondoskodik, gyárfelügyelői intézményt tart fenn, a munkásokat betegség és baleset ellen, aggkorra és rokkantságra biztosítja; mindezek az intézkedések javítottak a munkás sorsán, nem ártottak, sőt használtak a tőke hatalmában lévő nagyvállalatoknak: de az ellentét tőke és munkás közt nem gyöngítették. Korunkban ez az ellentét sokkal nagyobb, mint volt annak előtte. Jogrendszerünk nem talál módot ez egyenetlenségek kiegyenlítésére. A szerződés-szegés ellen, melyet egyesek elkövetnek, jogvédelmet ad a károsodottnak, de ugyanaz a szerződés-szegés, melyet a tömeg strike esetében követ el, jogrendszerünkben nem talál ellenszerre. A munkaszerződést megvédi törvényhozásunk, a collectiv szerződéssel a bíró nem tud mit csinálni, nem tudja törvényeink keretébe vonni. Köz- és magánjogi kérdések egész complexuma előtt állunk, melyeket a munkáskérdés fejlődése érdekében meg kellene oldani.

V.

A capitalismus és a cartel.

A nagytőkének, a gyáriparnak és nagyiparnak az a természete, hogy minél többet és minél olcsóbban termeljen, a munkáskérdés mellett megteremtette a monopol-ura-

* Az elszegényedés theoriája épen az ipar és bank központosítása útján ad absurdum vezetett; a munkásság vásárló ereje és igényei emelkedtek, az alsó- és közép-osztályok bevétele aránylag többet emelkedett, mint a felsőbb osztályoké, s mind nagyobb mértékben emelkednek fel az alsóbb osztályok tagjai a felsőbbekbe. Riesser: *Die deutschen Grossbanken*, 583. l.

lom terjedését. A szabadság, mely a capitalismus működésének egyik főalapja, magában rejt a capitalismus túlhajtásainak okait. A termelés és közvetítés teljes szabadsága tette lehetővé, hogy a jövedelmezőséget mutató gyár mellett újabb és újabb gyári vállalat keletkezzék; ez a szabadság tette lehetővé, hogy minden gyár és vállalat, csak hogy versenytársánál olcsóbban termeljen s így czikkeinek kelendőségét jobban érje el, újabb és újabb találmányokkal bővítse vállalatát; ez a szabadság tette lehetővé, hogy végre oly tömegben gyártassanak árúcikkek, mely tömeget a piac, még ha világpiaczczá változott is át, már nem képes elfogadni s ez vállalatok vesztésével, bukásával végződött. A capitalismus a szabadság felhasználásával tönkreteszi a vele versenyző kézműves-ipart, de veszélybe hozza a nagyvállalatokat is és vele együtt az összes közgazdaságot.

Nem lehet csodálni, hogy kis-iparosaink az iparszabadság végzetes csapása ellen feljajdulnak, a mikor egy Ihering Rudolf is (*Der Zweck im Recht*) így kiált fel: «Még új keserű tapasztalatokra lesz szükség, hogy ismét felismerjük, mily veszedelmeket rejt magában a minden bilincstől feloldott egyéni önzés és hogy miért tartotta szükségesnek a mult idő azt féken tartani. Korlátlan forgalmi szabadság, a zsarolásra való szabadalom, vadászati engedély rablók és kalózok számára azzal a joggal, hogy mindenkire szabad vadászni, a ki csak kezeik közé jut. Jaj az áldozatoknak! hogy a farkasok szabadság után kiabálnak, ez fölfogható; de ha a birkák is kiabálásukban közreműködnek, azzal csak azt bizonyítják, hogy birkák!»*

A szabad versenynek a nagyvállalatok terén mutatkozó

* Hogy a szabadságot, mely az ipar terén a tőke uralmának hatalmára vezetett, úgy tüntetik fel, mint az ipar, legalább a kézműves ipar megrontóját és ezen szabadság megszüntetése lesz jelszó, az a közgazdaság szerves rendszerének teljes félreimerésére mutat. Furcsán hangzik Kobalinszky (*Problem der gewerblichen Mittelstandes*) felkiáltása, midőn így szól: «Ma a modern cultur-államokban a nemzeti termelésnek majdnem minden ágában az anarchia az erősebbnek rettenetes jogával, tehát egy állam előtti állapot uralkodik.»

hátrányait a capitalismus az által véli egyelőre mellőzhetőnek, ha a nagyvállalatokat még nagyobbakká, illetőleg egy vállalattá alakítja.

Az iparvállalatok megnagyobbítása több és több tőkét igényel; e töke összegyűlését nagyban elősegíti a részvénytársulati alakulás; a részvénytársaságok megerteremtését s így a heverő tőkék elhelyezése ipari vállalatokba, a bankok működési körébe jut és a bankok érdekelve vannak a nagyipar terjedésében.*

Trustok, syndicatusok és cartelek, concernek és combinált vállalatok lépnek föl.**

Cartel alatt értjük több önálló vállalatnak szabad egyesülését abból a célból, hogy a vállalatok termelése, illetőleg a termelt cikkek eladása jobban biztosíttassék és a cartel a piacz urává legyen. A cartel ez okból esetleg a termelést szabályozza kijelöli, az egyes vállalatoknak piaczát, az eladási feltételeket szabályozza, közszállításoknál az egyes vállalatok ajánlatait megállapítja, az árakat meghatározza, esetleg a vállalatok összes termelését egységesen vezeti.

A syndicatus szó rokon a cartel fogalmával és leginkább

* A részvénytársaság a legélesebb, legbiztosabb s azért legkedveltebb fegyver, mely a töke gazdasági rendszerének, központosító irányzatok kiküzdésére, rendelkezésükre áll. Riesser: *Die deutschen Grossbanken*, 453. l.

** Les tentatives de Trusts qui se sont produites ont été inspirées à leurs auteurs par le desir de se défendre contre les effets momentanés de la surproduction, non par une vue géniale des conditions permanentes de l'industrie. Ce sont des lignes de résistance, non des entreprises audacieuses de domination. Rousiers: *Les industries monopolisées*, 109. l.

A verseny emelkedése a modern közgazdaság általános jelensége; s első sorban ez hozta létre a carteleket. Liefmann: *Kartelle und Trusts*, 20. l.

A verseny ellenkezőjére változott; «A concurrentia megöli a concurrentiát» — mondotta a socialista Proudhon már a múlt század negyvenes éveiben. Igen érdekes megfigyelni, mint megy át a vállalkozók teljes individualismusa, absolut izoláltsága mindig erősebben szervezett szövetkezetekké a hetvenes évek óta egyik iparágban a másik után. Liefmann: *Kartelle und Trusts* 21. l.

akkor használtatik, ha bizonyos nagy üzlet lebonyolítására egyesül több vállalat. De különben a cartel szóval felváltva egy és ugyanazon értelemben is szerepel.

A trust az egyes vállalatokat egy társasággá alakítja. A trustnél az egyes vállalatok egyéni fennállása megszűnik; fenmaradnak az egyes vállalatok üzemtelepei, de eddigi tulajdonosaik már nem kezelik őket, csak a trust jövedelmében tőkéjük arányában részesülnek. A trust vezeti az összes vállalatokat egységesen, az egyes vállalatok tulajdonosainak (vagy részvénytársaságainak) intéző szerepük megszűnik.*

A concern új divatú szó és egyrészt egyértelműen vétetik a cartel fogalmával, de másrészt alatta főképp a bankok hatáskörébe eső összes vállalatok hálózatát szokták érteni.

* Az 1905. évben tartott német cartel-anquêten 385 kartelszerű egyesülést állapítottak meg, még pedig volt 19 a szénbányászatban, 62 a vasiparban, 11 a fémiparban, 46 a kémiai iparban, 31 a textiliparban, 6 a bőr- és kaucsuk-iparban, 5 a faiparban 6 a papírosiparban, 10 az üvegiparban, 132 a téglagyártásban, 27 a föld- és kőiparban, 4 az agyagárúiparban, 17 az élelmi és élvezeti szerek iparában, 2 a villamosiparban és 7 másféle iparágban.

Ma vagy 100 nemzetközi cartel működik, számos a vegyi cikkekben, a sinek, vascsövek, vastartók, vasfélgyártmány, drót, drótszög, drótszövet, tük, rugónak való aczél, csavarok, zománczolt vasárú, horgany, nikkell, ólom, réz, rézárú, aluminium, porcellán, tükörüveg, táblaüveg, cement, kaolin, gummiárú, varrófónál, bromezüstárú, kinematográf stb. árú tekintetében.

Amerika Egyesült-Államaiban egy 1906-ban megjelent érték-papírokról szóló kézikönyv szerint 400 közúti vasút, 900 gáz és villamos társaságról, 1100 vasúti-vállalatról, 100 vízi, 150 telephon és telegraph, 150 bányá- és petroleum-vállalatról, 1600 ipari vállalatról, összesen 4600 társaságról szól, melyeknek részvényei trustök kezeibe kerültek. Amerika és a világ legnagyobb trustje a Rockefeller által megteremtett petroleumtrust, a Standard Oil Company of New-Yersey, mely magában foglalja Amerika petroleum-vállalatainak 90%-át és 400 millió márka alaptőkéjével a világon uralkodik. A Carnegie által megteremtett United States Steel Corporation alaptőkéje 1100 millió dollár, vállalataiban 1907. évben 210.000 alkalmazott körülbelül 160 millió dollár bért kapott; a trust az amerikai vas- és aczéltermelés 60%-át tartja kezében.

Combinált vállalatok alatt értjük azokat a vállalatokat, melyek a főtermelésükhöz megkívánt félgyártmányokat és nyersanyagok termelését is üzletkörükbe vonják. Ha a bessemer-vastermelő kőszénbányászatot is kapcsol vállalatába, vasérczre is bányászódik stb. stb., combinált vállalat áll előttünk, mely így kiszabadul pl. a szén- vagy a vascartel hatásköréből s függetleníti vállalatát a szén- vagy a vas-bányáktól.

A combinált vállalatok óriási terjedelmére példákat találunk minden nagyobb iparállamban. Nálunk a rimamurány-salgótarjáni vasművek részvénytársaságának van Vashegyen, Rakoson, Gölniczbánya-Salovnikán, Metzenzéfben érczbányászata, Salgón, Bánszálláson és Járdánházán, Ózdon s több más helyen szénbányászata, Tiszolczon és Raskón mészkö- és magnésitbányája, Nyustyán és Salgótarjában vasöntődeje, Likéren és Nyustyán nagyolvasztója, Salgótarjában, Ózdon és Nádasdon vasfinomítója, Ózdon acélműve, Nádasdon pléhhengerműve, Salgótarjában vashengerműve, Bánréve-Nádasdon vasútja, Likérvashegyen drótkötélpályája és nagy erdősége, honnan üzlete számára a fát és a faszenet nyeri. Combinált vállalat az osztrák államvasutak részvénytársaságának magyarországi iparművei. Angolországban a többek közt Vickers Son and Maxim sheffieldi cég kezel Sheffieldben kőszénbányákat, Sheffield, Barrowban és Skótországban acél- és hengerműveket, Sheffield és Glasgowban pánczélemezműveket, Sheffieldben ágyúgyárat, Chilworthban löpörgyárat, részese a Whithead torpedogyárainak, Spanyolország, Olaszország, Svéd- és Japánország ágyúgyárainak. A John Brown and Co. cég Midland-, Lincolnshire-, Northamptonshire és Spanyolországban érczbányászatot üz, vannak kőszénbányái, acél- és hengerművei, hajóépítőtelepei, részesedik az ágyú- és löveggyárakban. Németország számos combinált nagyvállalatai közt világhírű a Krupp cég.

Az egyes termelési ágakban a vállalatok egy kézbe vagy egységes vezetésbe jutása által megszűnik a szabad versenyzés. Megszűnik vagy legalább megnehezítettetik új vállalatok keletkezése; a fennálló vállalatok termelése a

fogyasztással összhangba kerül, a termelés tehát most már nem azért történik, hogy a versenyző vállalattal szemben gyorsabban foglalja el a piacot, hanem minden egyes gyár vagy vállalat a neki leginkább megfelelő piacot látja el cikkeivel; a vállalatok termelése most már arányba jut termelési költségeivel s méltányos nyereséget nyer e működése után. Hogy a capitalistikus berendezkedésnek ez a neme részben az árak emelésével, tehát a fogyasztók hátrányával jár, az bizonyos tekintetben már abból is következtethető, hogy a trustök és a cartelek főczélja a korlátlan versenyszabadságnak fékezése. Amiként azelőtt a czéhrendszer a szabadság korlátozásával biztosította minden egyes mesterembernek megélhetését, működési körét és jólétét, de másrészt meghatározta a cikkek árait is: így teszi ma a trust és a cartel lehetővé, hogy a kebelébe tartozó vállalatok megélhetnek, fejlődhetnek és működhetnek, de megszbják a cikkek árait is vagy legalább is lehetetlenné teszik a versenynek hatását az árak szabályozására. Minél jobban sikerül a trust és cartelben álló egyes vállalatok egyediségét, egyedi önállóságát megszorítani, annál jobban éri el a capitalismus czélját. Most az egységes vezetésben a vállalatok gazdasági jellege egészen átalakul, megszűnik a verseny, meg az egymással való gazdasági harc; most az egységes vállalatok csak a fogyasztás mérve szerint rendezik be a termelést.* Törekvéseben a nagy-ipar erős támo-

* A carteleknek és trustöknek legnagyobb hatása természetesen a szóban forgó vállalatokra van. A termelés és elhelyezés körülményei teljesen átalakulnak, egészen új gazdasági berendezések alakulnak, s úgy tetszik, mintha általuk a mai közgazdaság alapjában ujja alakulna s egészen új szervezet lépne helyébe. Liefmann: *Kartelle und Trusts*, 10. l.

Ha a fejlődésnek, mely körülbelül egy emberöltő alatt jött létre, roppant ellentétét a régebbi állapottal szemben mérleljük, arra kell gondolnunk, hogy egy öltővel ezelőtt még általános uralomnak örvendett az a gazdasági és politikai irány, a gazdasági individualismus, mely mindenkinek a gazdasági érdek-harczát mindenki ellen az egyedül természetes gazdasági állapotnak nézte, s a szabad versenyben látta az egész közgazdasági élet egyetlen szabá-

gatást nyert a bankok hasonló monopolistikus fejlődésében, a midőn ezek a pénzvállalatokat s velük kapcsolatban a bankok által támogatott iparvállalatokat mindinkább központosítják és óriási banksoportokat teremtenek.* Ezek a banksoportok (concernes) általában a capitalistikus ipar fejlesztésében és fentartásában nagy szerepet játszanak és a cartelek alakítását és működését nagyban elősegítik. A carteleknek azon neme, mely közös eladási irodában jelentkezik, a hol ugyanis a cartelezett vállalatok csak központi irodájuk intézkedése szerint szállítanak árúczikkeket, vagyis, a hol eladási monopolium divatos, rendszerint bankok útján történik.

A capitalistikus módszer cartelek és trustök terem-

lyozóját. A ki ekkor azt jósolta volna, hogy egy öltő alatt csaknem minden iparág egyletekbe tömörülve, többé-kevésbé kizárja a szabad versenyt, azt képzeltgőnek tartották volna. Liefmann: *Kartelle und Trusts*. 35. l.

* A német nagybankok összpontosítási törekvései kitűnnek a következő összeállításból, melyet Riessernek *Die deutschen Grossbanken* című nagy munkájából közlünk:

	alaptőke millió márká	tartalékai millió márká	képviselve van más vállalatok igazgatóság- gában	ezek közül iparvál- lat
Bank für Handel u. Industrie in Darmstadt alapított 1853.	154	30·250	92	50
Berliner Handelsgesellschaft ala- pított 1856. — — — —	110	34·5	89	46
Commerz- und Discontobank Hamburg alapított 1870.	85	12·801	31	18
Deutsche Bank Berlin alapítta- tott 1870. — . — — —	200	10·2	115	60
Disconto Gesellschaft Berlin ala- pított 1851. — — — —	170	575·02	92	33
Dresdner Bank Dresden alapít- tatott 1872. — — — —	180	51·5	88	36
Nationalbank für Deutschland Berlin alapított 1881. — —	80	13·222	96	57
Schaffhausen'scher Bankverein Cöln alapított 1848. — —	145	34·157	94	51

A bankok Németországban egyenesen a vállalkozó-szellem ösz-
tönzőivé váltak, az ipar és kereskedelem úttörőivé.

tésénél capillaris természetű; minél jobban fejlődik, annál nagyobb vállalatná lesz;¹ a kis vállalatok vagy teljesen megszűnnek, vagy termelésüket rövidebb-hosszabb időre beszüntetik, a nagyobb vállalatok ellenkezőleg fejlesztetnek, még nagyobbakká növesztetnek. A cartelek lassan-lassan elhagyják az ország határát, szövetkeznek a szomszéd országok hasonló vállalataival, még tovább terjeszkednek, hogy a világpiaczen teljesen uralkodjanak és a világ összes vállalatait magukban egyesítsék.²

A cartelek ily alakulása természetesen számos panaszra ad okot a közgazdasági életben.³ Már magában véve az,

¹ A nagytőkének telepfelszívó hatását a német közgazdaság számos ágaiból ki lehet venni.

Nyersvasat termelő telep volt:

évben	telep	kohóval		termelt 1000 tonna	1000 márka érték
		üzemben	üzemen kívül		
1871—5	218	—	—	1945·7	181.042
1881—5	134	—	—	3410·5	175.650
1891—5	105	264	211	5081·8	229.314
1900	108	298	274	8520·5	551.146

² Egymásután jön a cartel, a fusio, a syndicatus, a trust — mind nagyobb óriási vállalkozók, mind nagyobb tőke egy célra egyesítve, — de ezzel együtt mind nagyobb szétforgácsolódása a nagy tőkének s azáltal előidézett vállalkozói nyereségnek, s az utolsó ítélet napján, midőn Marx Károly a még megmaradt pár pénz-aristokratát, a még meglevő néhány «expropriateurt expropriálná», kit expropriálna akkor voltakép? A népet. May: *Die Wirtschaft in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, 400 l.

³ Schmoller a Verein für Sozialwirtschaft mannheimi nagygyűlésén utalt arra, hogy Amerikában két tuczat ezredmillió kezében van Amerika összes vagyonának egy ötödrésze. Pierpont Morgan 1903-ban 30 ezer millió márka összegű üzleteket vezetett és az utolsó másfél évben 8 ezer millió márka értékű üzleteket alapított; azután így szól: A vezérlő kereskedelmi emberek talán a leglángeszűbbek, legokosabbak, legenergikusabbak, a kiket valaha látott a világ; de egyszersemind a legravaszabbak és leginkább tekintet nélkül valók. Legföljebb Carthago pénzfejedelmei, s a római pénz- és vámaristokratia vezérei a polgárháborúk korából hasonlíthatók össze e trustok vezéreivel. Rockefeller jellemzésére egy általa tönkre jutott hamburgi kereskedő szavait idézi. «Ez a skót józan és teljesen elvetemült;

hogy a szabadverseny bizonyos mértékben megszűnik, hogy újabb vállalatok létesítése vagy lehetetlenné tétetik, vagy legalább megnehezítettetik: az ipar és a közgazdasági élet fejlődésének gátlását jelenti. Sokkal jelentősebb mindazáltal a carteleknek az a hatása, melyet az árak szabályozásában végeznek. Egyrészt az árak emelése a panaszok tárgya, a mi főképp ott, hol védvámok állanak fönn, a vám erejéig való áremelésben nyilvánul, holott szabadversenynél a versenyző vállalatok a vám érvényesülését egészében nem engedik meg; másrészt azonban a vámterületen kívül a külföldön óriási árcsökkenéssel mesterséges versenyt idéznek elő, melyet a belföldön követelt magasabb árak nyereségéből tartanak fönn. Szóval a versenynek a szabadság alapján fejlődött alakjait megbomlasztják. A cartelek az eddigi közgazdasági rendet teljesen átalakítják. A szabadverseny és az individuális tevékenység békókba vettetik, és helyébe a cartel dictaturája lép.

A cartelek hatása a szabadverseny gátlása és főképp az árak emelése tekintetéből a közvéleményben határozott ellen-szenvet keltett a cartelek ellen. Sokan hangoztatják azt a követelést, hogy az efféle szervezeteket egyszerűen el kellene tiltani.* Ezt a szélső véleményt nem tekintve, évek hosszú

lelki életét együgyű istentisztelet és pénzszerzés tölti be. Lelkiismeret soha sem akadályozta abban, hogy másokat tönkre tegyen. Amerikában sokszor tigrisnek nevezték őt; kiemelkedő vonásai gyáva fortély és tökéletes érzéktelenség a nyomorultak ezreinek könnyei iránt, a kiket erőszakkal és csalással tönkre tett.

* Egypár gyermekes tüzes ember azt kiabálja, hogy törvények tiltsák el a carteleket. Így csak az individualismus fanatikusi beszélhetnek, a kik keveset tudnak a való világ s mai gazdasági viszonyai felől; csak oly emberek, a kiknek a történelmi fejlődésnek mind nagyobb társadalmi alakulatok felé vivő benső szükségszerűségéről fogalmuk sincs; csak oly közgazdák, a kik a régi szabadverseny hátrányairól semmit sem tudnak vagy semmit sem akarnak tudni, a kik nem tudják felfogni, hogy a közgazdaság fejleményeinek magasabb szempontból való egységes vezetése haladást jelent. Schmoller: *Verhandl.* 257. — Csak nagyon szűk látókörű emberek látnak még kinövést a cartelekben, a melyeket minden körülmények közt szeretnének elnyomni. Grunzel: *Über Kartelle.* 156. 1.

során át foglalkozik a tudomány a kérdés alkalmas megoldásával, Amerika egyesült államaiban büntetőjogi intézkedéseket léptettek életbe, de siker nélkül. Az amerikai Egyesült-Államok elnök-választásainál a cartelek megrendszabályozása programpontul szerepelt. Németországban nagy tudományossággal és kitartással enquete útján kívánták tisztázni ezt az ügyet. Eddig mindazáltal még csak a rendezés lehetősége iránt sem jutottak tisztába. A kérdés súlypontja ugyanis abban fekszik, hogy a cartel fennállása közgazdasági szükség* s nagy közgazdasági előnyökkel jár, s így további létrejövetelük, működésük és fentartásuk a kapitalistikus szervezetben szükséges. Fentartásukat tehát biztosítani kellene és csak kinövéseik ellen kellene intézkedéseket tenni. Ámde ezek a kinövések (melyekről különben a kartel hívei nem akarnak tudni semmit) a cartelek természetével járnak, s így a kinövések ellen való minden törekvés, magát az intézményt gyöngíti, az intézmény természetes működését gátolja. Egyelőre a törvényhozás tehetetlennek látszik a cartelekkel szemben és a nagytóke központositási erejének továbbfejlesztésében a kartelt és a vele rokon intézményeket korlátlanul tovább alakítja.

«A cartel — mondja Schmoller — csak egy szeme annak a láncznak, mely a helybeli iparüzemből a gyárhoz, a nagyüzemhez, a részvénytársasághoz, az óriási üzemekhez, a sok kisebb és középnagyságú üzemek szabadversenyétől mindig nagyobbodó vállalati szervezetek központi

* A cartelek nem önkényesen teremtetnek a vállalkozók által, hanem további fejlődésükkel egyetemben szükséges fejleményei egész gazdasági életünknek; nem is tudnók azokat többé nélkülözni s elnyomatásuk, ha lehetséges volna, a gazdasági haladás megállítását jelentené. Liefmann: *Kartelle und Trusts*, 179. l.

Így válik széles körök számára a trust a modern technika és oekonomia correlatumává. Lehet sajnálni társadalmi hátrányait, félni politikai következményeitől, gazdasági fensőbbsege a nagy többség számára axioma, a mi az egyes esetben nem szorul vizsgálatra. Ha az ipar virágzik, trust alakul, hogy elősegítse a szervezet jövőnd nyereségeit; ha egy iparág rosszul megy, trust alakul, hogy leszállítsa a termelési költségeket. Vogelstein: *Organisation der Eisenindustrie und Textilindustrie in England und Amerika*, 194. l.

vezetéséhez, azoknak fél vagy teljes monopoljához, a szabad individualistikus munkaszerződéstől, a munkaadók szövetsége és a szakszervezetekhez s a collectiv szerződésekhöz, a laissez faire-től a nemzeti munka társadalmi és állami szervezéséhez és talán a socialistikus államgazdasághoz vezet.»

A tudomány és a gyakorlati kormányférfiak ugyan nem nézik tétlenül a nagytőke új intézeteinek működését és sokféle javaslat merült fel, mely a cartelek kinövéseit és hátrányait el akarná háritani. A nevezetesebbek a következők :

Igen nagyjelentőségű cartelek helyett az állami monopoliumpot kívánják, pl. az utolsó német köszéninség alkalmával erős mozgalom indult meg a köszén-monopolium mellett. Csak-hogy megfontolandó, hogy az állam képes-e világcikkokban oly közzgazdasági tevékenységet kifejteni, hogy a külfölddel szemben a hazai igényeket kielégítse.* Eddig a monopoliumpok első sorban pénzügyi céloknak szolgáltak és csak a vasút, posta és távirda kezelésében nyomult előtérbe a közzgazdasági érdek, és ha ez utóbbiakban az állam monopolistikus tevékenysége kedvező eredményeket mutat is, a bánya vagy ipari termelés mégis egészen más jellegű, mint a forgalmi eszközök kezelése. Kirdorf, a német vascartel vezetője a Verein der Socialpolitik nagy ülésén a monopol gondolat felvetésénél helyesen jegyezte meg: Magán-monopolium, ha visszaélésre használtatik fel, soha sem lesz hosszú tartamú, az állami monopoliump, ha egyszer meghonosodik, soha sem szűnik meg, még ha a legrosszabb gazdasági következményekkel jár is. Különben jól mondja Schmoller: «A carte-

* Állami üzemekben sem a gazdasági élet haladására nézve nélkülözhetlen kezdeményező-kedv, sem a vezetőkben szükséges kockázatot merészség nem érvényesülhet kellő mértékben. Riesser: *Die deutschen Grossbanken*, 586. Előbb az államot csak az éji őr szerepére találták alkalmasnak, most pedig azt kívánják tőle, hogy ő legyen az a jó öreg, kinek kezében minden rossz jóra változik. Grunzel: *Über Kartelle*, 166. Az államosítás sírja lenne minden productiv vállalkozó szellemnek s egyszersmind minden haladásnak a cultura terén. U. o. 167.

lek államosítása által kész lenne a socialistikus állam. Csakhogy ehhez ma még a pszichológiai, gazdasági és politikai feltételek hiányoznak és valószínűen a jövőben is hiányozni fognak.»

Egy további javaslat az, hogy az állam a cartelekben mint tekintélyes magánvállalkozó vegyen részt, pl. mint kőszénbánya-tulajdonos, mint vaskohó-birtokos stb. Az állam ezen részvételével a cartel törekvéseit a közgazdaság és állam érdekei szerint vezetheti. Csakhogy a tapasztalás azt igazolja, hogy ha az állam részt vesz ily cartelekben, saját működését inkább a cartel vezetőinek hatalmi szava szerint kell berendezni, semhogy a cartel az ő szavára hallgatna. Nálunk az állam mint vasgyáros benne van a vascartelben, de azért ez a cartel is csak meggátolja az újabb vállalatok létrejöttét és szabályozza az árakat, mint más cartel; igaz, az állam azt mondja, hogy ha nem volna benne a cartelben, még rosszabbak lennének a viszonyok, csakhogy ez iránt nagyon bajos véleményt mondani, bizonyítani sem az állítást, sem ellenkezőjét nem lehet. De különben minden cartelben az állam úgy sem lehetne benne, mert akkor a cartelek mai állapotjában az összes iparágakkal kellene foglalkoznia, a mi ma legalább még sem állami feladat.

Az állami beavatkozásnak más faja az, melynél bizonyos, a közgazdaságra nagyobb jelentőségű cartelek igazgatásában az állam képviseltetné magát; ekkép tudomást szerezne mindenről, a mi a cartelben történik, befolyást gyakorolhatna a közgazdaság és állam érdekeinek megóvása szempontjából, szóval az igazgatásba befolyván, az állam érdekeit érvényesíthetné. Eszmeileg és első látszatra az államnak ily közreműködése a cartelek igazgatásában előnyösnek tetszik; csakhogy föltételezi, hogy az állami kirendelt közegek oly szakértelemmel bírnak, a mely tényleg át látja a cartel összes ténykedéseit, a cartelben levő üzlet minden részletét és ismerje azoknak hatásait az egész közéletre. Már pedig ez legritkább esetben lesz meg tényleg, és a miként pl. a részvénytársaságoknál alkalmazott kormánybiztosok oly államokban, a hol az engedélyezési rendszer még honos, legritkább esetben szerezhetnek maguknak

tiszta képet az általuk ellenőrzött társaság működéséről és nem tudják megakadályozni az esetleges visszaéléseket, úgy a carteleknek állami közegekkel való ellenőrzése vagy az igazgatásban való részvételük sem vezetne más eredményre. Ezen rendszernek esetleges alkalmazásánál legtöbb esetben az állami közeg egyszerű sinecurában lenne, s az üzlettel nem is törődnek, vagy csakhamar oly igazgatóvá nőné ki magát, ki inkább a cartel fizetett igazgatója akarna lenni, mint az állam cartel-gondnoka, mert ismereteinek ez a foglalkozás jobb erkölcsi és anyagi sikert biztosítana.

Legtöbben még a nyilvánosság rendszerének meghonosításában látják a cartel törvényhozási szabályozásának leg-helyesebb módját. A miként a részvénytársaság törvényes szabályozása a nyilvánosság és felelősség elve útján a teljes szabadság érvényesítésével sikerült, úgy azt hiszik sokan, hogy a cartelre is a teljes nyilvánosság alkalmazandó és alkalmazható. Cartel-hivatalt kellene alkotni; ezen hivatalnál kellene a cartel alapját tevő szerződést, a cartel-igazgatóság üléseinek jegyzőkönyveit, a cartel által megállapított árakat és indokolásait, a leszámolásokat, szóval minden, a cartelt érdeklő ügyre vonatkozó iratokat letéteményezni. Némelyek ezeket a cartelügyeket teljességükben nyilvánosságra szeretnék hozni, hogy így a közönség tájékozottatva lenne a cartel minden lépéséről és a közvélemény súlyával esetleg megtehetné a szükséges ellenintézkedéseket. Mások megelégednének azzal, hogy az így elhelyezett cartel-iratok a cartel-hivatalban, mint nyilvános helyen, megtekinthetők s úgy mint ma a részvénytársaság fontosabb határozatairól, a törvényszéknél bárki is felvilágosítást nyerhet s esetleg másolatokat vehet. Sőt sokan csak azért óhajtanák a cartel-hivatallal kapcsolatos nyilvánosságot, hogy így az államnak alkalma nyílne a cartel minden egyes mozzanatát behatóan megismerni s mintegy előkészíthetné a cartel-szabályozás további fejleményeit. Mindezeknek a törekvéseknek az a főbajuk, hogy a cartel természetével ellenkeznek; a cartel élete nem tűri a nyilvánosságot, s így annál kevésbé a nyilvánosság által való ellenőrzést. A részvénytársaságoknál a nyilvánosság törvényes keresz-

tülvitele csak a társas alakulásra, de nem magára az üzletre vonatkozik, pedig a részvénytársaság üzei nem követelik meg annyira a világtól való elzárkózást, mint a cartelek. Nem lehetetlen, hogy a cartel életéből is egyes mozzanatok megtűrik az ellenőrzést, talán a cartel megalakulása, tagjai, terjedelme közhírré tehetők, de az üzlet egyes eseményei és fordulatai soha sem valók a nyilvánosság elé, s ha a törvényhozás meg fogja kívánni ezeket az alakulásokat, az élet a cartel helyébe más alakulásokat fog léptetni.

Vannak, a kik csak a cartelek főtőrekvéseit, az árak szabályozását kívánnák az állam ellenőrzése alá helyezni és megelégednének már azzal is, ha a rendkívül magas árak leszállítása hatóságilag valami ármegállapító bizottság útján lehető volna. Ámde az árak igazságos megállapítása nem kisebb-nagyobb önkénytől függ, hanem az összes gazdasági helyzetnek beható megfigyelése és a termelés minden egyes részleteinek megismerése szükséges hozzá s így állami szabályozása majdnem lehetetlen.* Különben itt azután feltámad a közgazdasági élet összes századaiban felmerülő nagy nehézség: mi a megfelelő, mi a méltányos ár és beletnyulhat-e az állam egyes termények ármeghatározásába? De felmerül az a további kérdés is, ha a cartel bele nem nyugszik a megállapított árba, ki kényszerítheti áruinak forgalomba hozására vagy termelésére? Szóval az ármegállapítás hatósági módozatának minden nehézsége feltámad és végre is meggyőződünk, hogy árak szabályozása állami erőszakkal a mai közgazdasági életben lehetetlen.

Az állam, a mennyiben az állami vasúti rendszer honos, a vasúti tarifák alkalmas módosításával sok esetben a cartelek árszabályait ellensúlyozhatja és a közönséget ekkép a magas árak ellen megvédheti; csak hogy az államnak ez az eszköze csak súlyos testű áruknál kiadós és iparczikkeknél, melyeknél az áruszállítási díj az árnak csak csekély részét

* Mesterséges árszabályozások, vagy magas árak tiltása, mint kivételes intézkedések előfordulnak, de célra egyelőre nem vezetnek. Oroszországban a szénszükség idejében egy meghatározott árnál magasabbnak követelését Szibériába való kihurcolással fenyítették, még sem használt semmit. Liefmann: *Kartelle und Trusts*. 21. l.

teszi, nem hatékony. Más jelentőségű a vámtarifáknak alkalmas időben való leszállítása vagy helyettük a teljes vámmentesség engedélyezése. Sok cartel árhatározó ereje éppen a magas véd-vámban, azaz a külföldi verseny ellen a vám által történt megvédésében fekszik. Ha tehát az állam kellő időben e téren tesz valamit, az árak szabályozásába lényegesen befolyhat.

Még fölemlíthető, hogy oly iparágakban, a hol az állam fogyasztási adórendszere folytán az illető iparosokat állandó ellenőrzés alatt tartja, milyen a cukorgyártás, a szeszfőzés, a sörgyártás, a kőolajfinomítás, az államnak több alkalma nyílik a cartelozás szabályozására is, és mégis e téren sem mert még az állam sehol törvényhozási úton intézkedni és azok a kísérletezések, melyeket az osztrák kormány törvényjavaslat alakjában tett, egyelőre javaslatnál többre nem fejlődtek.

A cartelek, trustök és a tőkehatalom hasonló alakulataival szemben mai jogrendszerünk sem az alakulások számára, sem a közgazdaság és első sorban a fogyasztók számára nem nyújt megfelelő védelmet. A cartelek saját tagjaik közt a szerződési viszonyt legtöbb esetben saját erejükkel tartják fenn, miután a bíróságok a cartel céljaira létesült egyezményeket jogérvényeseknek nem tekintik. A cartelen kívül állók pedig a cartelekkel szemben tételes törvény hiányában sérelmeik ellen védelmet nem találnak. A törvényhozás érzi a helyzet kényes voltát, a tételes intézkedések hiányát, — egyelőre mindazáltal majdnem minden államban várakozó állásponton vannak, mert a szabad mozgást, mely a közgazdasági élet lüktető ereje, e téren korlátokba vetni éppen a közgazdasági fejlődés szempontjából és kivált a más országokkal való verseny okából, megszorítani egy állam sem meri. Nagyobb tapasztalatokra várnak mindenütt s egyelőre magára hagyják az intézményt, mely saját erejéből és saját igényei szerint tovább fejlődik és a közgazdaság egyik ágából a másokra terjeszkedik.

A tőkehatalom szerepe az iparban a mai közgazdasági viszonyok közt a nagyvállalatoknak biztosítja az uralmat. Megsemmisíti ott, a hol szükségesnek látja, az iparnak

eddiggi alakulatait; megsemmisítette a háztartási iparok legnagyobb és a kézműves ipar egy részét, mert sokkal előnyösebben elégíti ki azokat a szükségleteket, melyekről előbb a háziipar és egyes mesterségek gondoskodtak; átalakította és a maga céljaira felhasználja az otthoni iparrá átalakult háziipart és a mesterségek legnagyobb részét, de elfoglalta a vezetőszeret; uralkodó vállalatokká összesíti az egyes nagyvállalatokat és ekkép uralkodik a fogyasztókon. Éltető eleme a szabadság, melynek korlátozását a háziipar és a kézműipar érdekében hasztalanul kísérelte meg a törvényhozás, és csak a munkások érdekében sikerült bizonyos tekintetben a szabad intézkedési jog megszorítása, a nélkül, hogy a munka és tőke közti ellentét megszüntetésére kilátás nyílne. A nagyvállalatok működésének szabad intézkedési jogát a fogyasztó közönség és a közgazdaság fejlődése érdekében egyes vállalatoknál az államosítás vagy a községítés útján igyekeznek elhárítani, a nélkül, hogy ez a módszer általános szabály gyanánt ajánlható volna, sőt sok esetben az orvosság rosszabb a betegségnél.* Ma, a világgazdaság korszakában, mikor az egyes nemzetek jóléte szoros kapcsolatban áll a világ többi nemzeteinek gazdaságával, ma a nagyvállalatok tekintetében hozott minden megszorító intézkedés az összes közgazdaságra kihat és nagyon megfontolandó. Egyelőre az ipar terén az államnak minél ritkább beavatkozása és a szabadság fentartása kívánatos.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

* Egyesülések, munkás-védelem, munkás-biztosítás, egyesületek alapítása, államosítás és községítés a társadalmi fejlődésnek új korszakát nyitották meg, melyet találón social-capitalismusnak lehet nevezni; a hol capitalismus a főszó, s a socialis a melléknév. Werner Sombart: *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert*, 529. l.

RUBEN.

Majdnem nyolczvan évvel ezelőtt élt egy kis fiú, a ki egyszer a piacon csigázott. Rubennek hívták. Nem volt több három esztendősnél, de olyan jól tudta ostorával hajtani a csigát, hogy senki jobban s úgy megbúgatta, hogy csupa öröm volt.

Azon a nyolczvan évvel ezelőtti napon éppen felséges tavaszi idő volt. Megjött a márczius s a város két részre szakadt: egyik, a hol a nap sütött, világos volt és meleg, a másik, az árnyékban, hideg és sötét. A piacz-tér csupa napfény volt, kivéve egy keskeny csikot egyik sor ház hosszában.

A kis fiú, akármilyen derék gyerek volt is, bele fáradt a csigázásba s pihenő hely után nézett. Akadt is az könnyen, nem szék, sem pad, de minden háznak kölépcsője volt. A kis fiú képzelní se tudott volna ennél jobbat.

Lelkiösmeretes gyerek volt. Sejtette, hogy anyja nem szeretné, ha idegenek grádicsára telepednék. Anyja szegény asszony volt, éppen azért nagyon vigyázni kellett, nehogy úgy lássék, mintha a máséra fájna a foguk. Így hát a maguk lépcsőjére huzódott, mert ök is a piacon laktak.

Ezek a lépcsőfokok árnyékban álltak s ott bizony jó hüvös volt. Fejét a fiúcska a koraláthoz hajtotta, maga alá húzta lábacskaít s pompásan érezte magát, mint még soha. Egy darabig még látta, mint tánczolnak a napsugarak a téren, hogy' ugrándoznak és csigáznak a gyerekek, aztán behunyta a szemét s elszunnyadt.

Jó egy órát aludt. Mikor fölébredt, nem érezte magát többé olyan jól, mint azelőtt, sőt minden, minden roppant kelletlennek tetszett néki. Beszaladt anyjához és sirni kez-

dett; az látta, hogy a gyerek beteg s ágyba fektette. Egy pár nap múlva a fiú meghalt.

De itt még éppenséggel nincs vége történetének. Anyja szíve mélyéből gyászolta, olyan bánattal, mely daczol az évekkal s a halállal. Az asszonynak több gyermeke is volt, sokféle gond foglalta le idejét és gondolatait, de lelkében mindig volt egy zug, hol a kis Ruben éledélt. Az ő szemében gyermeke mindig élő volt. Ha kinézett a térre s ott gyermekesereg játszott, Ruben is közöttük ugrált, ha a házban dolgozott és takarított, szentül hitte, hogy a kis fiú odakint ül a veszedelmes lépcsőfokon és szunyókál. Élő gyermekei közül egyik sem volt gondolataiban olyan eleven, mint a halott.

Egy pár évvel Ruben halála után lánytestvérkéje született s mikor akkorára megnőtt, hogy kint szaladgálhatott, csigázhatott a piac-téren, egyszer ő is leült arra a lépcsőfokra pihenni. Anyja abban a pillanatban úgy érezte, mintha valaki megrántaná a szoknyáját. Tüstént kiszaladt s a mint onnan fölkapta, olyan erősen markolta meg a gyermeket, hogy az holtig sem feledte.

S még kevésbé feledkezett el arról, milyen sajátságos volt anyja arcza s mint reszketett a hangja, mikor azt mondta: Tudod-e, hogy volt neked egy kis testvéred, a kit Rubennek hívtak és a ki meghalt, mert leült erre a kőre és felfázott. Csak nem akarsz te is meghalni s itt hagyni anyádat, Berta?

A kis Ruben csakhamar épp oly eleven lett testvéreire nézve, mint anyjuknak volt. Valamennyien az ő szemével látták s nem sokára ők is ott látták testvérüket a kövön ülni. Természetesen egyiküknek sem jutott többé eszébe, hogy oda üljön. Sőt ha akárkit valamelyik kőlépcsőn vagy korláton vagy az út mentén egy kövön láttak ülni, szívébe nyilallott és testvérükre gondoltak.

Később az történt, hogy testvérei Rubent állították legmagasabbra, hogyha egymásról beszéltek. Hiszen egytől-egyig tudták, hogy ők nagyon nyűgös és izgága teremtések, a kik anyjuknak csak gondjára és fáradságára vannak. El se tudták képzelni, hogy anyjok valami nagyon busulna,

ha egyiküket elvesztené. Csakhogy Ruben után nagyon búsult anyjok; annak hát nyilván sokkal derekabbnak kellett lenni.

Nem ritkán megesett, hogy valamelyik elgondolta közülök: oh, bárcsak annyi örömet tudnánk anyánknak szerezni, mint Ruben bátyánk! Pedig egyik sem tudott róla többet, mint hogy csigázott s egy kővön áthült. De nagyon különösnek kellett lennie, hogy anyjuk ennyire szereti.

Bizony különös is volt s anyjának ő vált leginkább örömeire mindnyájuk közt. Anyjuk megözvegyült s gond és szükség közt dolgozott. A gyermekek annyira ismerték édes anyjuk bánatát a hároméves fiú után, hogy azt képzelték, ha ő életben maradt volna, anyjuk nem venné ennyire szívére szerencsétlenségét. Valahányszor anyjukat sírva látták, azt hitték, azon busul, hogy Ruben nem él, vagy mert ők nem olyanok, mint Ruben volt. Mindig fokozódó vágy ébredt bennök, hogy anyjuk szeretetéért versenyre szálljanak a kis halottal. Nem volt, a mit el nem követtek volna, csakhogy úgy szeresse őket, mint bátyjokat. S e törekvés miatt, úgy gondolom, a kis Rubennek volt a legtöbb haszna a gyerekek közt.

Képzeljétek, midőn a legidősebb fiú egy idegent átvitt csolnakán a vizen s ezzel egy pár garast szerzett, mind odaadta anyjának, egy fityinget sem tartott meg belőle. Anyjuk akkor olyan derülten nézett rájuk, a fiú szíve csak úgy dagadt a büszkeségtől s nem is tudta eltitkolni, milyen roppantul elégedett.

— Anyám, ugy-e most épen olyan jó vagyok, mint Ruben bátyám?

Anyja vizsgálva nézett rá; mintha sugárzó, pozsgás arczát összemérné a sápadt kis arczczal odakint a lépcsőn. S bizonyára örömet hagyta volna rá a kérdést, ha tehetne volna, de hát nem tehet.

— Anyád nagyon szeret, Iván, de olyan fiú, mint a kis Ruben, nem lesz belőled soha.

A gyerekek látták, hogy ő utolérhetetlen, mégse hagytak föl a vetélkedéssel.

Derék emberek váltak belőlük, vagyont és tekintélyt

szereztek, mialatt a kis Ruben egyre ott ült a kőlépcsőn. Mégis előnyben volt. Nem lehetett utolérni.

Minden lépésnél, a mint lassanként türhető otthont és jólétet biztosítottak anyjuknak, be kellett érniök annyi jutalommal, ha anyjuk azt mondta: Csak a kis Ruben ezt még láthatná!

Ruben elkísérte anyját egész életén keresztül halálos ágyáig. Ő enyhítette halálvivódását, mert arra gondolt, hogy azok fiához vezetik. Legnagyobb kínjai közt is mosolygott arra a gondolatra, hogy találkozni megyen Rubennel.

S így halt meg az anya, kinek hű szeretete fölmagasztalt és istenített egy három éves gyermeket.

De még itt sem ért véget Ruben története. Testvérei számára az otthoni munkás élet, az édes anyához való szeretet példaképe lett, a megindító emlékek jelképe a munka és balsors éveiből. Hangjuk mindig meleg és megindult volt, ha róla beszéltek. A három éves fiúcskát ünnepi hangulat vette körül.

Beosont testvérei gyermekeinek életébe is. Anyjának szeretete nagysággá emelte őt, s a nagyok hatnak, nemzedékről-nemzedékre.

Bertának volt egy fia, a ki nagyon közeli érintkezésbe jutott Ruben bátyjával.

Épen négy esztendő volt azon a napon, melyen leült a járda szélére s a kövezet árkába, a csatornába bámult, mely esővíztől áradt. Fadarabkák és fűszálak úsztak összevissza kanyarogva a sekély vizen. A kis fiú ott üldögélt s nyugodtan nézelődött, mint akkor szokás, ha az ember mások kalandos sürgését követi, míg maga biztonságban van.

Békés szemlélődését anyja törte meg, a ki rögtön a lépcsőfokra és kis testvéreire gondolt, a mint tulajdon kisfiát ott látta ülni.

— Jaj, fiacskám, — mondta — ne üldögélj itt! Nem tudod, hogy volt anyádnak egy kis testvére, a kit Rubennek hívtak, s épen négy éves volt, mint te most. És szegényke meghalt, mert épen így leült a járda szélére és meghült.

A kis fiú nagyon zokon vette, hogy ártatlan multságában megzavarták. Ott maradt ülve, nézegetve; göndör szőke haja a szemébe hullott.

Berta a világért sem tette volna máskülönben. de bátyja emlékére gondolva, jól megrázta a kis ficzkót. Ez rájöhett, hogy Ruben bátyát tisztelni kell.

Máskor ez a szőke fiú hanyatt vágódott a jégen. Egy rosszindulatú nagyobb fiú taszította fel gonoszságból, s ő ott maradt ülve és sírdogált, hogy kimutassa, mekkora igazságtalanság történt rajta, kivált hogy anyját is közelében tudta.

De arról elfelejtkezett, hogy anyja legislegelső sorban a Ruben bácsi húga volt. A mint Axelt a jégen ülve látta, nem becézte s nem vigasztalgatta, hanem rögtön azon kezdte:

— Ne ülj itt, fiam. Gondolj Ruben bátyádra, a ki meghalt, épen mikor öt éves volt, mint te most, mert egy hótömbön üldögélt.

A gyerek rögtön felállott, a mint a Ruben nevét hallotta, de a szíve közepéig hidegséget érzett. Hogyan beszélhet anyja Rubenről, mikor a fia ilyen szomorú? Felőle oda ülhett, a hová akart s meghalhatott, de most úgy érezte, mintha a halott elvinné tőle az anyját és ezt nem tudta elviselni. Így kezdte Axel meggyűlölni Ruben bátyját.

Axelék lépcsőjén legfölül volt egy kőkorlát, a hol széduletesen pompás volt üldögélni. Mélyen lent látszottak a folyosó kőkozczkái s a ki lovagolva ült odafönt, azt képzelhette, hogy szakadékok közt utazik. Axel lovának hívta a kőkorlátot s nevet is adott neki. Hátán vigan ugratott égő sánczárkokon keresztül elvarázsolt kastélyokba. Büszkén és daczosan ült ott, mig fürtei lobogtak a gyors iramattól, s ő Szent György harcát vívta a sárkánynyal. S az még nem jutott volt eszébe Ruben bátyjának, hogy ott lovalgoljon.

De természetesen nemsokára eljött ide is. Épen mikor a sárkány halálhörgés közt hánykódott, tekergőzött s Axel diadalittasan ült ott, egyszerre kis cselédjök szava halatszott:

— Axel, nem szabad ott ülni. Gondolj Ruben bátyádra,

a ki meghalt, épen mikor nyolcz éves volt, mint te most, mert egy ilyen korláton lovagolt. Itt nem szabad többet ülni, Axel!

Micsoda egy irigy vén bamba az a Ruben bácsi! Bizonyára nem bírta elviselni, hogy Axel sárkányokat öldössön s királykisasszonyokat szabadítson meg. Ha nem vigyázott volna magára, Axel szinte örömet megmutatta volna, hogy ő is híressé lehet. Ha most leugranék a kőkoczkákra s agyonütné magát, ezzel homályba borítná azt a nagyszájú hazudozót!

Szegény Ruben! Szegény jó kis fiú, a ki vigan csigázott odakint a napsütötte piac-téren. Most rájöhett, mit tesz az, ha valaki nagy ember. Madárijesztő lesz belőle, a melyet egy korszak az újabb korszak elé tűzött.

Iván bácsinál történt, falun. Sok néni és gyerek gyült össze. Axel ott járt-kelt köztük, tele haraggal Ruben bácsi ellen. Szerette volna tudni, másokat is úgy gyötör-e Ruben bátya, mint őt. De valami megfélemlítette, hogy nem merte megkérdezni. Úgy rémlett neki, mintha ezzel szentségtörést követne el.

Végre magukban maradtak a gyermekek; egy felnőtt sem volt közöttük. Akkor Axel megkérdezte, hallottak-e Ruben bátya felől.

Látta, hogy a szemek villámokat szórtak s a kis kezek ökölbe szorultak, de úgy látszott, a kis ajkakat lezárja a tisztelet és félsz. — Ugyan hallgass, — mondotta az egész csapat.

— Nem én, — mondta Axel — tudni akarom, másokat is gyötör-e, mert én úgy látom, ő a legalkalmatlanabb az összes nagybácsik között.

Ez az egy bátor szó áttörte a gátat, mely a meggyötört gyermekszívek bánatát övezte. Nagy zúgás és kiáltozás támadt. Ilyen látvány lehet egy nihilista-tömeg, midőn a zsarnokot gyalázza.

Számon vették a szegény Ruben bűnlajstromát. Ruben összes unokaöcscseit és hugait üldözte. Ruben bácsi ott halt meg mindig, a hol épen tetszett neki. Ruben bátyó mindig épen egyidős volt azzal, a kinek a békéjét tönkre tette.

S ugyancsak tisztelni kellett, akármekkora hazudozó volt. A szíve legmélyén gyűlölhette az ember, de Isten őrizz, hogy valaki tiszteletlenséget mutasson iránta.

Milyen képeket vágtak az öregek, ha róla szóltak! Hát ugyan mi különös telt tőle? Hogy leült és meghalt, az csak nem volt valami csodálatra méltó. De akármicsoda nagy tetteket vitt volna is véghez, bizonyos, hogy most visszaélt a hatalmával. A vén madárijesztő mindenben szembeszállott a gyermekekkel, a miben kedvök telt volna. Felriasztotta őket, ha délben elszunnyadtak a mezőn.

Ráakadt a kertben a legjobb buvóhelyre, s megakadályozta, hogy annak hasznát vegyék. Legutóbb épen az jutott eszébe, hogy nyereg nélkül felült a lóra.

Mindnyájan jól tudták, hogy szegény fajankó sohase lett több három évesnél, s most egyszeribe rajta ütött tízennégyéves kamaszokon, s azt erősítette, hogy egykorú velők. Ez volt még a legfölháborítóbb.

Égészen hihetetlen dolgok kerültek felőle napvilágra. A hídról kihajolva halászott; evezni ment egy cserfa-derékon, fölmászott a vén fűzfára, a mely a víz fölé hajol s a melyen olyan jó ülés esik, sőt puskaporos hordókon is ült és aludt.

Mind egészen biztosra vették, hogy zsarnoksága alól nincs menekvés. Megkönnyebbülés volt, ha kipanaszkodták magukat, de gyógyszer nem volt az sem. Ruben bácsi ellen szó sem lehetett lázadásról.

Az ember nem is hinné, hogy a mint ezek a gyerekek fölserdültek s nekik is gyerekeik lettek, maguk is rögtön hasznát kezdték venni Ruben bácsinak, mint az ő szüleik velük szemben.

S az ő gyermekeik, nevezetesen az az ifjúság, mely ma van serdülőben, szintén olyan jól megtanulták a leczkét, hogy egy nyáron kint falun Berta nagymamához, a ki, mig a kocsit várta, leült a lépcső fordulójára, valamelyik öt éves kis fizkó odasompolygott s azt motyogta:

— Nagymama, hiszen neked volt egy testvéred, a kit Rubennek hittak.

— Igazad van, kis fiam — mondta a nagymama s abban a nyomban fölállott.

Olyan látvány volt ez a gyermeksereregre nézve, mintha XII. Károly király egy öreg harczosát látták volna, a ki mélyen meghajlik a király arc képe előtt. Sejtteni kezdték, hogy Ruben bácsi, akárhogy' vissza élnek is vele, mindig nagyság marad, csak mert valaha annyira szerették.

Manapság, mikor minden nagyságot annyira szemügyre vesznek, módjával kell véle élni. A korhatár alacsonyabbra szállt le; fák, csolnakok, puszkaporos hordók biztonságban vannak tőle, de semmi el nem kerülheti, a mi kőből van s a min ülni lehet.

S a mai gyermekek is máskép viselkednek vele szemben, mint szüléik. Nyiltan és leplezetlenül bírálgtják. Szüleik már nem értik a módját, mint lehet néma, tiszteletudó engedelmességet sugalmazni. Kis csitri lányok fesztelesen beszélgetnek a Ruben-kérdésről, s kétségbe vonják, hogy több volna puszta mesénél. Egy hat esztendő's fiatal-ember azt javasolja, bizonyítsák be kísérleti úton, hogy teljes lehetetlenség egy kőlépcső fokán halálosan meghűlni.

De ez csak egy napig tartó bátorság. Ez a nemzedék bensejében ép úgy meg van győződve a Ruben bácsi nagyságáról, mint az előbbeni s ép úgy szót fogad neki, mint amaz.

S el fog jönni annak a napja, mikor a gúnyolódók oda vonulnak az ősi ház elé, fölkeresik a kivásott lépcső-fokot s aranybetűs föliratú talapzatra állítják.

Most egy pár évig tréfálkoznak Ruben nagybácsival, de ha ők is felnőnek s nekik is gyermekeik lesznek, át fogják látni a nagy ember hasznát és szükségességét.

«Jaj, gyermekem, ne ülj arra a kőre, édes anyád anyjának volt egy testvére, a kit Rubennek hívtak. Meghalt, épen a te korodban, mert egy ilyen kőre ült, hogy kipihenje magát».

Így fog ez folyni, a mig csak a világ áll.

TOLSZTOJ.

Ment Oedipus átokterhelte fővel
S eltűn a szent berekben nyomtalan;
Rejtélyes Végzet ott ragadta őt el
S megdicsőült a nagy családtalan:
Ment Tolstoj is pihenni vágyva már,
Fejére bár milljók áldása száll
S bár egy világot átölelt szerelme,
Magánosan indult a végtelenbe.

Körülövezte őt a fény, a pompa:
Dús templomok, hatalmas paloták;
Képzelve őt magasb világba vonta,
A hol születnek titkos, szent csodák.
Ezek szívébe szálltanak alá,
Lángképzetébe meg is alkotá
Isten országát, mely után sovárgott,
Hogy átteremtse e silány világot.

S harang-szót hallva visszaszáll a lelke
Oda, hol csendült a hegyi beszéd:
A hét boldogság égi izenetje
Szívében újra hallhatón beszélt.
Mig áhitattal csüng igézetén,
Csodás erővel biztató remény
Betölti lelkét s kezd új életet,
A hitből támad csodás szeretet.

S a földnek összes fénye, ragyogása
Sivár üressé vált előtte mind,

Lángképzelemnek összes alkotása
 Fájó sebére balzsamot se' hint.
 Mit hosszú századok alkottanak,
 Bűn- és hazugságkép szétomlanak,
 A véres harczok pusztítása, lángja,
 Nagy elmék fénye, gondolatvilága.

Csak egy maradt meg: az az égi szózat,
 Mely hirdeté a szeretet tanát:
 Minden emberszív boldogságot óhajt
 És boldogságot csupáncsak az ad.
 Szegények rongya királyi palást,
 Együtt szenvedve lesz vigasztalást;
 Mit önzés adhat, múltó csillogás csak,
 Miről lemondasz, az tiéd csupáncsak.

Óh szól ez ige fényes templomokba',
 De az üres szivekben kong csupán;
 A színlett jószág száz hazug alakja,
 Száz alamizsna s könyöradomány;
 A fényezésnek hazug jelszava,
 A szeretetnek égi angyala
 Ha látja ezt, e földről visszareppen
 És könnyet ejt fönn a magas egekben.

Mondják: a kagyló mélyén egy homokszem,
 Vesztére annak, léssen drágagyöngy,
 Nem szökken szembe másként még a könny sem,
 Gyémántta másként nem lesz a göröngy.
 Mint szenvedés közt. Üdvösség után
 Csak a gyötört szív sóvárg igazán,
 A mint a Tolsztoj lelke is sóvárgott
 S e földről egy szebb, jobb hazába vágott.

Egy jobb hazába, ámde itt e földön,
 A mit valóra vált a szeretet,
 A mit az ember annyi emberöltőn
 Megváltó hitként hittet hirdetett;

S hogy a Megváltó e világra jött,
 Ez a világ halálra vitte őt
 S aztán imádja égi csodaképen
 S gyűlölve ont vért az ő szent nevében.

Az ember most sem lát egymásba' testvért,
 Ábelnek vére égre fölkiált;
 Hazug jelszóval száz csatán az elvért
 Szit gyűlöletre s ontja a halált;
 A rablott kincsen épít palotát,
 A lángész alkot ezer új csodát,
 Mérhetlen távolságra könnyen összeköt
 És nő a távol a szívek között.

S a fénybe, zajba óriás zsvájban
 Tolsztoj csak hallá Ábel jajszavát,
 Szerető keblét egyre hangosabban
 Szakgatva, tépve ez nyilalja át.
 És szívrepesztőn csendül ajkain:
 «Te testvért öltél, merre mész' Kain?
 Fény, csillogás nem menti tettetted:
 Örökre él a Lelkiismeret.»

És szól, beszél az Úr szolgálaképpen,
 Darócruhában járva szerte-szét,
 Lesz dőre agg a nagyvilág szemében,
 Kinek megszólalt a hegyibeszéd;
 Kudarcz, nevetség üldözi nyomon,
 Fut a világtól útlan-utakon
 S bár egy világot átölelt szerelme,
 Magánosan indult a végtelenbe.

HEGEDÜS ISTVÁN.

A NÉMETALFÖLDI ARCZKÉPFESTÉS A XVI. SZÁZADBAN.

Emlékezőtehetség, mely a látott dolgokat minden részletükben valóságukhoz híven állítja ismét a szem elé, még művészeknél is rendkívül ritka adomány. A művész, a ki arczképet akar festeni, kénytelen ennél fogva a lefestendő embert maga elé ültetni, arca és teste formáit, kifejezését apróra megfigyelni, hogy vásznán előállíthassa. S így az arczképfestő minden közvetítés nélkül egyenesen a természetre, s a természet éles és részletes megfigyelésére van utalva. Innen van, hogy az arczképfestészetnek egy korban, a mikor a művészet egésze a valóság megfigyelését tűzte ki zászlajára vezetőül, a szó valóságos értelmében didaktikai jelentősége van.

Igy volt ez a XV. században Németalföldön. A művészet következetesen haladt előre a valóságosság irányában, s az arczképfestészet ebben a mozgalomban a szó legszorosabb értelmében vezér szerepet vitt s jóval elébb, mint vallásos tárgyú művekben, már Jan van Eycknél, a fej és az arcz részleteinek éles és beható tanulmányozása, s a részletek organikus összeillesztése révén teljesen érett s művészetileg is igen magas fokon álló, határozott egyéniséget tökéletesen kifejezésre juttató emberi ábrázoláshoz jutott el. Ez az erősen individualisáló jellegű arczképpábrázolás az egész XV. század folyamán uralkodik. De még Jan van Eycknél egyes tulajdonságok találhatók, a melyeket a következő kor lassan átalakít, így az elrendezés túlságos, szinte szegényesnek nevezhető egyszerűsége, a testtömegeknek a képen való elhelyezésében uralkodó különös keskenység és verticalis tendentia, a sajátosan éles és

kemény forma-előállítás és vonalvezetés, a képek túlságos kis mérete a a testalakításban még mindég régies laposság, továbbá az ábrázolt alakok csodálatos magukbazárt-sága, a mely bizonyára a donator-ábrázoláshoz — a mi nyilván az arcképfestészet forrása volt — való ragaszkodásból származik, a hol szentektől ajánlva, imádkozva, áhítatos lelkiállapotban találkozunk a vallásos lelkű templomadományozóval.

Már Memlingnél észrevehetjük, hogy az ábrázoltak szemei a képből kitekintenek, a nélkül azonban, hogy egyébként kibontakoztak volna imádkozó hangulatukból, vagy a külvilággal határozott érintkezésbe léptek volna. Mégis a szemek legalább kezdenek tudomást venni a külvilágról.

A XVI. században sokféleképen gyarapodnak a körülmények, melyek erősen individuális arcképbábrázolás lehetőségét előmozdítják. A képek mérete nagyobb lesz, már Quentin Massys arcképei életnagyságnál nem sokkal kisebbek, a század közepétől kezdve pedig az életnagyságú arckép általánossá lesz. Továbbá az ábrázolt alakot nemcsak fej- és mellképben állítja elő a művész; ellenkezőleg, magából az emberi testből mindig többet és többet vesz föl az ábrázolás keretébe. A 60-as években a térdképeket kedvelik, de nem ritkán egész alakokat is festenek. Ezzel természetesen együtt jár az elrendezés és beállítás jelentékeny gazdagodása is. Lényegesen hozzájárul ehhez a körülményhez, hogy az ábrázolt emberek vallásos zárkózottságukból lassan kivetkőznek; abból az állapotból, a mikor — mint Memlingnél — az emberek még csak tekintetük irányításával vettek tudomást a külvilágról, fokozatosan fejlődik ki a gyökeresen új arcképbábrázolás, a hol az ábrázoltakat a külvilággal való tényleges s kölcsönös érintkezésben találjuk. Csatlakozik ehhez egy szélesebb, sokkal kevésbé éles és szögletes, a harmadik kiterjedést mind jobban és jobban szem elé állító testábrázolás, s végül az embereknek a humanismus révén roppant kifejlődött hiúsága és önbecsülése a cultureletben, s az ezzel párhuzamosan mutatkozó s nyilván ennek a jelenségnek alapját tevő gyors fejlődése az üzleti

életnek s a polgári osztálynak ezzel járó vagyoni gyarapodása, a mely az embereket — szellemük halhatatlansága mellett külsejüket is megőrzendő — valósággal hajtotta az arcképfestő műtermébe, s így a festőnek eddig sohasem látott bőségben volt alkalmja az arcképfestés gyakorlására. Így történt, hogy a XVI. század folyamán az arcképfestészet mint különösen jelentékenyen és gazdagon virágzó, önálló festészeti ág, lassan kifejlődött.

Mindezek után pedig természetesen várhatnók, hogy a XVI. században kifejlett, az emberi egyéniséget, mint egyéniséget vaskövetkezetességgel ábrázoló arcképfestészetre akadjunk. Ha azonban magukat a képeket vizsgáljuk, meglepő ellentétre akadunk. Annak ellenére, hogy a XVI. század folyamán az erősen individuális arcképfestés előföltételei lassan, de tökéletesen kifejlődtek, s annak ellenére, hogy a művészek maguk — a mint azt a részletekben hűnek mutatkozó testábrázolásban megfigyelhetjük — az egyéniséget, legalább testi mivoltában ezután is szeretnék ábrázolni, nem értek el egyebet, mint az ábrázolthoz való külső hasonlóságot, nem jutottak tovább, mint épen az emberek felismerhetőségéhez, de éles, egyéni tulajdonságok feltüntetéséig, tehát addig a pontig, a hol voltaképp az emberi jellem ábrázolása kezdődik, nem tudtak elhatolni.

A XVI. század elején a legjelentékenyebb arcképfestő Quinten Massys. 1460-ban született, s így valamelyest a XV. századba tartozik, ezért nála az individuális jellemzés még elég erősenk mutatkozik, a mint az a frankfurti Stadelgyűjtemény férfiarcképén látható. De ha ezt Jan van Eycknek az individuum teljes zárt képét mutató műveivel hasonlítjuk össze, azt vesszük észre, hogy az ábrázolt egyén kissé száraznak s kevésbé egyéninek látszik. Érdekes a frankfurti arcképet a párisi Duchatel gyűjtemény Carandolet arcképével egybevetni. Az arczvonások mások, de a szemek irányítása, a fejnek kissé merev tartása, az ajkaknak különös elszélesített helyzetben való összeszorítása, s a sajátos, kissé fáradtnak látszó kifejezés változatlanul ismétlődik. Az alak beállítása lényegében nagyon hasonló, de különböző egyéniségek hasonló helyzetben is egészen másképp

nyilatkoznak, s erős individuális ábrázolás ezt kifejezésre is juttatta volna. De a művész nem annyira az egyéni jellemzés álláspontjából fogta föl a dolgot, inkább bizonyos tipikus vonások visszaadására törekedett, a mi az elrendezés lényegének ismétlése mellett a kifejezés nagy komolysága, s az arczfelületek élénk, mozgalmas élete révén tényleg nagyszerűen sikerül is neki.

A typos szerint jellemző vonásoknak ez a keresése a következő idő kiindulópontjául tekinthető. A tipikus kiemelhetése érdekében a művész szeme a jelenség individuális sajátosságaitól lassan elfordul es eltávolodik, az egyéni vonások helyett az általánosakat keresi. Az általánosítás ettől a ponttól fokozatosan halad előre s végül a művészet oda jut, hogy a jellemzések tipikus oldalából is csak merő külsőségeket tart meg, s végül még az általánosan jellemző vonások ábrázolásáról is lemond, s így fokozatosan eltávolodva az egyénileg jellemzőtől, lassan minden jellemző erejét elveszti.

A valamivel későbbi Herri met de Bles és Jan Gossaert képein az arczok tényleg arczképszerűek, s hogy az eredetihez hasonlóknak kellett lenniök, első pillanatra kétségtelen. A fej, arcz, orr, száj, szemöldök sajátos formái bizonyára a valóság után s a valóságnak megfelelően készültek. De ezek az arczképszerű testformák nem zárnak magukba határozott személyiséget, egészen külön, sajátos egyéni lelki étellel. Merev, hideg kitekintés a képből, különös komolyság az arczkifejezésben az egész, a mivel találkozunk. Nőknél szintén nem az egyéni jellemzésre helyezik a súlyt, hanem az elrendezés és beállítás szépségére, hogy a hajfürtök finoman és puhán legyenek kétoldalt fésülve, hogy a fej és arcz kilátszó része szimmetrikusan legyen elhatárolva, hogy főveg, ruhaújj minden részletében szépen és finoman feküdjék, mindennél fontosabb. De e művészeknél, a kik még a XV. században kezdtek tanulni, s a XVI. század első negyedében dolgoztak, mégis valamivel erősebb élet lüktet még az arczképekben. A kéz láthatóvá tétele az elrendezés útján, annak erős mozdulata, továbbá az arczfelület nagyobb gazdagsága és a felületek

bizonyos mozgalmassága élénkebb élet látszatát kölcsönzik az arcznak.

Lucas van Leyden, Barend van Orley, s Jan van Scorel a XV. században születtek ugyan, de tanulásuk egész ideje a XVI. századra esik. Arczképeiken a kifejezés az általános irányában még tovább fejlődik.

Határozottabban Lucas van Leyden későbbi arczképeiben mutatkozik ez a fejlődés. Fiatalkori önarczképében, a mely a braunschweigi képtárban függ, még sok az energia a fejnek határozott balra fordítása révén s a szemeknek ugyanezen irányba való szögezésével, de a tekintet maga egy kissé tompa s a száj körüli rész túlságosan szegény, kifejezéstelen, s így az arcz egészben nem éppen elmés kifejezésű. Egy későbbi művében, a mely I. Miksa császárt ábrázolja s a bécsi császári képtárban látható, a jellemző-képesség hanyatlása világosan mutatkozik. A minden mozdulat nélkül ábrázolt széles arcz, a kifejezéstelen, kissé jobbra irányított szemek, az élettelen száj körüli rész minden további magyarázat nélkül igazolják e megfigyelés helyességét.

Barend van Orley drezdai férfiarczképében érdekes a hasonlóságra való törekvés, a mint az a különös hosszúság, szögletes fej-alakban, az erősen kiálló nagy sas-orrban, az ajak és száj sajátos alakításában, az alsóajak alatt a vastag toka határozott kiképzésében nyilatkozik. Lelkiek tekintetében ez az ember sokkal szegényebb, s az arczformákon keresztül az ember jellemét rekonstruálni lehetetlen vállalkozás lenne. Szó szerint ugyanezt mondhatjuk 1519-ből való brüsszeli arczképéről, a mely Georg Cellat, egy XVI. századi orvost ábrázolja. A jobb profil vonala még formákban gazdag, a kezek is, a mint egy könyvön egymásra téve fekszenek, belejátszanak a kép életébe, de a szemek különös élettelen beágyazása a szemgödörbe, a pupillának a szemmel való összefüggéstelensége, a száj körüli rész kifejezéstelensége okozza, hogy semmi kényszerítő körülmény nincs, a mely miatt az arczvonásokban egy bizonyos embert lássunk, mint ezt például Frans Hals képeinél érezni vagyunk kénytelenek.

Jan van Scorel híres casseli család-arcképén az alakok szerencsés elrendezése, s az ebből folyó szabad compositio következtében mozgalmas élet van. A családapa a kép bal-oldalán, a mint vidám arczzal, kezében a borral telt poharat magasra tartva az asztal mellett áll, első pillanatra egészen egyéninek látszik, de ha jobban szemügyre vesszük, s ha például Frans Hals egész szívükből nevető embereivel hasonlítjuk össze, könnyen felismerhetjük, hogy a családapa lármás vidámsága nem vidám lélek természetes, önkéntelen nyilatkozása, hanem valami, a mit a festő a portrait-ülés pillanataiban az ábrázolt emberre kívülről rákényszerített. Alaposabb vizsgálat után azonnal felötlik, hogy maga ez az erőszakolt vidámság sem jut határozott kifejezésre. A szem mellett, orr és szájszöglet közt, s a szájszöglet alatt látható ugyan egy-egy bemélyedés, tehát a nevetést kifejező izmok fel vannak tüntetve, de a formáknak a nevetésnél a szájkörüli izmok mozgása utján létrejövő gazdag élete és finom játéka, s az egész arczfelület izoméletének a szájkörüli részszel való kapcsolata, a mitől a nevetés igazán határozott kifejezése függ, nincs ábrázolva. Ugyanez az élettelenység figyelhető meg a két gyermek erőltetett nevetésében, főkép, ha az előbbiekhöz hozzávesszük, hogy a szemeknek az a különös fénye és üde csillogása, a mely a folyton nevető gyermekarcot a valóságban oly végtelenül bájosná teszi, teljesen hiányzik a képen ábrázolt gyermekeken. A legjobban mutatkozik azonban az egyéni elem hanyatlása a jellemzésben az egészen Madonna-szerűen elhelyezett családanya képén, bambino-szerű gyermekével az ölében, a mint minden kifejezés nélkül, szinte élettelenül tekint a végtelenbe, mitsem törődve a férj és a gyermekek vidámságával. Szembeszökő, hogy az ábrázoltak keze és az arcz helyzete közt nincs semmiféle bensőbb kapcsolat. Az egyik gyerek keze például minden ok nélkül élettelen darabossággal, tolakodó módon az asztal közepére helyezkedik. Világos, hogy az egész compositio nem valami belső szükségből alakult, hanem merő külsőségek alapján, pusztán a művész akaratától befolyásolva keletkezett, s az ábrázolt emberek jellemével semmi néven nevezendő oksági

kapcsolatban nincs, pedig ez a döntő momentum individuális arczképábrázolás kifejesztésére.

A jellemzésnek ez általánossá válásával együtt jár, hogy maguk a formák is lassan veszítenek határozottságukból, s az egész kép nemcsak élettelen, hanem néha a szó szoros értelmében lapos, mint például Joost van Clef müncheni arczképén.

Joost van Clef a XVI. század első feléhez tartozik, de már átvezet a másodikba. Még szigorúan az arcz formáihoz tartja magát, mint azt feleségének arczképében a windsori galleriában, vagy a sokkal ismertebb Bernard Clesio arczképében — itt különösen a vastag orr azonnal felötlük — világosan láthatjuk. Az elrendezésben is ragaszkodik a század első felének szokásához, a kéz még mindig élénkebb mozdulatú, a mint azt a müncheni, egy berlini, s egy nyilván fiatalabb korából származó casseli arczkép mutatja. Így még mindig van a képekben bizonyos élet, de a test egészének sajátosan nehézkes, nyomasztó nyugalma, s a nyugalmas, végtelenül fáradt arczkifejezés, a mely a nyilván későbbi müncheni képen, s Bernard Clesio arczképén mutatkozik, világosan mutatja azt, a mi egy-két évtized múlva be fog következni.

Antonio Moro, kora legünnepeltebb arczképfestője s a XVI. század harmadik negyedének fő képviselője a portraifestés terén, már nem mellképeket fest, hanem térdig vagy még tovább ábrázolja az alakokat. Főfeladatának tekinti az ábrázoltat előkelőnek mutatni, ezért a mozdulatot teljesen feladja. A test egésze, s minden részlete teljesen nyugodt. A kéz tétlen, s ha valami mozdulatot jelez, akkor is úgy vannak az ujjak elrendezve, mintha kinyújtva hirtelen görcsöt kaptak volna, s mozdulatlanul állnának a tagok a levegőben, ha pedig a kéz valamit tart, azt csodálatraméltó görcsös mozdulatlansággal teszi. A fej a képből egyenest kifelé tekint, nyugodt tekintettel, világosan észrevehető erőszakolt helyzetben, a portraist-ülés órájára külön felvett arczkifejezéssel, a mi mind a művésznak egészen külső körülményektől függő elrendezése útján keletkezett, s nincs az ember lelki természetével semmiféle okozati kapcsolat-

ban. Az arcok kétségtelenül arcképszerűek, a külső vonások bizonyára a felismerhetőségig híven vannak visszaadva, a mint azt a casseli Gallusné idomtalan, csúnya vonásainak kiméretlen ábrázolása mutatja, vagy Alba hadvezérnek keskeny, ovális alakú feje s rendkívül karcsú, szinte betegesen sovány alakja Brüsszelben. De a kifejezés különböző embereknél mindég teljesen ugyanaz, férfiaknál általában a szakáll alakjától függ, az Uffizi-gyűjteményben lévő önarckép Alba említett képével egészen egyforma a lelki kifejezés tekintetében, s a casseli képtár egy férfiarcképe, egy az Alba-képen levőhöz hasonló hadi öltönyben az összetévesztésig hasonló Albához, holott két teljesen külön ember van ábrázolva. Gallus arcképe Casselben, s egy ismeretlen férfi Hágában, a hol a szakáll másképen van szabva, viszont másik typust jelölnek. Szinte mulatságos megfigyelni, hogy ha a férfiak szakálltalanok, kifejezésükben még nők képeivel is megegyeznek, a mint Mária angol királyné arcképének (Madrid, Prado) és a braunschweigi képtár ismeretlen férfiarcképének egymás mellé való helyezése érdekesen mutatja. S ha teljesen különböző emberek arckifejezése teljesen ugyanaz, vagy csak nagyon hasonló, akkor az az állítás, hogy az emberek nincsenek egyénileg ábrázolva, nem szorul további bizonyításra.

Korának, s a valamivel későbbi generációnak kedvelt arcképfestőiről Lambert Lombard, Frans Floris, Marten van Heemskerck, az idősebb Pieter és Frans Pourbus, Adrian Key s a többi kisebb jelentőségű számos arcképfestőről alig lehetne egyebet mondani. E dolgozatnak nem feladata az összes mesterekkel s azok összes műveivel behatóan foglalkozni, csak azt akarja kiemelni, hogy a XV. században uralkodó individualismust a XVI. század elejével meginduló lassú, fokozatos, de habozás nélküli és következetes fejlődés után, 1560 körül egy teljesen új portrait-ábrázolás váltja fel, a mely az egyéniség visszaadásával mint ilyen nem többé nem törődik, a mely csak éppen az arcképnél föltétlenül szükséges hasonlóság előállítását hordja szíven s ezentúl a lelki élet egyéni kifejezésére nem vet ügyet. A század utolsó negyedében az individuális jellemzés annyira

tönkrement, hogy az alakok már typosoknak sem tűnnek fel többé, teljesen érdektelen, kifejezéstelen fejek. S ha egy festő egészen külső nem művészeti, hanem sociológiai okokból, egy igen jelentékeny ember ábrázolása alkalmával, az ábrázolt személyiséget közelebbről akarja jellemezni, akkor ezt a jellemzést nem magán az emberi alak keretén belül végzi, hanem valamely, az ábrázolt ember foglalkozását jelző, vagy az ember jelentőségére valamikép rámutató attributum útján, a nélkül azonban, hogy az ember és az attributum közt valami, a lélek belsejéből eredő kapcsolatot kifejezésre juttatni még csak meg is kísértene. Így látjuk ezt egy sebészorvos arczképében, Nicolaus Neufchateltől, a darmstadti képtárban, a sebészt egy sebcsipesz a jobb kezében s egy, a kép sötétté válása miatt felismerhetetlenné vált másik sebészi eszköz jellemezik. Hasonló a tudós matematikus Neudörfer képmása a müncheni képtárban, ugyanettől a mestertől. Bizonyára a valóság után készült. Magas, kerek a homloka, nagy orra tolakodóan horgas, szája széles, felsőajka előreáll. Az ábrázolat éppen tudós mesterségének gyakorlása közben látjuk. Saját gyermekét tanítja. Egy dodekaederrel van jellemezve, a melyet bal kezében tart, s jobbában egy körzővel, a melylyel ép a geometriai test egy élet méri le, a fiú baljában nyitott füzet, a jobb kezében toll. A mester, noha éppen tanít, egy szót ki nem ejtve némán ül az asztalnál, szemeit lefelé irányítja, a nélkül azonban, hogy tekintetét a lemérendő él felé fordítaná, a fiú viszont minden figyelem nélkül, egész közömbösen, nem a dodekaeder felé, a melyről az oktatásban voltaképp szónak kellene lennie, hanem egyenesen a nézővel szembe tekint. A két ábrázolt individuális jellemzéséről, vagy akár csak magáról a genreszerű jelenetnek a visszaadásáról szó sem lehet.

A fejlődés nemcsak az egyes arczképeken, hanem a mind jobban divatozó nagyobb csoportképeken is mutatkozik, azzal a különbséggel, hogy itt több alak lévén egymás mellett, s a művész az alakok elrendezésének nehézségeivel is küzdvén, a hatás még sokkal vigasztalanabb, mint az egyes képeken. Ezt láthatjuk már az aránylag korai,

1539-ből való csoportképen az amsterdami Rijks-museum-ban, a mely 17 polgári ört ábrázol mellképben, s a hollandi Dirk-Jakobsz műve. Az alakok különböznek a fej és arcz formáiban, eltérnek egyes vonásokban is, s egyes alakok külön testi sajátosságai is, mint például az alsó sor harmadik alakjánál balról a feltűnően vastag vízirányos homlokredők, gondosan meg vannak figyelve. De az ábrázolt egyének közül egy sincs lelki egyéniség gyanánt jellemezve. Egy másik jóval későbbi, 1564-ből való polgári örcsoport képen a kedvelt Dirk Barentsz mesternek a kifejezés általánossá válását tökéletesen kifejlődve láthatjuk. Az előbbi képen, annak korai keletkezési ideje miatt érezhető mozgalmasság, a mely két-két alaknak egymáshoz közelebb tolásával, s egymás felé való fordításával, főképen azonban, mint e kor egyes arczképein is, a kéz mozgásával van kifejezve, még érezhető. Ezen a képen aránylag kevés a kéz (14 ember, 16 kéz, amott 17 ember 22 kéz, 100 emberre ezen a képen 114 kéz esnék, Dirk Jakobszén 129), s a látható kéz teljes nyugalomban van ábrázolva, továbbá az alakok nincsenek kettőnként egymáshoz közelebb szoritva, ezáltal az alakoknak egymáshoz való viszonya, a mely a tekintetben az előbbi képen sem jutott már kifejezésre, teljesen hiányzik, valamennyi alak mereven és némán, teljesen közömbös arczkifejezéssel tekint egyenesen a szemlélővel szembe. Az emberek pusztán hajzatuk szerint különböznek egymástól, a szakálltalanok, a kiknek hosszú, a kiknek rövid körszakálluk van, vagy a kik szakállukat hegyesen nyírva viselik, arczkifejezésükben teljesen egyformák. S hogy ez nem pusztán a silány compositiótól, az alakok szerencsétlen egymás mellé való sorolásától függ, azt Cornelis Ketel csoportképe, a Dirk Jakobsz Rosenkrans kapitány vezetése alatt álló polgári örcsapat képe mutatja Amsterdamban, a hol az örök egész alakban vannak ábrázolva, sovány és kövér emberek egymás mellett és mögött erősebb mozdulatban, s az egyes ábrázoltak közelebbi jellemzése még sem erősebb, sőt inkább gyöngébbnek tűnik fel.

A XVI. század vége felé az egyéniség visszaadása tel-

jesen ismeretlen, s az arcképek, a melyek például Neufchatel és Martin de Vos utolsó éveiben keletkeznek, főkép Geldorp Gortius, Hendrik Goltzius, a fiatalabb Frans Pourbus, Cornelis Cornelissen s Mierevelt műhelyéből kerültek ki, a kik a XVI. század utolsó negyedében tanulták mesterségüket, s kiknek működése a XVII. század második évtizedébe is belenyúlik, az egyéni jellemzést illetőleg teljesen vigasztalan benyomást keltenek.

Ha most, e körülmény ismerete mellett, visszagondolunk arra, a mit bevezetésül az arcképfestés előfeltételeinek fejlődéséről mondtunk, csodálatot keltő ellenmondásként tűnik fel, hogy egy korban, a mikor mindazok a külső körülmények, a melyek erősen individuális arckép fejlődésének föltétlenül kezére járnak, szemlátomást gyarapodnak, ugyanakkor az individuális ábrázolás maga fokozatosan hanyatlik, s végül teljesen elpusztul.

A dolog magyarázatát, a látszólagos ellentét feloldását e kor művészete egészének kissé közelebbi megtekintése nyújtja.

Már Gerard Dávidnál észrevehetjük, hogy a formák nem olyan élesek, határozottak és kemények, mint a korábbi időben, az arcvonások, főkép a nőkéi és angyalokéi nem olyan formagazdagok, nincsenek annyira a részletekben kidolgozva; a formák szabályosabbak, kerekesebbek, tetszősebbek; a kifejezésben mindég van valami közös elem, úgy hogy az alakok inkább typos gyanánt, mint önálló individuumként tűnnek fel. A compositio igen jól mérlegelt, az alakok jól vannak elosztva, s a kép egészen finom, szép folyamatosság uralkodik. Kitünő példa erre a roueni muzeum egy Madonnája kétoldalt szentekkel és angyalokkal, 1509-ből.

Az 1902-iki brüggei kiállításon Albert Cornelis 1517—1522 között készült «Mária koronázása» volt látható, sok, erősen mozgó angyallal. Rendkívüli gonddal, szépen felépített compositio; a kép felső részén a koronázás az Isten-anya és Krisztus által végrehajtva, lejjebb három sorban félkörben elhelyezett angyalok egész serege. Lent a kép közepén Mihály arkangyal áll, nagy alakjával egyszerre két angyal sor számára középtengelyül, fölötte, a koro-

názás jelenete alatt, egy trón angyalokkal a harmadik félkör tengelye. Az alakok a tengelytől jobbra és balra, egymásnak megfelelő kisebb csoportokba sorakoztatva szimmetrikus elrendezésben. Minden alaknak a *compositio* egészében meg van a maga helye, de csakis a *compositio* egészében van jelentősége, s így természetes, hogy az alakok individuális jellemzéséről a művésznek az összhatás érdekében le kell mondania, s pusztán egészen általános jellemzéssel megelégednie.

Ez a jelenség azonban nemcsak ilyen ünnepélyes tárgyú képeken mutatkozik, hanem a festészet egész birodalmában. A tájképet azelőtt is alkalmazták, azonban pusztán a háttérben a képsík üres részének a kitöltésére dekoratív czélzattal. Az előtérben lévő alak a földolog, a művész és szemlélő érdeklődését csaknem egészen igénybe veszi. A XVI. században a tájkép és alakok viszonya egészen más alapra helyezkedik. Az alakok nem élnek többé a háttérbe szorított s dekoratív sík-kitöltő czélzattal megfestett tájkép előtt önálló életet, hanem behelyezkednek a tájképbe, a mely most a kép egészét foglalja el, s az alakokat a táj magába fogadja. A tájképi természet elébb nem uralkodott az emberek fölött, bizonyos egyensúly mutatkozik közte és az emberi alak között, a mint ez Patinir, Scorel, Mabuse, Lucas van Leyden művein megfigyelhető. Utóbb az alakok egészen beleolvadnak a tájképbe, s még vallásos tárgyú képeken is staffage gyanánt alkalmaztatnak, úgy hogy nem ritkán, különösen rézmetszeteiken és az öreg Pieter Brueghel képein, a vallásos eseményeket a szó szoros értelmében a fák és bokrok közt elrejtve találjuk.

Ugyanez a változás figyelhető meg az ábrázolt építészet és emberi alakok közt való viszonyban. Az építészet magába foglalja az alakokat, az alakok a térbe behelyezkednek, s az építészet nem szorul a háttérbe diszletként az alakok mögé, hanem a kép egészét elfoglaló uralkodó helyzetre tesz szert, s az alakok magában a térben élnek és mozognak. Példák egész seregét idézhetnők.

S ha az alakok a tájképi és architektonikus térrel szemben önállóságukat nem tudják megőrizni, hanem a táj-

képi és építészeti térrel együtt, s pedig belerendezve, figyeltetnek meg és ábrázoltatnak, akkor értelmetlen, nevetségesen fölösleges, egyenesen művészietlen volna az ábrázolt embereket az egyéni jellemzés minden fegyverével felszerelni. Hogy azonban a kifejezés általánossá vált, az nem következménye az alakok térbe való belecomponálásának, hanem mindkét jelenség a fejlődésben párhuzamosan halad egymás mellett, bizonyára egymásra kölcsönhatást gyakorolva, s egy általánosabb, közös októl függve. Hogy mi lehet ez a közös ok, annak az ismerete a XVI. század fejlődéstörténetének a kulcsát adhatná, de a kérdés megvilágítása mostani gondolatmenetünk keretén kívül esik.

A kifejezés általánossá válásának további jele a színes előállítás átalakulása. A XV. századi kemény, mély, telt, a kép egyes helyein elhelyezett nagy színfoltok helyébe egységes színhangulat folytonos keresése lép, a melyet a főszínek élességének tompítása és kiegyenlítése, egységes alapozás, s a felül helyezett színek erős áttetszősége, sőt világítási kísérletek révén is próbálnak elérni. Jan van Eyck, vagy Dirk Boutsz képeinek például Lambert Lombard kölni feszületével (Mária, János Magdolnával) való összehasonlítása szolgálhat illusztrálásul.

A XVI. századi németalföldi művészet idejét az önállótlanág korának szokás tekinteni, s a könyvek szerzői azt hiszik, hogy az olasz hatás ismételt felemlítésével a XVI. századi művészet egészét kimerítően jellemezték. Senkinek sem jutna eszébe a XVI. századi németalföldi művészetben az olasz művészet hatásának rendkívüli jelentőségét letagadni, s alig hihető, hogy bárki is arra a szerencsetlen gondolatra jutna, hogy önállóság tekintetében ezt a kort a mi művészetünk elé utánzandó példakép állítaná. De a művészet egészének jellemzésére ez a körülmény nem kielégítő. A művészet sohasem, még legönállótlanabb korszakában sem élt merő utánzásból, s az a rendkívüli jelentőség, a melylyel a pszichikai dispositió az apperceptióra van, elv szerint kizárja, hogy bárki, akár egyesek, akár egész tömegek, teljesen idegent, a mi saját lelki életük törekvésével nem congruál, lelki életükbe befogadja-

nak. A XV. században is jártak németalföldi művészek Olaszországban, sőt a felsőolaszországi, s velencei festészetre, legalább a technikaiakban, igen jelentékeny hatást is gyakoroltak, de maguk megőrizték önállóságukat, mert az olaszoknak az összhatásból kiinduló synthetikus festészete sokkal kevésbé felelt meg a korban uralkodó individuális ábrázolásnak, mint az ő részletekből kiinduló, analitikus festői eljárásuk. S nagyon jellemző, hogy a XVI. században a németalföldiek, a kik Olaszországban jártak, nem a még mindig erősen individuális olasz quattrocento-művészetet tanulmányozták, hanem a formákban, compositióban kifejezésben, néha a színezésben is teljesen általánossá vált érett, sőt túlérlett cinquecentoművészetet. Az olasz cinquecentonak ez az erős felvétele nem magyarázható másképen mint egy minden tekintetben következetes határozottan kifejezésre jutó izlés symptomája és következménye, a mely teljes erőből az egyéni ellenesre, a tipikusra, az általánosra vetette magát.

A jelenségek egyéni sajátosságaitól való folytonos eltávolodás nyomán szükségszerűleg a valóságoségtől való fokozatos eltávolodás is jár. A természeti tárgyaknak csak általános formáit és kereteit figyelik meg, s a dolgok strukturájából folyó, anyagi természetéből származó jegyeket nem tudják, s talán nem is akarják látni. S ha most ebből a szempontból az arczképekre térünk vissza, s az arczképekben ruhákon és egyéb járulékokon ugyanezeket a tünetényeket vesszük észre, ha például Scorel említett casseli családképen az asztalon fekvő gyümölcs megfestésében az egyes gyümölcsfajtákat nem látjuk sajátosságaik szerint megkülönböztetve, ha a különböző ruhakelmék közt az előállítás-módban különbség nincs, ha például a családanya mezítelen nyaka, s a mellet elfedő fehér kelme semmiben sem különbözik, annyira, hogy pusztán a közbefestett aranyzsinór vezet arra a gondolatra, hogy kétféle anyaggal van dolgunk; vagy ha Antonio Moro képein a gazdag drágaköves ékszereket minden közelebbi jellemzés nélkül, a nagy nehéz arany lánczokat minden természetes súly nélkül látjuk megfestve, bizonyára nem fogunk cso-

dálkozni, hogy az arczképeken magukon is ugyanezt az általánosságot, sematismust találjuk a kifejezésben, s hogy ugyancsak a legfőbb formákra való szorítkozást látjuk a jellemzésben; az egyéniség visszaadásában pusztán az arczképeknél elkerülhetetlen testi hasonlóság feltüntetésére szorítkoztak, s hogy az egyéniség lelki strukturájából folyó sajátosságok ábrázolására nem gondoltak, az sem fog bennünket meglepni.

A fenti megfigyelések alapján a leghatározottabban állást kell foglalnunk az összes könyvekben uralkodó ama nézet ellen, a mely Schnaasetől * származik, s főkép holland műtörténészekről ** újabb nyomatékka állítatik, hogy a XVII. század nagy virágzása egyenesen a XVI. századi arczképfestészethez kapcsolódik. Azt szokták mondani, hogy a XVI. században a festészet egésze olasz hatás alá kerülvén, a valóság iránti érzékét és nemzeti jellegét teljesen elvesztette, de a művészet egy ága az arczképfestés, a valósághoz, s a németalföldi nemzeti jelleghez hű maradt, s így a XVII. századi újabb fellendülés egyenesen ide kapcsolódott. A tényállás azonban az, hogy éppen akkor, a mikor a XVII. század nagyszerű művészete, egy eddig ki nem derített okokból egész Európán keresztül haladó naturalistikus áramlat után, ismét a valósághoz fordult, s a jelenségek individuális sajátosságainak a megfigyelésére vetette magát, a mikor Frans Hals és Rembrandt a természeti jelenségek éles megfigyelése alapján, — miután már az őket közvetlenül megelőző fiatal generatio, a kik közt a legtehetségesebb Thomas Kayser, hiába kísérletezett ezen a téren, — arra a nagyszerű felfedezésre jutottak, hogy az egész emberi élet egymásután következő apró, pillanatnyi momentumokban játszódik le, s így az emberi jellem és emberi cselekvés a pillanatnyi helyzetek visszaadásán keresztül ábrázolható igazán individuálisan, s e fölfedezés alapján egy egészen új, rendkívüli jelentőségű új művészet alapjait készülnek lerakni, ugyanakkor, s az ezt az időpontot meg-

* *Niederländische Briefe*, Stuttgart 1843.

** Bredius és Hofstede de Grot.

előző 50 évben teljesen értéktelen, vigasztalan benyomást keltő arczképfestészetet találunk, a melyhez hogy hogyan kapcsolódhatik egy vele teljesen ellenkező karakterű egészen új arczképfestés, az semmiképpen meg nem érthető.

Hogy ilyen kapcsolat nem állítható, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy a XVII. századi új művészet kezdetétől fogva nem pusztán az arczképre szorítkozik, hanem egyszerre a festészet egész birodalmában, tájképi, genre, vallásos, mithologiai képekben indul meg, s hogy erre a kellő alap sem volt meg, azt mi sem igazolhatja jobban, mintha megjegyezzük, hogy a XVI. században is az arczképeket ugyanazok a festők festették, a kik az önállótlanul állított, egyéb műveket alkották. Hogy ugyanazon lélek forrásából hogyan kerülhet ki ilyen két merőben ellentétes alkotás ugyanabban az időben, az egyáltalában nem érthető meg. A tévedés forrása a feladat természetéből szükségkép megkivánt, s így előállított külső, testi hasonlóság roppant túlbecsülése volt.

Mindenben azonban, a mi a pszichikai étellel áll kapcsolatban, s így a művészet történetében is az események egymásutánját fejlődés alapján kell magyaráznunk. S így a XVII. század művészetének a keletkezését csakis a XVI. századéból magyarázhatjuk. De a magyarázat létföltétele, s ez negatív eredményünk pozitív következménye, az, hogy ne a XVI. századi művészet valamelyik részletágából induljunk ki, hanem a művészet egész complexumát válaszszuk indulópontul. S itt a feladatunk megállapítani, mi volt az ok és a cél, a miért a művészet az individualismus útjáról letért, az általánosságok keresésében micsoda új vezető szempontok uralkodtak, a melyek a XV. században még nem fordulnak elő, de a melyek a XVII. században sokkal világosabban és határozottabban jelentkeznek. A XVII. század művészetében viszont meg kell keresni azokat az elemeket, a melyek a XVI. század művészetének a jegyeivel valami közösséget mutatnak, s e közös elemek összefüggésmódját kell megállapítani. Azonkívül fel kell deríteni a XVII. századi új naturalismus eredetét és indító okát, meg kell magyarázni, hogy mért járt ez a művészet a festői

jelenség felfogásának teljes újjáalakításával és egy egészen új festői technika alapjainak letételével, s hol van e két utóbbi momentumnak a gyökere a régibb művészetben. Ha mindezekre a kérdésekre világos feleletet adhatunk, s még a fejlődésbe belejátszó társadalomtudományi okokat is felderítettük, akkor a XVII. századi nagyszerű németalföldi festészet keletkezésének a történetével tökéletesen tisztába jöttünk. A problema ilyen beállítása egészen új, megoldásának megkísértése több teret, hosszabb időt, s nagyobb elmélyedést igényel s kívül is esik most kitűzött célunk keretein.

KENCZLER HUGÓ.

SZEMLE.

Az 1911. évi római nemzetközi kiállításról.

A savoyai házból származó II. Viktor Emánuel sardiniai király uralkodása alatt létesült az olasz királyság. Már az 1848-iki forradalom idején próbálta Savoya magához csatolni az ekkor osztrák birtok Lombard-Velenczét; az ezután következő években a nép érzülete «Evviva Verdi» jelszóban talált kifejezést; a népszerű zeneköltő ártatlan hangzású neve alatt azonban a V(ittorio) E(manuele) R(e) D'I (talia) értelme rejtőzött. Az 1859-iki osztrák-francia háborút befejező villafrancai béke után Lombard-Velenczéből Lombardia már Olaszországhoz csatoltatott, a toscanai és modenai herczegségek pedig ez évben kijelentették a sardiniai királysághoz való csatlakozásukat; ezt követte 1860-ban a nápolyi királyság, a melynek Garibaldi seregei vetettek véget. A Sardinia akkori fővárosában, Turinban egybegyűlt országgyűlés 1861 márcz. 27-én Cavour beszédének hatása alatt kimondotta az egyesült olasz királyságot, az Italia Unita-t, melynek fővárosa Firenze lett. 1866-ban azután Ausztria a custozzai és lissai fényes győzelmek ellenére az egyidejűleg a poroszokkal viselt háborúban szenvedett vereségek és III. Napoleon közbenjárása folytán Velenczét is átengedte az olasz királyságnak; még csak a pápai állam volt hátra, mely még mint külön államtest állt fenn francia protectorátus alatt, azonban innét a francia-porosz háború kitörésekor III. Napoleon visszavonván katonaságát, 1870-ben az olasz seregek elfoglalták Rómát s ezzel a pápa világi uralmának vége szakadt. II. Victor Emánuel Flórencz helyett Rómát választotta az olasz királyság fővárosává s 1871 jul. 2-ikán tartotta bevonulását a Quirinálba.

Az egységes olasz királyság kimondásának ötvenedik évfordulóját ünnepli ez évben, melyet a Vatican önkéntes foglya a maga részéről gyászévnek jelentett ki. Az olasz nép öröme hazájának egyesülése fölött érthető; minden olasz városban

találunk az «Italia Unita» három létrehozója, Victor Emánuel, Cavour és Garibaldi nevére keresztelt utcákat és tereket.

Márczius 27-ike, mint az egységes királyság kimondásának napja, nemzeti ünnep volt ez idén Olaszországban s a fellobozótt házak között szinte Magyarországon képzelhette magát az ember, ha a vörös- fehér- zöld lobogók haránt csíkosak nem lettek volna. Ennek a nemzeti ünnepnek jelentőségét Olaszország az európai államok hozzájárulásával óhajtván megünnepelni, nemzetközi kiállítást rendezett Rómában s az «Italia Unita» kimondásának székhelyén, Turinban.

A római kiállítás három csoportra oszlik: az első a szép-művészeti, a Monte Pincio mögött elterülő egykori Villa Borghese, ma Villa Umbertohoz csatlakozó Villa Cartoni területén, a második a Terme Diocletianiban a régi római birodalom emlékeinek másolatait foglalja magában, a harmadik a Castel Sant Angelo, az angyalvár mögötti Piazza D'Armi területén retrospectív kiállítás, körülbelül a mi ezredéves kiállításunk történelmi főcsoportjának megfelelően. Turinban ipari és iparművészeti kiállítás nyílik meg a napokban.

A kiállítást hivatalosan márczius 27-ikén nyitotta meg az olasz király, kit gróf San Martino, a kiállítás elnöke, ezután Turin város sindacoja, végül San Giuliano marquis külügy-minister üdvözöltek, kiemelve az olasz nemzet dicsőségét s megköszönve a külföld hozzájárulását a kiállítás gazdagságához. A megnyitási ünnepély ezzel véget is ért, mert a magyar és angol pavillonok kivételével a többiek még nem voltak készen. Este a Capitoliumon, melyet az olasz nép Campidogliónak nevez, Róma sindacoja fényes ünnepet adott, a minőt csak Rómában rendezhetni, hol a Capitoliumi piac közepén Marcus Aurelius császárnak közel kétezer éves bronz-szobra emelkedik, a háttérben a Municipio palotája s ettől jobbra-balra, de vele kapcsolatban a Michel Angelo tervezete szerint épült, ma muzeumi célokra szolgáló két palota. A tündérien kivilágított muzeumi helyiségekben gyönyörködhetett a meghívott közönség a római és görög szobrászat mesterműveiben. Sohasem láttam sem a haldokló gladiatort, sem a capitoliumi Venus szobrát oly szépnek, mint ez este. A municipio tornyáról pedig a hatalmas fény-szóró az egész várost, a kivilágított Angyalvárat s az alatt tolongó néptömeget világította meg.

Másnap az Angyalvárban, melynek szomszédságában épülnek a kiállítás folyamán tartandó congressusok épületei, a királyi

pár ünnepélyesen megnyitotta a retrospectiv kiállításnak egyes kész részleteit, délután került a sor a képzőművészeti kiállítás két kész pavillonjára, a magyar és angol pavillonokra, melyek közül a magyar, Miklós Ödön kormánybiztos erélyének hála, kívül-belül elkészült. A magyar képzőművészetek annyi remeke gyült itt egybe, a mennyit külföldi kiállításokon eddig még nem lehetett együtt látni. A középső főteremben a belépőt Benczur Gyula milleniumi hódolati képe fogadja, e kép előtt történt a pavillion megnyitása; a terem négy sarkában pálmák között Ő Felségének, Erzsébet királynének Zala által mintázott, továbbá József főherceg és Augusztina főhercegnőnek Strobl által készített mellszobrai állanak. A falakon mind a tíz teremben a képek egy sorosan, szemmagasságban függesztvék föl, a mi előkelő és művészi benyomást kelt. Nagyon jó izléssel állítvák ki a szobrászművek, hol szökőkuttal, növényekkel tarkítva, hol meg a képes termekbe hozva változatosságot. Csak az építészet, melyet a képzőművészetek mostohatestvérének szokás tekinteni, szorúl háttérbe; jobbára rajzok s fényképek útján van képviselve, jelentős középületeink gyps-mintáit nélkülözzük. Mindent egybevetve, képzőművészetünk csarnokának modern, egyszerű, — tulságosan egyszerű — külsejével jól eső ellentétben áll belső gazdagsága, a mely 50 éves művészi multunkat tünteti föl s képviselve van benne ez időszak minden művészi irányzata. Egészen külön teremben állnak Munkácsy és Paál László képei; egy kis termet Szinnyei Merse Pál művei töltenek meg. Azóta az olasz, az időközben elkészült német, osztrák és francia pavillonok is megnyitáltak. A Róma másik végén levő Domitián thermáinak óriási épületmaradványait a kiállítás vezetősége földellett látva el, azokban a régi római birodalom provinciáinak emlékeiből gyps-másolatokat helyezett el; itt állítottuk fel a M. Nemz. Muzeum közbenjárásával egybegyűjtött 60 drb. pannoniai emlék másolatát is, a szomszéd Noricum és Illyricummal együtt egy szakaszban. Itt is a pannoniai és galliai (a mai Franciaország) rész jött rendbe a kellő időre.

Búcsúzunk Rómától s a szomszéd indóházból intünk istenhozódót az örök városnak, a hol azonban az Italia Irredenta is, habár burkolt alakban, mégis csak megszólalt. A Domitian thermái és a pályaudvar által övezett nagy térségen egy szökőkút áll, ennek tetejére valami szobrot készülnék még helyezni s ez okból az egész kutat magas falalánkkal vették körül. Ezt a palánkot tele ragasztották egy divatárus üzlet hirdetésével: egy vörös alak zöld és fehér háttérben hívja fel a közönség figyel-

mét az «Alle citâ di Trento e Trieste» üzletre, melyben «Mode e Novita» kaphatók. Ez a reclam-ötlet azonban egy cseppet sem zavarta meg azt a lelkes ünneplést, melyben az egész nemzet a rokonszenv minden jelével részesítette képviselőházunknak az elnök vezetése alatt ott járt küldöttségét.

Szalay Imre.

Tárlatok.

Az év első harmada három nagyobb kiállítást hozott: a Székely Bertalan emlék-kiállítást, Rippl-Rónai József műveinek retrospectív tárlatát és a Képzőművészeti Társulat rendes tavaszi kiállítását.

Székely Bertalan gyermekei és barátai összegyűjtöttek az elhunyt művész munkáiból mindent, a mi elérhető volt s a több mint ezer számból álló kiállítás egy fáradhatatlanul munkás életnek elénk tárta minden mozzanatát. Többen gáncsolták, hogy a kiállítás rendezői szigorúbb kritika nélkül állítottak ki sikerült és kevésbé sikerült műveket egyaránt; pedig csak hálások lehetünk, hogy így egy egész élet objectiv képét kaptuk.

Ez az élet első sorban erkölcsével hat ránk. Kora ifjúságtól késő aggságig szakadatlan munkásság; s a tevékenység rugója egyedül a művészi kötelességérzet, a megoldás, a realisálás vágya, nem hír, nem dicsőség, még kevésbé anyagi érdek. Láttuk a kész műveket s az egy-egy megoldást megelőző tanulmányok százait; láttuk, mennyi kísérletezésbe, mennyi mérlegelésbe került egy-egy művészi elhatározás s tisztelettel hajlunk meg a lelkiismeretesség e ritka foka előtt.

Ez a jellemvonás művészetének főjegyeként mutatkozik. Nem bír semmit sem a véletlenre, nem az inspiratio szeszélyére; mindent megfontol s addig latolgat, míg a legjelentelenebb vonalka is tudatossá válik. Egész oeuvrejéből, még az előkészítő, szinte odavetett rajzokból is hiányzik a szeszély; sehol egy, a temperamentum túlaradásától szabálytalanba lendülő vonal. Minden tudatos, minden egy czélt szolgál: a végleges megoldás harmoniáját. Lelkiismeretessége sokszor a félénkségig fokozódik; egy-egy drapériának elkészíti tíz-húsz változatát, egy-egy compositiónak egész sor színmegoldását; nem tud köztük választani, hisz azok sokszor egyértékűek s a végletekig vitt lelkiismeretesség habozóvá, bizonytalanná teszi. Folyton fegyelmezi magát; tisztába akar jönni művészete min-

den részletének elméletével; keresi a szerkesztés, a vonalrhythmus, a színharmonia rejtélyeit; a friz s a menyezet-compositio szabályait. Erőszakkal fojt el magában minden önkénytelenséget; műveiből számúzi az ömlöngő lyrát, a spontaneitás minden varázsát; a profanum vulgus ellen a tudatosság hideg vértjével övezi képeit.

Mindebben korának gyermeke: a historicismusé. A classicismus és a romanticismus elvirágzásával az ötvenes és hatvanas években egész Európában a történeti művészet jutott uralomra. Nálunk e művészet — a nemzeti elnyomatás éveiben — inkább a lelkekhez tudott szólani, mint egyebütt. Székely rokon Aranyval, de tán még egységesebb nála; hiányzik belőle Arany-nak a *Toldi*-ban ficzánkoló romantikus ifjúsága s az *Ószikék*-ben feltűnő öregsége. A *Buda halála* nagy compositeurjével rokon; huszonöt éves korában, a *II. Lajos tetemének feltalálása*-ban már meglegelte irányát s egész életét, minden fáradalmát és örömét a történeti compositiók feladatának szentelte.

A történeti festészetet két veszedelem fenyegette. Az egyik a külső történeti hűség túltengése, a másik a hatásvadászó szin-padiasság. Az ábrázolt kor és esemény távol állván a művésztől, a ruházat és egyéb járulékok tanulmányozása a külsőségek túlbecsülésére vezetett és sok történeti kép régi bársonyok, brokátok, csillogó fegyverek és drágaművű díszedények csendéletévé alakult. Mások a történeti témákkal való lelki kapcsolat hiányát azzal pótolták, hogy a leghatásosabb, legrémesebb jeleneteket választották ki s azokat túlzott pathosszal adták elő. Mindkét eltévelyedésnek vannak képviselői a mi művészetünkben is. Székely e kettős veszedelmet biztos érzékkal kerülte ki. Festményein a járulékok sosem tolakszanak előre s már képeinek aránylag kis mérete is mutatja, hogy tudatosan kerüli a nagy történeti vásznak szinfalhasogató lármáját. Pathosa tompított, szép hajlású vonalak szigorú határai közé zárt; legjobb alkotásain a lefojtott érzés nemes hangulata borong.

A monumentalis méretekre csak akkor tért át, mikor azokat a feladat megkivánta: falképein. Fél százados működésének első két évtizedét a történeti festmények, három utolsó évtizedét a nagy frescók foglalták el. Az előbbieket ott voltak mind kiállításán, előkészítő tanulmányokkal együtt; az utóbbiakról a tanulmányok s a cartonok természetesen csak töredékes és megbizhatatlan képet nyújthattak.

E főműveket arczképek hosszú sora kíséri végig, köztük

néhány, mely a lelki élet mély kifejezésével a legjobb magyar portrait-k közé tartozik. Tájékpérvázatai és elméleteihez készült illusztrációi sokoldalú érdeklődésének tanui. A műértő közönség ezeket is azzal a szeretettel és kegyelettel nézte, melyet egy nemes munkában eltöltött élet minden nyilvánulása érdemel.

Rippl-Rónai József retrospectív tárlatán két évtized munkásságának láttuk példáit. Az első évtizedet, a 90-es évek termelését, a művésznek szigorú kritikával kiválasztott kevés számú műve képviselte; a második évtizedet, különösen pedig az utolsó esztendőt természetesen gazdagabb, illetve teljes sorozat mutatta be. Tán ez az oka, hogy a második korszak inkább a gazdagság, az első inkább a választékosság benyomását keltette.

Rippl-Rónai József a 90-es években új irány hirnökeként jelentkezett művészetünkben. Műveit akkor értetlenül és mosolyogva, sokan főlháborodással fogadták. Ma már alig értjük, hogy' lehetett e finom, discret, az ujság minden nyersségétől ment munkákon megütközni? Rippl-Rónai első korszaka Páris művészetében gyökeredzik. Nincs ugyan mestere, de ahhoz a csoporthoz csatlakozik, mely az impressionismus eredményeit arra használja föl, hogy az intim hangulatok kifejezését a decoratív hatással összeegyeztesse. E korszakbeli képei a tompított színek, az illanó hangulatok, a szelíden hulló lágy vonalak, a halk előadás jegyében állanak.

Munkásságának második évtizede már jórészt hazai földön folyik le. A decoratív tendentia mindjobban előtérbe lép s a lelki tartalmat háttérbe szorítja. A színek megelevenednek, a félhomályt ragyogó napsütés váltja fel. A művész keze mind biztosabbá és könnyebbé válik; már nem keres, mint régente: hirtelen és biztosan látja meg képeit és játszi könnyűséggel írja le őket. Újabb festményei szinte ellentétei a régieknek; a sűrűkéket a vörös, kék, sárga és zöld erőteljes színpompája követte, a finom halk francia stutogást a magyar hang ereje és teljessége, a szelid melancholiát egészséges jókedv nyomta el.

Mindamellet megvan a két korszak között a kapocs. Rippl-Rónai elejétől fogva inkább rajzoló, mint festő s rajzának egyéni volta köti össze színben és tartalomban különváló két korszakát. Első kezdeteitől fogva máig a rajz adja meg művészetje jellegét; e tekintetben — a legifjabb nemzedéket nem számítva — egyedül áll újabb művészeink között.

A mily örvedetes és tanulságos volt e két kiállítás a szemlélőre nézve, olyan sivár a tavaszi tárlat képe. Ferenczy Károlynak néhány igénytelen, de igénytelenségében is rendkívül előkelő csendéletén, Körösfői Kriesch Aladár meglepő képmás-szobrain, Kunwald Czézár izléses festményein kívül alig van valami, a miről szólanunk kellene. A középszerűség nyújtózik végig a hosszú falakon; a tehetségtelenség föltünési vágya előtt pedig legjobb, ha behunyjuk szemünket.

Meller Simon.

ÉRTESÍTŐ.

Magyarország és Ausztria közjogi viszonya.

Réz Mihály könyve. Budapest. Pallas Részvény-társ. nyomdája. 1910.

A 67-es alap apologiájának nevezhetnők e könyvet. Jellemző, hogy a szerző 1905 körül, mikor a közvélemény a 67-es alap bukását hirdette, ép oly nyugalommal és határozottsággal fejtette a kiegyezés értékét és felsőbbbségét az 1848-iki törvényekkel szemben, mint most, mikor vagy egy év óta a közvélemény ingerültsége az 1867-es kiegyezés ellen csillapodni látszik. Mert mint szerzőnk mondja: «A közvélemény a gyakorlati politikus irányára befolyással lehet; mint tényezővel kell számolnia vele. A tudományos kutató irányára nem lehet befolyása; az igazsággal szemben a közvéleménynek semmi ereje nincs». Tudjuk, hogy a szerző lelke érzi az igazság erejét a közvélemény hullámozása közben, de nem értjük, hogy miért ne kellene a «gyakorlati» politikusnak is éreznie ugyanezt az érzést?

A politikusnak, az igazságnak s nem a nálunk «gyakorlati» címmel felékesített párt-taktikusnak, csak annyiban volna szabad számolnia az igazságtalan közvéleménnyel, hogy törekednie kell annak megtörésére. Az igazságtalan közvéleményt engedményekkel csendesíteni nem egyenes s nem is czélszerű politika. A régi szabadelvű pártot a bukástól ez engedmények nem mentették meg és feltámadását nem az engedmények okozták, hanem ez engedményeket követelő közvélemény belső üressége, melyet lehetetlen volt sokáig eltakarni, mikor annak a közvéleménynek csinálói a gyakorlati alkotásokra voltak hivatva.

Ők nem igen értették az «igazság kutatásában rejlő poesist», melyről szerzőnk látszólagos hidegsége mellett oly meleg érzéssel beszél.

Nyomon akarjuk követni a szerzőt gyakran új szempontokat felvető és mindig erős logikával végzett kutatásaiban. Az

Ezernyolczszáznegyvennyolcz előtt című fejezetben azt fejtegeti, hogy a régi magyar világban a mohácsi vész óta a közjog és az élet közt óriási űr tátong. Találóan jellemzi ezt az űrt az 1790 1-iki országgyűlés története. «Az országgyűlés» — úgymond a szerző — «mely a magyar honosok tisztül alkalmazása s a magyar tiszteknek hazahozatala tekintetében nem birt eredményt elérni; képes volt a királylyal ismét törvényileg elismertetni Magyarország alkotmányosságát és függetlenségét... A többet concedáltak, a kevesebbet ellenben megtagadták. Érthetetlen eljárás valóban, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy ama «kevesebb» a valóság lett volna, a «több» azonban a corpus juris világa csupán.» Ez jó példa és a szerző alap gondolatával teljesen egyetértünk. Csak következtetéseire van néhány korlátozó megjegyzésünk. Szerzőnk hibáztatja azokat, kik e declaratorius törvények lelkesítő és biztató hatását igen értékesnek hiszik. Ezek a törvények — úgymond — csak «egy tehetetlen kor irreális politikájának emlékei». Irreális azért, mert a magyar politika nem keresett módot a magyar önállóságnak a birodalmi politikával való összeegyeztetésére, a jogfejlődés nem számolt a birodalmi szempontokkal, «a miért is a tényleges fejlődés elmellőzte a magyar törvényeket». E nagyon határozott általánosításokra azt akarjuk megjegyezni, hogy azoknak a declaratorius törvényeknek mégis kell némi valódi súlyt is tulajdonítanunk. Ezek a törvények óvni akarták a nemzet jogát a jövőre nézve. Ha hiányoznának törvénykönyvünkől, ez annak a jele lett volna, hogy a magyar közszellemben kiveszett az érzék az ország önállósága iránt. Nélkülök Deák Ferencz lelki fejlődése és egész szereplése képzelhetetlen volna. Széchenyire is hatással voltak e régi törvények, nem mondhatjuk, hogy az ő lelke merő oppositio lett volna e declaratorius törvényekkel szemben. Nem egészen a magyar rendeken mult, hogy nem volt lehetséges a birodalmi szempontok és a magyar önállóság közt a megegyezés. Bocskai és Bethlen korában igenis keresték a magyar rendek az érintkezést a Habsburgok országaival. Szövetséget is kötöttek velük és a delegatio eszméjének gyökerét e korban kell keresnünk. Károlyi Árpád a bécsi békét az első osztrák-magyar kiegyezésnek nevezte.

A bécsi béke és az 1608-iki törvények meglehetősen teljességgel fejtegetik a magyar pénzügyi és hadi önállóság rendszerét. Sőt Illésházy nádor és Thurzó György hozzá is fogtak az önállóság megvalósításához. Thurzónak az udvar vezető ministere

ellenében a külügyi politikában is döntő szava volt. De igaz, hogy az ily pillanatok ritkák voltak. A pénzügyi és hadügyi politikának — a külpolitikáról nem is szólva — önállósítása az ország gyengesége miatt oly nehéz feladat volt, hogy a rendek kénytelenek voltak vigaszt keresni a declaratorius törvényekben. Különbséget kell tennünk a századok közt. A külön magyar pénzügy létesítése Széchenyi korában ellenkezett a rendi társadalom érdekeivel, ebben igaza van a szerzőnek. De Zrinyinek tervét a külön magyar hadseregről nem éppen a rendi társadalom érdekei buktatták meg, mint a szerző hiszi. Különben is a XVII. században a magyar hadi erő önállósága nem a Zrinyi tervének sikerültével volt kapcsolatban. Az ő terve nem lett volna egyértelmű a korabeli honvédelmi rendszer gyökeres átalakításával és e rendszer önállóságát az 1608-iki korszakos törvények alapján a jelesebb nádorok nem minden siker nélkül védelmezték. E viszonyok részletes fejtegetése messze vezetne és itt nem is szükséges, mert egyetértünk a szerzővel abban, hogy a régi és új viszonyok közt a különbség nagyjában a következő: «A magyar király régi jogköre a birodalmi szervezetet nem alterálta volt, az alkotmányos Magyarország új jogköre azt ketté szakította».

Igen értékes része könyvünknek az 1848-iki közszellem és törvényhozás bírálata. Itt a szerző beható történeti tanulmányok alapján nagy elfogulatlansággal ítél emberekről és intézményekről, tovább fejlesztve és néha szabatosabban fogalmazva azt, a mit Salamon Ferencz e tárgyról írt. Fejtegetéseinek eredménye a következő: «Ha valaki azt kívánja, hogy Magyarországon létesüljön az önálló vámterület; ha azt kívánja, hogy a bécsi bank befolyása teljesen megszűnjék Magyarországon; ha magyar vezényszót és magyar szolgálati nyelvet kíván: akkor olyan óhajtasoknak ad kifejezést, a melyek az 1848-iki törvények által nem nyertek megvalósulást. Ha azt mondja, hogy ezzel a negyvennyolczadiki törvények restituálását kívánja: oly állítást koczkat, mely a történelmi valóságnak meg nem felel». Ime, csak ennyi tartalmat tulajdonít a mi tárgyilagosa szerzőnk a negyvennyolczas párt programjának.

Azután a kiegyezés tartalmának és értékének fejtegetésére tér át. Tartózkodik minden nagyítástól, óvatosan és pontosan mérlegel. Eredményét így állapítja meg: «A teljes paritástól még igen távol vagyunk, de még távolabb vagyunk attól a birodalmi egységtől, a mely jogunk és törvényeink ellenére ugyan, de a

valóságban tényleg századokon át fennállott s a mely egységes osztrák birodalmi szervezetben egyesítette a monarchia hadseregét, külügyét, pénzügyét, hitel-, vám- és bank-ügyét. Még távolabbra vagyunk végre attól a birodalmi egységtől, melynek hívei a mai Magyarország belső nemzeti egységét, jogaink, törvényeink ellenére, de valójában tényleg megtúrták, magában a nemzet testében organizálva a birodalmi egység szervét, szervesen kapcsolatba hozva s ellenünk szervezve országunknak nemzetiségileg legexponáltabb részeit».

A kiegyezés értékének e megállapítása után szinte feltűnő *A hatvanhetes alap fejlesztése* című fejezet. A fejlesztés jelszavát nem a 67-es alap igazi hívei találták fel. Réz most elfogadja ezt a jelszót és elmondja, hogy mi történt e téren. Előadását a kilenczes bizottság programjának közlése után így végzi: «Ezen program végrehajtása után idővel, a vezényleti nyelvet kivéve, teljes lesz a hadseregben is a paritás. A kül- és hadügyministerium német szervezetétől és a vezényleti nyelvtől eltekintve («mellőzve» magyarosabb volna) ezután semmi tekintetben sem hiányzik a paritás. Ezek tényleges hiányok, melyeknek pótlása a jövő feladata. Megszüntetésük után intézményileg minden téren teljes a paritás s teljesen keresztül van vite a kiegyezés emez alapgondolata. Akkor végre van hajtva a kiegyezés s a míg Európa jelen viszonyai fennállanak, annak is állni kell». És ezek után idézi a szerző Andrássy Gyula ismeretes kijelentését a kiegyezés alkotóinak szándékairól, melyben ki van mondva, hogy a nagy mű alkotói nem ideiglenes rendezésre gondoltak, hanem «egyszer mindenkorra akarták elintézni a Magyarország, a korona és a monarchia másik állama közötti kérdéseket, úgy hogy az egyszer megállapított közjogi viszony kiszámíthatatlan nemzedékeken keresztül se alku, se kérdés tárgya ne legyen».

A kapcsolat ez idézet és a kiegyezés fejlesztésének szükségére vonatkozó fejtegetések közt előttünk nem egészen világos. Ha a kiegyezés végleges mű, miért s miben volt szükséges annak fejlesztése? Ha a paritásnak hiányai vannak a kiegyezésben, miért nem tartotta szükségesnek Andrássy e hiányok pótlását? E kérdésekre nem kapunk feleletet könyvünkben. Pedig ez a felelet fontos volna. Ez a felelet talán sokféle kételyt oszlatna el. Talán megnyugtathatna bennünket az iránt, vajon a paritás hiányainak eltüntetésére irányzott zajos politikánk nem fosztott-e meg oly előnyöktől, melyekért a tökéletes paritás nem nyújt

elég kárpótlást? Vajon a suprematiát, melyet számunkra az Andrássy szellemében értelmezett kiegyezés biztosított a monarchiában, nem veszélyeztette-e már is a mi forma szerint jogos törekvésünk a paritás épületének teljes betetőzésére? Vajon az Andrássy politikájának következetes folytatása nem tette volna-e lehetetlenné a trialismus gondolatának felmerülését és nem tompította volna-e veszélyes élet az annectált tartományok howá tartozása kérdésének? Azt hisszük, hogy e kételyek tárgyalása nagy tért foglal el majd annak a történetírónak művében, a ki korunk történetét fogja egykor tárgyalni. A trialismust és az annectált tartományokat azért említettük, mert ezekről szerzőnk figyelemre méltó eszméket fejteget könyvének befejezésében. Ajánljuk e könyvet azoknak figyelmébe, a kik a sokszor vitatott közjogi kérdésekről nem a pártok jelszavai után, hanem történeti tárgyilagossággal kívánnak felvilágosítást szerezni.

d.

Marie Lenéru.

Marie Lenéru: *Les Affranchis*. Pièce en trois actes. Préface de M. Fernand Gregh. Troisième édition. Paris, Hachette, 1911 qu. 8°. 227 l. 3 fr. 50.

Ezt a francia társadalmi drámát pár hónappal ezelőtt nagy érdeklődés közt és jelentős sikerrel adták a párisi Odéon-színházban. Az év elején a *Revue des deux Mondes*-ban ez előadás alkalmából komoly elismerés hangján emlékezett meg róla hosszabbban Doumic; a *Temps*-ban ugyanígy Brisson, ki mindjárt a première után kijelentette, hogy olyan műnek tartja, mely megérdemli, hogy később ismét visszatérjen rá, a minthogy tényleg később jóformán egy egész nagy *Temps*-tárczát szentelt is neki. Akadtak tekintélyes hangok, melyek kiadták a jelszót, hogy újabb remekművel áll szemben a művelt világ. (Így Blum, a *Comœdia*-ban.) Mint a most kötet formában megjelent mű előszavában a jeles lyrikus költő, Fernand Gregh, elmondja, e jelszó tulajdonképen Catulle Mendès-től indult ki, a ki lyrai lelkének egész hevülékenységével hirdette úton-útfélen, minő lángelmét fedezett ő fel az irodalom számára egy siketnéma fiatal leányban. (Igaz, hogy aztán egy névtelen novella-pályázatnál épen Catulle Mendès volt az, a ki legjobban harczolt ama novella megkoszoruzása ellen, melynek jeligés levélborítékából Mlle Lenéru- Dauriac neve tűnt elő.) Szerzőnő kegyeletes köte-

lességet teljesített tehát, midőn nyomtatásban megjelent művét az azóta olyan szerencsétlen véget ért Catulle Mendès emlékének ajánlta.

Mit jelent a cím: *Les Affranchis*? Magyarul talán így lehetne tolmácsolni: *Bilincsek nélkül*. Kik rázták le itt bilincseiket? Előre is biztosra vehetjük, hogy Nietzsche-féle Übermenscheek, vagy hogy stylszerűen francia kifejezéssel élünk: surhommeek. Bérénice e versei vannak jeligéül a külső és belső czímlapra, sőt a darab kezdete fölé is tűzve:

Rome a ses droits, Seigneur, n'avez-vous pas les vôtres?
Ses intérêts sont-ils plus sacrés que les nôtres?

Racine sohasem álmodhatta, hogy valamikor így fogják értelmezni őt, ilyen értelemben fognak rája hivatkozni, de tényleg akad nála annyi a mennyi és olyan a milyen ösztönzés, hogy Mlle Lenéru rája hivatkozhatott, mint az egyéni boldogság jogai érvényesítésének, mondjuk a szenvedély rehabilitálásának és apológiájának egyik legtekintélyesebb apostolára. Tehát Mlle Lenéru is azok közé sorakoznék, kik a droit au bonheur önző és vég-elemzésben minden morált felforgató, társadalom-feldúló elvének zászlaja alatt harcolnak többé-kévéssé nyiltan és következetesen? Előre is valószínűtlennek vehetjük ezt, mert akkor művét aligha fogadták volna idealista irányú lelkek oly hódolattal...

A darab hőse Philippe Alquier, a Sorbonneon a philosophia tanára, egyike azoknak a nagy tudósoknak, kik rajongó tanítványokat tudnak teremteni és a művelt nagyközönségre is bámulatosan hatnak. Különböen negyven és néhány éves, az érett férfiszépség ideálja, de az eléggé kínálkozó női csábításokkal szemben asketa módon fegyverzett erős lélek, annál is inkább, mert boldog, vagy legalább nyugodt családi életet él hozzá tisztelettel feltekintő, gyöngéd neje Marthe és gyermekei körében. Tanai azonban épen nejét hódították meg legkévéssé. Gépíró kisasszonya, Mlle Duret, ki közvetlen környezetében állandóan képviseli a női csábítást, így összegezi Alquier tanait és jellemét: még árnya sincs benne az erkölesi érzéknek; e két mondatba sűrítendő össze egész morálja a kötetszámra menő művekből és a műkifejezésekből kifejtve: semmi sem igaz, minden meg van engedve, rien n'est vrai, tout est permis. Oh ha éu nem hinnék Istenben és a te elveidet követném az életben, ha csak a magam gyönyöreinek kielégítésére törnék, eszeveszettnek tartva minden önmegtágadást, mondja Marthe is férjének, majd meg-

látnád, miféle lelőni való veszett nősténymajommal találnád magad szemben! Ugyancsak Alquierné, a drámaíróknál gyakori szokás szerint, az egész darabnak magvát anticipálva így szól az első felvonásban: Nos, rendkívül szeretném látni, mint viselkedik egy ilyen magadfajta amorális férfi valamely súlyos esetben, egy olyan esetben, mikor életre-halálra menő harc merül fel, miként viselkedhetnék egy olyan embernek minden bilincseket magáról lerázott lelkiismerete (la conscience affranchie), a ki nem hitvány. Ime előre körvonalozva az a helyzet, az a morális problema, mely az expositio gyanánt szolgáló, bizonyára elnyújtott első felvonás után, a második és harmadik felvonás folyamán kialakul és lezajlik. Philippe ezt feleli neje szavaira: Az ilyen egyén nem viselkednék másképen, se jobban, se rosszabbul, mint a többi emberfia. Lássuk, beteljesül-e a hős e jóslata önönmagán? Úgy fog-e viselkedni ő is alkalomadtán, mint bárki más? Vajjon jól ismerte-e őt Mlle Duret, ki azt állította róla, hogy minden surhomme-féle tanai mellett is lényegében véve nem más, mint megcsontosodott nyárspolgár, a ki óvakodni fog «veszélyesen» élni az életet, pedig erre ösztönöz műveiben. «A mohóság morálja sem hatékonyabb, mint a lemondásé» mondja bölcselkededve Mlle Duret, (e darabban mindenki bölcselkedő philosophus) «és mindezek a nagyszerű bilincslerázók (tous ces magnifiques affranchis) nem viselkednek másképen, mint a többiek, még pedig azért nem, mert legelőszőr nincs rá mód, lehetetlen»...

Az első felvonás végén megérkezik, a kinek várásáról annyi szó esik, de ki aztán a végső jelenetig háttérbe szorul, Marthe testvére, egy apácza-fejedelemasszony. Ennek congregatióját felszlatta a kormány és így egyelőre a szülői házban vonul meg. Magával hoz egy tizennyolczéves, szép fiatal leányt, ki jómódú családból tekintélyes hozományyal ment a zárdába, de mindössze csak hat hónapig lehetett ott, tehát ujonczi évét be sem tölthette. Az új helyen az apátnő mindentől feloldottnak, szabadnak jelenti ki őt: nézzen körül az élet valóságai közt, tegyen megfigyeléseket, ha úgy tetszik neki, férjhez mehet... És most több hetet keresztülugorva a felvonásközben, a második felvonás kezdetén már kellős közepében vagyunk azoknak a viszonyoknak, melyek a bonyodalmat alkotják.

Ez a bonyodalom eléggé ismeretes motivumokból alakul. Emlékezzünk vissza a *Tizenhétévesek* című német vígjátékra, melylyel a berlini művészek évekkal ezelőtt remekeltek a *Vigszínházban*, és melynek főszereplői a feláldozott hitves, a hűtlen

férj és ennek a házasságtöréshez partnereként egy fiatal leány. (Egy negyedik főszereplő, az apa versenytársa, az öngyilkosságba üzött fiú Porto-Riche *Vieil homme*-jában került minap francia színpadra, hol azonban a leány fiatal asszonyval van helyettesítve.) Ezt a triót léptette fel Henry Bataille a *Vierge folle*-ban éppen annyira ócska hatás-eszközökkel, mint a mennyire sárba tiporva minden erkölcsi érzületet, úgy hogy nehéz megállapítani, melyik visszataszítóbb a három alak közül. Ugyanez a trio ismétlődik most Mlle Lenéru darabjában, a második felvonástól kezdve; de itt már, hála égnek, nem kéjelegnek e főszereplők a moral insanity posványában.

Immár az ex apáczá-növendék, Hélène Schlumberger, Alquiernek legbuzgóbb tanítványa, még pedig magántanítványa. Marthe immár figyelmezteti férjét, hogy vigyázzon, mert tudományos tanulmányai révén annyit van együtt teljes magányban a fiatal leánynyal, hogy közel áll ahhoz, vagy tán már ott is áll, hogy az ő érett szíve új szerelemnek szikrájától gyúljon végzetes lángra és egy tapasztalatlan gyermeknek is feldúlja örökre életét. Philippe iparkodik elosztatni neje aggályait, de fölényes szavainak nincs meggyőző erejük és midőn nejének azt tanácsolja, hogy szórakozzék, élje az életet és engedje élni a gyermekeknek is, kiket elnyomva tartottak eddig, Marthe resignáltan sóhajt fel: «Ah, mennyire szerelmes vagy!» Hélène is a maga részéről már lejtőhöz jutott, — hiszen Alquier műveivel táplálkozik, melyeknek czíme is eleget mond: «Az élet új elmélete», «A jón és rosszon túl», minden megilletődés nélkül olvasta végig a *Lys rouge*-t, Anatole France legmerészebb szerelmi regényét, melytől egy Marthe mint pornographiaszerű borzasztóságtól riad vissza.

Mégis feltétlenül nincs még megnyerve Hélène Alquier philosophiájának. Mlle Duret így összegezi előtte a mester morálját: «Az életnek csak egy célja van, az, hogy éljük. Minél teljesebben beszívja, minél műértőbb ajkakkal élvezve és koronként egy-egy szép kicsinylő gestust kockáztatva meg. Meghalni pedig a farkas ismert módja szerint halni meg, szívünkbe fojtott dühvel...» Hélène hévvel fogadkozik, hogy ő másképen élné le az életet, ha arra kerülne a sor; neki sok mindenre volna szüksége, hogy szívét betelve és magát a halállal szemben megvizsgálva érezze. Mindazonáltal ő hajlandó bölcslet látni abban az Alquierben, ki Mlle Duret szerint «saját moráljával mérve» csak hitvány gyáva (pleutre), és ha Mlle Duret csak életről, szerelemről, szomjúságról, éhségről tud, ő meg visszaemlékezik

arra, hogy őt a klastromban mindezeknek megvetésére tanították.

Másfelől viszont Alquier is nagy változáson ment át, melyet elvtársai és tanítványai megdöbbenéssel vesznek észre legújabb tanulmányában, hol addig «ismeretlen dogmatismust» tanusít, úgy hogy ő, ki addig az észlelet köreiben maradt, most már következtetések levonásához száll alá, és ő, az addigi nihilista, egy «absolut moral» megtalálására törekszik és a sophismák hasznos voltát hangoztatja. Miért? Mert mint barátjának bevallja, azon a ponton áll, hogy «kedvesévé legyen egy fiatal leánynak, elhagyva nőt és gyermeket.» Ez a szintén amoral elveket hirdető elvtársa és barátja megriadva esdekel neki, mint a legutolsó, botránytól rettegő nyárspolgár, hogy csak jó hírnevét, a látszatot őrizze meg; tegye a leányt kedvesévé inkább, de senki se tudjon róla. «Gondolj arra, a mit írtál, mondja neki barátja. Te egy immoralista vagy. Te az intelligentia nevében a mi morális értékeinkkel szemben olyan gyanúsítást fejtettél ki, hogy jellemednek egész méltóságára volt szükség, hogy ilyen munkásságot eltűrjenek keresztény földön vagy egyszerűen olyan földön, hol az emberi törvények uralkodnak. Az ókor bűnhődései, minőkkel egy Sokratest sujtottak halálra, úgy tetszik, hogy veled szemben egész egyszerűen csak természetes rendőri intézkedés volna, a mely napon a Te tanításod az ismeret köréből az élet körébe hatolna át...»

Szerző az így megalapozott drámának összes felmerülhető nagy jelenetein mind végigvezet aztán: egyetlenegy ú. n. scène à faire sincs nála elkerülve. Mind genialisan vannak felépítve, nem egy részükben remekül vannak kivíve. Merészen elénk állítja a vallomás megtörténtét a férfi és a leány közt és a köztük aztán lefolyó küzdelmet, valamint azt a harcot, melyet feleség és imádott nő vív meg egymással, befejezésül — miután az apátnő és ex-apáczanövendék közt is végbemegy a helyzet letárgyalása — a kikerülhetetlen, az előrelátott vége, melyet nemcsak Mlle Duret jósol meg, hanem maga a hős is, midőn így tört ki barátja előtt, vagyis inkább maga a szerző beszélt a hős szájával, mintegy egész költői irányának programját adva: Miért rajzolja az irodalom mindig in anima vili a megkisértetéseket? «Itt vagyunk mi, a derék, értékes férfiak és az egészséges nők... Elég a gyöngéeknek közönséges bukásából! Nemcsak a viveur férfiak és idegbeteg nők számára létezik a szerelem! Ah, philosophusok és regényírók, merjétek hát levonni a conclusiókat, ironia és

pártos poseolás nélkül, merjétek hát azt mondani nekünk, hogy az a bölcsesség, ha romlásba döntjük magunkat és hogy ránk is olyan ébredés vár, mint másokra . . . Mindig a morális systemák, hogy aztán az önfeláldozáshoz lyukadjanak ki, mindig szabados erkölcsű regények és színdarabok, hogy aztán nyárspolgári morálhoz jussanak el végül! Nos hát, kedves barátom, végső lehelletemig én tán morális, archi-moralis, örülten morális lény leszek és nem tudom, de absolute nem tudom, mit fog bizonyítani mindez.» A befejezés tehát valóban önfeláldozás, lemondás lesz, a leány által provocalva ugyan, de a férfitől belefáradtan elfogadva. «Tehát nincs többé mit remélnem kegyedtől?» kérdi Philippe Hélénétől. És hogy ez hallgat, hozzáteszi: «Nos, úgy nekem teljesen végem van. Vajon gyávák (lâches) vagyunk-e mi vagy hősök?» Hélène fejét lesütve feleli: «Nem tudom.»

Ez a «Nem tudom», ez a pointe, melylyel a darab végződik, a darabnak főgyöngeségét rejti magában, azt a főgyöngeséget, melyet az előbbieken is szándékosan iparkodtam kiemelni, nem minden neheztelés nélkül ama csalódás miatt, melyet Mlle Lenéru művével nekem szerzett. Elragadtatással fogtam olvasásának, örvendve, hogy ime egy kiváló tehetségű Curel-tanítványnyal állok szemben, a ki nagy problémákat mer tárgyalni, a moralphilosophiai elvek és a szív harcát a gyakorlati életben, a ki a szenvedélyek legyőzéséről beszél nekünk és az eszményhez ragadja fel lelkünket . . . És ime, kitűnik, hogy tulajdonképen nem a hamis nagy elvek csődjéről van itt szó, hanem csak azért diadalmaskodik az erény, mert a hősnek és partnerének, különösen pedig a hősnek jellemében nem volt elég erély. Ez a két főalak nem érzi magáról, nem meri állítani magáról, hogy csakugyan hősiesség az, a mit ők végrehajtanak; a szerző sem így fogja fel a dolgot, mert tudja, hogy elhatározásuk más körülmények közt mehetne hősiesség számba . . .

Sokat is foglalkoztam e darab eszmevilágával, de mindennek felett egy gondolkozó elme irányműve e darab. És épen evvel kapcsolatos a drámának művészi szempontból lényeges fogyatkozása. Alakjai nem eléggé igazán élőlények, húsból és vérből álló emberek; felette gyakran hallunk elméleti okoskodásokat, a helyett, hogy a szív szólalna meg a maga közvetlenségében, noha ezt is nem egyszer bámulatosan szóhoz tudja juttatni Mlle Lenéru. A Sorbonne tudós tanára, kit elének állít, az áge ingrat sokat szerepeltetett képviselője, egy önmegtartóztató és szilaj szenvedélyt addig nem ismert férfieleetnek a férfikor vége felé lángra lobbanása és

a multért kárpótlást követelése. Különben régi ismerősünk Curel révén is, kinél azonban ez a párisi egyetemi tanár orvos és épen nem valamilyen Bourget-féle problemájú szerelmi dráma hőse: kell-e mondanom, mennyivel fenköltebb és lélektanilag mennyivel egységesebb, nagyobbszerű alak a Curel hőse? Marthe, a feleség, tán az egész darabban a legsikerültebb, ha a perversus, magát felajánló gépirókisasszonyt nem tekintjük; nála érezünk leginkább emberi szívet és az ő lénye nemességének hatása alatt magában Alquierben is meg-megmozdul egy nemes szív. De mily következetlenségek akadnak e nő rajzában! Ő, ki férje elveivel szemben oly meglepő józanság képviselője és olyan kitünő debatter, ő alkalmilag Héliènenel szemben a nyárspolgári, alacsony intelligentiájú, együgyű, jámbor feleség szerepét játssza. És Héliène maga? Ez a tizennyolcz éves, hótiszta szűz, érintetlen naiv lelkével olyan beszédeket folytat, hogy kétségtelen, hogy szerző mindegyre félretolja ez alakját és saját maga philosophál, vitatkozik helyette. (Miért kellett apáczanövendéket csinálni belőle? Ez által még kirívóbbak ez alak képtelenségei!) Így aztán a következetlenségeknek egész mozaikjává alakul egybe. A törvényes hitvessel szemben a szerelem jogainak daczos védőjéül mer és tud fellépni, hogy aztán egy martir önmehtagadása felé hajoljon a következő perczben; Alquiernek hangoztatja, hogy kész akarátának engedni és aztán a legerélyesebben ellenáll neki, mikor ez kéri, legyen neje (ugyanis Alquier válni akar), vagy ha az nem, úgy legalább kedvese. (Milyen durva és conventionalis módon teszi Alquier ez ajánlatot, kérve, eressze be őt éjjel szobájába!) Az apátnővel a legnyersebben száll szembe, hogy aztán csakhamar visszaalakuljon engedelmes apáczanövendékké... Nem hagyhatom különösebb említés nélkül ennek az apátnőnek alakját se. Csupa harczy hév és erély, egyszersmind valósággal államférfiúi tehetség, így halljuk róla. És engedi, hogy növendéke Alquier mételyező tanainak hatása körébe jusson, — mi több, mikor Marthe fel akarja tární a helyzet morális veszélyességét, az ő családi életét fenyegető veszélyt, csak azt az elutasító választ kapja tőle, hagyja Héliènet, mert ez most válságon megy át. Mintha ez a válság nem Marthe és gyermekei boldogságának rovására menne. Végül döntő közbelépése, mely elsimítja úgy a hogy' a vihart, erőszakolása a megoldásnak, még pedig inkább szinpadilag hatásos, semmint lélektanilag igaz módon...

Mlle Lenéru pályájának elején áll. E kezdet után bizonyára joggal remélhetünk tőle sokat. Fájdalom, első műve még vajmi

távol esik attól, hogy igazán remekműnek volna mondható. Hogy szerző tehetsége milyen erejű, ennek jellemzésére legyen szabad még legalább Alquier szerepéből egy passust idéznem, ha már nem idézhettem ama jelenetek valamelyikét a maga egészében, hol a vergődő lélek gyötrődéseit néhol megrázó erővel festi. A halálról szól az érintett hely, melyet Fernand Gregh is idéz és mely álljon itt eredetiben, mint szerző stylusának is mintaképe, a mely styl egyébiránt — közbevetőleg mondva — gyakran annyira homályos, hogy a mű legtekintélyesebb francia bírálóit is bántotta.

La mort! c'est encore elle seule qu'il faut consulter sur la vie, et non je ne sais quel avenir et quelle survivance où nous ne serons pas. Elle est notre propre fin, tout se passe dans un interval d'elle à nous. Qu'on ne parle pas de ces prolongements illusoires qui ont sur nous le prestige enfantin du nombre; qu'on ne me parle pas à moi qui mourrai tout entier, des sociétés et des peuples! Il n'y a de réalité, sil n'y a de durée véritable qu'entre un berceau et une tombe. Le reste est grossissement, spectacle optique vaine! Ils m'appellent un maître à cause de je ne sais quel prestige de mes paroles et de mes pensées, mais e suis un enfant éperdu devant la mort!

Ki ne gondolna itt Pascalra vagy Bossuetre, de olyanra, kiből hiányzik a hit? Vagy ha e nevek említése igen elnyomó volna, mondjuk, hogy egy hitelenséggel küzködő, világfájdalmas Curel hangjaira. Mily kár, hogy Mlle Lenéru oly tulságos sokat foglalkozott philosophiával és keveset az étellel, az emberi szívvél. De reméljük a jövőtől...

h. gy.

Középkori krónikások.

E gyűjtemény X—XI. kötetei. Athenæum, 1910.

Gombos Albin szerény kezdetű vállalata minden kötetével egyre figyelemreméltóbb tudományos sikereket ér el. A *Középkori krónikások* 1910. évfolyamában a szerkesztő köré csoportosuló történetírói gárdában már olyan nevekkal találkozunk, mint Márki Sándor, az egész vállalatnak mintegy szellemi atyja és támogatója s a fiatalabbak közül Domanovszky Sándor és Dékányi Kálmán. A vállalat X. kötetében a svédek Tacitusának, Rimbertusnak művét kapjuk Oláh Mihály fordításában és Domanovszky tanulmányával, azután Monaci Lőrincz verses króniká-

jának fordítását Márki Sándortól. A XI. kötet János minorita töredékes krónikájának fordítását tartalmazza Dékányi Kálmántól, ki egyszersemind kútfőtanulmányokkal és szövegmagyarázattal is kísérete Nagy Lajos király egyik történetfrójának elbeszéléseit.

Anskariusnak, a svéd apostolának élete fontos része a katolikus hitterjesztés történetének s egyúttal a skandináv félsziget politikai és művelődési átalakulásának. A térítés északon is ugyanazon következményekkel járt, mint nálunk. A svéd Anskariusnak és utódjának, az életrajzíró Rimbertusnak működése által léptek be a katolikus világ közösségébe, mely ekkor a művelt népek társadalmát jelentette. Anskarius élete és pályafutása némely mozzanatban egészen a mi Gellért püspökünk történetére emlékeztet. Alázatos, jótékony, mély érzésű ember volt, a ki a kor szellemének megfelelően askéta életet folytatott s a vértanuság után sóvárgott s a kiben — életírója szerint — «az összes ősi szentek példái tündököltek». Domanovszky a térítés politikai vonatkozásait is kellőleg kidomborító bevezetésében utal azokra a vetélkedésekre, melyek a brémai és kölni metropóliák közt hatalmi érdekek miatt ütöttek ki, majdnem olyan körülmények miatt, mint a magyarok megtérítése idejében a salzburgi és passauai egyházfők között. Oláh Mihály fordítása sima, jól folyik; itt-ott azonban a magyar nyelvérzékét bántó hibákkal is találkozunk.

A X. kötet második részét Monaci Lőrincz verses krónikájának fordítása tölti be. A Kis Károly haláláról szóló verses elbeszélést Márki Sándor sikerült hexameterekben adta vissza. E fordítást már a Kisfaludy-Társaság évlapjaiból (1885. évf. 205—222. l.) ismerjük, s most csak helyeseltetjük a szerkesztő eljárását, hogy az érdekes művet az új kiadás által hozzáférhetőbbé tette. Monaci 1387-ben mint Velenceze diplomatája, Magyarországon tartózkodott s szemtanuja volt Mária királyné drámájának. Volt ideje, hogy megismerkedjék a magyar viszonyokkal s egyúttal elég képzettsége, hogy helyesen ítélhessen. Kis Károly halálának versekben való megírására maga az ifjú Mária királyné szólította fel. Helyenkint hev és erő sugárzik ki a mű költői dictiójából, leginkább mégis az elbeszélés közvetlensége által hat. Mintha valamelyes ízét éreznők a trecento humanista szellemének a «nem tudatlan» Monaci pathetikus verselésén.

A XI. kötet szintén a magyar Anjouk korába vezet. Dékányi Kálmán terjedelmes tanulmányt szentel János minorita kilétének felderítésére s jórészen Domanovszky érvelését támogatja,

ki a Dubniczi krónika eme töredékét, Endlicherrel és Mátyás Flóriánnal ellentétben, nem János barátnak tulajdonítja. Dékáni szerint az író minden esetre papi ember és pedig a minorita rend tagja volt. Talán a királyi cancelláriánál volt alkalmazva s így könnyen hozzáférhetett a missilisekhez. Nevét nem tudjuk, de erős magyar érzése kétségkívül magyarságára enged következtetni. A töredékben fennmaradt mű (a *Dubniczi krónika* 154—172. fej.) a tárgyalat eseményekre vonatkozólag (Nagy Lajos nápolyi hadjáratai és lithvániai expedíciói) adatainak megbízhatósága, nagy száma és alaposága miatt egyike legjobban használható krónikáinknak. Ott is, a hol nem részletez, általános megjegyzései tényeken alapulnak, az események ismeretére vallanak. Helyenkint, alkalmasint előkelő állásánál fogva, oly jól-értesültséget tanusít, a milyenre még Kükülleinél sem akadunk. Dékáni nemcsak jó kútfőelemző, hanem jó fordító is. Stylusa magyaros, könnyed.

A fordítók s a szerkesztő elismerésre méltó munkát végeznek, mert a krónikások lefordítása és népszerűsítése által a középkort hozzák közelebb hozzánk.

Pethő Sándor.

Lamartine szerelme és a kritika.

1. René Doumic: *Lettres d'Elvire à Lamartine*. Hachette. 1906. —
2. Faguet: *Amours d'hommes de Lettres*. Paris. 1907. — 3. Léon Séché: *Etudes d'histoire romantique*. Paris. 1906.

Lamartine és Charlesné szerelme több francia kritikust foglalkoztatott. Mi sem magyarázza jobban annak a kérdésnek a jelentőségét, figyelemmel kell e kísérnünk az író életét, mint Doumic, Faguet és Séché vitája. Szász Károly számkiveti az embert, mikor az íróról beszél, Gyulai Pál és Salamon Ferencz az írot kibékítik az egyénnel, hogy a mű megértésének lélektani alapját megtalálják. Doumic és Faguet ridegen utalnak a seraphok röptével haladó Lamartine szerelmének érzéki jellemére, míg Séché a romantikus irodalom kutatójának buzgó lelkesedésével Lamartine légiessé finomodott költészetében az eszményi szerelem nyilvánulását látja. Doumic röpke utalással keresi, Faguet az *esprit gaulois* eszközeivel feszegeti a titkok hétpecsétetes zárát, Séché az ör éberségével akarja elűzni a platói berkek háborgatóit.

Hogy ebben az irodalmi perben eligazodjunk, két kérdést vetünk fel: ki maga Elvire s hogyan ismerkedett meg Lamartine-nal? Julie-Françoise Bouchaud des Hérettes anyai ágon kreol származású volt. A gyengélkedő leányt az élemedett korú Charles, a híres physikus vette feleségül. Salonjukban a párisi társaság színe-java forgott. Mikor az aixi fürdőhelyen Lamartine-nal megismerkedett, jóval túl volt már harminczadik évén. Lamartine 1816-ban még huszonhat éves. A szépség és ifjúság varázsával lángoló szerelemre gyujtja a fiatal asszony szívét. Lamartine Millyben s Máconban csak szerelméről álmadozik. Ennyit tudunk elég, hogy a *Méditations* remekeit megérthessük. Mit szenvedett Petrarca Laurájáért, miképen rajongott Perczel Etelkéért Vörösmarty, hogyan szerette Petőfi Juliáját, költeményeik híven tükrözik a valónak «égi mása»-ként s bizonyára úgy, hogy minden kíváncsiságot kielégítenek önkénytelen nyilatkozásaikkal. Mint Riedl Petőfi *Szeptember végén* című remekében a szerelem, természet és mulandóság indítékainak a szövettségére mutatott, úgy jelölhetjük meg Lamartine *Tó-jában* a szerelem varázsának, a természet ihletének s az idő futásának a találkozását. Ennek az étheri költészetnek a fátyola mögé surrant a kandi figyelem. A tóvidék, bérczvilág, kies dombok, erdőkoszorúk néma tanuknak bizonyultak. Petrarca s Kisfaludy Sándor kutatói sem elégedtek meg velük, beszédesebbek után kutattak. A Laura- s Himfy-kérdés vonzónak tetszett, az Elvire-probléma is megszületett.

Charles de Montherot szívességéből Doumic kiadta azokat a leveleket, melyeket az Elvire néven megénekelte Julie Lamartine-nak írt.* A francia irodalom két nagy szellemének, G. Sandnak és A. de Mussetnek leveleit is nagy érdeklődéssel olvastuk, most újabb titkokat fürkészgethet mohó kíváncsiságunk. Charlesné szenvedélyének rajza levelei nyomán legalább is olyan lélektani eredménynyel kecsegtető feladat, mintha Szendrey Julia szerelmét akarnók megítélni azokból a levelekből, melyeket Térey Marinak írt. Charlesné leveleiben az őszinteség, Szendrey Juliáéiban az érzelmek irodalmi kiszínezése lepi meg az olvasót. Charlesné szenvedélye több igazságról beszél, mint az irodalmi «gőztorlatok» Júlia leveleiben. Charlesné lelkét ellenállhatlan varázs ragadta Lamartinehez. Angyalának mondja, térdre borul előtte, imádattal tekint fel reá. A kedély feszültségének kibékítő ellen-

* René Doumic: *Lettres d'Elvire à Lamartine*, Hachette, 1906.

téteül hat az aixi szép napokra való emlékezése. Életének jelentéktelenebb mozzanatait szerelme zúgó árként sepri el. Kedvese a fenség színében ragyog. Rabszolgaként hódol neki, minden perczen meg tudna halni érte. Majd szíve sajog, mert maró kínok gyötrik. Fáj neki, hogy Alphonse az ő szerelmében kételkedett, de Isten látja titkát. Szerelmét gyalázná, ha érdes lelkeknek beszélne róla. Kedélye elborúl, mert érzi, hogy a jövőt sötét felhők fedik. Bizalma csappan: árva szenvedőnek képzei magát, kit sorsa gyötrelmekre ítelt. Nem kedvese, Isten bírta szerelemre. Alphonseot akkor is szeretné, ha ez többé nem törődne vele. Felmagasodik, csügged, átszellemül, megalázkodik. Meseország mosolyog, majd az elkomorodás éjszakája mered feléje. Mikor imádkozik, mikor szenved, mikor remél, Alphonse képe ragyog előtte. De van ennek a szerelemnek egy beteges, egy eszményi és egy titokzatos vonása is. Charlesné féltékeny volt Graziellára, Lamartine egykori szerelmesére. A nő szánta a nápolyi leányt, a kedves irígykedve gondolt reá. Az elfeledésben a nők közös sorsát látta, de tartott az emlékezés dæmonaitól is, kik a költőhöz szellemszárnyakon suhantak. A szerelmes asszony lelke magasra szárnyalt: «Je sens que mon Alphonse pourrait m' 'élever jusqu' au sublime.»¹ Doumic a XVIII. század érzelmességének hatását látja abban, hogy Charlesnét szerelme Istenhez emeli. Doumicból inkább az irodalomtudós beszél, mint az ember. Nem kell Rousseauig visszamennünk s irodalmi hatásnak tulajdonítanunk azokat az érzelmeket, melyeket mindenki érez, ha a kedély mélyebb, nemesebb a szív, s a lélekben égi szikra lappang. Ennek a szerelemnek harmadik jellemző vonása titokzatossága. Titokzatosnak tarthatjuk azt a kényes pontot, mely a vita lényege.

Charlesné így ír kedvesének: «Disposez de moi, je suis votre esclave. Je me perds, mais je suis heureuse. Je vous ai tout sacrifié, réputation, honneur, état, que m'importe?»² Itt már nagy a bökkenő. Utolsó levelében ezt írja: «Je vivrai pour expier.»³ Valami súlyos cselekedetet kell-e kiengesztelnie? A férjes asszony szerelme, bármily eszményi is, nem bűn-e? Talán az a gond tépi lelkét, hogy hidegen bánt kedvesével?

A kérdés egyszerre csiklandóssá vált. Aesthetikai és ethikai

¹ 28. l.

² 33. l.

³ 63. l.

szempontok merülnek fel; ha tovább kutatunk, Lamartine remekeit élvező fogékonyságunk mélyül-e, vagy egyszerűen erkölcsi valónk hajt bennünket a nyomozásra? Doumicra s Faguetre egyik sem hatott, mindkettőt a pompás *thèse* édesgette. Egy szerelmes asszony levelezése hever előttük, mely, hogy Tompával szóljunk, félig sejtet, félig magyaráz.

A félsejtelem és a félmagyarázat Faguetnek alkalmul szolgál arra, hogy szelleme sziporkáival kedveskedjék olvasóinak.¹ Kereken kimondja, hogy Charlesné Lamartinet bűnös szerelemmel szerette. Faguet Doumic óvatosan leplezett gondolatát burkából kifejti, s véleményét tartózkodás nélkül adja tudtunkra. Doumic Elvire utolsó levelének hangjából habozás nélkül következtet, Faguet újabb érvekkel áll elő. Faguet a levelek mögött a lelket kutatja. Azt hiszi, ha valaki úgy ír, mint Charlesné, hogy kedvesét mindenféle szerelemmel szereti, a bűnt elkövette. Ráutalunk már Charlesné leveleinek egy-két ilyen helyére, de az a fontos érv, melyet Faguet egy tagadólagos mozzanattól merít, még komolyabbnak tetszik: Charlesné száz levele közül Lamartine csak ötöt őrzött meg, melyeket kedvese hírnevére nézve kevésbé becsmérlőknek tartott.² Tompa morajként zúg mögöttünk a vád, hogy Lamartine bűnös szerelem rabja volt. Csak az fáj, hogy a rideg kritikus a Lamartine költészetében annyira megszokott szárnyaló szerelemnek éppen a szárnyait tépdeste le. Faguetnek igaza van, mikor *un grossier personnagenak* tartja magát, de mély elméjével tátongó örvényre mutatott való s költészet között.

Valóban az a kérdés támad elénk, lehet-e Charlesné olyan, mint Faguet mondja s finomodhatott-e olyanná, mint a milyennek Lamartine festi? Léon Séché lényegében ezt a célt tűzte ki, mikor Lamartine tanulmányát újból kiadta.³ Séché művének fővonása a regényes rajongás s mindaz, mi ezzel kapcsolatos: lovagias helytállás, mikor a női becsület támadóival kell párviadalra kelnie, oroszlánverembe hatolni kék buzgalom, mikor nyomozásra indul s jámbor egyszerűség, mikor szigorúan érvelő

¹ Faguet: *Amours d'Hommes de Lettres*, Paris, Lecène, Oudin, 1907, *Lamartine* című fejezete 234—274. l.

² Id. műben 262. l.

³ Léon Séché: *Études d'histoire romantique*. Lamartine de 1816 à 1830. Elvire et les «Méditations» III. ed. 1906. Séché Faguetnek Lamartine szerelmére vonatkozó dolgozatát a *Revue latine* 1905. évfolyamából ismeri.

ellenféllel kell megküzdenie. Megbotránkozott, mikor Doumicot olvasta. Charles de Montherot kudarczát látja abban, hogy olyan emberben hitt, ki jóságával rútul visszaéit. Hogyan is gondolhatta Doumic, hogy Elvire eszményi lényéhez ilyen *soupeçon injurieux* tapad? Faguet sem különb legény! Mintha csak azt kiáltaná feljök: Par nobile fratrum! Faguet-t úgy akarja czáfolni, hogy a katekizmusra hivatkozik: Charlesné nem tettben, csupán gondolatban vétkezett.* Megemlíti *Raphuëlt*, Lamartine *Wahrheit und Dichtungjät*, melyet a gondos kutató óvatosan használ. A mit Mme de MortsauF Félix de Vandenessenek ír, nem Lamartine és Charlesné szerelmének rokonpárja-e? Említettük a nyomozó buzgalmat is. Séché mindent kikutatott, a mi csak érdekesnek tetszik: Julie családfáját, szerelmének minden részletét, Lamartine lyrájának forrásait s az irodalomra tett hatását. Ennyi fáradozás után erre az eredményre jut: «Ce lien fut purement platonique.»**

Ugy hiszszük, ha Saint-Pointból még több levél kerülne elő, Doumic és Faguet igazsága megizmosodnék s a Séché hirdette *amour platonique* egész ábrándvilága összedőlne. Ismertetünk sivár megismeréssel bővült, álomvilágunk egy eszményképpel szegényedett. Sajnáljuk, hogy Séché szélmalomharcot vívott, de belátjuk, hogy Faguetnek igaza van. Lamartine úgy érezte, hogy lelke a magányban Istenéhez szárnyal:

Il n'est rien de commun entre la terre et moi.

Ennek az irodalmi bajvívásnak az eredménye épen azt igazolja, hogy a költőnek egy kis köze mégis csak volt a földhöz. Remekeit az emlékezés bűvös fuvallatára írta, de az emlék valószínűleg emberi volt, kissé kényes is, mint a két advocatus diaboli kiderítette.

Elek Oszkár.

Toussaint-Langenscheidt magyar kötete.

Abriss der ungarischen Literaturgeschichte. (A Balassa József és Palóczy Lipót szerkesztésében megjelent *Toussaint-Langenscheidt-féle magyar nyelvtanító-levelek melléklete.*)

Ez idén jelent meg Balassa József és Palóczy Lipót tanárok szerkesztésében a Toussaint-Langenscheidt-sorozat magyar kötete. E tény — magában véve is öröndetes, mert a magyar

* 132. l.

** 103. l.

nyelv egy új térfoglalása — jóval jelentősebb, mintsem hogy egyedül nyelvészeinket érdekelje: nyelvünkkel együtt culturánknak, önállásunknak, nemzeti értékünknek újabb s mind tágabb körben való ösmeretét jelenti ez. Már az is figyelemreméltó, hogy egy ily jelentékeny külföldi vállalat magától, *proprio motu* vette fel nyelvünket az egész világon ösmert, az egész föld ke-rekségét bejáró sorozatába. Mivel egy ilyen, első sorban gyakorlati vállalatot épen nem érzelmi motívumok, hanem természet-szerűleg első sorban az üzleti érdek vezérel, nyilvánvaló bizonyossága ez annak, hogy nyelvünknek a külföldön is évről-évre megvan a maga biztos s állandó tanuló serege; hogy folyton vannak annyian magyarul tudni vágyók, a kikért e költséges vállalkozást megkockáztatni nemcsak lehetséges, hanem bizonyára érdemes is. Jelentős esemény azonban ez más szempontból is: a Toussaint-Langenscheidt-féle módszer nemzetközi nagy elterjedtségére gondolva, nagyon valószínű, hogy e német kiadást hosszabb-rövidebb időn belül követni fogja más nyelvű, pl. francia, angol stb. átdolgozása is; s ez körülbelül annyit jelent, hogy a Toussaint-Langenscheidt methodus a maga nagy népszerűsége révén új kapukat nyit a magyar nyelvnek és irodalomnak az összes civilisált nyelvek előtt.

Egy ily műnek, mely már módszerénél fogva is a műveltebb közönségnek van szánva, kettős feladatot kell teljesítenie; az első merőben gyakorlati: egy-egy nyelvet jól megtanítani; a második magasabb rendű: megösmertetni, legalább legfontosabb vonásaiban, a tanított nyelv culturáját is. Hogy az első, gyakorlati czélt mint oldották meg e «magyar levelek», azt megítélni nyelvészeink hivatottak; hogy a második czélt mint szolgálja, hogy culturánkról, főkép irodalmunkról mily képet ad, bizonyára van oly fontos, mint az előbbi, merőben gyakorlati feladat; ezt iparkodnék megvilágítani a következő pár tárgyilagos megjegyzés.

A magyar irodalomtörténet vázlatu című melléklet 37 sűrűn nyomtatott, két hasábos oldalon tekinti át a magyar irodalmat s függetlenül — három oldalon — ad némi vázlatot a magyar verstanból is. A három oldalas verstan nem sokkal több (nem is lehet) a semminél; az irodalomtörténeti áttekintés azonban lelkiismeretes, gondos munka s általán méltó az elismerésre. Az egész vállalat gyakorlati főczélja eleve kizárja ugyan, hogy e 37 oldalas összefoglalásban eredeti felfogást, önálló megvilágítást keressünk; nem találjuk ezt meg oly mértékben,

mint Riedl angol és német vagy Kont Ignác francia hasonló tárgyú könyveiben; a szerzők, úgy látszik, szándékosan mondtak le az eredetiségről, csakhogy az előadásmódban, értékelésben minél megbízhatóbbak, minél «hitelesebbek» lehessenek. Körülbelül azt és úgy adják, a mit és a mint közérvényűnek ösmer el a magyar irodalomtörténeti közvélemény; beosztásuk, a korszakok felsorolása, ezek s az egyes írók jellemzése hűségesen követi legjobb kézikönyveinket, főkép a Beöthy Zsoltét, annyira, hogy néha úgy rémlik, mintha jellemzéseiben az ő szava visszhangzanék; innen, hogy adatbeli hibát (ide értve a magyar nevek s címek kifogástalanságát is) nem is igen találni; viszont innen az egésznek némileg iskoláskönyvszerű jellege is. Az az impressiónk, hogy egy nagyon ügyes, nagyon jó kivonatát olvasuk a Beöthy kézikönyvének. Bizonyára érdemes munka ez is, de — megvalljuk — a külföld számára némileg máskép szeretőnk bemutatni irodalmunkat.

Egy ilyen, a külföld számára készült irodalomtörténeti áttekintésben, sok más általános szempont mellett, talán a következőknek is kellene érvényesülniök: legelsőben is számot adni mindarról, a mi nagyot és értékest a magyar cultura, a magyar irodalom az egész emberiségnek adott; ismertetni, még pedig jelentőségükhöz mért részletességgel, a magyar irodalomnak világ-irodalmi szempontból is számításba jövő jeleseit. Kevés ily nagy írónk van; annál inkább kötelességünk ezek nagyságát komolyan megvilágítani, értéküket, jelentőségüket meggyökereztetni a külföld köztudatában is. E szempontot kiegészítené a második: kimutatni e legnagyobbakban s kívülök más, kisebb, de jellemző íróinkban mindazt, a mi bennök nemzeti, faji vonás, a mi a magyart ethikailag s ethnikailag első sorban jellemzi; felhívni a külföld figyelmét e classikus példákön a jellegzetesen magyar vonásokra költőinkben, megmutatni, a mit a külföld vagy nem vesz észre vagy teljesen félreért: a Kelet lelkét, mely őket Nyugat minden más népétől és culturájától — noha ezer esztendeje állandón részesei vagyunk ennek is — oly élesen megkülönbözteti. A harmadik — Beöthy Zsolt régi szép gondolata — : feltüntetni s néhány jellemző példán részletesen is kimutatni, hogy culturánk (a nélkül, hogy nemzeti jellegéről lemondott volna), ezer esztendön keresztül mint kapcsolódik folytonosan a nyugati művelődéshez; hogy mit és mennyit tanultunk tőle (mily gazdag és mily érdekes maga a német cultur-érintkezés!) s hogy legalább tárgyban, motívumokban

mennyit szolgáltatunk viszont nekik. E három szempont természetesen épen nem zárja ki az irodalomtörténeti anyag chablonos történeti elrendezését, sőt ép ez alapon lehetne tárgyalni legmeggyőzőbben.

Úgy látszik, ismeri e szempontokat a mi vázlatunk is; de alig érinti, félve alkalmazza őket. Utal olykor a magyar és német művelődési kapcsolatokra (reformatio kora, Kazinczy stb.), de csak pár — néha csak jegyzetben odavetett — megjegyzésben; szól pl. Petőfi, Madách vagy Jókai világirodalmi jelentőségéről is, de nem említi épen a legfontosabb s a német közönséget első sorban érdeklő értékmegállapításokat, pl. Hermann Grimm gyönyörű sorait Petőfiről; érinti, hogy mily nagy Mikszáth a magyar népélet rajzában, de a nélkül, hogy ezt, néhány könyvczímen kívül, bármikép is megvilágítaná. Minket, magyarokat, e pár könyvczím útbaigazíthat, a külföldinek azonban ennyi nem elég. Az szívesebben lemondana az írók s a könyvczímek feléről, ha ezek fejében a most érintett kérdésekre megkapná concretebb formában és részletesebben a feleletet. S ez nem is tenné túlságosan terjedelmessé ez áttekintést. Hisz ily vázlatos összefoglalásból sok író amúgy is bizvást teljesen elmaradhat (pl. Rimai, Beniczky, Koháry, a kikről, nevükön kívül, úgy sem említ mást); sok, kisebb jelentőségű, pl. Degré, Pálffy, Werner, Thury, beérhetné azzal, ha függelék gyanánt csatolt *index scriptorum*-ba kerülne a neve; ellenben nyilvánvaló, hogy minden külföldi olvasó szívesen venné, ha ez irodalomtörténeti összefoglalást kiegészítené némi bibliographikus függelék: az egyik, a mely tanácsot adna egy, mondjuk száz kötetes, kis magyar könyvtár összeállítására; a másik: mely felsorolna néhány magyar tudományos kézikönyvet, a melynek alapján az, a ki már megtanult magyarul, komolyan folytathatná tovább tanulmányait.

KAUTZ GYULA EMLÉKEZETE.*

Kautz Gyula emlékét ünnepli ma a M. Tud. Akadémia és nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy egyéniségének maradandó vonásait szemünk elé állítsam. Régi emlékek, szoros és régi kötelékek fűztek engemet Kautz Gyulához. Előbb tanulni vágyó hallgatója, később kartársa voltam, végül utódja lettem a tanszéken. Mint gymnasista ellátogatván az akadémia üléseire, hazairt leveleim egyikében egy ülést ismerttettem, melyen Kautz Gyula lelkesen szólalt fel az ipar-szabadság mellett. Évtizedeken át élveztem rokonszenvét, barátságát.

És midőn ma itt állok a M. Tud. Akadémia színe előtt, hogy rajzoljam Kautz Gyula életpályáját, a magyar tudomány és közélet körül szerzett érdemeit, érzem a nagy weimari költő-philosophus szavainak igazságát, hogy ha életünk csak abból állana, mit az életrajz rendesen elmondhat, bizony kevés volna az! Ha valaki a zsoltáros szerinti élet-határt is meghaladó kort élt végig, reggeltől estig jóformán mindig munkában, a közélet legkülönbözőbb terein, olyan eredménydús században, mint a lefolyt század, a magyar történelem oly nevezetes korszakában, mely — elhunyt tag-társunk szerint is — a magyar nemzet történelmének legjelentékenyebb és legérdekesebb korszaka: akkor alig sikerülhet ez emlékbeszédnek ily termékeny élet képét tökéletesen megrajzolni, legfőlebb csak néhány adattal bebizonyítani, hogy ez élet gazdag tartalmú, nemes irányú volt, értékes a közélet és a tudomány szempontjából és hogy a

* Emlékbeszéd, felolvasta szerző a M. Tud. Akadémia 1911. évi április hó 30-án tartott nagy-gyűlésén.

még teljes szellemi erőben levőnek letűnése súlyos veszteség volt a magyar tudományra nézve.

Simán lefolyó, a tudomány és a közélet magaslatán mozgó élet volt az, melyet Kautz Gyula élt. Egy jól felhasznált élet, a legnemesebb munkának szentelve, a tudománynak és a közérdeknek. Elismerés és jólét kísérte munkáját. És bár nem vagyunk még eléggé cultur-nép arra, hogy a tudós neve könnyen népszerűvé váljék, Kautz Gyula országos nevet vívott ki magának, tudományunk híres képviselője volt.

A 60-as években és a 70-es évek elején Pauler és Kautz volt az a két csillag, mely a magyar jog- és államtudomány egén legerősebb fényvel tündökölt. Későbbben jött Kerkápoly Károly, Szilágyi Dezső és mások. Pauler és Kautz, mindegyik a maga tudományában, a magyar tudás mértékét egyszerre kibővítette és az egyetemi oktatást európai színvonalra emelte. Mert bizony szegényes volt a 48 előtti időben a tudományos élet a pesti egyetemen! Csak hét tanár működött a jog- és államtudományi karon. Három évfolyamból állott a jogtanulás. Összesen csak tizenkét előadás volt hirdetve. Csak 8—10-ig és 2—4-ig tartattak előadások. A *cameraliákat* (*scientiæ politico-camerales*) a második évben adták elő, két féléven keresztül, hetenként 8—9-ig és 3—4-ig; de a második félévben ehhez még a váltó- és kereskedelmi jog járult. A tárgyat «*secundum Sonnenfels*» adták elő. *Tipula* volt az *ordinarius*. Az előadási nyelv a latin volt. A statisztikát előadták az első évben mindkét félévben 9—10-ig és délután 3—4-ig, a nyári félévben 4—5-ig. Előadó tanár *Jurjevich*. Első félévben: *Statistica theoretica*, item *Generalis imperii Austriaci tum specialis regni Hungariæ*; második félév: *Statistica aliorum Europæorum: deinde jus metallicum*. Így olvassuk ezt az 1837/38-iki tanrendből. Így van ez 1848-ig, annak kivételével, hogy 1846 óta az előadás, a közlemények magyar nyelven szólnak. De az előadások kerete, száma változatlan. A statisztika «álladalomtan», a *cameraliák* «kormánytudomány». Még az 1847/8-ra szóló tanrend szerint is «*Sonnenfels után*» adja elő *Tipula* jogtudor, hites ügyvéd, a kormány-

tani tudományok s váltójog ny. r. tanára, Arad, Bács és Esztergom vármegyék táblabírája.

Megváltozik a kép az önkényuralom idejében. Így pl. az 1854/5-diki évben már van kilencz rendes tanár, egy rendkívüli és két magántanár, az előadások száma 32-re emelkedik. A tanrend ismét latin. Az előadások részint magyar, részint német és latin nyelven tartatnak. Vizkelety, Henfner német és latin nyelven adtak elő, Wenzel, Karvasy német és magyar nyelven, későbbben csak magyar nyelven, Harum, Schuster német nyelven, Récsi, Pauler magyar nyelven. Az 1855/6-diki tanévben a nemzetgazdaságtan a pénzügytannal önállóan szerepel hetenként öt órával. Most már van a nemzetgazdaságtannak egy magántanára is, az első, Bidermann Herman; előadja hetenként öt órában a pénzügytant és egy specialcollegiumot a hitel- és bankügyről két órában. 1860-tól kezdve a tanrend ismét magyar nyelven szól. Egy-két előadás kivételével az összes előadások magyar nyelven tartatnak.

Ilyen állapotok uralkodtak az egyetemi oktatás terén, mikor Kautz megkezdte működését: 1860-ban a nyári félévben hirdeti a budapesti egyetemen első előadásait még pedig ily czímeken:

«A pénz-, hitel- és banküzlet kapcsolatban az államadósságügy elméletével, tekintettel fennforgó viszonyainkra; magyar nyelven, csütörtökön 8—9-ig, dr. Kautz Gyula műegyetemi tanár és magánoktató által.

A socialismus és communismus rendszerének története és czáfolata, különös tekintettel a politikai és nemzetgazdasági érdekekre, magyar nyelven, csütörtökön 9—10-ig.

A mezőgazdasági politika, tüzetes figyelemmel hazai viszonyainkra és törvényhozásunkra; magyar nyelven, szombaton délután 3—4-ig.»

Aztán jönnek előadások Széchenyiről, a socialis kérdésről, 1863/64-ben, már mint rendes tanár, a magyar közjogról ad elő. 1867/68-ban először szerepel a nemzetgazdaságtan főcollegiuma naponként, csütörtök kivételével, délután 4—5-ig.

Mielőtt már most Kautz Gyula tudományos munkás-

ságát és közérdekű működését vizsgálónok, álljunk meg egy kissé életének nevezetesebb mozzanatainál.

Kautz Gyula 1829 november 5-ikén született Győrött, hol atyja, Kautz Ignác, gyógyszerész volt; anyja Kletzár Alojzia, vagyonos posztó- és gyapjúkereskedő leánya Győrött. Kautz neveltetése a szülői házban szigorú és vallásos irányú volt. Már gyermekkorában igen szorgalmas volt és jeles képességeket árult el. Gymnasialis és jogi tanulmányait Győrött végezte; 1850-ben tette le Pesten szigorlatait. Tanári pályára Maar Bonifác és Sztanka Leander benzés tanárok buzdították. Első szándéka az volt, hogy a történelmet választja tárgyául. Atyja gyermekkorában gyógyszerésznek, későbbben hadbíróságra szánta. Az 1848/49 iki szabadságharczban részben ifjúságánál, részben testalkatának gyengeségénél, részben contemplativ irányánál fogva, csak rövid ideig szolgált, még pedig mint győri önkéntes nemzetőr; részt vett a párendorfí, mannswürthi és schwechati csatákban. Már 15 éves korában kezdett irodalmilag foglalkozni s egyelőre csak saját céljaira történeti munkákat bonczolgatni és kivonatolni. Első olvasmányai voltak Jósika Miklós regényei, Vörösmarty hőskölteményei, Schiller drámái, Sue és Bulwer regényei. Az 1850/51. tanév legnagyobb részét külföldön töltötte, a berlini, heidelbergi és lipcsei egyetemeken. Lipszében különösen Roscher Vilmost, a történeti iskola nagyírú mesterét hallgatta, kinek tanai legnagyobb hatást tettek rá és közgazdasági gondolkozását mindvégig legerősebben befolyásolták. Már itt két irányban szilárdul tudományos hitvallása, a mennyiben a Krause-féle idealis-realis világszemlélet és az erkölcsi világrendben való hit tudományos meggyőződésének alapjává válik.

1851-ben Lipszében az egyetemet látogatván, egy ízben a rendőrségi elnök által a szász kir. kormány nevében felkérte, hogy egy akkor Lipszében megjelent magyar *Hangok a múltból* című költeménygyűjteményt, mely Petőfi, Czuczor stb. szabadságverseit tartalmazta, a rendőrfőnökség számára németre fordítson, hogy megítélhessék, vajon e könyvnek az osztrák kormány által való üzőbevétele indokolt-e? Kautz a felhívást indignatióval visszautasította, s

csak Roscher tanárnak tulajdonítandó, hogy szigorú intézkedések nem alkalmaztattak Kautz ellen, főleg mert a lipcei liberális lapok (a *Deutsche Allgemeine Zeitung* és mások) a dolgot megtudván, Kautzot a rendőrséggel szemben fennen dicsérték és jellemes magyarként méltatták.

Szorgalmas tanulás mellett is a közviszonyok korán vonják magukrafigyelmét. Széchenyi tevékenysége nagy hatást tett fiatal lelkére de hódolt Kossuth Lajos szellemi nagyságának is. Több alkalommal találkozik történetünk ezen két nagy alakjával.

Széchenyivel való találkozásáról a következőket jegyezte föl:

«1843 vagy 1844-ben Balatonfüreden a kútnál találkoztam Széchenyivel, a hol miután ivott és a poharat a hajdúnak visszaadta, én azt elkaptam a hajdú kezéből és kiittam. Ugyanakkor öregatyám (a ki néhai Széchenyi gyapját megvette), Kletzár nagykereskedő, neki bemutatott, a mire Széchenyi hallván, hogy kitűnő tanuló vagyok, további buzgó tanulásra felhívott. 1844 ben egy alkalommal atyám patikájában Széchenyi megfordulván, látva, hogy 1842-iki akadémiai beszédét forgatom, azt kérdé tőlem: értem-e a könyvet?» Legnevezetesebb azonban a következő följegyzés: «1848 szeptemberben Győrött átszállítatván Bécsbe (miután Esztergomnál a gőzhajóról a Dunába ugrott, de kimentetett volt), Újvárosban az atyám patikája közelében a Bárány vendéglőben kísérelőjével, Balogh orvossal megszállott és ekkor a hétel-cselédség, mely csitító orvosszerekért jött hozzánk, de még a hétel-birtokos (Marcher) állítása szerint is Széchenyi folyton örületi rohamokat szenvedett, úgy hogy az ágyhoz kellett egy ideig kötözni.»

Gondosan följegyzí, hányszor találkozott Kossuth Lajossal: «1844 ben Kossuthot Győrött az iparkiallításón láttam és figyeltem meg. 1848 szeptemberben Győrött, a mint a nemzetöröket buzdító nagy szónoklatot tartott. 1848 októberben (gondolom 31-ikén) a schwechati csata alkalmából kocsiján menekülni láttam a csata vége felé, a melyhez közvetlen közel állottam a csatalánczban. 1849 nyarán láttam Laczházán (Pest közelében) egy, gondolom Egressy nevű földbirtokos barátja látogatásánál.»

Külföldről hazatérve, nemsokára kathedrára lép, mint a pozsonyi jogakadémia segédtanára, 1851-ben. 1853 febr. 26-án kapja kinevezését a nagyváradai jogakadémiára az osztrák pénzügyi jog rendkívüli tanárává. A fizetés 900 forint conventiós pénzben és 50 forint tanpénz-átalány. A kinevezési okmányból érdekes a következő passzust kiemelni: «Es gereicht mir zum Vergnügen, Sie von dieser allerhöchsten Entschliessung in Kenntniss zu setzen und ich erwarte, dass Sie Ihrem neuen Lehrberufe mit Eifer und Hingebung sich widmen und zur Verbreitung und zum Verständniss der österreichischen Gesetzgebung in Ungarn pflichtmässig beitragen werden.» Utasítatik, hogy siessen rendeltetési helyére, az előadásokat a nyári félévben megkezdje, még pedig legalább öt órát hetenként «in magyarischer Sprache», «ein vollständiges System der österreichischen Finanzgesetzgebung mit steter besonderer Berücksichtigung der neuesten diesfälligen Gesetzgebung für Ungarn» . . . «Nach dem Eintreffen in Grosswardein werden Sie sich der dortigen Distriktsregierung zur vorschriftsmässigen Eidesablegung unverweilt vorzustellen haben.» Aláírás: Thun. — 1856 július 5-ikén kapja a végleges kinevezést, mint rendes tanár. Most már tárgyaúl a politikai ökonomia és az osztrák pénzügyi jog jelöltetik meg.

Nagyváradon csak 1858-ig maradt. 1858-ban a műegyetemre helyeztetett át és itt működött 1863-ig. Akkor nevezték ki a budapesti egyetemre a magyar közjog és közigazgatás rendes tanárává, mely tanszéket 1868-ban felcserélte a nemzetgazdaság- és pénzügy-tan tanszékével. Itt kezdődik életének legtermékenyebb, legmaradandóbb emlékü működése, melyet a pesti egyetem nemzetgazdaságtani tanszékén kifejtett. Feltárta hallgatói előtt az európai tudomány gazdag kincseit, élénk, meggyőző és a tudomány új meg új vívmányait figyelemmel kíséző, formailag is előkelő előadásával fölkellette az érdeklődést a nálunk még nagyon elhanyagolt államtudományi s különösen nemzetgazdasági problémák iránt és tanítványokat nevelt, kik későbben a tudomány és közélet legelőkelőbb helyein a nemzetgazdasági haladásnak elméletben és gyakorlatban apostolai lettek.

1864-ben Schmerling osztrák állam-ministerelnök és a közoktatási ministerium vezetésével megbizott Hasner Lipótnak — a polgárministerium későbbi ministerének, a prágai egyetemi tanárnak — Bécsben a közoktatási tanács elnökévé való kineveztetése után, Kautzot Indernauer ministeri tanácsos (vagy titkár) által felkérlette, hajlandó volna-e a prágai egyetemen Hasner megüresedett katedráját a szabályszerűnél magasabb fizetéssel elfogadni, kilátás nyújtatván udvari tanácsosságra való előléptetésre. Kautz e fényes ajánlatot, mely pesti szűkebb anyagi viszonyai között igazán kecsegtető volt, udvariasan, de utalással magyar honfiúságára és hazája iránti kötelességeire, megköszönte és visszautasította.

Az 1865-diki választások alkalmával szülőföldjén megindult a mozgalom, hogy Kautzot képviselőül válaszzák. Lónyay Menyhert is egy levélben kifejezést adott annak, mily súlyt fektet arra, hogy Kautz mandátumot vállaljon. Némelyek megtámadták Kautzot, hogy e levéllel korteskedett, mire Lónyay 1865 okt. 4-dikén a *Pesti Napló*ban egy levelet tett közzé, melyből néhány tételt idézünk:

«... Nekünk is, kik oly szerencsések valánk, már közel negyedévszázadon át jó és balsors között honfiaink bizalma által a törvényhozás terére állítatva, tehetségünk szerint működni, nem kisebb kötelességünk honfitársaink közül azokat, kik meggyőződésünk szerint velünk vállvetve és kezet fogva a közérdeket előmozdithatják, a törvényhozában való részvételre felhívni.

Ne csodálkozzék tehát a *Hon* győri tisztelt levelezője azon, hogy én, a ki szerencsés voltam az 1843-diki országgyűléstől fogva hazánk nemzetgazdasági érdekeiben közreműködhetni s annyiszor érezvén annak a szükségét, miszerint minél több képviselőtársammal e nehéz feladás terhét megosztva, egyesült erővel ezen, eddig annyira elhanyagolt érdekek mellett, kedves hazánk anyagi felvirágzásáért is, minden tőlünk telhetőt megtehessünk; különösen tekintve azon sok teendőket, melyek most — ha közjogi kérdéseink szerencsésen megoldatnak — ezen irányban a jövő országgyűléseken ránk várnak, Dr. Kautz Gyulát egy

magánlevélben arra kértem fel, miszerint ne utasítsa magától el a bizalmat, ha képviselőnek megválasztani akarjak, sőt lépjen föl egyenesen és tegyen meg mindent megválasztatása érdekében.

... Most érintett magánlevelemre — mely nem a nyilvánosságnak volt szánva — a *Hon* győri levelezője a szept. 27-diki számban nyilvánosan hivatkozván, most a nyilvánosság előtt ezennel felkérem Dr. Kautz Gyula urat azon fontos hazai érdekek nevében, melyeket ő a tudományosság terén oly szép sikerrel képviselt: vállalja el a képviselőiséget. Ha szülővárosa — mit alig merek hinni — nem választaná e kitünő íróját, fog talán találkozni választókerület, mely megtisztelendi bizalmával hazánk ezen egyik legtudományosabb férfiát, kinek nemzetgazdasági és politikai munkája a külföldi tudományos világ előtt is kellő méltánylásra talált.

A nemzetgazdaságat kifejlődéséről 1860-ban két kötetben megjelent nagy munkáját Némethon első tekintélyei dicsérrettel említik és hivatkoznak reá, mert valóban ezen mű az összes nemzetgazdasági irodalomban egy hézagot pótol. Hazai közönségünk előtt eléggé ismeretesek lesznek többi művei: *Nemzetgazdaság és pénzügytan* két kötetben. — *Politika vagy országásattan* két kötetben. — *Statistikája az ausztriai birodalomnak*. — Jelentése az 1862-diki londoni világkiállításról, *Értekezései a Budapesti Szemlében*.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgazdasági szakosztályának tagjai tanúságot tehetnek velem együtt azon független és mindenkor a szabad előhaladás eszméi mellett emelt alapos tudományú felszólalásairól, melyeket nyíltan kimondott s a melyekben nem akadályozta őt — miként a győri levélből látszanék — az, hogy az egyetemnek tanára; emlékezni fogunk közelebb azon emlékiratról, melyet a közgazdasági szakosztály megbízásából, az akkori kormány nézeteivel ellentétben, a szabad kereskedelem érdekében szerkesztett.

Ne csodálkozzék a *Hon* győri tisztelt levelezője azon, hogy ennyire melegen felszólalok Kautz Gyula úr megválasztása mellett; tanulmányaink egy szakba vágnak,

munkáit nagy élvezettel és sok tanulsággal olvastam; több éven át az országos magyar gazdasági egyesület közgazdasági szakosztályában együtt működtünk; természetes tehát, midőn óhajtom, hogy a szerencsés gondviselés végre megengedné, mikép a hazai törvényhozás az anyagilag is annyira elmaradt szegény hazánk érdekében nagy és üdvös művet alkothasson, egyszersmind azt is óhajtom, hogy Kautz Gyula úr is, mint szerény napszámos, velünk és többi társaink között é nagy munkában együtt működhessék.»

Kautz Gyula a politikai téréen is gazdag tevékenységet fejtett ki. Tagja volt a kiegyezést előkészítő bizottságnak, első előadója volt a pénzügyi bizottságnak és ezzel az első költségvetésnek, előadója a quota-bizottságnak; több ízben jegyzője a közoktatásügyi bizottságnak, sok ízben előadó. Parlamenti beszédjei többnyire polemikus természetűek voltak. A kiegyezés nagy művének létrehozatala körül ő is érdemeket szerzett. Komolyan vette politikai tevékenységét és azért érdekes, milyennek minősíti az államférfiú művészetét.

«Miben áll az igazi államférfiú művészet!? Abban, hogy az országos vezető emberek, éles megfigyelésével a tényleges állapotoknak és az uralkodó iránylatoknak fölismerni és megítélni képesek: vajon a fennálló intézmények és életformák a társadalmi állapotok tartalmával és a közélet szükségével megegyezők-e, valódi kifejezése-e még a mindenkori idői fejlődésfoknak!? Abban, hogy a statusférfiú tapintattal, eszélyesség és gyakorlati ösztönnel a kor szükségait, eszméit és aspiratióit helyesen fogja fel; és azt, a mi ebből életrevaló s általánosan értett és szükségelt, a rendelkezésre levő segítő erők megnyerésével s minden eszköznek és minden kínálkozó alkalmaknak fölhasználásával s a teendők sorozatának céltudatos megállapításával az életbe átvinni és megvalósítani tudja. . . Az igazi nagy államférfiak nagyok az ő fölfogásukban; nagyok az ő, a jövőnek előkészítésére irányzott conceptióikban és perspektíváikban; nagyok az által, hogy erélylyel és bátorsággal a viszonyokat, sőt még a vonakodó erőket és ellentétes irányzatokat is a magok eszméinek szolgálatába hajtják; s nagy

célok megvalósítására nagy eszközöket, népoknek legjobb erőit mozgásba hozni képesek.»*

Annak a nemzedéknek, melyhez Kautz tartozott, a kiegyezés egy messziről fénylő, de sötét felhőktől elborított cél volt, nem csoda, ha a cél elérése teljes megalégedéssel töltötte el. A következő nemzedéknek azonban a kiegyezés kiindulási pont volt, melyről különben időközben kiderült, hogy Bécsben nem teljes őszinteséggel akarják végrehajtani, ennek a nemzedéknek tehát tovább kellett küzdeni. A mivel az 50-es években agyoncsigázott hazafiság megalégedett és mit a viszonyok kényszerítő hatása alatt Deák elérhetőnek formulázott, az a kiegyezés védőszárnyai alatt felnőtt nemzedéknek, az erőben és önérzetben megerősödött, előretörekvő nemzetnek nem lehetett végső pont. Másnak látta tehát a kiegyezést, ki az 1867 előtti álláspontból nézte, tehát a kinek szemhatára előtt fénylett, mint annak, ki arra visszafelé tekintett. Mert hiába, a hogy időben haladunk, a dolgok, mint a hegyek, mint a tájkép, mindig más és más benyomást tesznek. Jól mondja Goethe, hogy minden ötven évben a dolgok egész más arcot öltenek.

Kautz különben soha sem hagyta figyelmen kívül, hogy a kiegyezésnek egyik főfeltétele, hogy azt Ausztria is komolyan vegye és respectálja.

«Magától értetődik — mondja — hogy arra a célra, hogy Deák műve egész sikerrel érvényesüljön, szükséges, hogy Ausztria is megemberelje magát, Magyarország jogos érdekeit és törekvéseit tekintetbe vegye s mindent elkövesse a maga részéről is arra nézve, hogy a nagy szervezet minden irányban hibátlanul és eredményesen működhessék.»**

Behatóan tanulmányozta a horvát kérdést is. A horvátokkal való kiegyezéssel szemben Kautznak az volt az álláspontja, hogy az azoknak nyújtott engedmények túlságosak. Deák Ferencz megtudván, hogy a clubban a tárgy megvitatásánál Kautz egy-két pont ellen szándékozik fel-

* *Kerkápoly Károly emlékezete.* (Budapest, 1895.) 42. l.

** *Magyar imperialismus és hegemonia.* (Budapesti Szemle, 1907. 129 k. 185. lap.)

szólalni, Paulert küldte hozzá és kérette, hogy ne okozzon nehézségeket.

A szabadelvű-pártban tekintélyes posztója volt és tanácsát sokszor vették igénybe. Báró Eötvös József halála után gróf Andrássy Gyula miniszterelnök Szilágyi József útján Kautztól megkérdezte, kit tartana Eötvös utódlására a nevesebb magyar tudósok (akadémikusok, egyetemi tanárok) közül leghivatottabbnak. Paulerre utalt. Ez helyesléssel találkozáván s Pauler Andrássy által felszólíttatván, Kautzot megkérdezte, mit tenne ő, ha felszólíttatnék a tárca elvállalására? Kautz azt felelte: ő magát most még elégtelennek tartaná, de őt kérve-kéri az ország érdekében, a felajánlott tárca elfogadására. Három-négy nappal később Pauler ki volt nevezve kultuszminiszterré.

1867-ben Lónyay pénzügy-miniszter megbízásából kidolgozta azon emlékiratot, melynek alapján a dohányegyedárúság bérbeadása, melyre egy nagy osztrák consortium jelentkezett, elutasított, mi által a magyar állam sok milliót nyert.

Kinevezték a Tisza-vasúthoz a kormány képviselőjének és e minőségben később erősen harcolt az államosítás mellett.

Ez időben megkínálta Kautzot Beke közös pénzügy-miniszter az államtitkársággal, illetve osztályfőnökséggel, melyet azonban el nem fogadott.

Érdekes adatot jegyzett fel Kautz a francia-német háborút megelőző időből Andrássy Gyuláról. Azt írja: «Mi akkor nagyrészt a francia-párti felfogás mellett voltunk. Ekkor Andrássy a következő szavakat mondá hozzám és még egy más képviselőhöz, a kinek nevére azonban biztosan nem emlékszem, gondolom Fest Imre államtitkárhoz: Ha a francziák valami nagy hibát nem követnek el, a porosz hadsereg óriási vereséget fog szenvedni. Ez két nappal volt a wörthi meg a spichereni véres ütközetek előtt, a hol a francziákat rúttal megverték, — írja Kautz — és a német hadsereg fényes diadalmenete Sedanig megindult.»

Ez adathoz megjegyezzük, hogy Andrássy tévedett, de hasonló tévedésbe estek más kiváló államférfiak is, így az

angol hadügy-minister Cardwell, ki azt mondta, hogy hat hét alatt a francziák Berlinben lesznek.*

1867-ben a magyar kormány kiküldte (Wodianerrel, Weningerrel, Korizmiécsal együtt) a Bécsben tartott érmeügyi értekezletre, a hol az osztrákok szívós ellenzése ellenére diadalra jutott, főleg a magyar szakemberek erélyes fellépése folytán, az aranyvaluta és a franc-rendszer alapján egy nemzetközi pénzegység eszméje, melynek Kautz mindig kitartó harczosa volt. Az 1867-iki XVI. törvényczikk 12. §-a ezen vívmány szentesítése.

Több okból lényeges mozzanat volt ez Kautz életében. Akkor jutott — ezek Kautz saját szavai — a kiváló magyar származású, de Bécsben lakozó nagy bankárral és a jegybank egyik vezető emberével, báró Wodianer Móriczszal összeköttetésbe s az 1883-ban az osztrák-magyar bank alkormányzójává egyhangú megválasztatását keresztülvitte. Másfelől megismerkedett Hock Károly államtanácsossal, az osztrák tudomány egyik legalaposabb képviselőjével, továbbá Moser osztályfőnökkel, későbbi bankkormányzóval és elődjével.

1878-ban az Ausztriával kötendő kereskedelmi és vám-szerződés megújításánál, mint Kerkápoly és mások, ellene szavazott a szerződés megújításának, mert az inaugurált «vámpolitikát sem a monarchia jól felfogott közérdekével, sem theoretikus meggyőződésemmel megegyeztetetőknek nem tartom».** Mindenesetre, mint a szabadkereskedelmi politika híve, következetesebb volt azoknál, kik szabadkereskedelmi hitvallásukat a protectionismussal össze tudták egyeztetni.

Tanári működését 1892-ig folytatta, mindig a legnagyobb buzgósággal és hallgatóinak szeretete által kísérve, kik már Kautz huszonötéves tanári működése alkalmával ragaszkodásuknak, hálájuknak, tiszteletöknek ünnepélyes kifejezést adtak. 1892 elején a magyar és osztrák kormány együttes felterjesztésére a király kinevezte az osztrák-magyar bank főkormányzójává. Különösen Steinbach osztrák pénzügyminister, a kiváló jogász és nemzetgazda támogatta

* Mac Carthy: *History of our own times*, 6 köt. 14. l.

** Országgyűlési Napló, XVI. k. 47. l.

kinevezését. Nagyon örült Kautz annak, hogy Kossuth Lajos egy képviselő előtt helyeselte kinevezését.

Lelépett tehát a tanári pályáról, melyre oly büszke volt, melynél magasabb címet nem ismert. Tanári hivatása ezzel befejeződött.

Hogy miért fogadta el a bankkormányzóságot, azt következőkép indokolja: A bankkormányzóság elfogadásának egyik oka: «quia practice collaborator volui esse in restauratione rei nummariae et regulatione valutæ, qua maximum scopum Oeconomiae nationalis Monarchiæ».

Mint az Osztrák-Magyar Bank kormányzója, Kautz új hatáskörbe jutott, bár a bank ügyeivel már mint alkormányzó megismerkedett és elméletileg többször behatóan foglalkozott bank- és valuta kérdésekkel. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy Kautz mégis ebbe a hivatásba vitt bele legtöbb erélyt, legtöbb szívósságot. A banknál küzdött azon osztrák törekvés ellen, mely a magyar hiteligenyeket meg akarta szorítani és többször utal a magyar kereskedelmi világ teljes megbízhatóságára. A bankjegy magyar szövegének és a magyar czimernek alkalmazása az ő érdeme; egy második magyar főtitkár alkalmazása és a hírlapok dotatiojának eltörlése az ő intézkedése volt. A magyar második főtitkár a magyar szempont erősebb megvédésére volt hivatva. Legfőbb céljának tekintette, hogy a mennyire csak lehet, Magyarország érdekeit megvédje, a valutarendezés büszke művét megszilárdítsa és a magyar kormány által követelt paritást az osztrák érdekkörök, az osztrák sajtó, az osztrák politikusok és publicisták elég szenvedélyes ellenzése és támadásai ellenére keresztülvigye, mi a magyar kormány és különösen az akkori pénzügyminister szívóssága mellett sikerült is.

Éles harcok folytak a magyar álláspont elismerése végett és a feszültség a két kormány között néha oly nagy volt, hogy például gr. Thun, Kautzknak egy kihallgatása alkalmával azt mondotta: «Es wäre beinahe zum Schiessen gekommen.» Továbbá azt mondta Thun, minden jel arra mutat, hogy a magyarok a separatio felé mennek és hogy Széll a chauvinistáknak túlságon enged.

A nagy újjászervezés befejezésével, mint a ki teljesítette kötelességét, a kormányzói állást, a magyar pénzügyminister marasztalása ellenére, letette és ettől fogva visszatérve Budapestre, itt élt, nemes otiumát a tudomány és a politikai élet között megosztván. Életének ezen utolsó szakában különösen az Akadémia ügyei kötötték le figyelmét és utolsó, halála előtti napon hozzám írt levelét is akadémiai ügy iránti érdeklődés sugallta.

Érdemeit a bank körül elismerte a király is.

Az 1899 január 4-iki kihallgatáson a többiek között ezt mondta Kautznak: «Ich weiss übrigens, dass dieses Resultat haupsächlich Ihr Verdienst ist, wofür ich Ihnen volle Anerkennung zolle.»

Kautz nagyszabású tevékenysége elismerést talált minden körben, egészen a trónig.

1860-ban akadémiai levelező taggá választatott. Széket foglalt igen értékes tanulmányával: *Az állameszme történeti fejlődésében.*

1865-ben akadémiai rendes taggá választatott. (Deák Ferencz és Pauler Tivadar ajánlatára.) Székfoglalója: *Az államadósságügy elmélete.*

1873/74-ben az egyetem rectorává választatott.

1875-ben a Lipót-renddel diszítettett fel.

1875-ben a nemzetközi statisztikai intézet tiszteleti tagjává választatott.

1886-ban az ujonnan szervezett főrendiház tagjává neveztetett ki.

1893-ban valóságos belső titkos tanácsossá lett.

1898-ban lett a Ferencz József-rend nagykeresztese.

1904-ben a Magyar Tudományos Akadémia másodelnökévé választatott.

Az Akadémiának igazgatósági tagja, a nemzetgazdasági bizottságnak elnöke volt.

Az Akadémia két kézzel osztotta Kautznak az elismerést. *Vámpolitika* című munkájának adta az Első Magyar Biztosító Társaság díját; a *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története* című és a *Társadalmi intézményekről* szóló munkája elnyerte a Fáy-díjat, *Politika* című munkája meg-

kapta az Akadémia nagy jutalmát és *Nemzetgazdaságtan* című munkája a nagy-jutalom Marczibányi díját.

Bár magas kort ért el, szívós egészségét a kor nem támadta meg; több nagyobb-kisebb munkán dolgozott, járt, kelt s érdeklődése a tudomány és közügy iránt nem hanyatlott. Halála váratlanul következett be. A kritikus márczius hó csekély hülését súlyos tüdőgyulladásáá fokozta, melynek néhány nap alatt áldozatul esett. Márczius 29-ikén kísértük öt utolsó nyughelyére.

Nyolczvanadik születése napját kartársai, tanítványai, tisztelői megfelelő módon készültek ünnepelni. Ezt a napot, igaz, nem érte meg, és ha ez talán hiányzik életének külső jellemzéséhez, némileg vigasztal az, hogy ő tudta, miszerint e nap nem fog elmúlni a nélkül, hogy érdemei megfelelően elismertessenek. Egyetemünk, az Akadémia, a nagyobb közgazdasági társulatok és intézetek, ezek között első helyen a közgazdasági társulat, az Osztrák-Magyar Bank, készültek homloka körül a jól és hasznosan betöltött élet koszorúját fenni. Halála ez ünnepélyt gyászünnepélylyé tette, mely híveinek szűkebb családi körében folyt le. A Zala György vésőjét dicsérő sikerült plakett, mely neki átadandó volt, hívei között osztatott ki és megküldetett több külföldi egyetemnek; a *Nemzetgazdasági eszmékről* szóló nagy munkája, mely már régen elfogyott, új kiadásban fog megjenni. Készül végül nagyobb értekezéseinek gyűjteménye is.

Nem mindig halt meg az, a mit eltemetünk. Kautz is tovább fog élni munkáiban, eszméiben, a tudományszeretet szép és főleg nálunk ritka példájában, melyet ő adott.

Kautz ritka boldog házasságban élt feleségével, szül. Czechmeister Emiliával, ki nemesszívú s gyengéd lényével hű élettársa volt. A sors azonban atyai szívére súlyos csapást mért, mert mindkét leánya az élet tavaszán sorvasztó kórnak esett áldozatul. E csapásért némi kárpótlást talált egyetlen unokája, Somssich Miklósné családi körében, mely őt szeretettel vette körül,

II.

A tudomány fejlődése a század első felében nálunk nagy akadályokba ütközött. Társadalmi életünk, gazdasági állapotaink és közállapotaink erősen egy elavult rendszer bélyegét viselték magukon. Mikor Franciaországban és Angliában már az ipari fejlődés és a parlamentaris rendszer a nemzeti életnek új structurát adott, nálunk még keservesen küzdöttek a régi rendi világ fenntartásáért. Minden újítástól, még a magyar nyelv behozatalától is irtóztak, azt mondván, azzal vége a magyar alkotmánynak, sőt vége a vallásnak.* Szóval, Magyarország akkor oly mértékben távolodott a nyugati világtól, mint talán ritkán története menetében. Talán azért is volt szükség olyan rettenetes rázkódtatásra, olyan titáni harcra, oly hősök és nagy férfiak fellépésére, hogy a kapocs Európával, az európai civilizációval megint helyreállíttassék. Természetes, hogy egy holt nyelven a tudomány művelése majdnem eredménytelen maradt, főleg oly tudományok terén, melyekre a holt nyelvben a fogalmak és kifejezések is hiányoztak, mert hiszen egészen új jelenségekről volt szó. Aztán ott volt a censura, mely szintén kerékkötője volt a tudománynak. Ott volt továbbá az a körülmény, hogy felsőbb helyről befolyásolták a tanítást és még a negyvenes években is Sonnenfels rendszerét kellett nálunk is a nemzetgazdaságtan tanításánál követni. De azért lassanként enged a nyomás, felocsudik a tudomány a reá mért súlyos csapásokból. Széchenyi és Kossuth hatása alatt a tudomány is életre ébred. És némi érdeme van List Frigyes eszméinek, melyeket hamar átültettek magyar nyelvre. Mert nincs tagadás benne, a kosmopolita tanok Magyarországon soha nagyobb hatást nem tudtak tenni, mert a nemzet még mindig saját léteért volt kénytelen küzdeni. De List rendszere, mely a gazdaság nemzeti politikáját hirdette, mely nem a csereértékek æquivalentiájának szürke tanából indult ki, hanem a nemzet szunnyadozó termelő erőinek gyümölcsötetésére figyelmez-

* *Akadémiai Értesítő*, 1910 okt. 509. l.

tetett, tévedései mellett is mély hatásra volt hivatva mindenütt, a hol a nemzeti érzés erős; nálunk pedig e munka épen találkozott egy hatalmas áramlattal, melynek czélja volt a nemzetet ismét új életre szólítani: Magyarország nem volt, hanem lesz. Így tehát ezen hármas csillag Széchenyi, Kossuth és List feltűnése volt az, melylyel a közgazdasági tudomány új korszaka kezdődik. És mivel az igazi tudomány nemcsak hazafias sóhajtásból és tanácsokból áll, mivel a céltudatos tevékenység szükségessé teszi, hogy először tudományosan ismerjük a dolgokat, mert csak azután lehet rájuk hatni, azért látjuk, hogy bár inkább gyakorlati vágyódások töltik el az emberek kedélyét és gondolkozását, mégis az igazi mély szándék a viszonyok továbbfejlesztésére, egy új, boldogabb korszak létesítésére, az embereket komoly tudományos tanulmányokra is serkenti. 1841 december 6-án olvassa fel Trefort Ágoston a M. Tud. Akadémia kis gyűlésében tanulmányát a nemzeti gazdaságról vagyis List Frigyes rendszeréről, melyben találó vonásokkal ismerteti a nemzetgazdaságtan eddigi rendszereit, a mercantilismust, a physiokratismust, a Smithianismust és List rendszerét s röviden érinti a socialismust is. A következő évben pedig megjelenik Karvassy *A politikai tudományok rendszere* című munkája, mely szintén már az európai irodalom elég szorgos kutatását mutatja. De nemsokára sötét éj borúl a hazára, az idegen hatalom a magyar tudomány gyenge hajtásait eltíporja és az csak titokban vagy külföldön tud életjelt adni. Az absolutismus csődje végre is bekövetkezett. Élénk nyüzsgés mutatkozik és ott látjuk első sorban állani Kautz Gyulát is, ki a magyar közgazdasági tudományt ismét bekapcsolja az európai eszmemozgalomba, és a bekövetkező kedvező körülmények mellett az általa kifejtett nagy munkásság folytán azt attól többé elszakítani nem lehet.

Kautz oly időben kezdte a nemzetgazdaságtan művelését, midőn ezen új tudomány már igen nagy tekintélyre tett szert. A modern törvényhozás mind nagyobb mértékben követte a tudomány utasításait és életbe léptette ama nagy elveket, melyek e tudomány szerint a modern társa-

dalmakban irányadók. Elméleti, scientifikus tekintélye is nagy volt, miután az elszórt egyes részlettheoriákból egy nagy, logikai szükségszerűsége felépített tudományos egészé vált, mit a tudomány főleg John Stuart Millnek, a nagy nemzetgazdának és még nagyobb logikusnak köszön. A nemzetgazdaságtan a nemzetek és kormányok legfőbb tanácsadója lett, tekintélye megtámadhatlan volt, áldásai kétségbevonhatlanok és mérhetetlenek.

Kétségtelen, hogy a tudomány ily előkelő helyzete nagy hatást tett Kautzra, kit történeti tanulmányai, idealis-musa, a nemzeti élet nehéz problémái is a gazdaságtan nagy fontosságára figyelmeztettek. Ő azon rendszerhez csatlakozott, mely az angol elméletet a történeti, nemzeti és ethikai követelményekkel összhangba akarta hozni, a történet-ethikai relativistikus rendszerhez, melynek élő apostolatát, Roschert, nagy áhitattal hallgatta. És ha az élet folyama alatt elméleti felfogásának színjellege kissé módosult is, kétségtelen, hogy lényegében megmaradt a mellett és az egyoldalú chrematistikus manchesterismusnak soha híve nem volt. Ettől őt erkölcsi életfelfogása és magyar volta visszatartotta. Magyar volta, hangsúlyozzuk, mert a magyar tudományban soha a rideg utilitárius felfogás apostolokra nem talált. Hiszen már a 30-as években olvassuk Csató Pál közgazdasági író következő szavait Sismondi ismertetése alkalmából: Ő (Sismondi) merte legelső visszaállítani az erkölcsi közgazdaság törvényes uralkodását a puszta anyagi közgazdaság felett . . . Sismondi megrendíté az angol iskolát egész alapjáig.*

Az igazság megismerésére több út van; melyiken jutott az emberiség több igazsághoz, nehéz volna meghatározni. Egyet talán mégis mondhatni, t. i. azt, hogy korunkban leghatalmasabb fegyvere a tudományos kutatásnak az inductív módszer. A tények hirdetik nekünk a legnagyobb igazságokat, a természetben épp úgy, mint a társadalomban. «Nem szükséges a tünemények mögött kutatni — mondja

* Csató Pál: *Egy pillanat a közgazdaság tudományaira.* (Tudomány Tár, VII. kötet, 61. l.)

Goethe* — ők maguk a tudomány.» Tényeket a társadalmi életre nézve az egyszerű tapasztalat nyújt. Egy tény is hirdethet nekünk új igazságot. Sőt talán itt van a legtermékenyebb forrása az igazságnak. Tulajdonképpen semmiféle módszer, sem a deductiv, sem az inductiv, nem vezet igazán új ismerethez. Csak az intuitio, annak pedig nem kell semmiféle módszer, annak elég egy tény. Tényeket a társadalmi életre vonatkozólag nyújt a mindennapi élet, tehát az egyéni tapasztalat; nyújt aztán a tények systematikus összegyűjtése, így a történelem és a statisztika. És itt meglepetéssel kell constataálni, hogy bár Kautz hive volt a történeti iskolának, tanította a statisztikát, az életben különböző körökben működött, tanítása mégis egészen elvont maradt, definitiók és a rendszerből folyó elvek körül mozgott. A tudomány jóformán reducálódik a tudósok véleményére, melyeket persze kevés ember ismert oly teljességben, mint ő.

Az ötvenes évek sok tekintetben kedveztek nálunk a gazdasági átalakulásnak, a gazdasági fejlődésnek. Maga a nemzet itt olyan tért talált, mely politikailag a hatalomnál gyanút nem kelthet. Sőt maga a hatalom az országot az elvesztett politikai jogokért gazdasági és culturalis téren kárpótolni törekszik. Nagyfotosságú modern intézmények vitettek keresztül, ipar, kereskedelem, közlekedés lendületet vett. A nagy átalakulás a földbirtok terén, azaz az egész mezőgazdaság átalakulása, a hitelügy fejlődése és fontosságának növekedése a közvélemény figyelmét a közgazdasági problémák felé terelte. A vasúti hálózat közelébb hozván az európai piacokat, Magyarország nyersterményeinek ára emelkedett és vele az anyagi jólét is.

Kautz első tudományos értekezése *Smith Ádám és az újkori nemzetgazdaságtan* cím alatt 1854/5-ben jelent meg Török János *Kelet Népe* című folyóiratában.

1856-ban egy kisebb tankönyvet adott ki: *Az Ausztriai birodalom statisztikája, különös tekintettel Magyarországra.*

* *Wanderjahre. Betrachtungen im Sinne der Wandernden* 258. lap (Goethe's Werke VIII. k. (Leipzig), Bibliogr. Institut).

1860/61-ben jelentek meg a Brockhaus-féle tekintélyes folyóiratban (*Unsere Zeit*) tanulmányai gróf Széchenyi István-ról, Deák Ferenczről és gróf Teleki Lászlóról. Ezek közül különösen a Széchenyiről szóló figyelmet keltett. Ezek a cikkek névtelenül jelentek meg s a szerző neve csak később, Szily Kálmán főttkár utánjárásával tudódott ki.

A 60-as évek elején számos kisebb értekezést és cikket irt Kervei álnév alatt, mely álnevet saját feljegyzéseiben élete végéig sokszor használt.

Ezen kisebb dolgozatok után csakhamar következnek nagy munkái, melyek 1860—70-ig egy tízéves korszak alatt jelentek meg, így kétkötetes nagy német munkája a nemzetgazdaságtan elméletéről és történetéről, két nagy tankönyve a politikáról s nemzetgazdaságtan- és pénzügy-tanról, a vámpolitikáról, a nemzetgazdasági eszmék fejlődéséről Magyarországon, a társulási intézményekről. Nehéz elhinni, hogy ezt az óriási munkaeredményt tíz év alatt lehetett elérni. Nézzük már most e munkákat kissé közelebbről.

Magyar kiadó hiányában németül jelent meg: *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik*. Propyläen zum volks- und staatswirtschaftlichen Studium. I. Theil. Die Nationalökonomie als Wissenschaft, Wien, 1858. II. Theil. Literaturgeschichte der Nationalökonomik. Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomik und ihre Literatur. Wien 1860. Ez a második kötet alapította meg Kautz tudományos hírnevét, bár az első kötet is mély tudományosságra valló feldolgozása a tudományos nemzetgazdaságtannak.

«A tudomány története — mondja Kautz az előszó-ban — lényének egy része, rendszerének alapja. Épen száz éve, hogy a systematikus tudományos nemzetgazdaságtant a tizennyolczadik század nagy gondolkodói, Galiani és Genovesi, Beccaria és Perri, Quesnay és Turgot, Hume és Tucker, Stewart és Adam Smith megalapították és ez által a modern szellem új sajátzerű fejlődésköre képzéséhez lökést adtak, mely az újabb kor minden nagy tényeivel és vívmányaival legszorosabb összefüggésben áll, az állami és társadalmi élet menetére és alakulására befolyást gyakorol

és mégis eddig sem eredete és kezdete, sem belső egysége és totalitása szerint közelebb nem vizsgáltatott és méltatott. A cél, melyet kitűztem, tehát az volt: ama nagy eszme-mozgalom teljes képét adni, melyben minden idők legnagyobb gondolkozási és társadalmi bölcselei a gazdasági népelet igazságait és törvényeit keresték, az emberi tudás birodalmát a legértékesebb és legtermékenyebb felfedezésekkel gazdagították, az anyagi jólét alapjait és feltételeit kimutatták és így a nemzetgazdaságtannak, mint az összes tudományrendszer egyik legjelentékenyebb ágának, önálló életet adtak.

«Czélom az volt, a nemzetgazdaságtan történeti fejlődésében az általános állami és cultur-ügyi fejlődés mozzanataira figyelmeztetni; az egyes rendszerekben és irányokban az általános szellemi mozgalom nagy vezető eszméit kimutatni; a nemzetgazdasági elméleteket, mint a tényleges, practikusan fontos nép- és koralakulás kifolyását és kinyilatkoztatását, mint egy nagy organikus eszmeprocessus mozzanatait és fokozatait, kapcsolatban a korabeli társadalmi, politikai és ethikai doctrinákkal, különösen pedig nemzeti és történeti jogosultságukban és jelentőségökben bemutatni.»

Minden tudományos irányra kiterjeszti figyelmét. Így, hogy csak a legújabb korról beszéljünk, észreveszi azokat az írókat, kik Smithtel szemben állást foglalnak, kik Ricardo tanait bírálják, különösen pedig a lassan kibontakozó socialpolitikai iskolát, melynek fontosságát csak legújabban ismerték fel: Thompson, Gray, Bray, Edmonds, Scrope, mindenekelőtt pedig John Stuart Mill jelentősége jut kifejezésre.

Nehéz, göröngyös úton járt itt Kautz. Az irodalomban még nagyon kevés előmunkálattal találkozott; a források tanulmányozása pedig nagy szakkönyvtárakat tételezett fel, a milyen akkoriban különösen a hamburgi Kommerz-könyvtár volt. Ennek használatát Kautz számára készségesen rendelkezésre bocsátották és nem egy ilyen kincsekkel tele láda tette meg az utat Hamburgból Nagyváradra és vissza. És ezen nehézségek ellenére Kautz oly munkát ad e majdnem 800 lapra terjedő művében, melyet ő a kísérlet kísérletének nevez, mely pedig messze meghaladja a létező irodalmat és nagy

gazdagsága folytán máig sem avult el. Sok érdekes jelenségre is figyelmeztet a tudomány történetében, kimutatja, hogy a római császárság idejében érvényrejutott mezőgazdasági eszmeáramlat egészen megfelel a XVIII. századbéli physiokratismusnak. Kimutatja, hogy a mercantilismus mellett mindenütt antimercantilistikus felfogások érvényesülnek. Különösen bizonyítja az anyaggyűjtés nagy szorgalmát azon számos munka, mely akkor alig részesült figyelemben és melyek jelentőségét csak a későbbi kor ismerte fel és így nem csoda, hogy Kautz munkájával összehasonlítva, a legtöbb irodalomtörténeti munka szegényesnek mutatkozik. Kivételt csak egyes monographiák tesznek, mint Roscher, Hildebrand, Knies, Stein, Baumstarck, Levasseur, Reybaud, Baudrillart, Daire, Ferrera és mások tanulmányai.

Óriási nagy olvasottsága mellett, s bár a tudomány történetének ismertetése mintegy életcélja, szerényen elhárítja magától azt a feltevést, mintha ítélőszéket akarna tartani a nagy alkotók fölött, kiknek bírálata feltételeznél, hogy a bíráló a bírálat tárgyával szellemi nagyságban versenyezessen. És méltányosságát igazolja Kniestől kölcsönzött kijelentése, hogy a kiváló szellemi herosokat nem lehet dicséret nélkül gáncsolni, sem gáncs nélkül dicsérni.*

Kautz nagy olvasottságát és éber figyelmét az irodalmi jelenségek iránt talán legjobban illusztrálja az a tény, hogy nagy munkájában, mely 1860 elején jelent meg, már tárgyalja Marxnak 1859-ben megjelent első nagy tanulmányát: *Kritik der politischen Ökonomie*.

Munkásságának értékére talán elég bizonyíték az, hogy az óriásilag fejlődött tudományos irodalom mellett is, a munka becses voltát még ma is elismerik. Így Marshall *Principles of Economics* című munkájában (3. kiad. 54. l.), melyben Kautz munkáját többször idézi, azt írja: «may be referred to Kautz's profound, just and suggestive work.»

Ingram (*History of political economy* Edinburg 1888 VII. l.) azt írja Kautz e munkájáról: «A valuable work,

* *Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihre Literatur*, 514. lap.

marked by philosophical breadth and exhibiting the results of extensive research, but too declamatory in style».

Knies Károly, a történeti módszer mélytudományú mestere, azt írja e munkáról:* «Aus der neuern Litteratur ist zunächst eines umfassenden Werkes von Julius Kautz zu gedenken: die Geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihrer Litteratur. Dieser Ungar hat die Leistungen der französischen Vorgänger, A. Blanqui, Villeneuve-Bargemont, sowie der Engländer Macculloch und Twiss, und der Italiäner L. Biancheri und Trinchera weit überholt und allen Nachfolgern eine sehrschätzbare Grundlage für den Weiterbau gegeben. Kautz hat grundsätzlich die jeweils mit den auftretenden Theorien gleichzeitigen Zustände und (mit seltener Gelehrsamkeit) solche Litteraturwerke der Geschichte und der Philosophie, u. s. w. besprochen, welche Zusammenhang mit der Nationalökonomie bezeugen und erkennen lassen. Seine Ausführungen erstrecken sich auf alle Zeiten und Völker.»

Hat évvel későbbben, mintegy kiegészítésképp az európai tudomány fejlődéstörténetéhez, megírja a nemzetgazdasági eszmék történetét Magyarországon. A könyv czíme: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* (Pest, 1868). Alig hihető, hogy egy ember hordta össze ezt az óriási anyagot, melyben a legkisebb röpirat is helyet talál. Minden előmunkálat nélkül, minden tájékoztató útmutatás nélkül, nekiindul e munkának, mely míg egyfelől történetünket egy nevezetes oldalról világítja meg, másfelől a hazai tudományosságnak egy fontos fejezetét nyújtja. Látjuk, a hogy lassan-lassan, nagy nehezségekkel küzdve, fejlődik egy tudományág, egyfelől az európai tudomány szárnyain, de másfelől a hazai légkört soha el nem hagyva, látjuk a folytonos kölcsönhatást tudomány és közélet között, mikép szólítja a közélet haladása porondra az új eszméket, az új törekvéseket, de viszont mikép termékenyítik az eszmék a közéletet, mely ez eszmék hatása alatt álmából felocsúdik, új erő pezsdül ereiben, a

* *Die politische Ökonomie* stb. 2. kiad. 1883, 522., 524. l.

kimúlásra szánt megizmosodik, megbirkózik nagy feladatokkal és lassanként utóléri az öt messze megelőzött nemzeteket. És a küzdők és serény munkások sorában megjelennek mindazok, kiket történetünk feljegyzett a munkások, az úttörők, a vezérek sorában, mindnyájok élén Széchenyi István és Kossuth Lajos.

Ezen nagy munkájában Kautz, igen helyesen, nem szorítkozik tisztán csak a tudományos irodalom útján forgalomba kerülő eszmék ismertetésére, hanem kiterjeszkedik a közélet különböző terein kifejezésre jutott eszme-áramlatokra. Milyen gondos átkutatása az országgyűlési diariumoknak, aktáknak és egyéb közleményeknek volt szükséges, hogy ily beható, ily részletes képet nyújthasson a közélet eszme-mozgalmairól. És milyen nagy tanulságot nyújt azzal, mikor egyfelől láthatjuk, hogy sok fontos és nehéz kérdésben elődjaink mennyire tiszta és egészséges nézeteket vallottak, bár mindenesetre elméletileg csekélyebb ismeretekkel rendelkeztek, másfelől pedig figyelmeztet azon veszedelmekre is, melyek a közélet helytelen irányításából származnak. Így a munka csakugyan teljesítheti kettős rendeltetését, hogy egyrészt tudományos történetét adja a közgazdasági eszme-mozgalmaknak, másrészt még a laikust is bevezeti a napirenden levő nagy kérdések ismeretébe. A munka nélkülözhetetlen mindenki részére, ki a hazai közgazdaság és közgazdasági elmélkedések és problémák körül tájékozást keres, a historia magistra igazságát igazolja, mert kiapadhatlan okulást nyújt az államférfiúnak és állam-bölcselőnek. A mellett a múlt feledékenységéből kiragadja azok neveit, kik e nehéz téren, göröngyös úton, fásaszó tanulmányokkal, nagy felelősséggel, utat mutattak e nemzetnek életének egyik legfontosabb sphaerájában.

Kautz ezen munkája messze meghaladja a magyar tudományosság akkori színvonalát. Ő ugyan szerénységében ezen korról, azaz a 60-as évek elejéről úgy beszél, mint a melyben már több közgazdasági írónk európai színvonalra emelkedik. De végre mégis azt látjuk, hogy másokat nem igen említhet, mint Lónyayt, Weningert, Karvassyt, de ezeknek munkái bármilyen értékesek, tudományosság dolgában

messze elmaradnak Kautz nagy tudásától. Igen, van államtudásaink, állambölcseleink között, a ki megközelíthetetlen magasságra emelkedett és az Eötvös József volt, de az ő munkája, bár a socialismus és communismus kérdésére is kiterjeszkedik, mégis tisztán államtudományi munka.

A magyar közgazdasági múlt tanulmányozása később is foglalkoztatta Kautzot és egy egész sorozatban óhajtotta az úttörőket és remekírókat ismertetni, így Berzeviczyt és Skerletzet. Ezen tanulmányokból csak az első jelent meg és ha e munkát egy újabb kimerítő tanulmány túlhaladta, mégis övé az érdem, hogy ezen kiváló szellemnek, ki világgosságot gyűjt, midőn körülötte még meglehetősen sötétség uralkodott, nagy érdemeire figyelmeztetett.

A magyar közgazdaság múltjának szentelt e munkákban Kautz természetesen felfeji múltunk minden szomorúságát, de elmaradottságunknak magyarázatát is adja.

« . . . Ha mindjárt irodalmunk fejletlen és aránylag szegény is, vannak törvényhozásunkban és közintézményeinkben számosnál számosb bizonyosságok arra nézve, hogy csakugyan bennünk sem hiányzik egészen a teremtő ész és eredetiség, s hogy nem egy nagy politikai és nemzetgazdasági elv vagy igazság általunk a műveltségi fő népekkel egészen egykorúlag, sőt azokat meg is előzve derítettett fel s hozatott tüzetesen kifejezésre.»*

«Magyarország közgazdaságában a középkor lényegileg a XVIII. századig tartott s nemzeti háztartásunknak natural-gazdasági jelleme, minden hiányával és félszegségével, az ipari élet mozdulatlanságával és dermedtségével, a pénz, tőke, meg a hitelüzlet fejletlenségével, a kereskedés passivitásával, az adózási képesség hiányával stb. egészen a jelen századig majdnem változatlanul fennmaradt; úgy, hogy összehasonlítva hazánkat más országokkal, meg kell vallanunk, hogy egyes fényteli, de rövid időszakok kivételével, melyekben a nemzeti erő productivebben működött, — s közgazdaságunk egy-egy nagyobb lépést tőn előre — kevés államot mutathatni fel, melyben a nemzetgazdasági

¹ *Nemzetgazdasági eszmék*, 4. l.

haladás oly lassú és nehézkes lett volna, mint épp Magyarországon! Tekintve e jelenségnek okait s azon körülményeket, melyek hazánk ipari kifejlődését feltartóztatták: egyfelől kedvezőtlen geographiai helyzetünk, polgári és politikai alkotmányunk, másfelől nemzeti jellemünk és világnézetünk némely tekintetbeni ferdesége, végre viszontagságteljes történetünk annyi baleseményei vonták maguk után hátramaradásunkat.»¹

Kautznak e munkában bőven nyílik alkalmá a Magyarország és Ausztria közti gazdasági viszony megvilágítására.

«Hazánk a XVIII. század második felében mindinkább érvényre jutott szorosb kapcsolat folytán a monarchia örökös tartományaival, lassankint mindazon közgazdasági változások, de főleg pénzügyi bonyodalmakba is belekeveredett, melyek már akkortájban is az osztrák birodalom politikai és államgazdasági életére oly súlyosan nehezedtek s mindinkább meggyökeredzve és elmérgesedve pár évtized alatt a monarchia égő sebeiként a legvészeseb rázkódtatások és crisisek forrásaivá váltak.»²

«. . . Ausztriával való szorosb kapcsolatunknál fogva, érdekeink a birodalmi kormány által nem ritkán a monarchia többi tartományai érdekeinek utána helyeztettek, hazánk mint gyarmat és függő colonia tekintetett.»³

«Az összes forgalmi, közlekedési és vámi politika oly szellemben kezdett intéztetni, hogy hazánk sok tekintetben már nem mint egyenjogú fel, hanem mint pusztá tartomány, nem akarjuk mondani gyarmat, szerepelt.»⁴

«Igen helyes vala azon igyekezet, hogy hazánk a fejlettebb s gazdagabb Németországgal minél könnyebb és bensőbb forgalmi összeköttetésbe juthasson. Fájdalom, ez irányban is akadályok gördítették honunk elé, a kisszerű, önzéstől eltelt s féltékeny örökös tartományok által, úgy, hogy nem egyszer keserű panaszokra fakadt országgyűlé-

¹ U. o. 15. l.

² U. o. 80. l.

³ *Nemzetgazdasági eszmék*, 85. l.

⁴ U. o. 95. l.

sünk, melyeknek azonban gyakorlati eredménye soha sem volt». ¹

Az 1802-iki országgyűlés által kiküldött bizottság munkálatában a rendek kéri, hogy «venné szívére a király az elszegényedés örvénye felé rohanó ország szomorú állapotát, engedje a magyar őstermékeknek szabad kivitelét a külföldre, s lehetségesítse életbeléptét oly intézkedéseknek, melyek a magyar föld és vas-ipar felvirágzására már-már nélkülözhetetleneknek bizonyulnak». «A királyi válasz e felterjesztésre (mint oly sok másra) — mondja Kautz — nem vala kedvező, sőt mondhatni visszautasító. A helyett ugyanis, hogy a fennálló visszásságok eltávolítására kilátás nyújtatott volna, kiemeltetik, hogy a vámrendszer megváltoztatása a birodalom másik felének érdekébe ütköznék». ²

«Az 1807-iki országgyűlés valamivel kedvezőbb választ kap. Ez a megnyugtató iránya a kormánypolitikának sem tartós, sem igazán őszinte s eléggé határozott nem vala! A kormány ugyanis csakhamar visszatért szokott nemzet-érdek-ellenes rendszerére.» ³

«A kormányt azon hagyományos irányelv vezérlé, engedékeny hangon beszélni a nemzethez mindannyiszor, a midőn a birodalmat baj vagy veszély fenyegette s a nemzet áldozatkészségére vala szükség, de visszavonni mindent, vagy legfeljebb csak félig teljesíteni azt, a mi áradozó szép szavakban fogadtatott, de komolyan soha sem értetett, mihelyt alkalom nyilott». ⁴

«Egy mindenesetre nagyfontosságú s összes közgazdasági legislációból diadalmasan kimutatható vonása törvényhozásunknak az, hogy sohasem mondott le nemzeti gazdaságunk országos önállósága és függetlensége vagy közjogi elvéről s hogy, mint hazánk bölcse, Deák Ferencz győzedelmesen bebizonyítá, sohasem szüntek meg országgyűléseink határozottan hangsúlyozni s érvényesíteni azt,

¹ U. o. 98. l.

² U. o. 173. l.

³ U. o. 174. l.

⁴ U. o. 175. l.

hogy Magyarország valamint politikai tekintetben, úgy közgazdaságilag is egy önálló s magában bevégzett egésznek képez, egészet, melynek érdekei más országéinak alá nem rendeltethetnek, mely törvény- és alkotmánybiztosította azon jogát, hogy önnön ügyeiről e tekintetben is önmaga határozon, gyakorlatát sohasem adta fel, sohasem engedte kétségbe vonatni vagy szem elől tévesztetni».*

Kautz munkái között kiváló hely illeti *Politiká-ját*. Bár a rendszerre vonatkozólag a maga idején nagytekintélyű német Mohl Róbertet követi, mégis munkája több tekintetben magasabban áll. Kautz munkája nem racionalistikus eszélytan, hanem a történelemben való elmélyedésnek, a közgazdasági viszonyok beható ismeretének leszűrődése.

Elemző erejének mindenütt láthatók a nyomai az egyes intézmények megítélésében s ha elemzésének végkövetkezményeit megvonni elmulasztja, ennek okát historismusában, ismereteinek viszonylagos értékéről való felfogásában és a sokat áttekintő tudós tépelődésében kell keresnünk.

Az államhatalmakat megállapító elmélete, a parlamentáris kormányzat méltatása kiváló tudományos alkotások; ám e historismus és relativismus itt is, mint egész életfelfogásában és tudományosságában, bizonyos juste milieu felé hajlítja s elméletének elvi élességét elmossa.

Nagy irodalomtörténeti áttekintései által e téren is a magyar tudományos bűvárlat előtt oly perspectivákat nyitott, a minőket külföldi írónál ritkán találunk s a melyek a politikai tudomány föllendülését hazánkban irányítólag befolyásolták.

1863-ban jelent meg Kautz rendszeres nagy tankönyve: *Nemzetgazdaság- és pénzügytan*, tekintettel a gyakorlati iparéletre, a fensőbb tanulmány szükségére, meg az államkormányzat és törvényhozás feladataira. Ez volt az első nagy, az európai tudomány színvonalán álló rendszere a közgazdaságtannak magyar nyelven. Az író nagy irodalomtörténeti tanulmányai a könyv minden lapján meglátsza-

* U. o. 592. 1.

nak. A közgazdasági kérdések alapos tudományos tárgyalását, tekintettel az európai irodalom eszmeharczaira, először ez a munka nyújtja, különösen a német tudománynak és annak szellemi nagyságainak hatása erősen érvényesül, egy Roscher, egy Hildebrand, egy Stein, egy Hermann mély hatása az íróra kétségbevonhatlan. De a mellett még sem mondhatni, hogy a munka csak szolgálai utánczás, nem egy pontnál Kautz önálló felfogását is precísírozza. Széles látkör, a politikai, társadalmi és ethikai mozzanatok hangsúlyozása, az egyes problémáknál a pro és contra gondos felsorolása, a munka maradandó sajátosságai; a mint Kautz mondja, a «véd- és ellenokok kifejtésére» nagy gondot fordít. Az alapvető kérdések útjából nemcsak nem tér ki, hanem mindenütt mintegy örömmel felkeresi, az egoismus, organismus, causalitás és sok más mélyen menő kérdés tárgyalásába bocsátkozik, mi munkájának erős scientifikus jellegét nyújt. A történeti iskola határozott befolyása mutatkozik abban, hogy a nemzetgazdaságtan legfőbb módszérének az inductiót tekinti, a nemzetgazdaságtan törvényeinek pedig csak viszonylagos értéket tulajdonít, a mely felfogást későbbben Roscher Vilmosról az Akadémiában tartott emlékbeszédében még határozottabban kifejtett. A német tudomány befolyása a fogalmak és definitiók scrupulosus, néha scholastikus megvitatásában és megállapításában is mutatkozik, a mi oly távol esik pl. az angol tudománytól, mint a hogy egy szellemes író mondta, hogy ha az angol ír a lábtörésekről, akkor nem fog előbb bajlódni azzal, hogy a lábtörés fogalmát meghatározza. A német nagy elmeéllel előbb arra törekszik, hogy a lábtörés definitióját adja. Kautz ezen legelterjedtebb munkája több kiadást ért, a későbbi kiadásokban az anyag három külön kötetben osztatik fel: I. kötet a nemzetgazdaság általános része; II. kötet a nemzetgazdaságtan különös része; III. kötet államgazdaság, pénzügytan. Az Akadémia későbbben e munkát a Marziányi díjjal tüntette ki.

Két tankönyvről, a nemzetgazdaságtanról és politikáról Kautz maga következőleg ír: «Talán szabad kiemelnem, hogy mindezek az említett művek oly időben láttak

napvilágot, a mikor hazai tudományos irodalmunk még meglehetősen fejletlen, kezdetleges állapotban volt; a publicistica, a jog, meg a história szakain kívül más tudományokban, a tudomány és a szakirodalom egykori színvonalán vagy épp magaslatán álló rendszeres munkáink nem léteztek, másfelől azt, hogy mind e dolgozataim az akkorbeli tudományos szakirodalom legkiválóbb termékeire stb. voltak alapítva s egyúttal a literaturai egész apparatussal (idézetekkel, utalásokkal stb.) ellátva».

Bámulatot keltő volt Kautznak igazán hihetetlen olvasottsága. Az egész európai irodalmat teljesen áttekintette és ez nem terjedt csak a nagyságuknál fogva is figyelmet keltő nagyobb munkákra, hanem a legkisebb értekezésekre is; mondhatni, szeretettel emlékezett meg nem egyszer — munkáiban és előadásaiban — egy-egy még kezdő írónak egy-egy sikerült értekezéséről. Egy szerény kis tanulmányomat, mely az akkori *Reform*ban jelent meg és melyben a Thünen féle körök eszméjét Pestre alkalmaztam, melegen ajánlotta hallgatói figyelmébe; a folyóiratokban megjelent jelentékenyebb dolgozatokra számos utalás történik munkáiban. És hogy óriási terjedelmű olvasmányait milyen figyelemmel végezte, mutatja az a körülmény, hogy könyvei, saját és másoktól kölcsönzött könyvek, tele vannak megjegyzéseivel, melyekre ő külön jeleket használt. E jeleket tudtommal nem igen magyarázta meg. Hogy csak egy példával illusztráljam terjedelmes olvasottságát, mely még aggkorában sem csökkent, hivatkozom arra, hogy a nem is oly terjedelmes tanulmányában, melyet utolsó éveiben a parlamentarismusról írt, a könyvek egész arsenálját sorolja fel, több mint száz író és ezek között nemcsak a régieket, hanem a legeslegújabbakat, melyeknek munkáin jóformán még a nyomdafesték szaga rajta van.

A közgazdaság gyakorlati kérdései közül figyelmét a pénz-, valuta- és bankkérdések kötötték le legnagyobb mértékben. Széles irodalmi tevékenységében, a vám- és kereskedelem-ügy, a pénzügy, a társulási ügy is nagy helyet foglal el, de mégis legnagyobb érdeklődéssel fordult a bank- és valutakérdések felé. Már mint fiatal ember részt

vesz a párisi conferentián, a hol megismerkedik a nagy osztrák szakemberrel, Hock Károlylyal és büszkeséggel említi, hogy ő már akkor az arany valuta mellett foglalt helyet, mely az 1867 : XVI. t.-cikkkben elvileg és a 20 és 10 francos érmedarabok veretése által gyakorlatilag is kifejezésre jut. Több nagyobb tanulmányban, melyet a M. Tud. Akadémiában felolvasott és melyek a *Budapesti Szemlében* napvilágot láttak, foglalkozik a 80-as években a nemes-érczek történetével, statisztikájával és a valutakérdéssel. Aztán következik belépése az osztrák-magyar bank vezetésébe, előbb az alkormányzó, később a kormányzó hivatalában, még pedig azon nevezetes korszakban, midőn a valuta rendezése bekövetkezett és elsősorban a banknak feladata volt, hogy az új valutarendszert erős alapra fektesse. Hogy Kautz itt míg egyfelől ismereteit értékesíthette, másfelől a bankügy titkaiba mély betekintést szerzett, kétséget nem szenved és csak egyet kell sajnálni, hogy épp ezen a téren nem bírnak tőle semmiféle dolgozatot. Az elméleti és gyakorlati ismeretek egyesülése itt bizonyára olyan munkát teremtett volna, mely a mellett, hogy az irodalomnak hasznára és díszére vált volna, másfelől ezen nehéz kérdések felől a tájékozódást jelentékenyen előmozdította volna.

Kautz büszkeséggel említette, hogy a magyarok — ő és Weninger — határozott állásfoglalása az aranyvaluta mellett győzött a bécsi conferentiákon az azt ellenző osztrákok felett. Voltak persze nálunk is hívei a kettős valutának, így különösen Kerkápoly és némileg Lónyay. Lónyay Kautz-nak a fémvalutát tárgyaló tanulmányáról következőkép nyilatkozott:* «Osztom ugyan értekezőnek azon nevezetét, hogy a tudomány mai szempontjából tekintve, a legtöbb érv az egyes valuta mellett szól. Azonban vannak kérdések, melyeknél a gyakorlati élet és az adott viszonyok az elméletileg legjobbnak és legtökéletesebbnek létesítését meg nem engedik. Nézetem szerint ezek közé tartozik az érczvaluta kérdése is. Tekintve monarchiánk adott viszonyait, én nagy merészségnek tartanám, ha az aranyérték-

* Kautz iratai között ; a levél kelte : Szentlőrincz, 1880. decz. 16.

nek — mint egyes valutának — elve declaráltatván, az a tudomány elmélete szerint minden következményével érvényesíttetni rendeltetnék. Mert ily eljárás messzemenő káros megzavarását eredményezné közéletünknek — s jó darabig gátul szolgálna nemzetgazdasági fejlődésünknek.»

Kautz kisebb dolgozatai között figyelmet érdemel statisztikai tanulmánya az európai államok pénzügyéről.

Érdekes Ghyczy Kálmán következő megjegyzése, melyre e dolgozat megküldése alkalmat nyújt. A levél kelte: Kis-Igmánd 1883 jan. 16. «Én felvilágosítást találtam művedben több kérdésre nézve, melyeknek megoldása eddig csak homályosan lebegett előttem: különösen megerősítettem pedig általa azon meggyőződésemben, hogy állami háztartásunknak, ha Magyarország államiságát fenn akarjuk tartani, okvetlenül helyreállítandó egyensúlya. A hódítási vágnak, melyet a Monarchiának sem alkata, sem ereje meg nem bír, megszüntetése mellett, csak a te adataid szerint is eddig kellőleg fel nem használt indirect adók igénybevétele által érettetik el; s minthogy ezeknek kezelése Ausztriával levő, reánk nézve nézetem szerint jótékony viszonyunk, különösen vámszövetségünk miatt nehézséggel jár, minden áron módot kell találni arra, hogy ezen viszonyunk fenntartása mellett is az indirect adók forrása kellőképen kihasználhatóssék».

Néhány szóval megemlékezünk Kautz utolsó éveiből származó néhány, a szaktudomány körén kívül álló dolgozatáról.

1905 decz. 1. kelettel a súlyos politikai helyzet nyomasztó hatása alatt ír *Egy szó a kibontakozáshoz* című eszmefuttatást, melyről többször beszélgetéseiben is említést tett. Vajjon e dolgozat megjelent-e, arról tudomásom nincs. Az eszme az 1848-iki legfontosabb III. törvény 19., 20. és 21. §-okban contemplált álladalmi tanács felállítása. A fennforgó rendkívüli viszonyokra való tekintetből eleveníttessék fel ezen alakilag még mindig létezőnek tekinthető intézmény, még pedig átmenetesen, egy bizonyos időre, egy ad hoc, egy a király által Budapesten összehívandó nagy országos conferentia alakjában. Jelesül olyképen, hogy abban az

ország elsőrangú politikai kitünőségei, (meg magas állású méltóságviselői) elsősorban az országgyűlés mindkét házából szabadon megválasztandó tagjai, a két ház elnökei, az életben levő volt miniszerelnökök stb., a koronának bizonyos számú megbizottjai találnának helyet; a conferentia jogi állására nézve ki lenne mondandó, hogy az csak véleményező testület és határozathozatali joga nincs. A kivétel nehézségeit látja és nem kicsinyli. Azon ellenvetésre, hogy ezzel az országgyűlés mellett egy második országgyűlés-féle állíthatnék fel, megjegyzi, hogy a főelem úgy is a parlamentből kerülne ki, hogy a conferentia csak szigorúan körülírt jogkörben mozoghatna és nem volna állandó jellegű. Tagjainak száma a 48-at meg nem haladná. Az itt megejtendő nagy viták, a vélemények ütközése, az érveknek higgadt, szenvedélytelen és államférfiúi magaslaton maradandó mérkőzése igen sokat tehetne a fogalmak tisztázására, a függő súlyos kérdések alapos megvilágítására és a közvéleménynek helyes irányban való vezetésére, sőt talán még arra is, hogy a kiegyenlítés vagy megoldás előbbrevitelére nézve új szempontok is nyerhetők volnának.

Ugyanezen évben az Akadémia nagy-gyűlésén szigorú kritikát mond a magyar tudományosság állapotáról, mely sok helyen rossz vért szült; bizonyára sok jogosult érzékenységet sérteni látszott. Kautz maga e tanulmányáról a következőket jegyezte fel:

«A mi az oly sok port fölvert, részben félreértett s félremagyarázott akadémiai másodelnöki megnyitó beszédemet: (1905-ben) *Tudomány és tudományosság hazánkban*, illeti, erre nézve azt jegyzem meg, hogy a *Beszéd* korántsem volt (vagy akart lenni) kicsinylő leszólása hazánk ezidőszerinti akár tudósainak, akár tudományos irodalmának; hanem (általánosságban tartott) összefoglaló *kritikai jelzése: általános* tudományos műveltségi állapotunknak, rámutatás arra, hogy összehasonlítva ezt a művelt nyugati nemzetek e részbeni tudományos állapotával: *magyar* tudományról és tudományosságról, épúgy, mint igazi *socialis culturáról, még* nem szólhatni és hogy fejlődésünk színvonalá és iránya (valamint, fájdalom! általános közállapo-

tainké is!) nem *fölmeneteles*, hanem lényegileg stagnáló s magasb követeléseket ki nem elégítő. — Mihez még (egész szerénységgel) azt bátorkodom csatolni, hogy ugyancsak a *Beszéd* végén előforduló mintegy *felhívó* szavak (az akadémiai tagokhoz is intézve), oly (rövid ugyan, de beható) formulázását tartalmazzák Akadémiánk (mint az ország legfőbb és legnemesb rendeltetésű intézménye) nagy feladatainak és hivatásának, a mi hazai irodalmunkban, tudtomra, eddigelé hiányzott».

Életének utolsó idejéből mindenesetre egyike a legbecsesebb tanulmányoknak az, melyet a parlamentarismus természetéről írt, kiterjeszkedvén arra a kérdésre is, vajon Magyarországon a parlamentarismusnak törvényes és történeti alapja van-e? Rendkívül nagy olvasottság, az idevágó irodalom bámulatos ismerete itt is meglepi az olvasót, főleg ha meggondolja, hogy a dolgozat írója már a zsolttáros élethatárát is elhagyta.

1906-ban jelent meg ezen terjedelmesebb tanulmány a parlamentarismusról. Címe: *A parlamentarismus és különösen a parlamentáris kormányalkat* (előbb megjelent a *Budapesti Szemlében*, később külön lenyomatban). Ezen, az egész modern politikai irodalmat felhasználó tanulmány a parlamentáris kormányzatnak akkoriban nagyon vitatott kérdését tárgyalja, különös tekintettel hazai viszonyainkra és történetünkre. Kautz arra az eredményre jut, hogy Magyarországon nincs parlamentáris kormányzat, nem is lehet. Ezzel az eredménnyel alig áll összhangban a következő két tétel:

1. A parlamentáris kormányalkat oly eszményi rendszer, a melynek megvalósítására törekedni öntudatos és politikai talentummal bíró nemzet legméltóbb feladata.*

2. A parlamentáris kormányt, mint jogi institutiót, törvényekkel és jogszabályokkal létrehozni nem lehet.**

Ezt a két tételt szem előtt tartva, kevesebb jelentősége van kétségekívül annak a bizonyításnak is, hogy hazai

* *Parlamentarismus*, 22. l.

** U. o. 43. l.

«tényies» viszonyaink stb. között sem 1848-ban, sem azóta úgynevezett «parlamentáris kormányunk» nem volt. Az első helyen említett elv szerint minden nemzetnek arra kell törekednie, mert különben a parlament csak tanácsadó, egyébként csekély befolyással bíró testület lesz, minek folytán működésének inkább csak akadémikus jellege lesz és nem gyakorolhatja vitáival, küzdelmeivel azt a hatást, melynek szolgálni hivatva van, hogy tudniillik a helyes politikai elvek győzelmét biztosítsa. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Kautz szerint is a parlamentáris kormányforma nem a tételes törvényeknek, hanem a tényleges működésnek eredménye; még Angliában is. Kautz az első helyen említett elvvel szemben azt is bizonyítja, hogy Magyarországon teljes parlamentarismus, a mely alatt ő a parlamentáris kormányzatot érti, nem is lehetséges, nemzetiségi és pártviszonyaink, de különösen Ausztriához való viszonyunk miatt. Némi következetlenségbe is esik, a mennyiben bár Kautz szerint nálunk parlamentáris kormányzat nincs, de annak hibáit nálunk mégis felfedezi, a mi joggal arra a következtetésre vezet, hogy ha már a parlamentáris kormányzat hátrányait szenvedjük, hadd élvezzük legalább annak előnyeit is. Ellenmondás van abban is, hogy míg egyfelől azt mondja, hogy a parlamentáris rendszer minden egyéb történetileg ismeretes és fennálló államszervezetek között a legnemesebb, legérdekesb, a népek szabadságának, úgy mint a rend, meg a sikeres haladás tekinteteinek legmegfelelőbb,* másfelől a sok igazságot tartalmazó ötödik fejezetben kimutatja a parlamentarismus hanyatlását, egyúttal Kossuth Lajosra való hivatkozással, ki egy látogatója előtt oda nyilatkozott, hogy nézete szerint a parlamentarismus már nagyon lejárta magát.** Hivatkozik a kiváló francia államtudósra és képviselőre, Benoist következő szavaira: Minthogy a parlamentarismus, úgy látszik, sehol sem vált be az európai continensen, minthogy a helyett, hogy ott meghonosodott volna, inkább megromlott,

* U. o. 22. l.

** U. o. 66. l.

talán helyén volna a szomorú ajándékot Angliának ismét visszaadni és egyáltalában eltörölni az egész parlamentarismust. Tanulmánya eredményeként Kautz azt mondja: «Nekünk, magyaroknak, a parlamentáris kormányrendszer nem való, vagy legalább még nem való. Az, a mi nekünk való: jól megalapított, szabadelvű képviseleti s alkotmányi rendszer.»*

Ez értekezés nagy vihart támasztott és Kautz nagy támadásoknak volt kitéve miatta, melyeket a különlenyomat előszavában elpanaszol. Pedig a támadások oka kevésbé abban rejlett, a mit a tudós a kutatás világitásánál mond, hanem inkább abban, a mit a gyakorlati, a napi pártküzelmekben álló, szenvedélyes pártember, főleg pedig oly időpontban mondott, mikor az ország politikai javai nagy veszélyben forogtak. Nyugodtabb időkben bizonyára nyugodtabb elbírálásra talált volna a nagy tudományos apparatusal készült dolgozat.

Itt csakugyan állott volna az: *Inter arma silent Musae*. De érdemileg is lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hogy a parlamentáris kormányzat sem a törvényben, sem a szokásban nem gyökerezik, hanem gyökerezik a tények logikájában, mert előbb-utóbb lehetetlen, hogy a törvényhozó testület akaratával és szavazatával szemben más kormány állhassa meg helyét, mint a mely a többségi akarral összhangban áll. Látjuk is az utolsó években még oly államokban is, hol de jure nincs parlamentáris kormányzat, a la durée nem maradhat meg oly kormány, mely éles ellentétben áll a parlament többségével. Viszont abban kétségkívül igaza van Kautzknak, hogy Magyarországon a parlamentáris kormányzat rendszere számos akadályba ütközik és hogy Magyarországon kívánatos, hogy a korona ne csak egy szép mythos legyen, hanem valóság, magától értetődően, hogy Magyarország állami és nemzeti érdekeivel magát azonosítja.

Utolsó éveinek dolgozatai között említendőek végül az új Széchenyi-kiadáshoz írott bevezetései, melyek Szé-

* U. n. 78. l.

chenyinek *Hitel, Világ, Stadium, Kelet Népe, Politikai programmtöredékek* című munkáit és azok hatását méltatják.

Visszatekintvén Kautz Gyula irodalmi tevékenységére, állapítsuk meg már most tudományos hitvallását. Vannak, kik Kautz Gyula tudományos jellegét úgy akarják feltüntetni, mintha fiatal korában a történeti iskolának és különösen Roscher Vilmosnak hive lett volna, hogy azonban később ezen ifjúkori tévedéséből kiábrándult és visszatért volna az angol deductiv, individualista, chrematistikus iskola egyedül üdvözítő tanaihoz. De ez téves és erőszakos felfogás. Kautz, tisztelve természetesen és nagyrabecsülve az angol iskola nagy érdemeit, elismerve a deductiv módszer fontos szerepét, maga részéről mindvégig hű maradt azon felfogáshoz, hogy a közgazdasági élet ethikai természetű, melyben nem az egyéni, hanem a magasabb társadalmi, nemzeti szempont irányadó és e tudomány művelése körül különösen az inductiv módszernek nagy fontosságát elismerte. Hogy ez élete végéig tudományos hite volt, arra elég bizonyíték két utolsó irodalomtörténeti tanulmánya Smithről (1891) és Roscherről (1896), melyek nagy gonddal, nagy apparatussal, nagy szorgalommal vannak kidolgozva. Néhány idézet e munkából meg fog győzni arról, hogy Kautz az ethikai felfogáshoz való ragaszkodásában nem változott, habár a történeti iskola idejében még ez irány nagy horderejét és e felfogásnak nagy gyakorlati szerepét nem is ismerhették fel, mert erre előbb a capitalistikus gazdaságnak teljességében kellett kibontakoznia.

«A historiai módszer... azzal az előnnyel bír, hogy tárgyilagos igazságot hoz létre, az elvontan generalisáló s abstract következtetésekben mozgó deductiv módszer helyébe a realis életet alapul veszi, s concret formulákat construáló inductiv módszert állítja.»* — «Ez új irány... kimutatta implicite tarthatatlanságát annak a (régi, részben úgynevezett classikus közgazdasági iskolai) felfogásnak, a mely egy-némely kevés, nagyon is egyszerű, s általánosnak vett ta-

* Roscher Vilmos emlékezete, 14. l.

paszталati tényből kiindulva, pusztá logikus következtetésekkel, majd csak hypothetikus jelleggel bíró feltevések alapján, a gazdasági élet törvényeit megállapíthatni vélte.»¹

«Nem lesz nehéz belátni, hogy egy oly színezetű theoria, mely a verseny rideg mechanikájában látja a gazdasági élet és forgalom egész processusát lejátszódní, s a melyben az emberek csak mint egyesek, s csak mint privát érdekeik és ösztöneik szerint eljáró egyedek jelentkeznek, a melyben az azokon uralkodó egyéb psychologiai tényezők: a társulási ösztön, a közérzület, a felebaráti és emberieségi hajlamok, vallás, jog és erkölcsi elvek számba nem vétetnek, s a fensőbb egész, a nép és a társadalom egészen háttérbe szorul: a népek gazdasági alakzataiba és ezek concret tényezői és föltételeibe belső betekintést, s a tudomány rendeltetésének megfelelő megismerést nem nyújthat, ez sem elméleti, sem gyakorlati tekintetben kielégítőnek nem lesz nevezhető. Ezzel a (mondjuk régi) felfogással lépett Roscher és az általa alapított iskola ellentétbe . . . hangsúlyozva az egyoldalú individualismussal és kosmopolitismussal szemben a socialis, a nemzeti meg a politikai momentum nagy jelentőségét.»²

«A históriai iskola rendkívüli fölénye a régi iskolák felett abban áll, hogy nem elégszik meg azzal, hogy a történetnek egy bizonyos, szűkebb idői átlagát vagy átmetsetét vegye vizsgálódásai és következtetései alapjául, a mint azt a régi iskola egyenes túlzásban a nyugateurópai gazdasági állapotokra szorítkozva teszi: hanem szabatosan arra törekszik, hogy a közgazdaság generell lényegét és természetét nem egyoldalúan, egy megrögzített időpontban, hanem az egész emberiség társadalmi fejlődésmenetében és ennek minden phasisai- és minden nyilvánulásaiban ismerje fel és értesse meg.»³

«A históriai iskola . . . abból az alapgondolatból indul ki, hogy a közgazdaságtudomány mint ethikai és culturai

¹ U. o. 17. l.

² U. o. 19. l.

³ *Roscher Vilmos emlékezete*, 24. l.

erők és rugók által előhozott jelenségek theoriája, csak az utóbb nevezett törvények kiderítésével és constatalásával foglalkozhatik.»*

«Mind általánosabbá kezd válni a meggyőződés, hogy a gazdasági erőknek korunkban — fájdalom! — annyira érvényre emelkedő egyenlőtlensége elég hatalmas arra, hogy az individualis versenyszabadságot mint nem mindig és föltétlenül jó hatásút és áldozathozót tüntesse fel; hogy a gazdasági küzdelmek és tusakodások károssá is válható izgalmi irányában, az államhatalom, egyéb fensőbb érdekek megóvása tekintetéből is, közömbös nem maradhat s bizonyos autoritativ rendszabályozás- és beavatkozástól el nem tiltható; a meggyőződés, hogy az ember és a társadalom természetében nemcsak az individualismus, hanem a közületiség (az «egészezi» vonzódás) is fontos psychikai tényező és így practikus alkotásainkban, valamint bölcséleti okoskodásainkban számbaveendő mozzanat, arra a végre, hogy a magán- és közélet egyaránt igazán emberhez méltó, s magas műveltségi fejlempolczunknak megfelelő *ethikai egészszé* (Kautz által aláhúzva) emelkedhessék. Mindjebban föl kezd ismertetni az, hogy a *szabadság* (Kautz által aláhúzva) egymagában és csak magára állva, a társadalmi bajokból való menekülhetésnek elvét vagy eszközét nem képezheti, hogy az új szükségek és feladatok tekintetéből mellette és vele szoros kapcsolatban, egész sorára a positiv rendszabályoknak s activ intézkedéseknek van szükség; a mindent magárahagyás és az állandó semmittevés elve mai napság már fenn nem tartható és hogy sok tekintetben a tudománynak is új álláspontra helyezkednie, az új viszonyokkal meg kell alkudnia s túl és tovább menve a smithianismuson, öntökélyesbitéséről kell gondoskodni.»**

E dolgozatokban tehát ugyanaz a fölfogás tükröződik vissza, melyet első nagy munkájában következőkép formulázott:

* U. o. 34. l.

** *Smith Ádám, mint a közgazdaságtudomány megalapítója*, Bp. 1891. LXVIII. l. sk.

«Csak így, az összes erkölcsi és politikai, szellemi és anyagi, elméleti és gyakorlati, történeti és eszményi elvek és mozzanatok elismerésének széles alapján válik a nemzetgazdaságtan ama vizsgálati és tárgyalási módszerének iránya lehetségessé, melyet valóban harmonikusnak és ethikai — történeti — organikusnak nevezünk és mely az egyedüli, mely által a nemzetgazdaságtan hivatásának megfelelelhet.»¹

Hogy soha nem tartozott a fanatikus freetraderek közé, erre nézve csak következő két nyilatkozatát idézzük:

«Nem lehet félreismerni azt sem, hogy az államhatalom teljes közömbössége, meg a laissez-faire és laissez-passer elve még nem képezi a practikus statusbölcse ség és törvényhozás netovábbját.»²

«A szabadkereskedési irány hívei közé tartozunk, a nélkül azonban, hogy az absolut s mindenáron «freetraderekhez» óhajtanánk soroltatni, miután erős meggyőződésünk egyfelől, hogy a szabadkereskedés rendszerére való átmenetel csak úgy lehet igazán üdvös és eredményes, ha kellő tapintattal és kimélettel, tehát fokozatosan vétetik eszközöbe; másfelől az, hogy a kereskedési szabadság magában véve még nem panacea, mely minden bajt egyszerre elszüntetni, s anyagilag fejletlen országot erőteljes állammá változtatni képes, hanem hogy mellette és kivüle még egész rendszerére a közzgazdasági, financz-politikai és culturai reformok- és javulásoknak is van szükség, ha az anyagi virágzás, gazdaság és jólét magasabb polczára emelkedni akarunk.»

«Vannak tényleg esetek és (L. *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika*, bevezetés) körülmények, a melyekben részint nagyfonsóságú társadalmi, részint országos fensőbb tekinteteből a szabadkereskedés megszorítása, s a védvámoknak alkalmazása teljesen igazolható, jogos és czélszerű intézkedés.»³

¹ *Die geschichtliche Entwicklung* stb., 792. l.

² *Vámpolitika*, 78. l.

³ *Vámpolitika*, 79. l.

Visszatekintvén az itt ismeretett munkákra, kialakul Kautz tudományos tevékenységének irodalmi képe. De még a képhez is, mely gazdag, fáradhatlan tudományos tevékenységet tükröztet vissza, tartoznak egyes vonások, melyeket csak a jövő fog nekünk nyújtani. Hátrahagyott feljegyzései között ugyanis olvassuk a következőket:

Kézirataim között különösen három terjedelmesebb dolgozat kezdetei és materialeja léteznek, ú. m.:

- a) egy nagyobb munka a *Történet bölcselete* czímmel;
- b) a forradalmak a történetphilosophia világában;
- c) az államférfiú (adalékul a kormányzás elmélete és praxisához). Ezenkívül értekezések:

1. a jegybankokról;
2. a társadalom;
3. a népsouverenitás;
4. a parlamentarismus;
5. magyar közjogból (több fragmentum);
6. a sociologia nevezetű tudomány ellen kritikai észrevételek;
7. a közgazdasági helyzet.

Különösen történet-bölcséleti munkájára többször visszatér; beszélgetéseiben is többször rátért és e munkában látta ő, mint sejtem, tudományos fáradozásainak és búvárlatainak végső eredményét.

«Mindig lehető magasb szempontból s felsőbb irányzatból kiinduló tanulmányaim egyik legkedveltebb, egész tudományos és irodalmi, meg tanári pályámon, mondhatnám lelkesedéssel s hő buzgalommal kezelt tárgya: a *Történet-philosophia*, ez az úgynevezett *Scienza Nuova*, általam *Historia sublimior*nak hívott koronája a tudományoknak volt. Ennek (természetesen szoros kapcsolatban a világtörténettel) való tanulmányozása, búvárlása s ha Isten erőt és tehetséget ad: rendszeres egészbefoglalása (a mi mindakkoráig a világirodalomban, legalább oly módon, mint én képzelem, sehol se történt még eddig), ez volt tudósi, nehéz szellemmunkássági stb. törekvésemnek czélja, eszménye, éjjelnappali fáradságomnak legfőbb gondja.»

Széchenyi méltatására írott tanulmányaiban (*Politikai*

programmtöredékek, XVI. l.) azt írja: Ezen és egyéb idevonatkozó nagy történetbölcseleti kérdésekről a jelen sorok írója nemsokára sajtó alá adandó terjedelmes munkájában, a *Történetphilosophia alapvonalai*-ban tüzetesebben szól.

Milyen érdekes volna Kautznak, kiben határozottan történeti és philosophiai szellem lakozott, történetbölcseleti dolgozatát ismerni, melylyel a tudomány legkiválóbb szellemei felé közeledik, mint Vico, Bodin, Bossuet, Voltaire, Turgot, Condorcet, Saint-Simon, Fourier, Buchez, Comte, Cousin, Geoffroy, Guizot, Tocqueville, Laurent, Herder, Hegel, Buckle, Lecky, Draper és mások. Reméljük, hogy Kautz dolgozata, hátrahagyott kézíratainak zárlatából, mielőbb a magyar tudomány közkinésévé válik.

III.

És most foglaljuk össze egy teljes képben a tudóst, a tanárt, a bűvárt, a politikust, a bankkormányzót, de különösen az embert, az egész embert, az embert viszonylatában magához, embertársaihoz, az emberiséghez, a mindenséghez!

Mint ember szeretetreméltó volt, nem minden malitia nélkül, nagy elismeréssel az általa kiválóaknak talált emberek iránt, egyszerű puritán életmódjában, a szükségletek minimumával, de azért nem cynikus, hanem inkább úri hajlammal és előkelő modorral. Otthonát legtöbbször becsülvén, a társaságot alig kereste, érintkezésben néhány régi, kipróbált barátira és azok családjára szorítkozván. Annyira nem lépett ki rendes körébél, hogy tudtommal igen keveset utazott, alig jelent meg tudományos congressusokon, hol hasontörekvésű szakemberekkel találkozott volna, itthon is, az Akadémián és a közgazdasági társulaton kívül nem igen fordult meg más helyen, hol az ország anyagi kérdéseivel gyakorlatilag vagy elméletileg foglalkoztak. Szóval, inkább elszigetelte magát és visszavonult.

Büszke volt arra, hogy polgári származású, igazi self-made man volt, a ki mindazt, a mit elért, magának köszön-

hette és soha semminemű protectionnak sem örvendett vagy járt utána; sem születési előnyben, sem klikkek támogatásában nem részesült.

«Sokat tartok arra, — írja — hogy nevelésem, életpályám, műveltségem és morálom német, angol alapú, jellegű. Az életkomolyság (nem a francia ledérség, vagy az angol nehézkesség, sem az olasz felületesség), real-idealismusom stb. német gyökerű.»

«Az eszmei és lélekbeni együttélés a világ legnagyobb gondolkozói, államférfiai, socialbölcselei (s némileg költői)vel is: utolsó életnapjaimat megédesítette.» Egész élete, mély irodalmi törekvése mutatja vágyát: az emberiség nagy gondolkozóival együtt lenni, egy nemes hajlam, melyről Goethe mondja: A nagy elődökkel való érintkezés szüksége bizonyítja a magasabb természetet.*

Soha kártya nem volt a kezében, soha sorsjátékszerű dolgokban nem vett részt, soha börzeüzelmekben nem volt érdekelve és soha sem tánczolt, — írja — még legfiatalabb korában sem.

Utálta a strébereket, a nagyképű embereket, a nagyzási hóbortban leledzőket és a népszerűség-bolondokat.

Büszke volt arra, hogy ő az első jognagyszó a forradalom után, az első egyetemi tanár volt, a ki képviselő lett, első magyar volt, ki bankkormányzó lett. Az első költségvetésnek, az első quota-bizottságnak ő volt az előadója. Büszke volt arra, hogy bankkormányzó lett, mint a jeles hollandi egyetemi tanár és nemzetgazda Pierson, hogy az Akadémia másodelnöke lett, mint Széchenyi István.

Conservatív irányú politikai eszmefejlődésére nagy befolyással voltak a szenvedélyes ellenzéki beszédek, melyek fiatal korában az országgyűlésen elhangzottak Szentkirályi, Beöthy, Klauzál és mások részéről. «Egész életemben — írja — ennek hatása alatt állottam.» Ezen benyomások először 1844-ben a pozsonyi országgyűlésen, hová atyja elvitte, keletkeznek; az ott hallottak és látottak nagy hatást tettek kedélyére.

* Eckermann's *Gespräche mit Goethe*, III. 99. 1.

A collegialis szeretetnek és tudományos tárgyilagosságának igen szép emléke a Kerkápoly fölött tartott emlékbeszéd, mert ismeretes, hogy Kerkápoly nem nyilatkozott mindig nagyon tapintatosan Kautzról. Mindamellett Kautz egy nagy tanulmányt szentelt Kerkápoly emlékének, melyben szellemi képességéről, államférfúi nagy tehetségéről, szónoki sikereiről a legelismerőbben nyilatkozik és őt az újkori magyar történet nagy alakjai közé sorozza.

Mint szakembert, elsősorban rendkívüli sokoldalúsága és nagy termékenysége jellemezte. Előadta a statisztikát, a pénzügyi jogot, a magyar közjogot, a politikát, a nemzetgazdaságtant és a pénzügytant. És irodalmi tevékenysége is jóformán ezen tárgyak összességére terjed ki. A magyar szakterminologia körül jelentékeny érdemei vannak. Mert mikor ő e tudományok művelését megkezdte, a magyar tudományos terminologia nem volt még képes azokat az eszméket és fogalmakat kifejezni, melyek az európai tudományban már szerepeltek. Ebben persze nagy nehézségekre akadt és azért sokszor irányla nagyon nehézkesé, túlterheltté válik, mit gáncsképen gyakran hángoztattak. Mert a magyar szellem e tekintetben egészen olyan, mint a francia; a mit jó francziasággal nem lehet kifejezni, az a francia közönségre nézve nem létezik. Persze ennek árnyoldala is van, mert ez esetleg korlátot szab a tudományok magasabb, elvontabb tárgyalásának.

Tanításaiban egyesült a történetbölcselő a nemzetgazdával, a tudós a hazafival, a kész mester a folyton tanulni vágyó és ifjú tüzzel a tudomány iránt érdeklődő adeptussal.

Előadásait élénkség és jóformán rhetorikus lendület tette élvezetessé és az a hallgatókkal közölt lelkesedés, mely mutatta, hogy a tudomány művelése, előadása neki nem hivatal, hanem hivatás, életcél. Szerette hallgatóit, érintkezett velök, útbaigazította, bátorította és buzdította őket. Büszke volt kiválóbb hallgatóira és feljegyzéseiben többször fordul elő különböző jeles tanítványainak névsora. Bár sokféle állást foglalt el, mégis elsősorban magát mindig tanárnak érezte és lakása ajtaján soha se láttam más felírást, mint: Kautz professor.

Mint tanárt jellemzi Kautzot nagy európai műveltsége, tudásának erős történeti és bölcséleti alapzata és szakkörének irodalmában való bámulatos tájékozottsága. Nem volt az a szerény rostocki egyetemi magántanár, kinek dolgozataira irataiban, előadásaiban nem hívta volna fel a figyelmet. A mellett erős polemikus, majdnem szenvedélyes volt és elfoglalt álláspontját minden fegyverrel védelmezte. Mind a mellett munkáiban inkább azt a benyomást tette, mint a juste-milieu képviselője, ki mindenütt latolgatja minden dolognak előnyeit s hátrányait.

Hogy mennyire szigorúan ragaszkodott a tudós és tanár jellegéhez, azt legjobban bizonyítja az, hogy midőn tiszteletbeli tagságra akartuk ajánlani, hozzám intézett hosszú levélben ezt magától elhárítja, mert a tiszteleti tagság nem tudományos érdemek jutalmazására való.

Az írás művészetével kevesebbet törődött. Munkái néhez olvasmányok, telve vannak annyi meglehetősen erőszakos, a nyelv ruganyosságával ellenkező szóképzésekkel, hogy æsthetikai élvezetet csak ritkán nyújtanak. Kétséget nem szenved, hogy munkáinak hatása sokkal nagyobb lett volna és azzal a magyar közönség elismerése és hálája, ha munkáit nemcsak olyanok számára írta volna, a kiknek ezeket hivatásuk miatt okvetlenül olvasni kell, hanem úgy, hogy azok olvasmánya élvezetet nyújtson. A mondatoknak mondatra, az attributumoknak attributumokra való halmozása, megszakítva azonfelül folytonosan zárjeles mondatokkal és a sok idegenszerű, fárasztó szóképzés, rendkívül ártottak munkái népszerűségének és azzal tulajdonkép a tudományos eszmék elterjedésének.

Bölcsészeti hitvallásának fő tételét legjobban találta kifejezve Paulsen *Kant* című munkájának bevezetésében.* «Sokkal jobban egyetérték a Kant-féle bölcsészet tartalmával; ethikai-metaphysikai idealismusával, a megismerő szakember a valósághoz való viszonyának felfogásával, az ismeret és akaratnak az élet- és a világszemlélet tekintetében jelentőségének jellemzésével . . . Óhajtánám, hogy gyakor-

* Előszó, VI—VII.

lati idealismusa, emberi méltóságról, jogról és szabadságról való magasztos eszméi, a «realismusnak», a hatalomban és a pénzben való hit mai korszakában ismét életre kel-
nének.»

Hogy eklektikus volt, hogy tudományos álláspontjában sem hódolt meg egy iránynak feltétlenül, legjobban mutatja az a körülmény, hogy ámbár a történeti iskola hívének vallotta magát, mégis a gazdasági ismeretek forrásának a történelem mellett az erkölcsgyakorlati emberi ész eszményeivel tekinti, mert a tudomány nemcsak egy képmás, hanem egyúttal mintát is nyújt. Roscher erre azt a megjegyzést teszi, hogy ő itt nem lát ellentétet, mert nem tekintve azt, hogy csak az erkölcs-gyakorlati emberi ész érti a történelmet, minden korszaknak eszményei a történelem legfontosabb elemeit képezik. A történeti nemzetgazda, mint olyan, tehát nem képtelen reformterveket készíteni. Csakhogy azokat nem azzal fogja ajánlani, hogy abszolút jobbak, mint a létező, hanem kimutatja, hogy tényleg egy szükséglet forog fenn, mely általuk alkalmasint legjobban lesz kielégítve.*

Nevezetes tételek nem fűződnek névéhez és inkább a nagy úttörők eszméinek tolmácsolására törekedett, megelégedett az ezzel járó érdemmel.

Hivatkozik Stuart Millre, ki azt mondja: eredetiség, az az idegen munkák ismerete.

És mentől jobban haladunk korban és mentől jobban látjuk az egyéni erőlködés korlátoltságát, el kell ismerni, hogy biz nagy érdem az emberiséget egy új eszmével megajándékozni, de érdem az is, habár másoknak eszméit a tudományos világ tudatában ébren tartani.

Jól mondja Goethe: Végre is mindannyian collectiv lények vagyunk, akármit teszünk. Mily kevés az, a miről tudunk és a mik vagyunk, a mit a szó teljes értelmében tulajdonunknak nevezhetünk. Mindnyájan elfogadunk és tanulunk azoktól, kik előttünk voltak s azoktól, kik velünk

* *Grundlagen der Nationalökonomie*, 7. kiadás (Stuttgart, 1868.) 51. l.

vannak. A legnagyobb lángész semmire sem menne, ha mindent saját belsejének akarna köszönni . . . És alapjában véve egészen mindegy, vajon magamtól kapom vagy másoktól; vajon valaki maga által vagy mások által hat; a fő az, hogy legyen egy nagy akarat és képesség és kitartás azt véghezvinni . . . Mirabeau lángesze, eredetisége éppen abban rejlett, hogy másokkal és mások által tudott hatni.*

Mint minden mély gondolkozónak és nemesebben construált egyénnek, neki is vezértörekvése volt a társadalomhoz, a világhoz való viszonyában tisztán látni. Ez irányban különösen a következő igazságokat hangoztatta:

«Hazánk még nem culturállam, mert önálló szellemi és műveltségi productióra még kisebb mértékben képes, csak politikai s közjogira. Még eddig csak agrár-állam.

A szónoklat acrobatái nekem mindig ellenszenvesek voltak, mert rendszerint sem komoly tanulmány és tudás, még megfelelő következetesség sem rejlik bennök.

«A ki a köznek használni akar, annak nem szabad magára gondolnia.» (Széchenyi.)

«Il faut dix fois plus d'efforts pour détruire une idée fausse que pour en répandre une juste.»

Elvül tartottam sehonnan sem totyakos kinézés és állapotban visszalépni, sőt inkább az erőteljesség és szellemi képesség egész mérvű birtokában. Politikai életemben is bár szerény, de nem egészen jelentéktelen szereplésemben sohase voltam úgynevezett mameluk, azaz vezért és kormányt tüskön-bokron át, vakon és meggondolás nélkül követő, mert sohases szüntem meg a magam eszével gondolkozni, úgy mint a magam szívével érezni.

Politikai carriéremben is sohase tettem valamit érdekből, előnyre vagy éppen haszonra való tekintetből.»

Mikor Kautz Lónyay Menyhért pénzügyminister által a tiszai vasút igazgatósági tagjává kineveztetett, egy bécsi képviselő és nagy «macher» (úgy írja Kautz) Kautzot arra akarta megnyerni, bírja rá Lónyayt (ki tudvalevőleg Kautz

* Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, III. k. 252. l.

szavára sokat adott), hogy adja el egy bécsi nagy consortiumnak a magyar kormány birtokában akkor már létezett 26,500 darab tiszai vasútrészvényt. Kautz indignációval visszautasította az eszmét magát s a kilátásba helyezett honorariumot, mely a piszkos szolgálatért minden odaszavazandó igazgatósági tagnak juthatott volna.

Életfelfogásának mélyébe betekintést nyújtanak azok az önvallomások, melyeket leírt s az aphorismák, melyeket bizonyára azért jegyzett fel, nem ritkán többször is, mert kifejezést adtak saját lelki világának. Néhányat ezekből ide jegyzünk:

Ifjúkori úgynevezett illúziókról aggkoromban letenni nem kényszerültem, mert olyanok sohase voltak.

Az életet mindig komolyan vettem, feladataimhoz sohase nyúltam a könnyebb végüknél.

Nulli me mancipari, nullius nomen fero.

Unum sum secutus, recti amorem, nil avidus popularis aurae.

Mit használ lennünk, ha homály burkolja nevünket.

Otium sine litteris mors est, et hominis viri sepultura.

Weisst Du auch nicht woher Du kommst,
Und weisst Du nicht wohin Du geh'st,
Genug-genug, wenn Du nur weisst,
Dass Du am rechten Platze stehst.

(Goethe.)

Mily számos éjt virrasztott át,
Könyvekben mélyen elmerülve állott.
Míg egyszer csak pihenőt parancsolt a sötétség.
A lámpa kialudt.

És minden életkedvet s minden életerőt
Od'adott szeretett tudományáért,
Most örök nyugalásra kívánczik.
A lámpa kialudt.

Nil temere, nil timide; sed omnium virtute et consilio.
(Dollinger jelmondata.)

Seu vetus, seu novum est: verum diligo.

Ne prorsus inutilis olim — vixisse hinc videar,
pereamque in funere totus.

In necessariis veritas
 In dubiis libertas
 In omnibus caritas.

(Szent Ágoston.)

Vera laus est a laudatis laudari.

Discere a peritis, sequi optimos. (Tacitus, Agricola.
 V. fejezet.)

Servanda patriæ consumer.

Mély vallásos volt vakbuzgóság nélkül, hű fia egyházá-
 nak felekezetieskedés nélkül, bensőséggel felkeresvén az
 Isten házát, mi neki igazi erkölcsi szükség volt.

IV.

Minden ember előtt lebeg egy mintakép, egy vezér-
 csillag, melyet követni óhajt és minden emberre nézve jel-
 lemező, kit választ ilyenül. Kautz vezércsillaga a tudomány-
 ban Roscher volt, a politikában Széchenyi István. A tudomá-
 nyban Roscher iránya volt az, mely az uralkodó irányok
 között legjobban megfelelt egyéni meggyőzésének. Ép úgy
 Széchenyi István felfogása legjobban megfelelt politikai,
 nemzeti hitvallásának. Széchenyi István volt mindenestre
 a legnagyobbak, az utánzásra és követésre legméltóbbak
 egyike. Tanulmányozza iratait, életbölcseletét, viszonyát más
 államférfiakhoz, helyét a történelemben. Jóformán külön
 kis irodalmat tesznek tanulmányai Széchenyiről, kezdve
 első dolgozatától, mely az ötvenes években Lipszében Brock-
 hausnál, a Lexicon folytatásaként megjelenő *Unsere Zeit*
 című folyóiratban látott napvilágot és elég figyelmet kel-
 tett. Utolsó irodalmi munkássága is Széchenyi munkáinak
 commentálása volt és egy párhuzam Széchenyi és Kossuth
 között. Kedvencz irányeszméit és jeligéit is sokszor Széchenyi-
 ből veszi. Örömmel jegyzi föl, hogy Széchenyi is, mint ő,
 másodelnöke volt a Magyar Tudományos Akadémiának.
 Legtöbb dolgozatában hivatkozás van Széchenyire. Gon-
 dosan feljegyzi találkozásait Széchenyivel. Bámulatát átviszi
 Széchenyi kiváló követőire: Lónyay Menyhértre, Dessewffy

Emilre stb. «Széchenyi István tanítványának (és epigonjának) tekintettem magamat», írja jegyzetei között.

Kautz utolsó lehelletéig hű maradt Széchenyi hagyományaihoz s gondolatai mindig visszatérnek hozzá, mint az életét vezető nemtőhez. Ezt részben azon általános nagy hatás magyarázza, melyet Széchenyi korára és korán túl minden hazafira mindenkoron gyakorolt. Bizonyára az első nagy fiataalkori benyomás volt, melyet Kautz nyert, hiszen éppen abba az időbe esik a döntő benyomásokra fogékony gyermek- és fiatal-kora, mikor egész Magyarország visszhangzott Széchenyi dicsőségétől. Azonban mindezt leszámítva, e hű követésre különleges okai is voltak, még pedig a következők:

1. Széchenyi egész politikáját jellemzi a szélsőségek kerülése, az arany középút megtartása, a «helyes középút»-nak m r Aristoteles által hangoztatott elve. Ez az elv nem jelent ugrándozást, határozatlanságot, elvtelenséget, hanem bölcs mérsékletet; kerülni a zátonyokat és szirteket, mint a hajó kormányosa. Erről az elvről azt írja Kautz: A középúti elvűség hálátlan és nehéz, de egyedül megfelelő álláspontját mindig a legjobbnak s az ellentétek kibékítésére czélzó törekvést mindig a légüdvösebbnek tartottam, gróf Széchenyit követve: A józan és igazságos középút az egyedüli ösvénye a nemesblelkűeknek.

2. Széchenyit egész tevékenységében irányította az a felfogás, — melyben, mellékesen megjegyezve, már a marxismus felcsillámlását láthatni — hogy a gazdasági és társadalmi átalakulás szüli a politikai átalakulást.

3. Széchenyi mindig az összes osztályok egyetemlegességéből indult ki és az alsóbb rétegeket nem választotta el törekvéseiben a felsőbb osztályoktól.

4. Széchenyi tanításának egyik föltétele az volt, hogy nem kell mindent a kormánytól várni.

Ezek az elvek jellemzik Széchenyi nagy reformátori irányát — és ezek az elvek vonzották Kautzot. Hozzájárult, hogy érezte Széchenyi mély állambölcsészetének hatását, melynek mélységei és magaslatai minden szemlélőre föltétlenül nagy hatással vannak. Mint fénytengerből, úgy árad

Széchenyiből az emberi mértéket jóformán meghaladó igazság és bölcsesség. Hozzájárult Széchenyi nagy erkölcsi pathosa, mely Kautzra szintén nagy hatást tett, mert mindenekfölött mélyen erkölcsös és vallásos ember volt. Kautz csendes, békés lelkületének Széchenyi békeműve rokon-szenvesebb volt, mint a lázas agitatio, mely jellemével nem állott összhangban. Hatott rá Széchenyi látnoki képessége, melyet Kemény Zsigmonddal együtt felső sugallatnak, mély sejtelemnek és a felizgatott idegrendszer clairvoyance-ának tulajdonított, részint egy uralkodó, kifejlett és szigorúan következetes ész analysisének, mely lélektani és politikai ponton haladva mindig előbbre, a távoli eszményeket az alapokkal összekötni és a tévedések természetéből a nemesis alakját megismerni inkább volt alkalmas, mint a többi kortársak ünnepeelt bölcsesége.

Ezekben találom annak a döntő, irányító befolyásnak magyarázatát, melyet Széchenyi Kautzra gyakorolt, nem tekintve azt, hogy Széchenyi munkái, tevékenysége, politikája, egész létezőrekvése annak a tudománynak dicsőítése, annak a tudománynak folytonos előtérbe állítása, melyet Kautz művelt, a nemzetgazdaságtannak. Voltak Széchenyi előtt is jeles magyar államférfiak, kiváló hazafiak, a kik a nemzetgazdaságtannak és a nemzet gazdasági haladásának nagy fontosságát felismerték, de Széchenyi valóságos cultusszá emelte ezen tudomány iránti nagy tiszteletét és a nemzet haladását főleg gazdasági haladásának funkciójaként állította oda.

Utolsó nagyobb tanulmányát is Széchenyinek szentelte. Commentálja a legnagyobb magyar alapvető munkáit, kiemeli élet- és világbölcsességének örök igazságait, védi támadóival szemben, rajzolja az általa megindított nagy belső nemzeti forrongást, aztán a feltartóztathatlan áradatot, mely abból kiindult, míg végre feje fölött összezsapnak a hullámok. Oly áhitattal szól itt nagy mintaképeről, hogy Széchenyi *Hitel*-ének címét nem is ejti ki, hanem csak a *Könyv*nek nevezi és nagy betűkkel írja.

A magyar nemzet élete, társadalma, államszerkezete, műveltsége a kelet és nyugat találkozásának eredménye. Ennek köszöni felvételi képességét a nyugat nagy eszméi iránt, melyeket a keleti faj lelkesedésével és rajongásával ültet bele hazája talajába. Talán ez teszi a nemzet élet-törvényét, a milyen, mint Treitschke mondja, minden nemzetben van és melyet minden nemzetnek föl kell ismernie. Keleti melegséggel, lelkesedéssel felvenni és felszívni a nyugati cultura alkotásait, de olyképen, hogy azok itt a magyar genius önálló nemzeti jellegét viseljék, ebben rejlik a nemzet jövőjének is kulcsa. Ennek a szellemnek egyik buzgó képviselője Kautz Gyula volt, ki maga is saját legnagyobb érdemét abban találta, hogy az európai tudományt bevezette hozzánk. Így olvad bele Kautz Gyula élete a nemzet magasabb élettörvényébe, így vált ő magasabb értelemben a nemzet fiává, a nemzetnek érdemekben gazdag és áldásos emlékű munkásává, kinek emléke a magyar tudomány történetében soha nem mehet feledésbe. Remélte és joggal remélhette: *Non omnis moriar!*

FÖLDES BÉLA.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA.

Költőisége, jelentése, magyarsága.

Ez idén félszázadja lett *Az Ember Tragédiája* nemzetünk közkincsévé. Ez a jubileum véletlenül összeesik egy százados fordulóval is: épen ama férfiú halálának százéves fordulójával, ki a bölseleti költészetet először szólaltatta meg magyarul. A nagy magyar lelkek egyik legkiválóbbika. Bessenyei György, a bécsi udvar zajos magányában, majd az álmaival népes bihari remeteségben, fáradatlan kitartással és keserű vívódással igyekezett rajta, hogy a francia felvilágosodás bölseletének vezető gondolatait a magyar vers és költői próza útján beoltsa a magyar lélekbe. Lockeot és Voltairet nem is csak beléje oltani törekszik, hanem kibékíteni, ha lehet kiegyeztetni ennek ősi hagyományaival. Elmaradt, pusztuló faja megmentésének az ő egész lelkén uralkodó égő vágyában ontja a verseket, megható vallomásokat, szónoki oktatásokat, hogy az embert és nemzetét magára és feladataira, czéljára és jövőjére eszméltesse. A magyar élet fejlődésének nagy határkövét letette s életének tragikus küzdelmei után szinte úgy tűnt el szem elől, olyan észrevétlenül, titokzatosan, mint azok a mythikus alakok, a kik népöknek az ígéret földét mutatták meg. A mint egész újabb szellemi, sőt politikai fejlődésünk is az ő alakjához vezet, a nemzeti gondolatnak és a művelődés gondolatának az ő lelkében való új találkozásához: az a kezdeménye sem maradt követők nélkül, melyet bölseleti költészetével irodalmunkban indított.

Nem maradt tanító költészetünkben, melynek története méltó önérzettel mutat Csokonai hattyuénekére, a *Lélek halhatatlanságára*, a gondolat és hit postulatumai kibéki-

tésének e költői gazdagsággal áradó kísérletére, melyben az «emberiség merész szószólója» valószínűleg először használja nálunk a napjainkban oly közkeletűvé lett «szabadgondolkodó» kifejezést. Bessenyei kezdeménye visszhangzik a regényben: csak a *Karthauzít* említem, mely egy mélyen érző és nemesen gondolkodó lélek történetének külső és belső sorsfordulataiban veti föl az élet értékének problémáját s a phantasia és gondolat dialektikájával adja költői bírálatát. A novellában *Helione*, Jósika phantasiájának ez a legsajátosabb és talán legtündöklőbb terméke, a végtelenségre törekvő szellem isten ellen lázadásának s a női szív örök ragaszkodásának képe, mely néhány vonásával egyenesen Madách gondolatvilágára utal. Így Vörösmarty *Romjának* csodás meséje is, melyben a valóra való s mindig csak új kiábrándulást hozó álmok sorozata és a végső pusztulás még szorosabb eszmei kapcsolatot mutat Madách költeményével. De egyenesen a dráma mezején is ismételve fölmerül a törekvés az általánosabb eszmélkedésnek költői alakítására. A *Csongor és Tündének* röpke és édes bája szinte figyelmetlenekké tesz bennünket mélységei iránt: az eszménységre törekvő emberi lélek szárnyalásának, küzdelmeinek, sorsának képe és tanulságai iránt. Az ifjúságnak hol sóvár és játszi hangján, hol szenvedélyes hevével szólalnak meg benne már azok a gondolatok az emberről, erejéről, rendeltetéséről, melyek utóbb az öreg Vörösmarty lyráját szinte a hurok szakadásáig reszketették. Czakó *Leónáját* sem hagyhatjuk említetlenül, melyben egy fegyelmetlen elme és megdöböntően cikázó phantasia szinte a lázbeteg energiájával hirdeti és magyarázza az emberi élet értéktelenségét s a természetnek jótékony erejét megsemmisítésében. Bizonyos motivumokban való találkozásnál fogva is érdekes, hogy ez a rémtörténet, mitsem törődve az anachronismusokkal, ugyanoda van helyezve, a középkori Bizánczba, a hol Madáchnak egyik legszebb képe, Tankréd és Izóra színe is játszik.

A sokáig jeltelen kovácsi sír bezárulta után ép félszázaddal, most ötven éve érkezett meg a philosoph-költő Bessenyeinek legnagyobb utóda: Madách Imre, az *Ember Pró-*

bája után az *Ember Tragédiája*. Arany János, ki a Kisfaludy-Társaságnak 1861 október 31-diki ülésén olvasott föl először mutatványokat az ismeretlen szerző ismeretlen drámájából, így jellemzi a hatást: «Majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csodálkozás, itt javalló elégyütség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdeklődését láttam a hallgatók arczain.» A nemsokára megjelent munkának a hatása is ilyen volt közönségére: az egész nemzetre. Ismétlődött az, a mi irodalmunkban eddigelé csak három esetben történt: a *Himfy*, az *Abafi* és a *Toldi* megjelenése alkalmával; ismétlődött az a byroni hajnal, melynek szelölője egy ismeretlen névvel minden palota és kunyhó ablakát országszerte megkocogtatta. Kritikusok és olvasók, Aranytól kezdve az iskolás fiúig mindenki érezte, hogy egy nagy szellem megnyilatkozásával áll szemben, hogy ennek a szellemnek ellenállhatatlan varázsa alá került, mely nemcsak egy ismeretlen névre, hanem az egész magyar lélekre fényt árasztani hivatott. A hatásnak ez a rögtönössége, mélysége és egyetemessége, mely mintegy új erővel tört ki 1883 szeptember 21-dikén, mikor a Nemzeti Színház először mutatta be a költeményt, nemcsak a váratlan meglepetés örömeről tesz bizonyosságot, nemcsak a tárgy saját-szerűségének varázsáról, de nem is csak eszmei tartalmának gazdagságáról és mélységéről, hanem egyenesen költői értékéről, a költészet erejéről, melylyel eszméinek gazdag és mély világát Madách megeleveníti.

Mert míg az *Ember Tragédiájának* eszmei, tárgyi, fel-fogásbeli önállását a *Fausttal* szemben nem volt nehéz kimutatni: épen ez a pont az, a melyre nézve a legelragadottabb kritikus sem tudta egy percze sem tekintetét elvonni Goethétől, kinél tökéletesebb harmóniája gondolkodónak és költőnek talán sohasem volt. Ez a goethei ígézet és mérték érvényesül tudatosan vagy ösztönszerűen a Madách költői erejét illető ítéletekben. Legélesebben Zilahy Károlynál, ki a drámában egy mélyen gondolkodó fő megnyilatkozását üdvözli, de mint költeménytől, különösen mint drámai költeménytől minden értéket megtagad. Első külföldi ismertetője, az érdeemes Opitz Tivadar sem tartja Madách phantasiáját

elégnek feladatára s híján látja annak a varázserőnek, mely megragad és meghat. Körülbelül ilyen értelemben nyilatkozott felőle mindvégig Madách összes költői műveinek első kiadása, Gyulai Pál is: bár tisztelettel, de bizonyos, szavakban fukar tartózkodással. De még az a magyar kritikusa is, ki először írt róla nagyobb, egész könyvet tevő tanulmányt, a ki valamennyi bírálója közt talán legmagasabbra helyezi s a *Faust* irányában leghevesebben védi eredetiségét: Szász Károly azt mondja a tragédiáról, hogy «hatalmasan van kigondolva, gyöngébben megalkotva; eszméje bámulatra ragad, kivitele nem ragad el; a bölcsészet egész meggyőző erejével bír, a költészet édes bűbája hiányzik». Ez a felfogás azóta átment mintegy kritikai köztudatunkba. Bölcselmi tartalmának mélységét, gazdagságát, elevenségét, eszméinek helyenkint bámulatos élességű kifejező erejét állandóan szembe látjuk állítva, mintegy meghasonlásban mutatva föl a költőiséggel, ennek rovására.

Ebben a felfogásban, nyersebb vagy óvatosabb fogalmazásaiban egyaránt, méltán tűnik föl az indokolásnak majdnem szószzerinti egyezése. Mind azon a, szinte szájról-szájra adott és alaposabb vizsgálat nélkül ismételt állításon alapszik, hogy az *Ember Tragédiája* nem indít meg, nem ragad el, nem hat szívünkre. De hát csakugyan így volt, így maradt, így van-e ez? Nem mond-e ellent világosan és harsányan az a szinte példátlan népszerűség, melyet a költemény egy csapásra kivivott s félszázadon át maig fentartott? Az a kor, melyben megjelent s a melyben helyét kivívta, nem a gondolkodás, mérlegelés, eszmélkedés kora volt; magyar nemzedéke nem olyan közönség, melyet egész lelkével a gondolatok világába merülten el tudnánk képzelni. A hatvanas évek eleje, a tüntetésekkel zajló «kis forradalom» mozgalmi, a szétkergetett országgyűlés zavara, a fölébredt nemzeti erő letörésének új kísérletei: ilyen viszonyok közé köszönt be az *Ember Tragédiája* s egy nemzetet hódít meg, mely a hosszú és elnyomott keserűség, a felcsillanó remény, mindent átható lelkesedés, fenyegető küzdelmek hevülete s egy új életérzés izgalmaiban égett. Élete inkább érzésekben, mint gondolatokban lüktetett.

A mű, mely ilyen kort és ilyen nemzedéket meg tud hódítani magának, melyet ilyen kor és ilyen nemzedék érez a magáénak, magát érezvén benne: népszerűségét bizonyára elsősorban költői erejének, az érzés és képzelet hatásának köszöni. A gondolatok világába csak ezeknek erős szárnyán ragadhatja olvasóit.

Nem ejthet-e már ez a körülmény gondolkodóba bennünket s nem utal-e rá, hogy legalább egy futó pillantással mélyebbre igyekezzünk tekinteni s másképp formulálni a kérdést? Kétségtelen, hogy Madách nem művésze a nyelvnek, sem zeneiségének, sem festőiségének. Gondolatokat tolmácsoló, sokszor bámulatosan tömör erejének ritka birtokában van, de zengzetességének, bájának már sokkal kevésbé. Költői nyelvünknek az a nagy átalakulása, jellemzetességben, gyökerességben, hangzásban, melyen az előző évtizedek alatt átment, alig érzik rajta s olykor szinte Kölcsey bölcselmi költeményeinek stíljére emlékeztet. Legkönnyedebb még Lucifernek egy-két női kísérelőjével folytatott ironikus párbeszédében, legszárnyalóbb a szónoki részletekben. Ez bizony fogyatkozás, a mint Arany is megjegyezte egy, Tompához írott levelében; de hozzátéve, hogy: a névtelen költő «igazi talentom, az első Petőfi óta, ki önálló irányt mutat». Ha nyelvének és verselésének ez a fogyatékosága a költészetnek lényegét illetné, akkor nem érthetnők azt a benyomást, melyet Arany egy kis körre jellemez, de az egész nemzetre is s kiváltképp fiatalására találóan. A lelkeknek olyan fölindulását, mely «kiül az arczokra», költői mű nem verheti föl semmi mással, mint költői erejével. És ha az *Ember Tragédiája* el tudta érni, még pedig a nemzedékek sorában, ezt a hatást, egyik legerősebb és legtermészetesebb eszköze nélkül is: annál kevésbé vonhatjuk kétségbe vagy becsülhetjük le költői erejét és ezzel értékét.

A költői művészet lényegét keresve benne, valóban más eredményre jutunk. Ha nem iskolás meghatározásokat keresünk, ezt a lényegét legegyszerűbben úgy jelölhetjük meg, hogy az érzés és képzelet suggestiv erejével emberi lelkek életkörébe von be bennünket. Magába a költőébe elengedhetetlenül és mindenek előtt. Nemcsak a lyrai, hanem min-

denféle költészet hatásának ez a fő feltétele. Dantét Vergil vezette, de végesvégig a maga hitének, erkölcsi felindulásainak, honfi fájdalomának, szerelmének emlékei, álmái, képei között bolyongott s a *maga* lelkének poklán és tisztító tűzén keresztül a *maga* lelkének Paradicsomába jutott. A Shakspere-kutató csak annál fogva keresheti a drámák sorozatában Shaksperet, az embert, mert mindnyajan érezzük bennök, az ifjú képzelet és érzés küzdelmeitől a pályavégnek verőfenyes békéjeig, a szenvedélyek elviharzásáig a *Viharban*. Nem Goethe szelleme lázong-e Faustban; a mitket «belerejtegetett», nem önnön szívének hosszú és gazdag életéből merítette-e? Természetesen nem költői értékeket mérem össze annak a benyomásomnak kifejezésével, hogy a maga lelkét egyikök sem tárja föl sem mélyebben, sem teljesebben, a maga küzdő, szenvedő, lelkesülő, csalódó, törekvő emberi lelkét, mint tragédiájában Madách. Ha mit sem tudnánk róla és életviszonyairól: ifjúkora költői kísérletéről, mely hajótörést látszott szenvedni; politikai törekvéseiről, melyeket egy szörnyű katastropha némitott el; a «procul negotiis», családi tűzhelynél keresett boldogságának rombadöltéről; a nemzeti élet új reménysugaráról, mely már derengett lelkében, mikor költeményét írta: ha minderről mit sem tudnánk is, bizonyára éreznők egy nagy léleknek egyéni világát benne, nemcsak gondolati, hanem érzelmi tartalmát, mozgalmait, életét. Az egész conceptio sajátossága, az egymásra következő ütközések hatalma, a tetteknek és álmoknak egymásba játszó-váltakozása, a keservnek és lelkesülésnek helyenkint kitörő elemi ereje, a szív legmélyebb gyöngédségének különösen Éva néhány alakjában megható kivallása, a nagy megoldásnak a gondolatok világából az érzelmek világába való utalása: mindez végesvégig érezteti velünk annak a Bessenyeinek utódját, ki a *maga* Lelkével folytatott vívódását írta meg a *Holmi* dialogusaiban. Nem a szemléletből, tanulmányból, elmélkedésből elvont gondolatok keresnek itt képeket és költői formát, hanem olyanok, a melyek egy szív érzéseiből fakadtak, egy élet tisztító tűzében kristályosodtak ki s ezt a jellemöket félreismerhetetlenül magukon viselik. A gondolat

mélységei még mélyebbre mutatnak: az érzés mélységeire. Az *Ember Tragédiája* a szív vérével írt könyvek közé tartozik. A gondolatok dialektikus fejlesztésében a sajtó, hullánczó, torlódó érzelmek dialektikája vívódik és keresi a béke révpartját. Nem igazi, nem eleven képzelet-e az, mely egy lélek világát a világgöltészetnek egyik leghatalmasabb és leggazdagabb képsorozatába tudta foglalni s nem igazi, nem csodálatos költői erő-e az, a mely benne ily tisztán és mélyen éreztetni volt képes? .

Ennek a suggestiv erejű költői képzeletnek és érzésnek a tragédia valamennyi lapján élénk toluoló bizonyosságai közül az idő és alkalom csak töredékes és rövid utalásokat enged. A költői szemnek milyen élessége szedte össze, a phantasiának milyen ereje színezte s az érzésnek milyen mély gyöngédsége fejlesztette ki Éva vonásait és alakját. Az igazságkeresés és kiengesztelődés legnemesebb harmoniája alkotta meg ezt a képet ilyen káprázatos változatosságban és mégis szoros egységben. A léleknek magasztosságában makacs elszánása és a lelkesedés érzéki brutalitása, a bűnből visszahajtó eszményiség és a büntől visszatartó gyávaság, a föláldozás és élvezetvágy, a ragaszkodás és hiúság képei között mily finom és gazdag szövődék, melyből a legmélyebb és legjellemzőbb vonásokkal úgy emelkedik ki az asszonyi szív, mint az életnek fentartó, nemes ereje. Ime egy nagy lélek kohója, melynek tüzeben salakjától megtisztul az arany.

E lélek költői erejének bizonyosságaiul elég rámutatnom a képzeletnek arra a hatalmas összefoglaló erejére, mely a történeti színekben, ezeknek anachronistikus igazságában nyilatkozik meg; a közbeszótt beszédeknek, különösen Péterének és Dantonének, magával ragadó szárnyalására s a dalok jellemző szépségére; a mellékalakok rajzának egyszerű és nagy művészetére, melyek egy-egy vonással meghódítják képzeletünket és emlékezetünket. Madách drámairói erejét ezek teremtésében Szász Károly is félreismerhetetlennek mondja. De különösen ki kell emelnem azoknak a tragikai helyzeteknek egész sorát, melyekben az Ádám küzdelmét és törekvéseit vezető gondolatok az emberi szívek kibékíthetetlen összeütközésének és elvérzésének képé-

ben jelennek meg előttünk. Ezek közül az egyiptomi rabszolga halála, a római és a bizánczi színek, Kepler belső tragédiája, Danton és áldozata, a phalanstère-beli anya: mindez, egészen kiszakítva is az őket összefűző eszmei kapcsolatból, minden fogékony lélek előtt örökre feledhetetlenek. E kis tragédiák nemcsak a fejlődő emberi gondolat változásainak, hanem az emberi érzés örökkévalóságának képei s épen mint ilyenek nyilatkoztatják meg, conceptiójukban és alakításukban egyaránt a költőt. Ezekhez a színekhez készültek a magyar költészetnek legkitünőbb illustratiói. És ha e kis remekeknek nemcsak művészi értékére, hanem kifejezésök és megfelelésök tökéletességére gondolunk: a sugalmat, mely a legnagyobb magyar rajzoló művésznek, Zichy Mihálynak phantasiáját megtermékenyítette, kereshetjük-e másban, mint Madách képzeletének erejében? De maga erkölcsi életünk symbolumainak az a tömege, mely mindnyájunk lelkébe és ajakára az *Ember Tragédiájából* került: a halálos csók, a feltetsző kereszt, a sikoltó szív, a fűtő Luther, a székaragó Michelangelo, az utolsó rózsa, a kevés foka és annyi más, fakadhatott-e másból, mint a legtermékenyebb költői képzeletből? Nem költő-e, a szónak legkövetelőbb értelmében az, a ki érzésekből fakadt gondolatokra milliók lelkébe ható, szinte halhatatlan képeket alkot?

Gyulai Pál egyik régibb bírálatában a költészetet «isteni kijelentésnek» mondta, «mely kibékít bennünket az élet meghasonlásaival». Ahhoz a kérdéshez jutottunk, hogy ilyen értelmű költészetet találunk-e az *Ember Tragédiájában*. Más szóval az egész magyar kritikai irodalomnak talán legtöbbet vitatott és legnehezebben megoldható problémája elé. Kibékít-e nemcsak az élet visszásságaival, hanem épen azzal a meghasonlással, melyet a történetnek kiábrándító tanulásaival s a tudománynak az emberiség jövőjét illető pessimista hypothesisaival maga ver fel lelkünkben? Balzsamot cseppent-e sebünkre vagy inkább tövist szúr bele Adám megadásának chiaroscurojával, a dráma megoldásának a halhatatlanság és a haladás kérdéseit illető mozzanatával? Sokan foglalkoztak, kiváló elmék, Madách költeményének ezzel a legfontosabb és legfogósabb problémájával: az álom-

jelenetek jellemével és a megoldás jelentőségével. Arany János és Greguss Ágost irányadó bemutatásaival s Szász Károly és Erdélyi János első részletesebb, beható fejtegetéseivel indul meg a tanulmányok sora, mely Morvay Győző irodalmi és történeti összeállításával, Palágyi Menyhért biographiai megvilágításával, Kármán Mór ethikai magyarázatával és Alexander Bernát kimerítő commentárjával bizonyára nem ér véget. Kritikai könyvtárunknak kétségkívül becses szakaszát teszik e munkák; de épen a főproblemára nézve talán szabad folytatnom a kísérleteket olyan formulázással, mely lehető egyszerűségében minél jobban megfeleljen egy lényegében költői mű természetének. Ez alkalommal nem adhatok mást, mint röpké utalásokat és rövid vázlatot; de hiszen az *Ember Tragédiájának* nem utolsó dicsősége az, hogy ezeket az utalásokat itt bizonyára mindenki megérti s ezt a vázlatot mindenki követni tudja.

Madách conceptiója szerint *egy* ember, az első ember álomképekben végigéli az egész emberiség életét, még pedig külső és belső életét egyaránt. Az első, második és harmadik szín az égben, a Paradicsomban és a Paradicsomon kívül játszik, mint az egész tragédia expositiója. A tizenegy színre terjedő bonyodalom már az álomképekben fejlik ki. A befejező, tizenötödik szín ismét Adám gunyhója előtt hozza a megoldást. Az egész emberiség történeti életének jellemző mozzanatai, mintegy belső tragikai fejlődés fokozatai, voltaképen *egy* tragédiának egymásra zúduló motívumai, melyek a hőst a kétségbeesés örvényébe, a tragikai katastropha szélére ragadják. Ezek a történeti képek nem csupán a historismus újra ébredt szellemének sorozatos, művészi kifejezései, mint Kaulbachnak egyidejű nagy falképei a berlini múzeum lépcsőházában, nem csupán történetek ábrázolatai, hanem egyetlen történetnek organikusan összefüggő, sőt összefogózó alkotó elemei. A főcselekvény egy embernek mythikus, de személyes története, mely lényegében és részleteiben az egész emberiség tragédiáját tükrözi. Ennek a tételnek megállapításával kell keresnünk az eligazodást.

A mint az álomképek egyes színei egymást követik, egymásba kapcsolódnak, egy sajtóságos rendszer jelentkezik

bennök, mely kritikánk szemét mintha elkerülte volna nemcsak az emberiség, hanem az egyes ember életét vezető erkölcsi erőknek bizonyos rendszere. Az egoismus és altruismus, az önzés és közérzés váltakozásának rendszere ez. Ez a két erő a természeti erők szükségszerűségével uralkodik rajtunk és kormányozza életünket, mert nem élénk emberi életet, ha csak magunknak élénk, és nem élhetnénk semmi-fele életet, ha magunknak nem élénk. Minden egyes emberi léleknek ezt a két erejét egymást szabályszerűen váltogatva mutatja föl Madách az egész emberiség élettörténetében. Az egyiptomi képben a pharao a maga nagyságának, hírének, emlékének szolgálatába akarja hajtani egész világát. Utána Miltiades a haza közösségének áldozza erejét és életét. Sergiolus orgiájában a gyönyörhajhászat érzéki önössége tombol. Tankréd, hősiségével és lemondásával, a hit áldozatkész közérzésének vitéze. Kepler, a világ zajától elvonulva, a tudásban csak a maga lelkének keres kielégülést. Danton az emberiség békóinak széttörését, a közszabadságot, a haza nagyságát és szabadságát hirdeti. A londoni szín az önérdek hajtotta emberi élet képe. A phalanstère, vele szemben, az egyéniség tagadásának, teljes megsemmisítésének rendjét tárja elénk. Végre az eszkimó-jelenet megint az egoismusnak, a szinte állativá süllyedt emberi önzésnek képével fejezi be a sort. Ime mily rendszeres, dialektikus következetességgel változtatják egymást, egészen a két végletig, az emberiség életfolyamának egymásra következő képeiben az egyéni lélek vezető erői. Az emberiség lelke, élete összességének fejlődő mozgalmasságában az egyes ember lelke fejezi ki magát: ez az élet a maga végtelenségében az egyes ember életének hasonmása. Az ember tragédiája: Ádám tragédiája. Alapgondolatát is ebben kell keresnünk.

A tragédia azzal indul, hogy az Úrral való meghasonlás fölébreszti Ádamban a függetlenség érzetét s életét egészen a maga erejével és módján akarja végigélni. Finom, kiváló költői tudatosságra mutató vonása a lélektani expositiónak, hogy Ádámot nem az Úr üzeti ki a Paradicsomból, hanem a mythosszal ellentétben, ő maga, még pedig emelt fővel hagyja oda az édent. Önérzete, a maga erejébe vetett hite

szinte félelmes hirtelenséggel tör ki. Első szavaiban mondja, hogy «maga lett önistenévé», sőt csakhamar, hogy «erősebb mint az isten». A Gondviselés vezető kezét ellökvén magától, Lucifer törekszik járomba, a maga jármába hajtani. De ez a féktelen erőérzet az ő tervére sem kedvező; minden módon igyekszik megtörni az álomképek kiábrándító sorában. Ezeknek a kis tragédiáknak a nagy tragédiában kettős jellemök van. Az egyik az, hogy Ádám törekvései sorra megvalósulnak ugyan, de ő, Lucifer rendezésében és jellemzésében sohasem a megvalósulás stádiumában látja őket, hanem mindig a sikeren túl, a bomlás és bukás képében s Lucifer, a hideg értelem kritikája folyton ennek tanulságaival ostromolja lelkét. A másik meg az, hogy ez a bukás sohasem teljes, sohasem végleges, mert Ádámnak mindig marad ereje a küzdelemnek más irányú folytatására, egészen az utolsóelőtti szinig. Bánk és Petron Maxim élve maradnak bukásukban; de semmivé téve, a további életnek úgyszólván minden föltételéből kifosztva; Ádámnak, a pharaónak pedig már a katastróphájában jelentkezik Ádám-Miltiades, ezében Ádám-Sergiolus, ennek bukásában Ádám-Tankréd, ezében Ádám-Kepler és így tovább. A bukás, egészen az eszkimó-szinig, egyszersmind ujjászületés. És ez az utóbbi vonás már a végső megoldás kibékítő lehetőségére is utal.

E két mozzanat épen az, a mely az eltérő magyarázatokra alkalmat adott: az álomképek jelleme, igazsága vagy csalfasága, meg a vég. Minden egyes emberi törekvésünk az emberi természetünknel fogva szükségszerű bukás csalódásába fül-e és valamennyi a nyomorult véghez vezeti-e az emberiséget? Midőn az Úr szavára, erre a nagy kinyilatkoztatásra, Ádám megnyugszik, legutolsó szava mégis az, hogy «csak az a vég, csak azt tudnám feledni!» Igazán kibékítő, igazán megnyugtató-e ez a megoldás; «az isteni kijelentésből» kitör-e a költészetnek az a sugara, mely «az élet meghasonlásaival kibékíthet bennünket» vagy a pessimismus boruja elrejtí szemeink elől? Az Úr eltakarja előlünk a jövőt, a sírontúlit úgy, mint a földit. Honnan mérítsünk erőt az élet küzdelmeire, sikereinek kivivására, csalódásainak és szenvedéseinek elviselésére, a jövőnek ránk súlyo-

sodó előkészítésére, ha minden igyekezetünk biztos hajótörésnek indul s nemünk is talán a végső pusztuláshoz közeledik?

Vissza kell térnünk oda, a honnan kiindultunk s a hova az egész költemény cselekvénye és szerkezete utasít: az egyes ember életének analogiájára. A mit Lucifer a kihűlt nap és kipusztult föld világában, az eszkimó-szinben az emberiség életének végéül mutat: az egyes emberre nézve mindaz kikerülhetetlen bizonyosság: az élet tevékenységéből kivérhedés és a halál. A tudomány jóslata csalódhatik; az egyesnek ez a sorsa bizonyos. És ennek a bizonyosságnak ellenére nemcsak megfelelő erők van a magunk élete munkájának végzésére, a magunk és mások iránti kötelességeink teljesítésére, érdek- és eszme-harczaink megvívására, csalódásaink és szenvedéseink elviselésére, hanem mindig nyitva szívünk a reménynek, a meglegedésnek, az örömnek, a boldogságnak is. Mi az voltaképen, a mi fentart bennünket; lelkünk erejének melyek a forrásai? Fentart a mi kis életünk összefüggésének tudata és érzése egy egyetemes és végetlen étellel, mely a vallásos érzésben lelkünket fölemeli. Fentart a törekvésnek, a küzdelemnek, a munkának öröme, melyben valónk természeti rendeltetésének kielégülését élvezük. És fentart, mint erkölcsi levegőnk szívdobogtató oxigénje, a szeretet, az adott és a vett szeretet, melylyel az élet, a természet és a művészet pihentet, támogat és erősít bennünket.

Az erőknek ugyanez a háromsága az, melyet az Úr, mikor a kétségbeeső Ádámot újra kegyelmébe fogadja, ajándékkül az emberiség bölcsejébe helyez. Az Úrtól elszakadt Ádám, mindjárt magára maradása után, önerejében való elbizakodásának legelső megcsúfolásául szorongva érzi magát az *anyaqvilág* óriási, megsemmisítő kapcsolatában. Mikor ép ennek kötelékeiben, a földről fölemelkedve, majd az élet természeti feltételeinek híján, végromlásra jutna: az Úr fölébreszti lelkében a *szellem* világával, a végtelennel való kapcsolatának tudatát, ebben való részességének érzését; megnyitja fülét a lelkében zengő «égi szó» hallására. «Ha legörnyesztené a perczyi lét súlya, emelje majd a végetlen érzete.» A küzdelemnek meg nemcsak sikertelenségét és csalódásait fogja érezni, hanem az «erős kar és emelkedett szív»

munkájának örömét, lelkesedését, előre hajtó erejét, melyet a földre visszakivánczó Ádám az űrben maga is hangoztat. Ez a lelkesedés, mint tudomány, daczolni fog a természettel is. Végül mellette lesz a szeretetnek mosolygó és vigasztaló géniusa: a nő, a költészet, a művészet. Mikor magában teljes tehetetlenségét érzi, hogy nem semmisítheti meg magát, mert Éva már anya: ezt is a szeretet diadalául kell éreznie. Az Úr voltaképp annak a szeretetnek szavával győzi le, melyet szívében ébresztett. Végességének kétségbeeséséből a szeretet ragadja át a végtelenben való részességének érzésébe s küzdő erejének, lelkesedésének ez fakaszt új forrást. Ádám le van győzve, de leveretésében meg is van mentve.

Miképp foglalhatjuk már össze mindezt, a mit az *Ember Tragédiájának* szerkezeti sajátosságáról, színeinek váltogató lélektani jelleméről és megoldásáról mondtunk? Azt hiszem, legrövidebben és legegyszerűbben úgy, hogy: az egyes ember életének erkölcsi erőforrásai táplálják az emberiség életét is, s a mint elegendők arra, elégségesek és alkalmasok erre is. Ha ezt a gondolatot erkölcsi tétel alakjába akarnók foglalni, a régi költői szó visszhangját hallanók benne: a ki a maga korának eleget tesz, megfelel minden idők iránti kötelességének is.

Ez a következtetés talán abban is talál némi támogatást, a mit, a dráma költői jelleméről szólván, subjectivitásáról mondtam. Az emberiség életén, Ádám «színeváltozásaiban», a költő lelke viharzik át, tör céljai felé, vérzik csalódásain, vívódik kétségei között és emelkedik ki tisztító tüzéből. Egy magyar költő lelke, de — első tekintetre legalább úgy látszik, — egy vonás híján, mely egyetlen társából, egyetlen magyar költőből sem hiányzott soha. A magyar nemzeti érzést értem, melynek egyenes és világos megnyilatkozását az *Ember Tragédiája* nem tartalmazza. A magyar történelemből vett színe nincs s magyar vonatkozása talán kevesebb, mint Dante *Divina Commediájának* vagy Camoens *Luziádájának*. Nem érdektelen a kérdés, hogy ebben a tekintetben kiszakad-e mintegy a magyar költészetnek nagy közösségéből, vagy a kutató szem megtalálhatja benne ezt a vonást is, de a művészetnek abban a, tőle követelt legfőbb

tökéletességében, «mely úgy elbú, hogy észre sem veszik». Az *Ember Tragédiájának* van két helye, mely ez irányban eligazítónak látszik előttem. Sőt többnek; döntőnek arra nézve, hogy az egész költeménynek érzelmi gyökerei között, azok között, melyeket Madách szívének vére táplált: ott van hazafi-érzése is.

. Az első, mikor az eszkimó-sátor előtt Lucifer az egyéni erő, nemes törekvések semmisségét gúnyolja s Leonidas, Brutus, Luther és Napoleon mellett a «nagy Hunyadra» utalva kérdi, hogy «ha nem *méltó nép* körében jó világra, mi lesz első hőséből a keresztnek?» Emlékezzünk csak rá, hogy a tragédia mindannyiszor, mikor a népet szerepelteti vagy emlegeti, önzését, vakságát, sülyedtségét következetesen mint a nagy és nemes igyekezetek akadályát, megbuktatóját tünteti föl. Egyetlen népről sincs, mint ilyenről, egyetlen magasztaló szava. Ez az egyetlenegy: a magyar méltó volt hőséhez, a mindent csúfoló Lucifer is meghódol neki. Hogy ennek a rövidke részletnek egész, Madáchra jellemző pszichológiai jelentőségét megértsük, gondoljunk arra, hogy ez a néhány sor voltaképp az egész *conceptio* természetében rejlő következetességet töri meg. És ebben a jelentőségében bizonyára a legmegkapóbban és élesebben fejezi ki Madách lelkének magyarságát, a nagy költőtársától követelt «szűz és néma szeretetet.»

A dráma másik helye, mely e vonatkozásában eddig szintén észrevétlen maradt, ugyanilyen természetű. Az egyes színek elején, mikor Ádám beköszönt, az életnek olyan rendjét találja, a melyet legutóbbi csalódásában kívánt s a romlás csirái, mérgei csak utóbb ötlenek szemébe és érzetik vele új csalódását. Egyetlen egyszer azonban mindjárt a színnek legelején, legelső szavával megütközik az új rendnek egy mozzanatán: a haza fogalmának száműzetésén a phalanstère világából. A tudomány alkotta és vezette közrendet kívánt; «beteljesült lelkének ideálja; csak egyet bán: a haza fogalmát.» A kitörés rögtönisége és szokatlansága Lucifernek is feltűnik. Ez az Ádám itt, akár a Horvát Istváné, magyarul beszél. Nem a legtisztább és legmélyebb magyar érzésvilágra utal-e ez a kicsiny s szinte az ő költői

fejlesztésének módjába ütköző vonás? Csak két sugár, mely átszökken a nagy borulaton, de olyan fényes és forró, hogy bizton érezteti velünk a világosságnak és melegnek azt az egész áradatát, melyből kitört.

Tudjuk, hogy Madáchnak magába vonult, szemlélődő, érzékeny, sokszor sebzett lelke épen legégőbb érzéseit mily ritkán és futólag fejezte ki egyenesen; még fiókjába rejtett lyrájában és bizalmas leveleiben is csak mintegy ki-kivillannak a bölcselkedő ironia burkából. Szeret általánosítani; de a gondolatokba szüremlés eredményeiben, jellemében, irányában mindig mélyen érző, keserű lelke vívódik, felreismerhetetlenül és szívbe ható erővel. Azok között az érzelmi motívumok között, melyekből az *Ember Tragédiájának* conceptiója született és cselekvénye kialakult, — kialakult nemcsak a philosoph gondolatvilágának, hanem egyben a költő érzésvilágának képeül is: — ezek között az érzelmi motívumok között kétségtelenül ott van a nemzeti érzés is. Nem ép ennél az érzésnél fogva élte-e át maga a törekvéseknek, küzdelmeknek és csalódásoknak egészen analog sorát azzal, a melyben az emberiség életfolyását tükröztette? Fogékony ifjúsága, szellemi fejlődése a reform-kor küzdelmei között folyt; az emberi és nemzeti haladás eszmeharczának izzó levegőjében; az *Ember Tragédiájának* egy megiratlan színében, melynek Ádámja Széchenyi. Madách, verses zsengeinek, a maga dicsősége kora kísérleteinek sikertelensége után, egész lelkével, tanulmányaival és lelkesedésével belemerül kora közéletének hatalmas mozgalmába. A nemzeti küzdelem véres bukásra vezet s a költő a magánélet szerény munkájában és a családi tűzhely boldogságában keres új czélt és megnyugvást. A kiábrándulás gyilkos keserve várja itt is. Az *Ember Tragédiájának* terve ebben a lélekállapotában fogant meg; de akkor alakul ki és jut megoldásra, mikor az önkényuralom végén a nemzet új reménnyel új munkára szólítja fiait. És a mint kialakul, nem érektelen szerkezeti fő motívumának találkozása sem a mondaalkotó magyar népléleknek egyik legősibb és jellemző motívumával. Ez indíték a nemzet jövőjére vonatkozó jós álom, mely a mi Emesénk meg a török Er-Togrul és Oszmán szemekre

szállott s epikai évtizedünknek nemzeti érzéstől áthevített hexametereiben is fel-feltűnik.

De mindezekben talán nem is végezhetünk a congruentiáknak azzal a sorával, melyek a dráma és nemzeti életünk között megjelölhetők s a melyek épen Madách nemzeti érzésével világítják meg a költemény keletkezését és alakulását. Életküzdelsei benyomásainak sorába a magyar költő és politikus nemzeti érzése bizonyára beleszővi a történet tanulságait is, s a maga nemzedékének tragikai színét a nemzeti történet tragikai színeinek kapcsolatában látja és érzi. Ezek is csak azt az érzését és ebből fakadó felfogását verik föl, a melyet az *Ember Tragédiájában* kifejez. A törekvéseknek és bukásoknak egymásból sarjadó sorozata. A magyarság őshitét védelmezi s vaksága az új idők követelményei iránt, hűségét egész világának romjai alá temeti. A keresztyénségért harczol pogány atyjafiai ellen s vérevesztetten a császárság fojtogató hálójába keveredik. A művelődésért küzd és nemzetisége megy veszendőbe. Nyugatot védelmezi s a török igájába vagy szövetségébe szorul. Fejedelmeihez való hűségében ontja vérét és szolgaságot arat. A közszabadságért áldoz és harczol s a tőle fölszabadított erők élete ellen törnek. És a nemzet a tragikai katastrópháknak ezt a sorát túlélte mégis. Mi tarthatta fenn? Bizonyára első sorban és leghathatósabban nemzeti érzésének, lelkeségének kiapadhatatlan ereje. Im ez a kérdés is ugyanoda vezethette és vezette is Madáchot, a hol az egész emberiség sorsának elviselésére és küzdelmeinek megvívására szükséges erő legmélyebb és legdúsabb forrását találta: az érzéshez.

De hát a nemzeti jövő és ennek szivünkben meg-megrezzenő balsejtelmei? Úgy tetszik nekem, van szava erről is. Költeményének tanulsága, mely az Úr ajakán nyilatkozik meg, nemcsak a mi emberi, hanem a mi magyar lelkünknek is szól. Szólhatna-e nemzetéhez, intésül és biztatásul, igazabban, mélyebben és fenségesebben, mint hogy: «Küzdj és bízza bízzál»?

A NEMZETI IRÁNY AZ EMBERI FEJLŐDÉSBEN.

Arra a kérdésre akarnék megfelelni, hogy az emberi közösségek nemzeti bélyege és törekvésük a nemzeti bélyeg megtartására, sőt megerősítésére és terjesztésére a maguk hatalmi körén belül, akadályozza-e az emberi fejlődésnek, mint némelyek állítják, avagy záloga és biztosítéka a továbbfejlődésnek, mint valljuk sokan, a kik Magyarországon egy külön Magyar Társadalomtudományi Egyesület megalkotására kényszerültünk.

A gyöngének még az élethez való jogát is igazolnia kell, s az igazolást csak akkor fogadják el, ha be tudja bizonyítani, hogy nem is egészen olyan gyönge, mint a minőnek tartották. Hatalmasabb nemzetek, különösen a német, nekünk magyaroknak még azt is szemünkre vetik, hogy a világon vagyunk.

Honfitársaink között is akadnak, a kik előttünk magyarságunk céltalan voltát hangoztatják. Legtöbben nem épen azt mondják, hogy miért vagyunk egyáltalában magyarok, hanem hogy ezt is, azt is kár — majd káros, majd fölösleges — Magyarországon magyarnak akarnunk. Nevetségesnek tartják, hogy mi mindent piros-fehér-zöldre szeretnénk fösteni és hogy — szerintük — mindenre zsinórt és sujtást varrunk.

Mi azt a három szint elmúlt nemzedékektől örököltük, a melyekre büszkék vagyunk, s a zsinórt, a sujtást sem mi találtuk ki és mindjárt kevésbé volnánk nevetségesek, ha azt, a miért kikacagnak, többen és erősebben akarnók és ha a kacagóknak, a kikbe minden más nemzet ugyancsak belé fojtaná a kacaját, nálunk is lenne néha egy kis bántódásuk. De nálunk divattá tették az önmagunk lekicsinylését, a saját önbizalmunk kiölését.

Mintha csak a német Ostwaldok megfizetett konkolyhintői járnának közöttünk, azt hirdetve, hogy a kisebb nemzeteknek a nyelvükért és politikai létükért folytatott küzdelme árt annak a szerepnek, melyet a tudomány előbbrevitelében egyébként játszhatnak. Jó lesz ennek a hazugságnak kissé a szemébe néznünk. Mert ha a kifejlett, vagy éppen fejlődésnek induló nemzeti önérzet árt a tudományos haladásnak és csökkenti a részt, melyet valamely népfaj a tudomány előbbrevitelében vehet, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy az az emberi továbbfejlődésnek egyébként is gátolója leend.

Wilhelm Ostwald *Grosse Männer* című, 1909 őszén megjelent művében, melyet nálunk is sokan olvastak vagy legalább forgattak, a 336. lapon azt a tételt állítja föl, hogy az ausztriai szlávok elmaradása a tudomány művelésében legfőképen ama szenvedélyes politikai és nyelvi küzdelmek rovására irandó, melyeknek ama népek minden tehetségesebb és erős jellemű fia odaadja magát. Az ilyen harcok, szerinte, természetüknél fogva nem viszik előbbre a művelődést, hanem ellenkezőleg, pusztítják azt, mivel nem kézzelfogható munkára, hanem egy véletlen idiomának gépies terjesztésére irányulnak. Magában véve egy nyelvnek sincs — mondja Ostwald — művelő hatása, ilyen csak abban a mértékben nyer, a melyben egy tárgyilagosan értékes irodalom kifejezője. Így egy fejletlen népnek ragaszkodása nemzeti nyelvéhez, különösen ha a szomszédos, nagyobb műveltségű nyelv iránti gyűlölettel jár, a nemzeti öngyilkosságnak egy neme, mert önálló közműveltségi eredmények nélkül minden nép előbb-utóbb elbukik a művelt nemzetekkel való versenyben. Nos, folytatja Ostwald, éppen az ausztriai szlávok (és nem kevésbé a magyarok) példája mutatja, hogy az, ha magát egész nép ilyen műveltségbeli tartalom nélkül való politikai czélok után veti, ott a tudományos termelést valósággal megsemmisíti. Korábbi időkben, midőn nemzeti vágyaik erőiket még nem emésztették föl, mindkét népcsoport egyes kitűnő és nem kevés jó gyarapítóját szolgáltatva a tudomány közkincsének, holott ma ez teljesen megszűnt. A veszteség, mely e kis nemzeteket ilyen módon éri, külö-

nösen a miatt válik nagygyá, hogy az e küzdelem által lekötött németek, a kik a német tudományos tevékenységnek is megfelelő veszteségét jelentik, aránylag keveset nyomnak ama sok millióval szemben, a kik nyelvi küzdelmektől nem zavarva élhetnek a művelődésnek, ellenben ama kis nemzetek, melyek ilyenféle tőkét még egyáltalában nem gyűjtöttek volt, összes befolyó jövedelmeiket is ilyen meddő módon pazarolják el s ezáltal annál hosszabban maradnak alacsony színvonalon.

Ezekben a kijelentésekben a hány mondat, annyi álnokság.

Először is a régebbi időben a németek mindenkit, lett légyen magyar, cseh vagy lengyel, mihelyt németül írt, s különösen ha az illető Németországba szakadt ki, a német tudományosság számára könyveltek el; ma is megkísértik, de ma, midőn művelődésünk tudatosan nemzeti irányban halad, már számon kérjük tőlük fiainkat. Ők persze nem akarják nekünk visszaadni a Petzwall-okat, Lénárd-okat és annyi más hazánkfiát, egyszerűen azért, mert németül írnak és Németországba szakadtak. A mi fölfedezéseinket, a mi tudományos eredményeinket az Ostwaldok, ha csak egészen bele nem olvadtunk a németségbe, először megpróbálják észre nem venni, azután kisajátítani és, mikor egyik sem sikerül, letagadni. Német szaktársaink között is vannak, a kik nemzeti mivoltunkban is méltatnak és elismernek; de az Ostwaldok a mai magyar tudósokat, a cseheket s a lengyeleket egyszerűen letagadják. Némileg vigasztalhat, hogy Ostwald letagadja a mai olasz tudomány nagyságát is.

Ha tehát nemzeti nyelvünkhöz nem ragaszkodunk, épen közműveltségbeli eredményeink önállósága válik lehetetlenné, a mit pedig, hogy a versenyben el ne bukjunk, Ostwald megkövetel tőlünk.

Az a kérdése, hogy miért nincsenek ma kiváló magyar, cseh és lengyel tudósok és hogy olasz miért van oly kevés, hasonlít ahhoz a kérdéshez, mely néhány év előtt annyira izgatta a magyar mezőgazdákat: hogy miért fogy a magyar búza sikértartalma? Sokat törték rajta a fejüket, pályadíjakat is tűztek ki a feleletre, mind hiába, a míg egyszer

csak eszébe nem jutott valakinek, hogy pontosabban megvizsgálja, vajon igazán csökkenőben van-e a magyar búza sikértartalma. S akkor kiderült, hogy egyáltalában nem csökken. A dolog tudósainkkal is épen megfordítva áll, mint a hogyan Ostwald mondja. Soha, de soha annyi magyar, cseh és lengyel tudós nem volt és soha e tudósoknak oly döntő és becsült szavuk nem volt a nemzetközi tudományos kérdések megvitatásában, az emberiség tudományos közkincsének gyarapításában, mint ma, mint azóta, hogy a magyar közművelődést a magyar, a csehet a cseh, a lengyelt az újra éledt lengyel nemzeti szellem irányítja. Különösen a cseh és lengyel tudományosság örvend azelőtt nem is álmodott virágzásnak. A természettudományok terén, a melyet leginkább áttekinthetek, egymást érik a csehektől és lengyelektől származó kiváló dolgozatok, s bizonyára így van az más tudományok terén is. S a magyar tudományos irodalom állott-e valaha magasabban, mint napjainkban? Hogy nem áll még magasabban, annak oka még mindig kishitűségünkben, nemzeti önérzetünk fogyatékoságában van. Még nagyon kevesen merünk eredetiek lenni s nem fejtjük ki a tudomány művelésében is a magyar voltunkban rejlő különleges képességeket. És a magyar tudós még mindig itthon kap legkevesebb biztatást és méltatást. Mintha bizony a gondolkodó dúczsejtek száma valakinek az agyvelejében attól függene, mennyi tagot számláló nemzethez tartozik az illető!

Az igazság az olasz tudományra nézve is az, hogy a renaissance óta nem állott magasabban, mint napjainkban, és azóta, mióta az egységessé vált Olaszország, az «Unita Italia» újra megnövelte az olasz önbizalmat, máig mind emelkedett. Az olasz renaissance maga sem volt más, mint az olaszszágnak nemzeti öntudatra ébredése, mely már az olasz egységet is hön áhitotta s mely ez egységért, mint Macchiavelli *Principé*-je mutatja, a legnagyobb áldozatokra is kész lett volna. Az olasz tudomány hanyatlását az osztrák, a pápai és a Bourbon elnyomás okozta és tette a XIX. század első felében a legmélyebbé.

A németalföldi szabadságharczok szülték a németalföldi

renaissance-t is és hozták még ott is a tudománynak és művészetnek virágkorát. Hát a német tudományosság mióta lendült föl oly bámulatos módon? A német-francia, sőt már a német-osztrák háború óta. Azoknak dicsősége teremtette meg a nagy Németországot, az dagasztotta óriássá a napoleoni háborúk óta ébredező német önérzetet, mely azelőtt csak időnként lobbant föl és csak némely kebelben dobogott hangosabban. A francia tudományt pedig, mely a némettel ma már korántsem vetekedhetik, az elvesztett nagy hadjárat törte le a francia önbizalommal együtt. Bezzeg tündökölt és egész Európán átvilágított a francia tudomány XIV. Lajos hatalmának s a napoléoni gloire-nak fényétől. Persze Ostwald a német egység befolyását a német tudományra a nagy gazdasági egység kedvező hatásának tulajdonítja, a francia tudomány hanyatlását pedig a francia központosításnak. A német tudomány a múlt század utolsó három évtizedében volt a legnagyobb. Az új század első tizede a német tudományban már itt is, ott is hanyatlás jelei fölött zárul, pedig a nagy német gazdasági egység hatása csak most kezd igazán nyilvánulni. Ellenben a tudománynak bámulatos föllendülése mutatkozik az Egyesült-Államokban, a hol a yankee-önérzet túlsága már a jingo szellemé fajul, a hol az emberek az angoltól is mindinkább amerikai nyelvet igyekeznek faragni.

És így bárhova tekintsünk is a tudomány történetében, a föllendülés kora mindenütt összeesik a nemzeti önérzet fölébredtével és a nemzeti fejlődés tetőfokán a tudomány is virágkorát éli. A nemzeti nyelv jogainak kivívása szerez csak egy nép tudományának is polgárjogot az emberi művelődés birodalmában. Nem azok ártanak a tudomány művelésének, a kik a nemzeti nyelv jogaiért küzdenek, hanem azok, a kik a küzdőket elnyomják. Ámde a nemzeti jogokért való küzdelem a népek lelkében annyi erőt szabadít föl, hogy a küzdés korában is sokkal több jut még a tudomány művelésére is, mint az elnyomatásnak abban az idejében, midőn a nemzet még nyelvének jogait is megszünt követelni.

Mert a mi nyelvünk nekünk, küzdő nemzeteknek, sokkal több, mint a gondolatok közlésének eszköze. Nekünk a

magyar nyelv a legnagyobb kincsünk volna akkor is, ha nem lenne a világ egyik legsajátosabb és legbecsesebb irodalmának kifejezője; még akkor is, ha a Vörösmartyak, Petőfik, Arany Jánosok, a Jókai Móriczok, Széchenyi Istvánok, a Kossuth Lajosok és Deák Ferenczek nem daloltak, nem meséltek, nem oktattak volna magyar nyelven. A magyar nyelvben van a magyar lélek, a magyar nyelv sajátos szerkezetében a magyar gondolkodás sajátossága, különös logikája.

Nékünk magyarul kell gondolkodnunk a minden nemzetet egyaránt érdeklő igazságokon is. Vigyük bele logikai módszereinkbe a magyar nyelvvel a magyar gondolkodást. Minden nemzet fiának eszejárását az a nemzeti nyelv szabja meg, a melyen gondolkodni tanult s a melyen gondolatait az igazság kutatása közben megérlelte: annak a nyelvnek logikája fog sajátos szint és eredetiséget kölcsönözni munkájának, bármely nyelven lát is az később napvilágot.

Midőn magyar tudományt sürgetek s egy magyar tudomány lehetőségét vitatom, ne mondják nekem, hogy az igazság nincs országhatárokhoz kötve, azt nem lehet nemzeti színűre befőstetni és körülzsinórozni. Való, hogy vannak tudományok, melyeknek igazságai általános értékűek: a mennyiségtan, a természettan tételei, például, ha egyáltalában igazak, nem német, nem franczia és olasz vagy angol igazságok, hanem egyszerűen igazságok. De maga a tudomány nem egyéb, mint küzdelmünk amaz igazságokért. Ebben a küzdelemben minden valamire való nemzet fia más szellemi fegyverekkel vesz részt. A helyes munkafelosztás ez a nemzetközi versenyben, s épeu az biztosítja a tudománynak a leggyorsabb haladást, ha minden nemzet fia másképen, a maga nemzetének sajátosságaitól megszabott módon műveli. Ostwald maga is hangoztatja (id. m. 420. lap), mennyire általános élettudományi törvény, hogy a munkaeredmények fokozása csak mind teljesebbé váló munka-megosztás útján lehetséges és hogy minden küzdelem e törvény ellen hiábavaló; a hol megkísérlik, mindig csak haszontalan erőpazarlásra vezet. A tudomány művelésének, előbbrevitelének munkájában a másokétól különböző és így a munkameg-

osztás elvének megfelelő részt csak ama nemzet fia vehet, a mely — bármily kicsiny és elmaradott — a maga nyelvéhez szívósan ragaszkodik.

Ilyen értelemben bátran elmondható, hogy egy Poincaré francia mennyiségtant, egy Thomson angol természettant csinál; s a Darwin élettudománya angol élettudomány, a Weismann-é pedig német. De — vetik ellenünk — könnyű Poincaré-nak francia matematikát csinálni, mikor Pascal óta annyi nagy francia matematikus hagyományaira támaszkodhatik; könnyű egy Thomson-nak angolul művelni a physikát, mikor — Newton-ig föl — annyi nagy angol elődje volt. Ámde ellenfelünknek mi is odamondhatjuk, a mit Lefèbvre, a nagy Napoléonnak molnárfiúból lett tábornoka, vágott vissza az előtte kérkedő francia főnemesnek: «Hallgass, mert Te csak utód vagy, de én ős leszek!»

A tudományos haladás és vele az emberi továbbfejlődés hamarosan megszűnnék, mihelyt a tudomány egy bizonyos nemzet kizárólagos tulajdonává lenne; mihelyt benne csak egy nemzet geniusa érvényesülhetne. Az emberi továbbfejlődésnek raboljuk el egy fontos elemét, ha mi magyarok is német gondolattal műveljük a tudományt, már pedig mindnyájan ezt tennők, ha megszűnnénk — Ostwald szerint oly kárhozatandó módon — nemzeti nyelvünkhöz szívósan ragaszkodni.

Nem is az a baj, ha németül közöljük eredményeinket, hanem, ha németes gondolkodással, a német nyelvből eredő logikai módszerekkel jutottunk eredményeinkhez; mert akkor csak azt végeztük, a mit egy német nálunknál jobban elvégzett volna. Munkánk tehát fölösleges. És még inkább fölösleges, sőt káros is, ha németül gondolt munkánkat magyar nyelven teszszük közzé, mert azáltal csak a német gondolkodásmódnak ragadós nyavalyáját terjesztjük hazánkban. De ha, bár német vagy más idegen nyelven, magyar gondolkodásunk termékeivel járulunk egy nemzetközi tudományos kérdés tisztázásához, akkor olyan munkát végeztünk, melyet senki más nem végezhetett volna el helyettünk. Magyar tudományosságot pedig csak akkor teremthetünk, ha magyar nyelven mi magunk, eredeti munka gyanánt, csak magyar gondolkodás gyümölcseivel állunk elő.

Ilyenformának gondolom a nemzeti sajátosságok jelentőségét az emberi haladás közkincsének gyarapításában és ezért vagyok meggyőződve arról, hogy a nemzeti egyéniségek kialakulása, valamely népnek nemzeti öntudatra jutása és önmagával való rendelkezésének szabadsága mindig egy-egy lépéssel, néha mérföldes léptekkel viszi előbbre a tudományt is. Ha tehát a nemzeti törekvések nem károsak, sőt nélkülözhetetlenek a tudomány fejlődéséhez, akkor az emberi továbbfejlődésnek is csak rugói lehetnek: rugói a továbbfejlődésnek, de egyszersmind eredményei egy megelőző fejlődési folyamatnak.

Az élettől a fejlődés elválaszthatatlan, sőt annak az egyediséghez kötött és meg nem szakítható voltán, a folytonosságán kívül a legkülönlegesebben jellemző vonása. Az életnek három alaptörvénye az élő egyedekhez kötött volta, a folytonosság és a fejlődés: hogy életet másfélét, mint élő egyedek életét, nem ismerünk; hogy a hol megszűnt az élet, ott semmi sem költheti újra, és végül, hogy az élettől a fejlődés elválaszthatatlan. Ez az élettudománynak, hogy úgy mondjam, a szentháromsága: három tétel s mégis egy.

A mi a földön ma él, annak jelenlegi alkotása fejlődésnek az eredménye: az emberi test bonyolult gépezete épen úgy, mint a látszólag minden szerkezet nélküli mikrococcus, melyből három vagy öt is elfér a milliméter ezredrészének, a mikromilliméternek vagy mikronnak hosszában. S a fejlődés a képzelhető legegyszerűbb élőlényeknek megfelelő állapotból indult ki: valamikor a földet csupa ilyenek népesítették, az élet a fejlődésnek azon a kezdőfokán volt, melyet — görög névvel — Moneres-nek (a szónak németes csonkítása után Moner-nek) mondunk. És csudálatos, hogy minden élőlény egyedi fejlődése, a saját egyedi élete, ma is ezzel a moneres-állapottal kezdődik. A mai Ember élete is azzal kezdődik. S ebben az állapotban nem volt látható a különbség az Ember, a Majom, a Kutya, egy Virágállat vagy az egysejtű lények, például az Amoeba öse között; de nem látható a különbség a moneres fejlődési fokán levő Ember, Majom, Kutya, Virágállat és Amoeba között ma sem. Vagyis a fajfejlődés a látszólagos egyforma-

ságnak, a még csak lappangó különbözőségnek állapotából indult ki és onnét jutott el a megnyilvánult különbözőségnek mai állapotához; de épen így az élőlényeknek napról-napra szemünk előtt végbemenő kialakulása is a látszólagos egyformaságnak állapotával kezdődik és a legnagyobb különbözőséget a fejlődés tetőpontján mutatja. A fejlődésnek magának tehát, és pedig a fajfejlődésnek és az egyedfejlődésnek egyaránt, legjellemzőbb vonása a fajonként, sőt egyénenként szétterő irányban való haladása: a mi fejlődik, az fejlődésének arányában válik különbözővé minden más élőlénytől. Két gyermek mindig inkább hasonlít egymáshoz, mint azok, a kikké-főlnőnek; és akkor, mikor még petesejt volt, az Ember látható bélyegeken nemcsak a Majomtól, de még a Kutytól vagy a Házinyúttól sem különbözött. És a különbözőség csak növekedik, valameddig a fejlődés tart; de ismét csökken, ha a továbbfejlődés időszakát fölváltja a hanyatlásnak, a vénülésnek kora. Mire a két gyermekből aggastyán lesz, akkor ismét jobban fognak egymáshoz hasonlítani: testileg is, de különösen lelkiileg.

Az embernek testi és lelki alkotása egyaránt részes az emberi társas együttélés formáinak létrejöttében, s azok az emberi fejlődésnek szükségképeni járulékaik. Az ősember együttélésének, valamint a mai ősnépek együttélésének ama formái, ha külsőségekben nem is, de lelki tartalomban mindenesetre inkább hasonlítanak egymáshoz, mint azok az életközösségek, melyekben a mai művelt nemzetek tagjai élnek. A nemzeti társadalmak különbözősége is fejlődésnek eredménye. És hiába vonja a nemzetközi érintkezés a hasonlatosságnak külső mázát a különböző nemzetek társadalmára, azoknak belső különbözősége az emberi továbbfejlődéssel csak nőni fog, mert a továbbfejlődés mindig szétkülönődéssel, differentiólódással jár: az életnek s a fejlődésnek ez alól a törvénye alól az ember sem lehet kivétel. Csak a vénülő emberiségben fognak a nemzeti különbségek elenyészni. Egy egy nemzet azonban elvénülhet időnap előtt is: a haldokló nemzetek először is nemzeti sajátosságaikról mondanak le, majmolják az idegent és belényugosznak az idegen hatásokba, melyek őket előbb-utóbb megfojtják. A fej-

lődő, életrevaló népek tiszteletet követelnek nemzeti sajátoságaik iránt, azokhoz szívósan ragaszkodnak és hamarosan leráznak magukról minden idegen befolyást. Az emberiség tagjainak egyformasága, ha valaha bekövetkezik, nem a továbbfejlődésnek, hanem a továbbfejlődés megszüntének, az általános elkorcsosulásnak eredménye leend, a mit persze az akkori emberek a fejlődés tetőfokának mondanak majd. Bizonyára *Az ember tragédiájának* utolsó eszkimói sem ismerik el, hogy ők korcs maradványai egy hajdan dicső emberiségnek.

Ne vágyódjunk tehát az egységes emberi társadalomra, melyben az általános emberi jut uralomra. Ha, mint hajdan Róma az akkor ismert egész világot, valamelyik nép a többt mind meghódítaná és az ő saját uralma, az ő saját erkölcsi, az ő saját műveltsége alá kényszerítené; ha elég hatalma volna is ahhoz, hogy egy időre mindent egyformává tegyen: az emberiségnek megmaradt életereje, a fejlődésnek örök törvénye az embereket ismét nemzeti alakulatokra tagolná, valószínűleg a régi nemzeti alapokból ismét új nemzeteket hozna létre, melyeket a fejlődés ismét mindinkább eltérőkké tenne.

Ime, itt van előttünk, a közelmúltban kezdődött és szemünk láttára folytatódik ma az angol világbirodalomnak új nemzetekké földarabolódása. Kezdte az északamerikai angol, a ki már yankee s a kinek egészen külön, erős nemzeti öntudata van, s a kit bánt, hogy nincs külön nemzeti nyelve, s ezért igyekszik az angolt amerikai nyelvvé alakítani át. Csinál új helyesírást, van már számtalan új, vagy az angoltól eltérő értelemben használt szava, s néhány száz év múlva az angol nem is fogja többé megérteni a yankeet. Folytatja Ausztrália. Az ausztráliai már tiltakozik ellene, ha őt angolnak nevezik. «I am british, not english!» mondja. S a köznép, az elmúlt századoknak magával hozott londoni tolvajnyelvét, a cockney-t, fejlesztve tovább, ma már úgy beszél, hogy a nagybritanniai nem érti meg többé. Délafrikában pedig, hiába hódították meg őket, a búrok lesznek uralkodókká és rövid idő kérdése, hogy Angliától független nemzet keletkezzék ott is. Canada hasonló

úton van. Egyiptomnak és Előindianának csak öntudatra kell jutnia és lerázni az angol jármot, hogy ott is hatalmas új nemzetek jelenjenek meg a világ színpadán. A török birodalom már széthullott; nem nagyon sokára az óriási orosz birodalom is nemzetek egész sorára fog szétkülönülni. A fejlődésnek nemzetenként széttérő sugárvonalai szétrobbantják a fegyveres hatalomtól fönntartott kereteket.

Az elvont emberivel, az elvont emberi társadalom fölött való bölcselkedéssel nem lehet társadalomtant csinálni. A magyar társadalomtani irodalom egy része a maga egész gyermekiességében mutatja ezt a hiábavaló törekvést. A német, francia és az angol irodalomban ez a törekvés csak látszólagos. S a látszat, főleg a német irodalomban, bizonyos többé-kevésbé öntudatos ravaszságot takar, mely a nemzetivel akarja helyettesíteni az általános emberit: a német tudós minden okoskodásai közben, ha tagadja is, egy német nemzeti társadalmat lát az úgynevezett emberi társadalom helyén.

Az emberi társadalom a valóságban nincsen meg, mint a hogyan nincsen, például, az állatvilág sem. Bizonyos értelemben minden társadalom szervezet épen úgy, mint a hogyan szervezet minden élőlény: persze a társadalmak erkölcsi szervezetek, holott az élőlények testiek. A szervezet fogalmát pedig meg lehet alkotni úgy, hogy az fődje a társadalom fogalmát is. Kissé átvitt értelemben még azt is mondhatjuk, hogy az emberi társadalmak a legmagasabbrendű élőlények. Minden állat szervezet, de nem szervezet az állatország. Az előbbi megszorítással — minden társadalom szervezet; de nem szervezet az emberi társadalom. Csak az szervezet, a mi közös, egységes alaphól származott, idegen alkatrészek áthasonítása által növekedett s a minek részeit szerves — vagy erkölcsi — kapcsolatok tartják össze egységes rendszerben; és végül csak az lehet szervezet, a minek fajisága — s a fajiságon belül egyénisége — van. Bizonyos fajisága minden állatnak megvan: az vagy Ló (tudományosan *Equus caballus*), vagy Róka (*Canis vulpes*), vagy folyami Rák (*Astacus fluviatilis*), vagy más, de mindig fajilag meghatározható állati lény. Így, minél tudo-

mányosabban akarunk foglalkozni az emberi társadalmakkal, annál inkább meg kell azokat a maguk fajisága szerint különböztetni; az emberi társadalmak fajisága azonban nemzeti voltukban áll. De elképzelhető egy olyan állapot, hogy minden állatfaj kipusztul a földön, csupán valami róka-species marad meg; csak akkor lesz az általános állatnak megfogható tartalma, mert az a tartalom nem állandó egyébből, mint a Rókából. A legtöbb német társadalomtudós lelki szemei előtt is a német speciesű társadalom lebeg, mint az emberi társadalom egyedüli képviselője. A francziának francziát, a németnek németet, az angolnak angolt, s az amerikai Egyesült-Államok polgárának yankee-t jelent az általános emberi. Tegyük mindjárt hozzá: a chinainak chinait, a pápuának pedig pápuát. A gyakorlat mindenütt ráczáfol a hamis, vagy hazug elméletre. Mi magyarok miért maradjunk rabjai? Avagy a mai magyarok már nem azt felelnék Bánk bánnak, a mit a merániak miatt békétlenkedők? Sajnos, azt hiszem, hogy nem. Ma már Magyarországon sem első a magyarnak a magyar; ha pedig Németországban úrrá lett, akkor már megtagadja a magyart a magyar.

Kisebb nemzet fiait sohase ámítsa el az, ha egy nagy, ha egy hódító nemzet tudósa a haza szűk korlátai ellen, a haza fogalmának haladást gátoló voltáról beszél. A haza korlátait csak azért akarja ledönteni, hogy a saját hazájának határait tolja ki messzebbre. Ha valamikor bekövetkezik az, hogy, például, Európa népeit nem választják el többé nemzeti határok, ez csak onnét leend, hogy Európában csak egy nemzet fog ott maradni, mely a többit, ha nem is fegyverrel, de gazdaságilag és a művelődés útján meghódította. Szerencse reánk kisebbekre, hogy ma még többen vannak, a kik az az egy nemzet akarnak lenni. Balgatagság erre az állapotra, mint az emberi fejlődésnek magasabb fokára, még áhítozni is.

Egyébiránt említettem már, hogy ilyen állapot hiába is következne be; az csak műtermék lehetne, olyan, mint a francia forradalomnak sok úgynevezett észszerű, rationalis alkotása, melyek rövid életükkel bizonyították, hogy emberi

akaratot, ha az nem csupán a természetes fejlődés parancsának nyilatkozása, nem lehet a társadalmi rend törvényévé tenni. A mesterséges társadalmi renden a fejlődés csakhamar körösztylgázol. És tegyük föl, hogy az európai államok, például a sárga veszedelemtől való félelmükben, olyas valami szövetséggé egyesülnének, mint az Észak-amerikai Egyesült-Államok. Vajon ez lehetne állandó? Csak várjuk meg, meddig fog tartani odaát a keleti és nyugati, az északi és déli államok békéje egymással; csak várjuk meg, minő alakulatokká fog ott fejlődni, például, a színes emberek nagy kérdése. Az Egyesült-Államok elemeit ma együtt tartják a gazdasági érdekek és az, hogy most formálják a nemzeti yankee önérzetet, most csinálják az Unio történetét és most csinálják a nemzeti hősöket is. De máris külön hősöket szerzett a nagy polgárháború a déli és az északi államoknak. Hovatovább külön története, külön öntudata is lesz mindeniknek, és akkor ott is megindul az egyes új nemzetekre különülés és pedig annál hamarabb és annál biztosabban, minél inkább terjed odaát is a hódító, az imperialistikus politika.

Volt az már valaha úgy, mint a hogyan lenne egy nagy európai államkapcsolat esetében, a mely elnyomás nélkül ma sem létesülhetne; és az emberi továbbfejlődés akkor sem lett általa gyorsabbá, sőt megakadt miatta és jóformán mindent újra kellett kezdeni. Vajon a szabadságától meg nem fosztott görög nemzet, vajon Egyiptom és a föld színéről eltörölt Carthago, a maguk nemzeti továbbfejlődésében, nem érlelhettek volna olyan gyümölcsöket, a melyekért görög embernek, Egyiptom fiának, a poenusok szétszórt maradékának és az emberiségnek, aligha volt elegendő kárpótlás az akkori világpolgárság, a civis romanus hangzatos és üres czime?

Nemzeti egységek megszűnése nem fejlődés, valamint nem az az élőlények fajainak kipusztulása sem. A megmaradó nem is mindig a fejlődés magasabb fokának megtestesítője. Ember ha versenyez az emberrel, a nemzetek versenyét nem pótolhatja. A természetben is erősebb a verseny a különböző fajok, mint ugyanazon faj egyedei között. A nem-

zeti sajátosságok megszűnése még azoknak a szempontjából sem szolgálja tehát az emberi továbbfejlődést, a kik hisznek a versenynek, a természetes kiválogatódásnak, a Darwin-féle elvnek mindenható voltában.

Az élőlények történetében azt a fejlődést, melyet a külső tényezők kiváltak, de lényegére nézve nem irányítanak, ellenben irányítanak a kezdősejteknek első földi létrejöttüktől fogva meglévő és tovább nem kutatható tulajdonságai, elneveztem független továbbfejlődésnek. Az élőlények testi alkotásának történetében minden jelenség arra a föltevésre kényszerít, hogy független továbbfejlődés létezik, sőt hogy az igazi fejlődésnek ez az egyedüli módja. Az élőlényeknek egyéb átalakulásai csak olyan alkalmazkodásoknak tekintendők, a melyek a független továbbfejlődést csupán annak a lehetősége, előmozdítása vagy akadályozása szempontjából érintik. A mi a független továbbfejlődést kezdettől fogva intézi, az a fajfejlődésbeli kezdősejt prospectivus potentiája. A prospectivus potentia kifejezést először egy német élettudós, Driesch H. alkalmazta — ő még tévesen — az egyedfejlődésbeli kezdősejt anyaga azon tulajdonságainak összességére, a melyek már a kezdősejt fejlődési fokán lényegileg megszabják, hogy mi lesz az egyedfejlődés menete és eredménye. Ha azonban van az egyedfejlődésbeli kezdősejtnak, például a petének, prospectivus potentiája az egyedfejlődést illetőleg, úgy van egyszersmind fajfejlődésbeli prospectivus potentiája is a további fajfejlődést, a faj jövődjét illetőleg. Ha pedig van fajfejlődési prospectivus potentiája a mai nemzedék kezdősejtjének, úgy volt a megelőző nemzedékének is és így tovább visszafelé az illető faj legelső nemzedékének kezdősejtjéig, midőn az illető faj egyedei az egyedfejlődésükben nem emelkedtek túl az élő szervezetek alkotásának képzelhető legalsó fokán. Ennek a nemzedéknek kezdősejtje a fajfejlődésbeli kezdősejt: és ezért kellett alkalmaznom a fajfejlődési prospectivus potentia elnevezést a fajfejlődésbeli kezdősejt ama tulajdonságainak összegére, a mely tulajdonságok szabják meg lényegileg a fejlődés menetét és eredményét, vagyis a független — t. i. az egyebektől független — továbbfejlődést.

Minél behatóbban vizsgáljuk az egyes nemzetek s az egyes társadalmak kialakulásának történetét, annál kevésbé tudjuk a viszonyok és viszontagságok hatásából megmagyarázni az emberi továbbfejlődést. Már a történelem előtti emberek lelkében ott kellett lenni annak a prospectivus potentiának, mely a külső hatásoktól lényegileg függetlenül intézte az emberi továbbfejlődést. Ha a magyar nemzet történetében, például Magyarország földrajzi viszonyainak és egyéb külső természeti tényezőknek lett volna főszerepük, akkor nem volna érthető, miért tudott itt, a hol annyi népfaj megpróbálkozott, csak a magyar nemzet állandó állami alakulatot létrehozni.

Lényegét illetőleg tehát az emberi fejlődés független továbbfejlődés. De az emberi társadalmak átalakulásaiban is meg kell különböztetni a valódi fejlődést és az egyéb átalakulásokat. A társadalmak ez egyéb átalakulásai is csak olyan alkalmazkodások, melyek a független továbbfejlődést csupán annak lehetősége, előmozdítása, vagy akadályozása tekintetében érintik.

A társadalomtannak is egyik legfőbb föladata, úgy, mint az élettudománynak, hogy egyrészt megismerje azokat a tényezőket, melyek a multban előmozdították vagy akadályozták a fejlődést, illetőleg a melyek bizonyos fejlődési vonalakat megszakítottak; és hogy másrészt megismerje ama tényezőket, melyek a továbbfejlődést jelenleg előmozdítani vagy akadályozni képesek.

Az élőlények történetének, ma észlelhető fejlődésének és egyéb átalakulásainak tanulmányozása azután arról is meggyőzött, hogy az élőlényeknek nemcsak a fejlődése egyáltalában, hanem bizonyos, esetről-esetre kimutatandó kivételekkel, a különbözőségük, a faji jellegük is lényegileg független a külső tényezők hatásától. Ezért jól meg kell különböztetni az eredendő fajoktól az alkalmazkodás útján létrejött alakulatokat, melyeket a rendszertan szintén fajoknak nevez, de a melyeket jó volna az eredendő fajoktól névvel is megkülönböztetni s talán másodlagos fajoknak nevezni. Az elsődleges faji különbségek gyökere a fajfejlődésbeli kezdősejtek prospectivus potenciájának különböző-

ségében van. A különbözősnek a fajnál nagyobb fokait talán mind ez állapította meg. A ma észlelhető különbözőségek túlnyomó nagy része tehát az élet első földi megtestesülésétől fogva megvolt; de mivel a fajfejlődésbeli kezdősejtek, más szóval a fajfejlődés kezdő nemzedékeinek tagjai, a maguk egész egyedi életében a szervezetségnek az étellel, s az étlettől elválhatatlan egyediséggel megférő legalsóbb fokán voltak: a különbözőség csak virtualis lehetett. A fajfejlődés előrehaladtával, nemzedékről-nemzedékre mindig nyilvánvalóbbá lett a kifejlett egyedek különbözősége, a mely azonban a kezdősejt állapotán a mai nemzedékben is csak virtuálisan van meg. Vagyis a fejlődés az eredendő különbözőségek szerint mindinkább szétterő irányokban haladt tovább. Az eredendő különbözőséget más szóval a fajfejlődési prospectivus potentia fajilagosságának nevezem.

Való, hogy a fajtabeli különbözőségen, a race különbözőségén kívül, sőt nem egy esetben annak ellenére is, a történeti idők kezdete óta léteztek igen nagy nemzeti különbözőségek az emberek között. De nem tagadható, hogy nemzeti különbözőségek léteztek olyan emberek között is, a kikben ez a különbség, épen fejlettségük alacsony foka miatt, még nem volt nyilvánvaló. Nemzetek pusztultak el, hiszen sok állatfaj is kiveszett; új nemzetek jöttek létre, vagy csak külön nemzeti voltak vált nyilvánvalóvá; de az emberi továbbfejlődés mindig a nemzeti jellegek és különbözőségek kiélesedésével kapcsolatos. A fajfejlődési prospectivus potentia fajilagosságának felel meg az emberi fejlődéstörténetben a nemzeti gondolat: létezik és megkülönböztet már akkor is, midőn még nem jutott öntudatra. A fejlődés mindinkább tudatossá teszi, és a tudatossá vált nemzeti gondolat az emberi továbbfejlődést nemzetileg szétterő irányvonalakba tereli. Ha tapasztalati tudomány akar lenni a társadalomtan, nem állíthatja, hogy ez a folyamat, a mely mindig így volt, a jövőben megmásuland. A nemzeti gondolat az emberekből nem irtható ki, a nemzeti gondolat pedig mindig szétterő továbbfejlődést fog eredményezni. Inkább kiirtható a nemzet, mint a nemzeti gon-

dolat. A nemzeti gondolat belső okokból meghalhat, s akkor megszűnik a nemzeti továbbfejlődés, de megszűnik a nemzet is: fölfalja egy erősebb. Csakhogy ez nem a fejlődési vonalak összetérése, hanem az egyiknek megszakadása.

Befejezésül összefoglalom az elmondottakat.

A természet az élet kezdetétől fogva a földön kioltatlanul beléültette minden élő csirába a fejlődés kényszerűségét és megindította azt az átalakulást, mely a külső körülményektől függetlenül is, nemzedékről-nemzedékre változtatja és tökéletesíti azt a formát, melyben a fajnak egyedei megjelennek. A természet a faj fönntartásának szolgálatába állította az egyedeket és kiméletlenül elpusztítja mindeniket, a melyik e kötelességének már eleget tett. A faj fönntartása pedig csak arra való, hogy a független továbbfejlődést tegye lehetővé; hogy a független továbbfejlődésnek útján egy teremtő gondolat megvalósulhasson.

Nem mondom, hogy a független továbbfejlődést egy elébe tűzött cél irányítja; csak azt mondom, hogy olyan ok szabja meg, mely a földi élet első létrejöttétől kezdve működik, mert minden élő csirának a létrejöttével együtt járó tulajdona. Az élet létrejötte nem is egyéb, mint a független továbbfejlődés megindulása, és a fejlődés menetének gyorsaságát és sajátosságait (bár vannak más gyorsító vagy lassító, előmozdító vagy akadályozó tényezők is) első sorban az élő csirák kezdetől fogva meglévő mindenik fájának benne rejlő tulajdonságai határozzák meg. Ilyen értelemben állítom, hogy van független továbbfejlődés, vagyis hogy a fejlődésnek nevezett átalakulásban az a legfontosabb rész, mely nem a külső körülmények hatásának eredménye, hanem egy teremtő gondolatnak megvalósulása.

Nemzedékek hosszú sorára, évek millióira van szükség, hogy a teremtő gondolat egy-egy fajban testet ölthessen. A fejlődésnek alsóbb fokain látszólag még egészen egyforma fajok a független továbbfejlődésnek mindig szétterő utain mindinkább láthatólag is különbözőkké válnak. Fajok kihalnak, de már létező más fajokká át nem alakulhatnak, még akkor sem, ha egyedeket a külső viszonyokhoz való alkalmazkodás idővel még oly különbözőkké teszi is, oly

különbözőkké, hogy a rendszertan külön fajokul írja le és külön névvel jelöli őket. Az erősebb faj kiszorítja a gyöngét, de nem teheti magához hasonlóvá. A melyik halad a független továbbfejlődésnek útján, az szaporodik, terjed és erősödik. A melyik ezen az úton megáll, az el is pusztul.

Ezért a természet nem is önzésre, hanem önföláldozásra tanít; ezért a teremtés a világ központjába nem az Ént, hanem egy gondolatnak szolgálatát állította. Az emberre nézve ez a gondolat egy-egy meghatározott és semmi másal nem azonosítható, el nem alkudható, le nem tagadható nemzetnek kialakulása, fönmaradása és tökéletesülése a független továbbfejlődésnek útjain.

Az a nemzet, mely ma itt a Kárpátok koszorúján belül küzd a boldogulásért, más nemzethez hasonlóvá nem lehet soha. nemzeti mivoltát az általános emberivé át nem alakíthatja. Kihalhat a magyar, igen. Lassan, lassan, egyedenként helyettesíthetik más nemzeteknek tagjai, s az a teremtő gondolat, mely egykoron a magyar nemzet kialakulásában nyilatkozott, megsemmisülhet. Már is elhalványodott; de ne engedjük, hogy maholnap hazugsággá legyen a magyar nemzetről beszélni!

Nem a vér keveredése fogná megölni, hiszen idegen elemek fölvétele, áthasonítása által is táplálkozik, nő egy nemzet, valaminthogy az élő szervezet is idegen anyagok áthasonítása útján gyarapítja a saját testállományát. De meg fogná ölni a nemzeti öntudatnak, a szabad, külön nemzetként élni akarásnak megszűnése. Egy teremtő gondolatnak gyilkosa mindenki, a ki a mi nemzeti sajátságainkat lenézi és irtja; a ki nemzeti öntudatunkat és önbizalmunkat csökkenti.

E teremtő gondolatnak árulója az is, a ki elhitei egy nemzet fiaival, hogy az egyednek nem kötelességei, hanem csak kényszerűségei vannak a közszel szemben; hogy e kényszerűségek alól lehetőleg kibújni az egyednek önmaga iránt való tartozása; hogy az egyednek önjavát szolgálni legfőbb célja.

Végzetes hiba azt hinni, hogy az ilyen gondolkodás a magasabb fejlődés következménye; az inkább a természetes

fejlődés megakadásának jele, mely, ha idejében el nem tűnik a köztudatból, nem a továbbfejlődést, hanem a nemzeti pusztulást eredményezi. Nemzetek pusztulása pedig az emberiség fejlődésében sem a továbbhaladást, hanem a megállást, a betegséget jelenti. A valódi haladás nemzeti egyéniségek kialakulásában és a nemzeti boldogulásban áll.

És nem az a nemzet fog a fejlődésnek legmagasabb fokára jutni, a melyből a hősök kivesztek, hanem az, a melynek minden tagja hős, mert minden pillanatban kész a saját érdekét s életét is odaáldozni a köznek. Óvjuk életünket, a meddig egy munkás élettel többet használhatunk, mint egy hősi halállal! Anyagi javakat is szerezzünk, a meddig általuk a honnak gyűjtünk erőt: ha gyöngek vagyunk, nem szolgálhatjuk a hont sem, mert legyűrnék a köznek ellenségei. De talán bizony az orosz és nem a japán nemzet van a fejlődésnek útján, hogy a mi vezető társadalmunk annyira utánozza az orosz vezetőket?

Menjen át mindnyájunk véérébe, velejébe az a tudat, hogy nem mindegy magyarnak lenni, vagy más nemzet fiának; hogy előttünk a fejlődésnek csak egy útja van: magyarabbá lenni, mint a minők eddig voltunk! Minden más út a fejlődésnek megakadása, megállás és halál!

APÁTHY ISTVÁN.

PETŐFI.

1844 februárjában, a Tokajkörnyéki Hegyalján, fagyosan süvöltő szélben, szembekorbácsoló havas esőben egy középtermetű, széles vállú, sovány, sárgásbarna arcú, fekete szemű, nyílt homlokú, sötét hajú vándorszínész bandukolt gyalogszerrel Debreczenből Pest felé. Legértékesebb ruhája egy elnyűtt, szürke, felső lábszárközépig alig szolgáló galléroköpenyeg volt s minden fegyvere egy majdnem állig érő, hatalmas somfabot. Ha valaki látta, vajon gondolta-e akkor, hogy az a rongyos vándor e rettentő télidőn a szerelem legpompázóbb tavaszát viszi a szívében, a legvirágosabbat és legdalosabbat mindazon tavaszok között, melyek valaha itt a földön nyíltak? Gondolta-e vajon, hogy azokba a lengeteg rongyokba a magyar nép dicsőségének egyik legfényesebb darabja van belegöngyölgetve s hogy abban a sajnálatraméltó, megviselt alakban a világszabadság leg-hatalmasabb szavú apostola járja a Megváltók előkészítő szenvedéseinek zordon iskoláját.

Bizonyára senkinek sem jutott ilyesmi eszébe! Pedig az a rongyos, csatangoló vándor Petőfi Sándor volt, a magyar nép örök életű büszkesége s minden idők nemcsak egyik legnagyobb, de egyszersmind egyik legmagyarabb dalnoka.

Petőfinek, ennek a valóságos félisten-embernek, az egyénisége messze elűtő volt minden más egyéniségtől. Petőfi maga Petőfi volt és senki más. Az ő egyéniségének hű mását senkiben sem lehet megtalálni, legfőlebb az ő kora magyar embereinek összeségéből lehetett volna valami hasonló alakot construálni. S tán még ez alakból is hiányoznék a Petőfi lelkének az a kiválóan jellemző nagy érzékenysége, mely — mint a földrengéseket jelző seizmo-

gráph — a legtávolabbi és legcsekélyebb hatásokra is nyugalmából azonnal kilendült. Mert ő *Olaszország* című versében épp úgy dalra hevült az 1848 februárjában kitört nápolyi és szicíliai forradalom messziről jövő hírére, mint a hogy szintén dalba kapott látására annak a különben csekély fontosságú «tyúk anyó»-nak, mely édes anyja kedvencz jószága volt. Ennyire magában álló, külön egyéniséget alig találni még egyet az irodalmakban. Erintkezésében igen sokszor érdesnek mutatkozott; Vajda János szerint «rúgott, mint a puska, mely erősen van töltve». Könnyen lobbant, mint a puskapor, érzékeny volt, mint a hőmérő higanyos oszlopa és indulatos, mint a Tisza, áradáskor. Elhatározása gyorsan fogant s természete büszke, merész, igaz, őszinte, felettébb daczos és követelő volt, de másfelől hamar ellágyuló s teli halálos áldozatkészséggel.

Ha másik nagy magyar költőtársával, Arany Jánossal, hasonlítjuk össze: roppant elhajlásokat találunk a két alak jelleme között.

Arany józan, csendes, igénytelen, békeszerető, kissé nehezkes, majdnem esetlen természet s mint az Alföld egészséges népe: az éles és aprólékos megfigyelés méla munkájával végzett szemlélődésnek kedvelője és mestere. Bölcs életfelfogása legtöbbszörre egyensúlyban tartja örömét és bánatát, hajlandóságát és neheztelését. Lelke nehezen melegedik fel, de ha egyszer felmelegedett: mint az alföldi tanyák búbos kemenczéje, egyenletes melegét sokáig megtartja. Merő ellentét Petőfivel!

De hát most már melyik az igazibb magyar? Különböző és mégis egyformán magyar mind a kettő. Egymásnak nemcsak ellentétei, hanem szoros kiegészítői is, mint két gépkerék pontosan egymásba vágó fogazata. Arany a békés idők szántóvető magyarjának a képviselője, Petőfi ellenben a lázas, a vágyak, törekvések izgalmaiban hanykodó magyaré. Arany inkább az örök, normális magyarnak, Petőfi a felzajdult kedélyű, forrongó magyarnak a képe. S egyik olyan hű kép, mint a másik. Mert ha valamely művész tükörsimára csendesült kedvében festi a tengert, míg a másik zajongó, haragos, hullámzó fenségében mu-

tatja előnkbe: ki fogja mondani, hogy mind a két kép nem maga a — tenger?

Népszerűségben határozottan Petőfi a nagyobb. S ennek az oka természetes. A Petőfi egyénisége a maga különlegességében izgatóbb, vonzóbb, mint az Aranyé. Kalandos élete rendkívül érdekes és sok vizasztalást kínáló éppen a rajongásra legjobban hajlóknak, kik szegényesen, még be nem teljesült, fiatal álmokkal most indulnak, vagy csak nem rég indultak neki az életnek. És Petőfinek e tanulságos, másokat vizasztaló élete részletesen olvasható a költeményeiben. Aranynak is volt ifjú korában némi kalandos élete, de arról az ő szemérmesen tartózkodó költeményei nem szólnak, legfőlebb a *Bolond Istók* című töredékében talál vonatkozásokat az, ki Arany életét már amúgy is ismeri. Aztán Petőfi 1848-ban a márcziusi napokban s később a szabadságharcban hangosan kiáltó szerepet játszott s egygyéforrt e felejthetetlen idők emlékeivel; Arany is járt ott, hol «halni volt esély», de kezdetben Nagyszalontán jegyzősködött szerényen s később a forradalmi idők belügyminisztériumában a siket akták között rejtőzve szolgálta hazáját. Petőfi hírét e mellett nagyban fölemelte mystikus, legenda eltünése; míg Arany mystikus eltünés helyett sokáig sorvadott a szemeink előtt s hült tetemeit közönséges, prózai koporsóban temettük el, mint más hétköznapi halandóét. S végül méltán népszerűbb Petőfi azért is, mert tehetsége meglepőbb, többet magába foglaló s hogy úgy mondjam: a mindennapi élettel szorosabb kapcsolatban álló, mint az Aranyé.

De hát mi volt ez a Petőfi voltaképen s miféle különösebb hasznot hajtott irodalmunknak?

Hogy erre minél világosabban felelhessünk, szükséges legalább egy futó pillantást vetni a Petőfi fellépésének költői előzményeire.

Petőfi, a maga teljes egészében, új hangú ember volt irodalmunkban, de jövetelét sejtető előzmények előtte is voltak, mint minden nagy ember és nagy eszme előtt. A kiváló jelenségeknek előfutárjok van, mint az utazó fejdelmeknek. Még a természetben is. Ha hegyvidéken utazunk, a mint a havasi fenyves világ imponáló bércei felé hala-

dunk, már jó távolban kezdenek útközben itt-ott előnkbe tünedezni egyes jelenségek, melyek a hatalmas rengeteg közlégéséről tesznek tanúságot. Érezzük először is, hogy a levegő fokozatosan kezd tisztább és élesebb lenni. Aztán a völgyek kaszálórétjein magánosan álló, hatalmas kötömböket látunk szanaszét heverni, melyeket valahonnan oda görgetett az idő. Néhol a patakok medrét rozsdásvörös színre festi a zúgó víz, mely vasérczekkel gazdag rétegeken keresztül tört elé. Majd mind sűrűbben ötlük szemünkbe a fenyőfáknak egy-egy még nem teljes, csak csenevész példánya, mint a nagy fenyves-tábortól messzire felállított előőrsök. Így haladunk kanyarulatról-kanyarulatra, míg egyszer csak előttünk áll megdöbbenő fenségében maga a rengeteg!

Petőfihez is a mint időben közeledni kezdünk, az ő költői felfogásának, érzéseinek, eszméinek és életének apró töredékeire már messziről rábukkanunk itt-ott. Mintha jeleznek azok az előretolt, szétszórt töredékek, hogy a nagy egész valahol távolabb már várakozóban áll. A XVIII. század második felében br. Orczy Lőrincznél már felcsendülnek a szegény nép iránt való szeretet megható szavai. Gr. Gvadányi József *Peleskei Nótárius*-ában és más művében az intrán-sigens, türelmetlen magyar szólamlik meg s egyszersmind a pusztai élet kedves panorámája is feltűnik előttünk. A Csokonai Vitéz Mihály zaklatott, kóbor életében már előreveti árnyékát az eljövendő Petőfi országbújdósó, nyugtalan élete. Ugyancsak Csokonainál, továbbá Pálóczi Horváth Ádámnál és Vitkovics Mihálnál a magyar népdal rhythmusa is kezd immár gyűgyögni. Bacsányi János lantjáról a kivált-ságos osztályok elleni gyűlölet fenyegető kiáltása hallszik. Szentjóni Szabó László *Együgyű paraszt*-jában egészséges felmosolygását látjuk a magyar néphumornak. Fazekas Mihály *Ludas Matyi*-jában a költői igazságszolgáltatás az úrral szemben már a nép javára esik. Kisfaludy Károly már népdalokat is ír, habár azok legtöbbjében nem bírja még az egyenletesen népies hangot végig megtartani. Vörösmarty némely munkáiban lényegileg teljes és tiszta a népies, de a formából és nyelvből nem egyszer kiérzik, hogy azokban még nem az igazi nép gyermeke beszél. Czuczor népdalai

már inkább népdalok, mint az előtte valók akármelyikéi, de a népben ő is még inkább csak a naivat látja s nem a maga érzéseit adja népdalformában, hanem csak a népvetített érzéseit másolgatja.

Íme, a rengeteg szórványosan előre tolt töredék jelenségei, míg egyszer csak eljutottunk a mérhetetlen, egységes, szűz rengeteghez: a Petőfi Sándor költészetéhez!

De hogy e költészet gyökeres magyarságát, igazságát és közvetlenségét jól megértsük: szükséges még rápillantanunk a Petőfit közelebről előző idők költészetére is. Tudjuk, hogy a XIX. század elején legértékesebb költőink jó részénél még az ó-classikus költés volt divatban. Ez íróink lelke a bálványozásig imádott görög és római világ emlékeivel volt teli csordultig. Mintha nem is a magyar földet, hanem a classikusok földjét érezték volna folyvást a lábaik alatt. Múzsájok tekintete majdnem állandóan a classikus világ vidékein csüngött. Ismert helyneveinket képletesen inkább Tusculanummal, Tiburral, Tarentummal, Tempével, Larissával s más ilyes nevekkel szerették fölcserélni, melyeket hazánk térképén hiába keresünk. Természetes aztán, hogy ez a költészet sok egyébben is jelentékenyen távol esett az általános, nagy magyar élettől. Távol esett formáiban, rhythmusában, szólamaiban és képeiben is egyaránt. Még a felfogásában és vonatkozásaiban legmagyarabb classikus költőnknel: Berzsenyi Dánielnél is lépten-nyomon egy idegen világ hangjai zavarnak. Az ő feleségét például Zsuzsikának hitták, de ő Sabinának mondja, mert így classikusabb. Nála a vasmegyei Kemenes fölött nem fagyos északi szél, hanem a görög Boreas fú. Nála az éhes száj — Tantalus száj, a felejtés — Lethe, a fülemile igen sokszor — philoméla, a költészet — Camena vagy Polyhymnia és az őszi hervadásban sárguló szőlővenyige — bibor thyrus. Az ő lantja nem kemenesaljai, hanem lesbosi lant s a Petőfi «arany kalászszal ékes rónaságán» nála Ceres koszorús homloka illatoz.

Ez a költészet már csak formái és kifejezései miatt sem lehetett az egész magyar nép költészete!

De nem lehetett teljesen az a költészet sem, mely közvetlenül Petőfi előtt és az ő fellépése idején divatozott s

melyet találóan szoba-poésisnak neveztek el később. Ez a poésis legtöbbször nem volt kapcsolatban sem a közélettel, sem az író egyéni életével. Költőink jó része az íróasztal mellett kinosan kigondolt helyzeteket s nem a pillanat hatása alatt született és soha át nem élt érzéseket énekelt, hideg művészi gonddal, a műszabályok majdnem bántóan pontos szemmeltartásával. Ez idei költészetünk világa, kevés kivétellel, nem húsból és vérből álló igaz emberekkel, hanem elvont, homályos, internationalis ködkép-alakokkal volt tele. Elvértve is alig hallottuk ebből a költészetből a valódi élet jól eső visszhangját. Gondoljunk csak Bajzára, mikor belőle nem a hazafi énekel. *Cynthyához* című kis dalában pl. minő hihetetlen, hogy a gyászoló szerelmes a sírbolt ajtajánál virrasztja halottját! *Dal a vilékhez* című verse meg minő ködös bizonytalanság, elejétől végig! A költő valami «bájvidék»-re vágyódik, de nem tudni, hogy miféle bájvidékre és mi okból vágyódik. Sejtjük, hogy valami szerelemféle lappang a dologban, de csak szitán keresztül látunk. Aztán azok a helyzetdalok! Bajza ugyanis szeretett kieszelni egy-egy érzékeny helyzetet, idegen szereplővel, s annak a nevében énekelni. Mintha csak a mások bújának, bajának a hírvivője lett volna. Énekelt ő külön-külön dalban a gyötrődő, az elhagyott, a kedvese halálát sirató, meg a lemondó leányról. Tolmácsa volt más dalaiban a titkon emésztődő apácának, a búcsúzó vezérnek, szerelmes halászlegénynek, búsuló bojtárnak, gyászoló özvegynek s gyermeke halálát kesergő anyának. Holott ez a mások nevében éneklés minő természetellenes valami! Melyik madár akart valaha a természetben egy másik madár nevében énekelni? Teszem, a csíz a tengelicz, vagy a csalógány a pacsirta nevében!

És ez a helyzetdal-költészet nemcsak a Bajza költésze volt ám, hanem sok másé is. Még Vörösmarty is rázendít 1828-ban *A haldokló leány*, 1835-ben *A kis leány baja*, 1836-ban *A jegyes sírja* és 1839-ben *A megcsalt leány* című, máskülönben csinosan megírt dalaira. Sőt Petőfi Sándor maga is megírja 1847-ben *Az árva leány* című dalsorát, a mi világosan mutatja: mennyire kísértették még az ő nagy, befolyásolhatatlan tehetségét is az öregebbek!

E szobapoësis korának az elbeszélő költészete is, kevés kivétellel, csupa hihetetlen, rémes, éjféli világítású eseményekből állt, melyeknek mását az olvasó a realis életben sehol sem találta. Kisfaludy Károly *Álmatlan király*-ában egy uralkodó csupa időtöltésből a saját leányát nyilvánosságra hozza, mivel nem sejtí, hogy épen az ő gyermeke szerelmeskedik a kertben éjjel az apróddal. Kölcsey *Szép Lenkájában* egy szerelmes leány erős viharban viteti magát csónaknak a kedveséhez, ki a túlparton vár. A csónak elmerül, a leány oda vész, s természetesen a szerelmes ifjú is ennek láttára

. . . gyors, mint villám felhőiből,
A hab közé félhalva dől.

Eötvös Józsefnél a kis, árva gyermek havazó télen, éjfélikor, egyedül kimegy a temetőbe, édes anyja sírhalmához s ott egy szép magán-beszéd után elalszik és megfagy. Másik költeményében meg egy király feltett koronával megy csónakázni egy, fején szintén koszorút viselő dálnokkal. De a vihar ezeket is oda öli.

Micsoda képtelen, lámpaszagú történetek ezek!

És ilyen időkben szólal meg egyszerre Petőfi, a maga természetességével, igazságával, őszinteségével és való életével! Mit érezhetett az a közönség, mely a költő hangjait először hallotta? Bizonyára valami olyasmit, a mit a forró határon izzadó munkásnép érez, mikor estefelé az első hűvösebb fúvallat éltető lehellete csapja meg.

Az ő költészetében egyszerre új világ nyílik meg: az ismert, a szeretett, a szép Magyarország! Ez a világ már nem hamis! Minden igaz benne és minden a miénk! A jó alföldi magyar nép egészséges életét nem volt eddig a síkságon, a mi visszhangozza; a mint azonban a Petőfi óriási alakja a magyar síkságból vulkánikus váratlansággal kiemelkedett: egyszerre, mint egy beszédes tihanyi bérczfok, hatalmas rhythmusokban zengette vissza a hamisítatlan magyar élet harsogó hullámmásának minden változatát. A magyar költészet előbbi, jobbára elvont világa egyszerre valódi, realis világ lett. Mert Petőfi nem írt semmit, a mit nem látott, nem ismert, nem érzett és nem élt át. Nem beszélt

ő Tusculanumról, Tiburról, Tarentumról, Tempéról, Laris-sáról, hanem beszélt Debreczenről, Nagy-Károlyról, Kun-Szentmiklósról, Kecskemétről, Szabadkáról, Kikindáról, a Hortobágyról, a Kis-Kunságról s más magyar helyekről. S nem álomkép-alakok, hanem az élet valódi emberei mozdultak meg ebben a világban: az előkelő földesúr, a kurta nemes, a táblabíró, a kálomista pap, a színész, a diák, a szüle, a gyermek, a békés szántóvető, a szilaj falusi legény, a fiatal szerelmes, a katona, a bújdosó betyár, a juhász, a csikós, a béres, a vándor, a korcsmáros, a cigány, a drótos-tót, stb., kiknek egy részéről az előző költészet még csak tudomással sem bírt. És e világban egyéb is csupa valóság és csupa magyar. Magyarok a folyók: a Duna, a Tisza, a Túr, a Szamos; magyarok a falúk, a délibábos mezők, a csárdák, a hegyek, az erdők. Sőt e világban, egy ketreczbe zárt idegen oroszlánon és egy örült által emlegetett hiénán kívül, még az állatvilág is teljesen a mi állatvilágunk. A ló, a szamár, az ökör, a farkas, a darú, a sas, a holló, a veréb, a gólya, a fülemile, a pacsirta, a gém, a gyík ép úgy a mieink, mint a növényvilágból az árvaleányhaj, szamárkenyér, kökény, szomorúfűz, tölgy, akác, rózsa, viola, búzavirág s még egész sora a hazai alakoknak, állatoknak, növényeknek és jelenségeknek.

S a mennyire magyar és igaz volt emez említett egész költői készlete, ép oly magyar és igaz volt egész gondolat-és érzésvilága is. Még az általános emberi érzéseken is, melyeket lantjára vett, legtöbbnyire félreismerhetlenül megtalálható a magyar temperamentum színe és zamatja. Igazságra, őszinteségre és indokoltságra nézve pedig alig találunk a földön más költőnek dalát, mely az övéivel kiállná a versenyt. Mert az ő dalaiból jobbra mindig világosan látjuk, hogy miféle helyzetek és események, miféle bánatok és örömök sugallták, a mikor énekelt. Itt a szobapoësis kódosságából, bizonytalanságából, mesterkéltségéből semmi sincs.

És elbeszélő költészetében is alig határozható meg, hogy melyik nagyobb: magyarsága-e vagy életigazsága? Mert ő az elbeszélései tárgyát sem kereste idegenben, vagy az elvont képzelődés délibábvilágában, hanem vagy a ma-

gyar történetben, vagy a magyar népeletben, vagy a saját élete mozzanataiban. Csupán *János vitéz*-ében és *Barangó*-jában csap túl a realis élet határmesgyéin, de ezekben sem kalandozik tovább, mint a meddig a magyar népmesék tündérvirányai nyúlnak. Különösen apróbb történetei annyira az ismert mindennapi élet töredékei, hogy olvasásuk közben majdnem feledjük a költészet teremtő erejét, mely azokat az emberi események nagy chaosából genialisan kiválogatta és szemünk elé dobta. Az ő mesetárgyait és alakjait az előtte való költők legnagyobb része röstellte volna is papirosra vetni. Hányan merték volna versbe foglalni a szegény juhászt, a ki elkeseredésében nagyot üt botjával a hátasszamara fejére, mivel meghalt szeretőjéhez későn érkezett meg? Ki tartotta volna elég művészinak, elég érdekesnek a mindenét eldárídózó s később magát felakasztó Pál mestert? a korcs-mában henczegő, de otthonn a felesége előtt gyáván megkussadó Ambrus gazdát? a Megyeri tintásüveg-históriáját? a csapat, papot felejtő Csokonai diákos kalandját és több efféléket? Nincs ezekben sem szörnyűség, sem éjféli világitás, sem lámpaszag, de van frissen duzzadó erő és igaz magyarság!

Ime, nagy vonalakban a Petőfi alakja és legfőbb érdemei!

A Petőfi érdemei közül mindenesetre egyik legmeghatóbb érdem, hogy bár az ő költői szárnyalása roppant magasságokat járt: a hazánkat ölelő határhegyek tetőin át mégsem csapongott el soha idegen tartományok területeire, hanem születésétől haláláig híven megmaradott itthon, mint kedves folyója, a Tisza. Nem tett úgy, mint újabb időben némelyek cselekesznek. Határhegyeinken ugyan ők sem repülnek át, mert ahhoz a szárnyalásuk gyöngéje, hanem a hegyek alatt, a vasútak alagútjain bújnak ki külföldre s onnan lopkodják össze hulladék, idegen költői készletüket, mivelhogy nekik erre ez a magyar föld kietlen és szegény, honnan pedig mindennel gazdagon el tudta magát látni egy — Petőfi! Pedig a Petőfi költészete olyan változatos, színes és gazdag volt, akárcsak Magyarország virágfaunája s erőben sem volt gyöngébb, mint Tokaj világra szóló, tiszta, tüzes bora.

A TERMÉSZETRAJZI MÚZEUM JELENE ÉS JÖVŐJE.

Szépséges szép fővárosunknak, az utolsó harmincz év alatt csodás fejlődésnek indult Budapestnek, kétségkívül a Nemzeti Múzeum gyönyörű palotája a legszebb ékessége.

Fenséges egyszerűségében, ihletes nyugalmában, méreteinek, alkotásának szerencsés és tökéletes összhangjában egyetlen más középületünk sem versenyezhet vele s nagy hézag maradna utána, ha ezt a remekünket hirtelebben valami baj találná érni. Mert vannak ennél hatalmasabb, fényesebb, sőt pazar szépségű épületeink, de egyetlenegy sincs, a mely a befejezettség keresetlen és megbonthatatlan egészében oly fölemelő érzést keltene a szemlélő lelkében.

Tudja és érzi ezt mindenki, a ki a főváros vásári zajából vagy akár a vidék legcsöndesebb zugából zarándokol ide, a hol a néma falakon belül, a nemzet dicsőségének és szenvedéseinek megszentelt emlékei mellett, fajunk kulturális haladásának beszédes bizonyosságai vannak letéve.

Mintha szirtfokon állnánk, a mely messzire kimagaslik a köznapi tülekedés alattunk hömpölygő hullámaiból; mintha templomban járnánk, a hol hazai isteneket imádnak, a hol a nemzet szive dobog s a magyar érzés tömjénfüstje emelkedik ég felé.

Mert magyar itt minden, a mi a szemlélő elé tárul. Nemzetünk nagyságának emlékeit köszönti a napsugár s nemzeti mindaz, a mit a magyar elme, tudás és izlés, évszázados munkával megteremtett és egybegyűjtött.

Gazdag, helyenként csodaszép kép az, a mely a belépőt itt fogadja s a látogatók legtöbbje nemzeti intézetünk nagy

hagyományaitól elfogódott lélekkel járja be és a hazafias büszkeség érzetével hagyja el e fényes termeket. De csak legtöbbször! Azok, a kik felszívják a külső benyomásokat, de nem szokták meg, hogy a látottakat közelebről elemezzék. Azonban, a ki nemcsak a szívével, hanem egy kissé az eszével is szemléli a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit, különösen ha alkalma volt az intézet belső életébe is bepillantani, annak lehetetlen észre nem vennie, hogy a tetszetős külső nem egy hiányt és félszepséget takar.

A beavatottak jól tudják, hogy ez a gyönyörű palota olyan kincsház, a melynek sok nagy értéke kiaknázatlanul hever s a melyhez ma-holnap nem fognak hozzáférni a haladó élet hullámai, mert eszközeinek elégtelensége következtében nem lesz módjában fenntartani a kapcsolatot a mai idők mozgó eszméivel. Valóban elérkezett az ideje, hogy a mai keretek kitágításával és új impulsusok bevitelével hassunk oda, hogy ez a nagyra hivatott és nagy hagyományokra visszapillantó nemzeti intézetünk történeti és kulturális feladatainak igazán megfelelhessen.

Ez pedig korántsem akar vád lenni, mert a mai állapotokat nem egyesek vagy hatóságok mulasztása hozta létre, hanem épen a természetes fejlődés következtében jutottunk ideig. Egyszerűen bekövetkezett az, a mi a szerves természetben, de az emberi intézmények életében sem ritkaság, jelesen, hogy a szakadatlanul azonos irányú működés utóvégre is túlfejlődést eredményez. Azonban a mi túlfejlődött, az — abban az alakban legalább — túl is élte magát s azt csakis újabb tényezők és irányok elevenítő hatása terelheti ismét vissza az egészséges fejlődés útjára.

Hangyaszorgalommal egybegyűjtött kulturális és természeti kincseinket immár egy évszázad óta halmozzuk össze a Nemzeti Múzeum egyes osztályaiban, csoda-e, ha mai nap már ezek mindegyike olyan, mint a túltelített oldat, a mely nem képes többet befogadni. Minden terem, valamennyi szekrény, karzat, folyosó, pincze és padlás színültig meg van tömve; értékes, nagy gyűjtemények ládáiban vagy bádogedényekben hevernek, mert ki sem csomagolhatók; a rettentő zsúfoltság mellett semmi sem állítható ki kor-

szerűen, sőt számos nagyértékű tárgyunk rohamosan romlik és pusztul: bizonyára elég ok arra, hogy ne késlekedjünk a gyökeres és gyors segítséggel.

Itt menteni kell, a míg nem késő; ennek pedig csak egy módja van. A Nemzeti Múzeumot vissza kell adni eredeti rendeltetésének s ki kell belőle lakoltatni mindazt, a mi nem volt ide szánuva. Maradjon benne a könyvtár és a régiségtár s legyen ezentul kizárólagosan a hungaricumok országos letéteményese, ellenben az állat- és az ásványtár, a már is az Akadémiába költöztetett növénytárral együtt, kapjon külön épületet.

Egy új, önálló természetrajzi múzeumra van szükségünk, a mely a természet három országának termékeit egyesítse magában s felölelje mindazt, a mit a magyar föld természeti sajátosságokban felmutat és a természettudományi közművelődés nem nélkülözhet. Csakis így válhatik lehetővé, hogy a természetrajzi osztályok egészséges lélekzethez jutva, czélszerűbben, a kor kivánalmainak megfelelően állíthassák ki meglevő gyűjteményeiket, kellőképen megóvhassák a birtokukban levő tudományos kincseket és szabadon fejlődvén, megfelelhessenek azon követelményeknek, a melyek joggal támaszthatók egy országos múzeummal szemben, — holott jelenleg egyik a másiknak fejlődését akadályozza s valamennyi Prokrustes ágyában sinlődik.

Nem szándékszom e helyen a Nemzeti Múzeum valamennyi osztályával foglalkozni; megleégszem a hozzám legközelebb eső állattár ügyes-bajos állapotának a bemutatásával, de mielőtt tárgyamra térnék, hangsúlyozni óhajtanám, hogy a midőn hosszú évek tapasztalataiból leszűrődött gondolataimat nyilvánosságra hozom, mi sem áll tőlem távolabb, mint az üres gáncs. Nem rombolni, hanem javítani szeretnék s hozzájárulni ahhoz, hogy ez a nagyérdemű intézet hatványozott mértékben fejthesse ki erejét a nemzeti közművelődés szolgálatában.

Minthogy az állattárnak sok csoportja van, nekem is a részletek szálaiból kell megszönöm az egésznek a képét. Kezdem az emlősökkel.

Az emlősök gyűjteménye legutóbb mélyreható átalaku-

láson ment át, a mennyiben az épület keleti oldalán mintegy száz év óta elfoglalt hajlékából a képtár kiköltözése következtében felszabadult északi fekvésű két terembe helyeztetett át, melyek nagyobbika felülvilágításra van berendezve s a szemléltetés minden igényének megfelel. Az áthelyezés kétségkívül javára vált a gyűjteménynek, annyival inkább, mert a közoktatásügyi kormány bőkezűsége lehetővé tette, hogy tárgyainkat a modern museologia elveinek megfelelő, teljesen új szekrényekben állíthassuk fel. Minthogy az új szekrények, faalkatrészeik lehető csökkentésével, hatalmas tüköruveg-táblákból vannak összeszerkesztve, még a bennük kiállított legnagyobb állatok is (elefánt, zsiráf, rinoczeroszok, jávorszarvas, stb.) egységes, zavartalan képben tárulnak a szemlélő elé. A belül halovány borsózöldre festett, kívülről mahagóni színűre páczolt új szekrényekben pompásan érvényesülnek a gyűjtemény jelesebb darabjai, legfőbbképen az emberszabású és a keskenyorrú majmok, a kutya-, macska-, és menyétfélék, a szarvasok, zebrák, rinoczeroszok, nemkülönben az erszényesek és a foghijasok.

Mindazonáltal nagyon tévedne, a ki azt hinné, hogy az emlősgyűjtemény most már igazán korszerűen s véglegesen van berendezve, mert az el nem leplezhető valóság az, hogy csak egy kicsiny lépést tehattünk a haladás útján, s ez a gyűjtemény még mindig ezer sebből vérzik. Egyik nagy bajunk az, hogy az emlősgyűjtemény tetemes része nem talált helyet a fent említett két teremben. A kérdőzők legnagyobb része a folyosóra szorult ki, a vízi emlősöket s nagy értékű rinoczerosz-csontvázainkat pedig a halak szomszédságában levő keleti kis terembe kellett összezsúfolnunk. Nem tekintve, hogy mind e tárgyak csakis a régi ütött-kopott, belül valamikor fehérre meszelt, rozoga és rendkívül disztelen szekrényekben nyerhettek elhelyezést, már csak azért is tartahatatlannak ez az állapot, mert ekként az emlősgyűjtemény háromfelé van szakítva s nélkülözi a folytonosságot. Ennek következtében a felállításban semmiféle egységes elv sem érvényesülhet, mert nincs helyünk, hogy akár rendszertani, akár állatföldrajzi, vagy fejlődéstörténeti kapcsolatban mutathassuk be önmagukban nagyon értékes és tanulságos tárgyainkat.

Toldozunk-foldozunk, minden zeget-zugot felhasználunk s benépesítünk egymáshoz nem illő, színben és típusban kiáltó ellentétben álló szekrényekkel s a legheterogénebb tárgyakkal, a melyek zagyvaságából kábultan menekül ki a hozzáértő látogató. Visszariasztó példája ennek a már említett keleti kis terem, a melynek inventáriuma a XVII. századbéli németalföldi tudós patikáriusok ritkasággyűjteményeire emlékeztet. Mahagoni keretű, pompás tükörüveg-szekrényben látható itt két délafrikai strucz és négy strucz-tojás, két ceyloni intőgyík, egy óriáskigyó és három sivatagi róka; van továbbá ebben a teremben két jávorszarvasfej, denevérbarlang és ürgecsoport, két rinoczerosz-csontváz és néhány apró antilóp, vannak méhészmadarak, törpe egerek és kitömött fókák, részben oly szekrényekben felállítva, a melyek még boldog emlékü József nádorunk konyhaszekrényeinek a társai voltak.

Nem kevésbé visszatetsző a szomszédos terem berendezése, a melyben rendszeres rovargyűjteményen kívül skorpiókkal és pókokkal megtöltött üvegek és Herman Ottó gyönyörű pókrajzai láthatók, de a rovarszekrények fölött egy emberevő czápa tátogatja félelmetes száját a tőle alig egy arasznyira elhelyezett, fészke mellett álló fekete gólyapárra! Igazán még csak egy pár bicicztojás, csörgőkigyó farka, kétfejű bárány, meg néhány rákszem és bezoárkó kellene ide, hogy Jan Jacob Swammerdam raritás-cabinetumába, vagy Hatvani professor boszorkánykonyhájára képzelhessük magunkat.

Minderről pedig senki sem tehet, valamint arról sem, hogy gr. Teleki Samu afrikai szarv-gyűjteményét, sok-sok koponyával egyetemben, egy hozzáférhetetlen karzaton lepi a por, — hogy a tudományos gyűjteményben nélkülözhetetlen bőroket mindenféle szekrényaljba kell begyömöszölnünk s hogy Duka Tivadar indiai, Xantus János borneói és amerikai, Kovács János egyiptomi, Petényi Salamon, Jeitteles Lajos, Rokosz István, Kocyan és Kunszt Károly magyarországi gyűjtéseinek nem egy becses darabja pusztult már el a helyi viszonyok mostohasága következtében. Így mennek tönkre nagybecsű tudományos kincseink, a melye-

ket már csak nemzeti önértetből is féltve kellene óvnunk s ápolnunk s ha még sokáig késik a segítség, hasonló sorsra jutnak mindazok az odaadó lelkesedéssel és rengeteg fáradtsággal egybegyűjtött tárgyaink is, a melyek mai nap még a hazai állatvilág megismerésének és tudományos tisztázásának nélkülözhetetlen forrásai.

Könnyen belátható, hogy ilyen viszonyok közt szó sem lehet az emlősgyűjtemény tervszerű fejlesztéséről, valamint ama tátongó hézagok betöltéséről sem, a melyek mind a rendszertan, mind az állatföldrajz tekintetében fennállnak, a nélkül, hogy a hiányok pótlására a legcsekélyebb reményünk is lehetne. Mert jelenleg úgy vagyunk, hogy ha valamilyen nagyon becses tárgyat kapunk vagy szerzünk, nincs módunk annak megfelelő kiállítására s ennek következtében kárbavész gyűjtőink minden fáradozása és a nemzet áldozatkészsége. Így pl. Biró Lajos újguineai emlősgyűjteménye már tizenöt év óta pállik borszeszszel megtöltött üveg- és bádgedényekben, a nélkül, hogy az állatokat kitömethetnők és csontvázukat kikészíthetnők, mert akkor legfeljebb a szekrények tetejére, a porba kerülhetnének. Ugyancsak tizenöt évvel ezelőtt, nagy pénzen, egy bálnacsontvázat vásároltunk, a mely megfelelően felállítva, nemcsak múzeumunknak lehetne egyik legfőbb vonzóereje, hanem a felsőbb és középfokú természettudományi oktatásnak is kiváló eszköze volna, azonban ennek elhelyezése mind e mai napig sem volt lehetséges. Gerincoszlopát és végtagjait felraktuk a padlásra, koponyája pedig — portól és koromtól ellepve — ott dísztelenkedik az első udvar nyitott félszere alatt, a hazai s főleg a külföldi látogatók szálmalmas mosolyára. S ez a példa épenséggel nem egyetlen a maga nemében.

Még az emlősöknél is siralmasabb állapotban van az alsóbbrendű gerinczesek gyűjteménye, a mi nem is lehet másképp, mert az összes hazai és külföldi hüüllök, kétéltűek és halak egyetlen kis teremben vannak összezsúfolva. Ez a terem közönséges raktár, a mely a látogatónak semmi okulást sem nyújthat, mert a berendezésben lehetetlen valamilyen egységes elvet keresztülvinni s a legheterogénebb

tárgyak kerülnek egymás mellé, úgy, a hogyan a hely s az üvegek nagysága épen összeegyeztethető. A halak például két, sőt három sorban szorognak a polczokon, annyira, hogy nemcsak nevük nem olvasható el, hanem még az állatokat sem látja tisztán a látogató. Szépen kitömött óriás teknőseinket sűrűn megrakott polcz-sorok takarják el; krokodilusainkat a szekrények tetején lepi a por; a szekrények maguk pedig oly rozoga állapotban vannak, hogy ha ma megtisztogattuk a bennük levő tárgyakat, néhány hét múlva újra kezdetjük a munkát. Ilyen rosszul záródó, össze-repedezett szekrényekbe szinte bűn valami igazán szépet kiállítani, mert a folytonos tisztogatás sem válik javára a gyűjteménynek.

Már pedig épen ennek a csoportnak volna jó szekrényekre és sok helyre szüksége, hogy következetesen legyen keresztülvihető az a londoni múzeumban már régóta megvalósított elv, mely szerint minden kiállított tárgy nagyon olvashatóan nyomtatott, rövid, de velős magyarázó szöveggel szereltetik fel. Egy ilyen kis magyarázat a gyűjteménynek a lelke, az éltető szelleme, a mely hivatva van új világot nyitni a látogató előtt. Ellenben e nélkül a tudomány bármilyen kincse, a természet legmegkapóbb jelensége is csak érthetetlen furcsaságként hat a szemlélőre, mert értelmetlenül, minden okulás híjával áll vele szemben.

Az egyik üvegben például egy kigyó van kiállítva a következő felirással: *Vipera macrops*, Herczegovina. A látogató rápillant, elolvassa a nevet s esetleg megjegyzi: «Ejnye, milyen furcsa zsinór van a hátán», — azzal fordul s tovább megy. Érdemes volt ennyiért ide fáradnia s érdemes volt az államnak állatra, üvegre, borszeszre és munkakerőre költenie, ha gyűjteményeiben csak ennyi okulás szerezhető? Bizonyára nem! De mennyire megváltozik mindez, mihelyt egy kis magyarázó szöveg fölvilágosítja a látogatókat a következőkről: «Ez az állat a mi rákosi viperánknak a legközelebbi rokona. Mind a kettő a dél-oroszországi *Vipera Renardi*-tól származik, de a mig a rákosi vipera a mi Alföldünkön él s egerekkel s gyíkokkal táplálkozik, addig ez a faj Bosznia és Herczegovina al-

havasi tájainak a lakója, a hol kizárólag sáskát eszik. Ennek következtében egyébként halálhozó méregkészüléke már satnyulásnak indult s az állat annyira elszokott a marástól, hogy minden veszedelem nélkül meg lehet fogni.» Ebből a szemlélő máris megtanult annyit, hogy a halálos mérgű viperák közt is vannak oly fajok, a melyek határozottan hasznosak s megtanulta azt is, hogy az életmód megváltozása a szervek eredeti alkatát és használatának módját is megváltoztatja, a mi már egy nevezetes biológiai törvény, a mely gondolatokat ébreszt s a melynek megtanulásaért érdemes volt a látogatónak 83 lépcsőfokot megmásznia.

De hogy ez az oktató, a holt gyűjteménye eleven lelket lehelő szöveg alkalmazható legyen, ahhoz a mainál legalább 5-ször—6-szor nagyobb hely s egészen más szekrények és üvegek kellenének, mert az állatokat a mostani, torzképet adó hengerekből lapos üvegekbe kellene átrakni és olyan közökben felállítani, hogy az egyik állat ne zavarja a másikat a képét s el ne terelje a szemlélő figyelmét. E mellett az üvegtartó polczokat csak oly magasságban volna szabad alkalmazni, hogy a szemlélő kényelmesen állva, vagy csak kissé meghajolva olvashassa a tárgy mellé kitűzött magyarázatot.

A mai raktárrendszer mellett nemcsak mindez, hanem még a meglevő gyűjtemények rendszeres felállítása, sőt még egyszerű megóvása is lehetetlenség. Az északkeleti sarokterem szekrényeinek alja s a gyűjtemény őrének szobájában álló szekrények zsúfolva vannak hullókkal és kételtűekkel, a melyek évtizedek fáradságos munkája s nagy anyagi áldozatok árán gyűltek össze, rengeteg tudományos kincset képviselnek, azonban rendszeres felállításukhoz még legalább is egy nagy, négyablakos terem kellene.

Így vannak beraktározva Xantus, Machik, Doleschall, Duka, Biró Lajos, br. Bornemisza Pál, Anisits, Vezényi és Katona Kálmán nagy külföldi gyűjteményei, a melyekből a közönség semmit sem láthat. E mellett sok állat hasznavehetetlenné válik, mert a borszesz idővel elveszti erejét s a benne képződött zsírsavaktól megpuhulnak és

előbb-utóbb elrohadnak az egymásra halmozott állatok. Már is ilyen sorsra jutott Xantus, Machik és Doleschall ázsiai gyűjtéseinek javarésze, a mely a legnagyobb erőfeszítéssel sem volt megmenthető, mert a hol 20, 30, sőt 100 állat is van egy-egy nagy üvegbödönben összezsúfolva, ott nem lehet keresztülvinni azt a museologiai alapföltételt, hogy húszszor annyi borszesz legyen az edényben, mint a mennyi a conserválandó állat térfogata.

Hasonló sors fenyegeti e sorok írójának magyarországi gyűjteményét is, a mely a karzaton elhelyezett két szekrénybe van begyömöszölve s minthogy a karzat csak egy ingó-bingó nagy létrán közelíthető meg, az ott elraktározott tárgyak meglehetősen nélkülözik a kellő szemmeltartást. A borszesz elpárolog, az állatok összeasznak és kiselejtetnek, pedig már csak azért is megérdemelnék, hogy megóvassanak, mert közöttük vannak azok a típusok, a melyekhez Magyarország herpetologiai ismerete fűződik.

Ilyen körülmények közt valóban nem volna csoda, ha a gyűjtemény őre, törekvéseinek meddőségétől lesujtottan, fásult egykedvűséggel szemlélné a dolgok folyását, a mit hogy nem tesz, csakis abban leli magyarázatát, hogy a gyűjtemény rendszeres felállításának és továbbfejlesztésének lehetetlenségét belátva, elmélyedő tudományos buvárkodással iparkodik lelke egyensúlyát fenntartani. Sajnos azonban, hogy azokat a finom vizsgálatokat, a melyek roppant szemrontó praeparálással és rajzolással kapcsolatosak, egy, az állattár déli folyosójából kihasított olyan dolgozószobában kell végeznie, a mely a hygienia legegyszerűbb követelményeinek sem felel meg. Nem elég, hogy a nyolcz nagy szekrényben összezsúfolt, több ezerre rúgó borszeszes üveg párolgása állandóan fertőzi a szoba levegőjét, még a közvetlenül betűző napfénynyel is küzdeni kell a nyáron elviselhetetlenül meleg helyiségben, melynek kellemetlenségét még a folyosón hetenként háromszor közlekedő közönség zsongása is fokozza. Valóban emberfeletti megadás kell hozzá, hogy az ilyen helyiségben komoly tudományos munkát tudjon valaki végezni. A mennyiben pedig az állattár többi tisztviselője is többé-kevésbé hasonló helyiségben gyötrődik

és idő előtt meríti ki munkaerejét, már csak ebből is kiviláglík, hogy egy új természettudományi múzeum építése mennyire elodázhatatlan.

Még nem is oly régen volt, a mikor az állattár 3—4 tisztviselője a gyűjteménytermek egy-egy elrekesztett ablakfülkéjében is aránylag elég jó dolgozóhelyet tudott magának találni, de mai nap, a mikor az osztály tisztviselőinek száma 10, a segédszemélyzeté s a szolgálkáké pedig 15, úgy hogy összesen 25 személy elhelyezéséről és munkaerejük céltudatos felhasználásáról van szó, első sorban is rendes dolgozóhelyiségekről kellene gondoskodni, a melyekben a kötelesség teljesítése öröm legyen és nem gyötrellem. A ki a viszonyokat ismeri, méltán megütközhetik azon a visszasszágon, hogy a míg a kitömött zebrák és rinoczeroszoknak fényes és szellős termeinket engedjük át s drága szekrényekben féltve óvjuk őket a portól és a napfénytől, addig a helyi viszonyok lehetetlenné teszik, hogy a tisztviselők egészségével és munkakedvének ébrentartásával törődjünk, holott egy részük már 30—40 év óta áldozza minden erejét és tehetségét a magyar művelődés oltárán s legtöbbjük a tudományos munkák hosszú sorozatával járult hozzá a magyar természettudomány megteremtéséhez. Tagadhatlanul elsőrendű múzeumi érdek fűződik ahhoz, hogy a kitömött majmok s egyéb állatok a legkedvezőbbben legyenek elhelyezve tükörüveggel borított, pompás szekrényeikben, azonban mindenkép előbbrevaló kötelesség volna az állattár tisztviselőit megfelelő dolgozóhelyiségekkel ellátni, a melyekben kedvvel és kellő elmélyedéssel, de egészségük oktan veszélyeztetése nélkül szolgálhassák azt a nagy nemzeti ügyet, mely a munka örömén kívül amúgy sem juttat nekik egyéb jutalmat és elismerést.

A midőn a fentebbiekben őszinte tárgyilagossággal mutattam rá a Nemzeti Múzeum állattárának egy és más fogyatékoságára, arról sem szabad megfeledkezni, hogy az osztály északnyugati termeiben gazdag rendszertani gyűjtemények vannak letéve, a melyek nemcsak minden hozzáértő elismerésével találkoznak, hanem a hazai fauna megismerésének s a tudományak általában is megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek.

Ezekben a termekben a rovarok összes rendjei, továbbá a csigák és kagylók s végül hazai és külföldi madárbőrök vannak kifogástalan szekrényekben, üvegfedeles fiókokban felállítva, még pedig oly módon, hogy szakszerű berendezésükben bármely világ-múzeumnak díszére válhatnának. Azonban mindezek az évtizedeket betöltő lelkes munkával és rengeteg anyagi áldozattal létesült gyűjtemények is csak részben felelnek meg egy nyilvános múzeum követelményeinek, mert a nagy közönség számára hozzáférhetetlenek s minden tudományos értékük mellett sem pótolhatják a külső termekben elhelyezett szemléltető gyűjtemény ürességét.

Az ürességet korántsem úgy értem, mintha a kiállított tárgyak mennyiségét keveselném, hanem a szemléltetés módját nem találom kielégítőnek, mert a szemléltető gyűjteményeknek akként kellene berendezetniök, hogy ne csak a látogató közönség felületes szórakoztatására szolgáljanak, hanem az ismeretek haladásával lépést tartva, a felvilágosítás belső erejével hassanak a szemlélőre. Nem kell túlsokat kiállítani, hanem úgy kell a tárgyakat kiszemelni s oly módon bemutatni, hogy a mit róluk tudni érdemes, az teljesen lekösse az érdeklődőnek a figyelmét és könnyen válhasson szellemi tulajdonává. Első sorban is erre valók volnának a biológiai csoportok.

Szemnek, léleknek mily gyönyörűsége, az okulásnak s a természet megszeretésének mily eleven forrása lehetne például az olyan gyűjtemény, a mely jól megválogatott példákon mutatná be a rovartest formáinak rendkívüli változatosságát és színeinek pompáját, a nagyság és kicsinyiség határait, a mimicry megragadó jelenségeit, a rovarok építő művészetét, szaporodásuk nevezetesebb módjait, az átalakulások csodás világát, a virágok s a rovarok biológiai kapcsolatát, a rovarok hasznát és kártételét s végül az ember életét veszélyeztető rovarokat. Fölötte érdekes, változatos és kimeríthetetlenül gazdag anyag ez, a melynek tanulságait a látogató közönség érdekében kiaknázni elsőrendű feladata volna egy országos múzeumnak. Ennek azonban csak egy módja van, az, hogy a kiállított gyűjtemény igazi szellemi közösségbe lépjen a látogató közönséggel, a

mi viszont csak úgy lehetséges, ha az életből fakadva, magát az életet szolgálja.

Hogy ezt mikép vélném megvalósíthatónak, arról tanuskodjék egy hirtelenében kiragadott példa.

Mai nap már a legtöbb művelt ember hallott róla, hogy a malária vérparazitáját egy kicsiny szúnyog, az *Anopheles maculipennis* oltja be az emberbe és bizonyára sokan szeretnének ezzel a veszedelmes állattal s annak fejlődésével és életviszonyaival megismerkedni. Ámde a ki az állattár szemléltető gyűjteményeihez fordul felvilágosításért, mindössze is három, gombostűre tűzött, szinehagyott példányra fog találni, a melyet mostani állapotában még a rovartanban járatos szemlélő sem igen fog tudni megkülönböztetni a mellette kitűzött ártalmatlan szunyogoktól. Mennyivel hálásabb volna egy külön üvegfedeleles fiókban az *Anopheles* néhány természetes példányja mellett az állatnak és fejlődési alakjainak, valamint az általa hordozott vérparazitának (*Haemamoeba Laverani*) jó, nagyított képét kiállítani s valamennyit megfelelő magyarázó szöveggel fölszerelni. Mindennek hiányáért nagyon kevés kárpótlást nyujt a látogatónak az a tudat, hogy a közönség elől elzárt belső termék egyikében a hazai és külföldi szunyogok száz meg száz faja sorakozik szép rendben a megfelelő fiókban.

Már a fentebbi példából is kitűnik, hogy a rendszeres rovargyűjteményt a nagyközönség igényeinek megfelelő biológiai gyűjteménnyel kellene kiegészíteni, a mely felvilágosító rajzok, készítmények és magyarázatok kíséretében ölelje fel mindazt, a mit a látogató közönségnek hozzáférhetővé lehet tenni. Erre nézve különben az első lépés már évtizedekkel ezelőtt megtörtént s ezt az irányt csak általánosítani és tökéletesíteni kellene.

A rovarterem északi és déli falán, álló szekrényekben elhelyezett fejlődési sorozatokat találunk, a melyek már mostani alakjukban is érdekes bepillantást engednek a lepkek, bogarak, gubacsdarazsak s más csoportok élettörténetébe. Ott találjuk például a nagy pávaszem (*Saturnia pyri*) him és nőtény példányát, petéit, kifújó hernyóját, bábcoconját és puszta bábját, szépen kikészítve s gondosan csoporto-

sítva, azonban — a többihez hasonlóan — minden közlelbi magyarázat nélkül. Önként érthető, hogy az ilyen tárgyakon csak felületesen szórakozik el a látogató szeme, értelme, okulása azonban érintetlen marad, mert a laikus szemlélő a petéket akár gyöngyszemeknek, a bábót esetleg datolyamagnak, a bábcocont pedig pókszövedéknek, vagy Isten tudja minek nézheti. Ez pedig korántsem túlzás, mert tapasztalatból tudom, mily féktelenül csapong a közönség képzelete s mily hihetetlen tévutakra siklik, ha minden megfogható alap hijával kalandoz szeme a gyűjtemények tömkelegében. Az értelmet irányítani, a holt anyagba lelket varázsolni van hivatva a felvilágosító magyarázat, a mely minden gyűjtemény hasznavehetőségének a kulcsa.

A fentebbiek szellemében kellene átszervezni az állattár valamennyi csoportját, a mely mostani felállításában vajmi kevés okulást nyújt, mert mi haszna van a látogatónak abból, ha az emlősök, madarak, kígyók, békák, csigák vagy tüskésbőrűek nemeinek egyes fajait a mai nap érvényes rendszertani katalogusok szerint sorakoztatjuk egymás mellé? Ekként csak alakok és nevek tömértelenségével töltjük meg a szekrényeket; csupa nagy kérdőjellel, a melyről a látogató nem tud mit gondolni s a melynek rendszerességét nem érezheti, mert az elv, a mely a rendszertani felállításban irányadó, a laikus számára hozzáférhetetlen. Hozzáférhetővé csak akként válhatnék, ha a rendszerezés alapjául szolgáló — többnyire rejtett — szervezeti bélyegeket is szemléletesen állíthatnók oda a látogató szeme elé, a mi, ha nem is teljességgel kivihetetlen, de a múzeumokban — ez idő szerint legalább — megvalósíthatatlan.

Annál könnyebben valósítható meg a biológiai csoportok felállítása, még pedig nemcsak a rovarok, hanem az állatvilág egyéb osztályaiban is. Ennek azonban csak úgy lehet igazi értéke, ha egy-egy biológiai jelenségnek az értelmét, úgyszólván a lelkét is sikerül a látogató közönség előtt felföldni. Azzal például, hogy a kitömött rinocerosz füle mögé egy sás-csomót dugunk, még korántsem aknáztuk ki a biológiai felállítás megkapó erejét, ellenben bizonyára az élet lehelletét érzi a szemlélő, ha egy patak vizeit fölötte

lebegő jégmadarat mutatunk be neki, a mint a vízben látható halakra leselkedik. Természetesen arról is gondoskodnunk kell, hogy egy kis magyarázat kioktassa a látogatót a következőkről: Minthogy a halat leső jégmadár nem ügyelhet arra, a mi fölötte történik, könnyen áldozatul esnék a levegőben kóválygó ellenségeinek, azonban teste felső oldalán a természetes kiválogatódás révén olyan védőszinezet tenyésztődött ki, a mely teljesen beleolvad az alatta levő víztükör színébe s ekként az állat rejtve marad ellenségeinek szeme előtt.

Ilyen, az élet melegségével ható, de a laikus szemlélő ismeretfokával is arányos, könnyen felfogható és világosan szemléltethető elvnek kell vezérkednie a nyilvános múzeumok berendezésében. Ezt a czélt bizonyára jól megválogatott biológiai csoportokkal érhetjük el leginkább, azonban nem kevésbé hálás eszközül kínálkoznak az állatföldrajzi csoportok is, a midőn a földkerekség egyes tájainak állatvilágát összefüggő képben, egységes csoportosításban mutathatjuk be, megfelelő magyarázatban domborítván ki mindazokat a természeti és fejlődéstörténeti tényezőket, a melyekre az illető fauna eredete és kialakulásának mai képe visszavezethető.

Mily feledhetetlen benyomást keltő s az okulásnak mily gazdag forrása lehetne például, ha a fajok szokásos egymásutánja helyett egységes képekben volna feltüntetve a sarki tájak, a középeurópai hegyvidék, havasaink, erdeink és alföldünk, a szibériai erdők, a Kaukázus, az amerikai cañonok, a prairie, a Szahara, az indiai dsungel, az afrikai carroo, egyes trópusi vidékek, az ausztráliai scrub, az Ádria s az óceánok, stb. jellemző állatvilága.

Mindezeket a faunákat megfelelően utánczolt, esetleg festett háttérrel, természetes környezetükben s az illető vidék jellemző növényeivel együtt lehetne bemutatni, a midőn az élő természetnek egy-egy megragadó jelene, maga az élet kerülne a szemlélő szeme elé. Szinte értelmetlen, hogy a múzeumok nem sietnek ezt a szemtelket gyönyörködtető s oktató hatásában is megbecsülhetetlen eszközt kellőképen kiaknázni, a melynek felhasznál-

lását legfeljebb csak a nagy költség akadályozhatná. Annnyit azonban mindenesetre megbírnánk s ez a honismeret szempontjából is kötelességünk volna, hogy legalább a Kárpátok, az Alföld s az Ádria faunáját foglaljuk össze egy-egy egységes képben.

Igénytelen véleményem szerint főképen ilyen irányban kellene fejleszteni a természetrajzi múzeumot, ehhez azonban a maiaknál több és czélszerűbben tagozott terem, egészen más berendezés s egy kissé a mostanság uralkodó hagyományos szellem megváltozása is szükséges volna, nem utolsó sorban pedig még valami, a mire nyomban rátérek.

Kétségtelen ugyanis, hogy a fentebb megpendített eszmék kivitele a legszorosabb kapcsolatban áll a múzeumok hivatásával s hogy — legalább a köz szempontjából — ezek szerencsés megvalósításától függ a múzeum hasznavehetősége, mindazonáltal joggal fölvethető a kérdés, vajjon a múzeum tisztviselője, a kinek szakmájában kiváló specialistanak kell lennie, felhasználható-e arra, hogy a szemléltető gyűjtemény gondozásában és fejlesztésében merítse ki idejét és munkaerejét?

Egészen bizonyos, hogy a szemléltetés, a látogató közönség igényeinek kielégítése minden múzeumnak a legelső, de korántsem egyetlen feladata, mert legalább is ugyanannyira fontos a második: a gyűjtemények tudományos feldolgozása s az általános tudomány művelése.

Az újonnan kinevezett múzeumi tisztviselő esküt is tesz rá, hogy a kezére bízott gyűjtemények megőrzésén kívül «legjobb erejéből fog a tudomány előbbrevitelén munkálkodni», tehát még ha akarna, sem térhetne ki a tudományos foglalkozás elől. Ámde — s épen ebben rejlik a bökkenő — a fentebbi két feladat meglehetősen heterogén természetű s kissé bajosan egyeztethető össze. Mind a kettő egyaránt fontos és mind a kettő egész embert kíván, de más-más kvalitással és hajlandósággal s a legritkább esetek közé tartozik, hogy valakiben mind a két feladatra egyformán meglegyen az arravalóság.

A szemléltető gyűjtemény kezelőjének inkább gyakorlati irányban kell hajlandósítva lennie. Legyen izlése, forma- és

színérzéke, tudjon rajzolni és festeni, kellő hozzáértéssel tudja megválogatni és tetszetősen, sőt bizonyos didaktikai érzékkel berendezni azt, a mi a nagyközönséget érdekli, de hogy a tudomány mélyebben járó problémáinak megoldásában tevékeny részt vegyen, arra rá sem érne. Az ilyen erő, föltéve, hogy a külső eszközök bőségesen állnak rendelkezésre, kitűnő szolgálatokat fog tenni a múzeumnak, a nélkül, hogy működése egyúttal mélyebb nyomot hagyna a tudományban. Némikép más kvalitásokkal kell rendelkeznie a tudományos irány művelőjének, a ki örömmel fürkészi a tudomány mélyebb vonatkozásait s esetleg új irányokat jelöl ki az elmélet magasabb szintájain, de nagyon kevés kielégítést talál a szemléltető gyűjteménynek elvégre is mechanikai ügyvitelében.

Éles határ természetesen nincsen e tekintetben, azonban a kvalitásoknak ez az eredendő különbözősége tagadhatatlan valóság, a melyet semmiféle szabályrendelettel sem lehet kiegyenlíteni. Ebből pedig önként következik, hogy a múzeum csakis akkor fogja alkalmazottainak munkarejét helyesen kiaknázhathatni, ha rátermettségüknek és hajlandóságaiknak megfelelően szabja ki munkakörüket, mert csakis akkor lesz áldás a munkán.

A kérdés gyakorlati rendezése épen nem könnyű s ideálisan csakis úgy volna megoldható, ha minden főcsoportra legalább is két szakember alkalmaztatnék. Az egyik kezelné a tudományos gyűjteményt s az volna a feladata, hogy ismereteiből mennél többet értékesítsen a hazai s az általános tudomány javára, a másik pedig: gondozná és fejlesztené a szemléltető gyűjteményt, a melynek tanulságait világosan meggyőző és tetszetős formában kellene a nagyközönség számára hozzáférhetővé tennie.

A mennyiben ezt az elvet, már csak a nagy költségre való tekintetből sem lehetne következetesen keresztülvinni, egyelőre úgy kellene a kérdést megoldani, hogy a szemléltető gyűjtemények gondozására úgynevezett demonstrátorok neveztetnének ki, azzal, a szigorúan megszabott munkakörrel, hogy minden erejüket a szemléltető gyűjtemények fejlesztésének és a tudomány mai szellemében való beren-

dezésének szenteljék. Az illető csoport demonstratora a régebbi tisztviselőnek volna alárendelendő, a kinek útmutatása szerint kellene eljárnia s ekként egységes terv szerint, kölcsönös megértéssel munkálhatnák a közös célt, holott a mai viszonyok közt a tisztviselők tudományos tevékenysége van igen nagy túlsúlyban s a nagyközönség érdekei meglehetősen háttérbe szorulnak, a mi a nemzet szempontjából nyilvánvaló mulasztás.

Az állattár tisztviselői ugyan mai nap is tárgyuk szeretetéből merített lelkesedéssel törekcszenek azon kötelességeiknek megfelelni, a melyek hűséges teljesítésével nemzeti intézetünk tekintélyének megszilárdítását és nemzeti művelődésünk kiépítését mozdítják elő, azonban, ha leglelkesebb törekvések is a tér s az eszközök korlátjain szenvednek hajótörést, ezt nem nekik, hanem a viszonyok mostohaságának kell betudnunk.

Ezeken az állapotokon nem a szakismeret s nem is az igazgatóság és a tisztviselők szeretete és odaadása van hivatva segíteni; ehhez a közoktatásügyi kormánynak egy nagy gondolata, egy korszakos nagy elhatározása szükséges, s ezt várjuk és reméljük törhetetlen bizodalommal, mi, a Nemzeti Múzeum tudományos gyűjtéményeinek sáfárjai és velünk az egész nemzet.

Úgy tudom, hogy az új természetrajzi múzeum építésének anyagi oldala már a korábbi kormány idejéből törvényhozásilag van biztosítva s ebben az esetben már csak a hely kérdése volna eldöntendő. A lovarda telkének egykor tervbevett megvásárlása ez idő szerint már lehetetlen lévén, hallomás szerint a Nemzeti Múzeum jelenlegi épületét szándékoznak két bilaterális szárnyval megtoldani, mely szárnyak egyfelől a Sándor-utczai, másfelől a Múzeum-utczai kerítésig terjesztetnének ki.

Hinni szeretném, hogy ez a terv, ha esetleg fel is merült, még nem megmásíthatatlan s nagyon fájlalnék, ha akadna magyar építőművész, a ki annak kivitelére vállalkoznék, mert a Nemzeti Múzeum mai épülete egy önmagában befejezett, egységes egész, a melyből sem elvenni, sem hozzáépíteni nem lehet, s bűn volna annak egységét megbontani.

Egyébként ezzel a tervvel csak ideig-óráig volna segítve a bajon, mert ha az új szárnyakban egyelőre el is volnának helyezhetők a természettudományi osztályok, egészen bizonyos, hogy 10–15 év múlva újból beköszöntene a túlzásfoltosság réme, ezért pedig kár volna a Nemzeti Múzeum épületét tönkretenni, sőt nemcsak az épületet, hanem az egész múzeumtéri négyszöget is, a Múzeum-kerttel együtt, a mely kora tavasztól késő ősziig az egész környéknek s különösen a tanulóifjúságnak valóságos üdülőhelye. Hogy ez a mi köztuterekben, parkokban és sétahelyekben oly végtelenül szegény, poros fővárosunkban mint jelent, azt csak az érzi igazán, a ki a reggeli órákban egy talpalatnyi helyet sem talál, a hol nem söpörnének, illetőleg a nálunk divatos esztelen tisztogatási rendszer mellett föl ne kavarnák az utcza szennyét, porát. Reggel nyolcz óra tájban, a mikor a tisztviselők serege hivatalba és gyermekeink az iskolába mennek, a Dunaparton, az Andrassy-uton, a körutakon s a nagyobb tereken és utcákon is mindenütt söpörnek, úgy hogy még kilencz órakor is fojtó porfelhőben kell járnunk. Eddig a Múzeum-kert volt ama ritka helyek egyike, a hol nem kellett tele tüdővel szivnunk a port s most ennek is vége szakadjon?

De hát miképen segítsünk a bajon; hová építsük az új természettudományi múzeumot? Erre nem könnyű felelni, de mégis megkísérlem. Építsük a mai Rókus-kórház helyére! Ez a kórház úgy sem maradhat a város közepén. Ott elég helye volna egy minden oldalról szabadon álló, modern épületnek, park is lehetne körülötte, nem esnék ki a forgalomból s nem volna messze az egyetemi épületektől, a diáknegyedről.

Ajánlom tervemet az illetékes tényezők jóakarató figyelmébe!

MÉHELY LAJOS.

TAS VITÉZ NÉPE.

Emléktáblát leleplezni mentünk Tasmegye székhelyére, Tasházára. Ezek a hazafias, irodalmi vagy politikai utazások vegyes értékű járuléka a modern életnek. Legalább is az utazó hazafiakra nézve. Az ember este érkezik és másnap, a banquet után, rohan a vasútra. Vagy reggel érkezik és este, mikor a díszelőadáson, melyen részt kellett vennie, még javában mennydörög a hősszínész, már a sötét éjszakában dübörög vele a vonat. A városból és népéből nem lát egyebet annál, a mit a szállása ablaka mutogat vagy a mit a kokárdás rendező urak testőrségének a vállán keresztül tapasztal, mikor az ünnepély színhelyére tart.

Lassankint ráeszmél az ember, hogy a mit ezeken a szűk és homályos nyílásokon át lát, csaknem egyforma mindenütt: az emberek, a házak, az utcák, a lakomák, a szónoklatok, mindaz, a mi az érkezés és elutazás két kordinája közt surrant el előtte.

Tasmegye ezuttal kissé elütött ettől az egyformaságtól, mert arczulatán piroslott ez időben a parasztsocialismus Szent Antal-tüze. Ez a szín programmon kívül csuszott bele az ünnep spectrumába.

Engem a rendező-bizottság a főszolgabíróhoz szállásolt, a kivel együtt jártuk az egyetemet. Kora reggel érkeztem meg, mikor lefeküdni már nem érdemes. Mit csináljon ilyenkor az ember, mikor a háziak még illő távolságban tartózkodnak a vendégtől? Hát nézzük az utcát, amint a honfoglaló Tas vitéz unokái ébrednek.

A vendégszoba ablaka nagy térre nézett. Az első, a mit észrevettem, az volt, hogy az unokák már megbarátkoztak az aszfalttal, a hirdetési oszloppal és a villamos világi-

tással. Ezután már csakugyan nem következhetik egyéb a socialismusnál.

Vékony köd ringott az üres téren. Itt-ott ballagott csak át rajta egy fekete alak, nagy fodros gubában, vállán fűrészszel, a mi valami kirgiz harcoshoz tette hasonlóvá, amint puzdrásan hadi kalandra indul.

Most pattogva omlott ki a térre egy csomó furcsa, két-kerekű alkotmány. Apró, kipárnázott hintóformák, kerekük azonban csak kettő, a lovuk egy. A kocsisok a bakon álltak és az ostort kieresztve, úgy zúdultak át a téren, mint hadi szekereiken az achiv harczosok, Trója árnyékában. Majd megálltak, taligáikat sorba állították, leszálltak róluk, ki pipára, ki bagóra gyújtott.

Azután új alak bontakozott ki a lassan soványodó ködből: akár egy megelevenedett subabástya. A hatalmas subán, melynek alja a földet sodorta, valóságos kert virágzottt. Az ember szinte görnyedezett alatta, de mégis olyan kényesen lépdelt, mint a páva. S hogy szememet a szép szál legényeken meg a subabástyán legeltettem, megelegetten constatáltam: Nem vezett még ki az igaz magyar fajta!

A subás ember átillegett a téren és eltűnt egy akkor nyíló boltajtóban, melynek tábláján ezt lehetett olvasni: Hitel-szövetkezet.

— Sejtettem, — gondoltam magamban. Úgy van, ez az ősmagyarokkal jött be.

A tér megelevenedett. Kenyeres, csirkés, paprikás kofák guggoltak a kofa-állásokon és tereferere meg pörpatvar hangjai zörögtek elmosódottan az ablaküvegen. Nádszál termetű menyecskek libegtek elő, rókatorkos mentével vállukon, kosárral karjukon. Honnan, honnan nem, mintha csak valami szinpadi sülyesztőből merült volna föl, ott termett egy karcú legény, panyókára vetett mándlival, darutollas kalappal a fején, sarkantyús csizmával a lábán, fokossal kezében. No, ez meg alighanem a régi népszínműírók beszáradt kalamarisából szökött meg.

De vajon káprázik-e a szemem? Hollószin paripán mesés levante lovagolt el az ablak alatt; fejébe fekete bársonyból való túri süveg volt nyomva, vállán asztrachán

mente csillogott. Mi ez? Hiszen én egyenesen az ősmagyar hazába csöppentem. Hiszen itt lenn, egy vékony ablaküveggel elválasztva tőlem, Tas vitéz népe zsbong hamisítottan valójában. És itt lenne socialismus? Csupa kerek megelégedettség, piros jólét és komoly önérzet az arcokon.

A hogy a mindenféle formájú gubában, szűrben, mentében gyönyörködöm, belépett a házigazdám.

— Nézed az utczát? — kérdezte.

— Nézem és el vagyok ragadtatva. Micsoda dali nép! Most sejtem először, milyen lehetett a honfoglaló magyar.

A házigazdám az ablakhoz lépett.

— Hol itt a magyar? — kérdezte csudálkozva.

— Hol? Nézz le a térre. Mily formás alakok.

A szállásadóm mosolygott.

— Tót az egytől-egyig. Tud ugyan mind magyarul, de könnyebben csúszik ki a szájából a Szvatopluk nyelve.

— Lehetetlen!

— Nyisd ki csak az ablakot.

A nyitott ablakból meghökkenve kaptam vissza a fejemet. Az achiv harcosok, a kik különben afféle bérkocsisok voltak, tótul diskuráltak, a mentés menyecskék ugyanígy veszekedtek a kofákkal. A subabástya akkor lépett ki a Hitelszövetkezetből.

— De ez csak valódi magyar! — kiáltottam.

— Dehogy az! Ez a tót kurátor.

A darutollas népszínmű-hős még ott pengette a sarkantyúját az aszfalton. Szótlanul rámutattam.

— Az? Tót az istenadta. A Varkulik gazda fia.

A hollószín-lovag visszafelé lépegetett.

— Ez pedig a temetkezési vállalat vitéze, — kaczagott a házigazdám. — Az is tót.

— Hát Tas vitéz unokái merre vannak? — törtem ki elkeseredetten. — Hiszen Tas-megyében vagyunk!

A házigazdám kimutatott az ablakon. A mellék-utczából, négyes sorban, vagy hatvan feketegubás, sötét képű paraszt-socialista kanyarodott ki, körülvéve csendőrök csillogó szuronyától.

— Ott mennek a Tas vitéz unokái!

A menet a vármegyeháza felé tartott és a kapualja csakhamar elnyelte a szuronyt és a báránybőr-süveget.

— Mit vétettek ezek az emberek? — kérdeztem.

— Sztrájkoltak. Megszegték a bérszerződést. Talán fel is gyújtottak egy kazlat. Ha kívánod, megismerkedhetsz velük, mert mindjárt kihallgatom őket.

Nemsokára átmentünk a megyeházára, a hol a szolgabírói hivatal volt. Az emberek ott álltak az udvaron, azzal a néma, elszánt daczczal, melylyel a hét magyar hadifogoly állhatott valamikor a germán-szász dárdák közt, mielőtt levágták az orrukat és a fülüket.

Vegyesen idősebb és ifjabb ember volt. Valami nagy nyomor egyikről sem rítt le, csak az az éhség, a mi minden paraszt arcán sápadozik: a földért való éhség. Ezeknek a birtokuk, a Tas vitéz hódította földből, inkább függőlegesen terjedt lefelé a talpuk alatt, mint vízszintesen a föld színén. A gúnyájuk, mint általában a magyar paraszté, még a legszegényebb sorban lévőé is, nem nagyon különbözött a módosabbétól, sőt a tömött tarisznya, mely oldalukon lógott, nem egészen üres kamaráról beszélt.

— Hova valók ezek az emberek? — kérdeztem a csendőrőrmestertől.

— A Kovásznay grófné kicsindi pusztájára.

— Cselédek?

— Cseléd, részes, vegyesen.

— Miért hozták be őket?

— Nem akartak dolgozni és meggátolták azokat is, a kik a tavaszi munkába álltak. Elmetélték az iganak a hámját és az ekét beforgatták az árokba. Verekedtek is. Az ott a főkalafaktor.

Egy vöröses bajszú, hegyes orrú siheder legényre mutatott, a ki nagyon alázatosan húzódott meg a csendőr mögött. Hát látom, hogy a keze meg van lánczolva. Csak ennek az egynek, a kitüntetés azonban őt egyáltalán nem tette büszkévé. Tas vitéz unokái, úgy látszik, tudták már, mit jelent az, mikor hat csendőrszurony mered az orruk elé.

Annál gögösebben és büszkébben állt a csendőrfalon

kivül egy másik legény, a kinek a feje fehér kendővel volt bekötve. Sovány, barna arcza úgy sötétlett elő a kendő alul, mint valami beduiné. Valahányszor szembe kapta a megbékózott legény tekintetét, jelentősen pislantott a csendőrök felé, mintha azt mondaná: Most beszélj, czuczilista! Annak azonban nem volt kedve beszélni.

Nyilvánvaló volt, hogy a bilincs és a bekötött fej összehozandó ügy. Az a bizonyos tettelegesség kétségkívül a beduin koponyáján zajlott le. A megbékózott legény a többi társától el is volt különítve.

Megkezdődött a kihallgatás. Bementem a főbíró hivatalába, a hol már várta Tas vitéz unokáit a feszület, a nagy kalamáris, egy csomó egymásra rakott, mogorva törvénykönyv, melyek emeletjén azonban kibékítően trónolt egy szita, benne, rézsút dölve, sárga verpeléti.

— Jöjjenek egyenkint a kicsindiek, — szólt a főbíró a hajdúnak.

Künn mozgás, majd az ajtónál fegyvercsörgés és csizmakopogás hallatszott. Aztán bajuszpedró meg szelid pálinkaszaggal elegyesen megjelent a szobában két csendőr, a külön őrzött legénynyel. Mögöttük fehérlett a beduin turbánja. De most nagyon megváltozott a két legény magatartása. Most a fogoly nyúlt ki kevélyen; a bilincs sem volt már a kezén; a bevett fejü pedig alázatosan meggörnyedt. Mert mind a kettő érezte, hogy egy percze lecsúszott róla az a vasmarok, mely az egyiket nyomta, a másikat emelte. A csendőr marka.

— Gyere közelebb, — szólt a vádlottra a főbíró.

A csendőrök közelebb tuszkolták.

— Hogy hívnak? — kezdte a vallatást a főbíró.

— Jánosnak, — felelt a legény.

— De miféle Jánosnak? Mi a másik neved?

— Azt is meg kell mondani? — kérdezte nyájasan János.

— Persze, hogy meg kell.

— A másik nevem Szomorú János. De, könyörgöm, ez nem az igazi nevem. Ezt csak a népek ragasztották ránk.

— Hát miért nem mondd meg az igazi nevedet?

— Az igazi nevem Jegenye János. Hanem (tette hozzá elgondolkozva), a legigazibb még sem az.

A főbíró boszusan rántotta le a csiptetőt az orráról s rábámult a legényre.

— Megbolondultál, János? Hát hány neved van neked? Melyik hát az a legigazibb?

— Megmondjam azt is? — kérdezte a legény kissé röstelkedve.

— Ne kertelj, mert lecsukatlak! Mi az a név?

— Kamocsa János. Tetszik tudni, az apám, Szomorú-Jegenye Mihály, nem törvényes a szülő anyámmal, Kamocsa Máriával, — engedelmet kérek!

Ugy nézett szét köztünk, mintha valamennyiőnkől bocsánatot kérne a szülei törvénytelen cselekedeteiért.

— Mi a foglalkozásod?

— Czoczilista.

— Nem azt kérdem. Hanem, hogy mi vagy? Kanász, juhász vagy béres?

— Cseléd voltam.

— Hát most mi vagy?

— Szabad polgár és elvtárs. (A legény még büszkében kinyúlt.)

— Jól van, János. Majd arról is beszélünk. Mivel vagy vádolva?

— Ártatlansággal.

— No, azzal nem szokták vádolni az embert.

— Pedig én ártatlan vagyok, — engedelmet kérek!

Megint úgy jártatta meg rajtunk a szemét, mintha elnézést instálna ezért a merész állításért, de, sajnálatára, nem engedhet belőle semmit.

— Örmester, — szólt a főbíró a csendőrhöz, — mivel vádolják ezt a legényt?

— Jelentem alásan, erőszakoskodott a dolgozó munkásokkal és Tar Máténak beverte a fejét.

A beduin előre nyujtotta a turbános fejét, ekkép illusztrálva az örmester szavait.

— No, János, — fordult a főbíró a deliquenshez, — ez az ártatlanság?

— Ez, — felelt nyugodtan János.

— Hát nem verted be a Máté fejét?

— Be én! Eb, a ki eltagadja.

— Mégis ártatlannak vallod magadat?

— Annak, mert én törvényesen vertem be a Máté fejét.

— Törvényesen? Hogy lehet az?

— Hát, kérem, én előbb akurátusan megtettem mindent, a mit a törvény kíván a szabad polgároktól.

— Mit tettél meg, János?

— Én, könyörgöm, előbb pofonütöttem magamat vele.

Önérzetesen fölemelte a fejét. Látszott rajta, hogy most már szilárdan áll az igazságának a talaján. Ennél több törvénytiszteletet hogy' is lehessen kívánni valakitől?

— Aztán ki mondta neked, hogy ezzel megtetted, a mit a törvény kíván? — kérdezte mosolyogva a főbíró.

— Olyan erős törvénytudó ember mondta, a kinek a kisujjában van mindenféle tudomány. Ő világosított föl, hogy ha előbb a Máté üt meg, akkor aztán én is üthetem törvényesen, — áldja meg az Isten a jóságáért!

— Aztán ki lenne az a jó tanácsadó?

— A nevét nem tudom. Idevaló Tasházára. Az is szabad polgár és elvtárs. De talán itt is van valahol?

A szabad polgár azonban nem tartotta szükségesnek a jelenlétét, mert nem volt sehol. Eleget sajnálta Szomorú Jegenye Kamocsa János!

— No, János, eredj hátrább. Te pedig, Tar Máté, gyere ide!

János a csizmáját eléggülten nyikorgatva vonult a csendőrök közé, Máté pedig sóhajtozva vánszorgott a bíróság elé. Senki sem ismerte volna meg benne az előbbi kevély beduint, a ki, a csendőr háta mellől, oly diadalmasan kacsintgatott Jánosra. Persze, most a bíró szívét kellett megvenni, hogy annál nagyobbat üssön az ellenségén.

— No, Máté, hát hogy történt ez a verekedés?

— Hát úgy, könyörgöm, hogy engem agyonütött a János.

— No, agyon talán mégsem.

— Nem ám. De kis hija, hogy nem árulom most a deszkát. Mert kapával ütött meg.

— Hát ki kezdte a verekedést?

— Ő. Hamisság ám annak a beszéde az utolsóig.

— Nem te ütötted először pofon?

— Én, de tiszta szívvel. Az én lelkem szűz attul!

— No, Máté, ha nem akarom, nem muszáj senkit pofon ütnöm.

— De muszáj volt, tekintetes uram, — felelt meggyőződéssel a legény. — Egy álló óráig kínálta a pofont.

— Neked?

— No, nem nekem, hanem saját magának. Egyre azon mesterkedett, hogy megüssém, de én gondoltam, hogy hunczutság forr a bögyiben, nem álltam kötélnek. Aztán egyszer olyat mondott, hogy nem lehetett megbékózni a tenyere-remet. Így esett meg a baj.

— Mit mondott?

— Hogy én piszkos kaptulista burgia vagyok, — mondotta Máté és még most is megrázkódott a hallatlan sértéstől, a mi a tasmegyei nyelven bizonyára a *capitalista burgeoist* jelentette.

— Mert hogy én nem álltam a czoczilisták közé, — folytatta Máté, lenyelve a keserűséget. — Pedig nem is azért szakajtotta be a fejemet, a miért nem hagytam abba a szántást, — a hogy' hireszteli.

— Hát?

— A szív miatt.

— Miféle szív miatt?

— A kit a balajki vásáron árultak, — felelt egyre titokzatosabban Máté.

— Aztán mit tartozik ez ide? — kérdezte a főbíró, a kit láthatóan mulattatott a kis paraszttörténet, mert, íme, nem vágta el a fonalát. Inkább elővette a szitát és megtömte a tajtékpipáját. A mint a füstkarikák szétgörögtek a levegőben, akárcsak valami kis kerekek, melyeket a vidámság láthatatlan porontyai kergetnek pálczikájukkal, mindjárt barátságosabbá vált a szoba. A kalamáris mintha nyájasan pislogna a fél szemével, a törvénykönyvek hátán az aranyos betűk mintha egymásba kapaszkodó arany méhek lennének, melyek a füst hátán hintáznak; a csendörök érc

arczvonásai is mintha megolvadtak volna kissé. Csak Szomorú Jegenye Kamocsa János arcza látszott sötétebbnek.

— Úgy tartozik ide az, könyörgöm, — folytatta Máté, — hogy én is ott voltam a balajki vásáron.

— Jól van. Hát aztán?

— Aztán végigmuzsikáltattam magamat a vásáron. A csöndérek, kis hija, hogy be nem vittek.

— Bizonyosan rászolgáltál.

— No, egy kicsit csintalan voltam, nem tagadom. De egyszer esik esztendőben Balajkán vásár.

— De mi van a szívvél, Máté? A szívvél?

— Éppen most kerülök oda, tekintetes uram. Hát ott táncoltam a mézesbábosok közt, a mikor szembe kaptam a szívet. De az aztán szív volt! Rajta volt Ádám, Éva, meg a paradicsomi kigyó. Aztán tükör a közepén. Meg bodros-piros szerelem-lángok. A szélin dupla galand fehér cukorból . . .

Máté egészen nekilángolt a beszédnek. Még a mártírszerepéről is megfeledkezett.

— Rövidebben, Máté, — intette a főbíró.

— Igenis, kérem. Hát, mondok, egy életem, egy halálom, de ma vagy szívet kapok szívért, vagy felgyujtom a vásárt.

— No, no, Máté!

— Ezt gondoltam én, mert nagyon fájin kedvem volt. Hát meg is vettem a szívet. Aztán od'adtam a Rozálnak. Mert ám a Rozál is ott volt a vásáron!

— Ki az a Rozál?

— A méltóságos Kovásznay grófné számadó gulyásának, bizonyos nevezetű Balástya Ambrusnak a hajadon leánya, Rozáli.

Tempósan, sokat jelentően ejtette ki ezt a nevet. Aztán eléggülten folytatta:

— Most ott van a szív annak a bizonyos Balástya Ambrusnak a háza falán, a Mária-kép alatt . . . A tükre fölibe van tűzve a Rozál radnai arany rozmaringja . . . Hát ezért ütött le engem, tekintetes főbíró úr, a János. A szív miatt, de nem a czoczilistaság mián.

Így bukkant ki nagynehezen a tasmegyei agrársocialismusból a Rozál alakja, mint egy kis fehér lángocska a vöröslő fényben, mely a szemhatáron tanyázott.

Hát bizony hasztalan bástyázta magát körül a törvény-nyel oly ravaszul Szomoru-Jegenye-Kamocsa János, a dolog vége az lett, hogy ott fogták a tömlőczben szerződészegéért és kihágásért. Aztán egyenkint és csoportjával vonultak a főbíró elé a letartóztatott mezei munkások, mindazzal az elégületlenséggel, keserőséggel, naivsággal, zavaros gondolattal és álommal, mely ezeket az embereket egyszer a socialistaságra, másszor a hamburgi hajóra viszi. Bevonultak a hivatalszobába, onnan pedig vonultak tovább a szolgabírósi tömlőczbe. Hogy erről a stációról hova, merre vonultak, azt már nem tudom.

Délben — az emléktábla leleplezése után — banquet volt a vármegyeháza nagytermében. Megjelent az egész intelligencia és ott voltak Tasháza módos gazdái közül is sokan. A főjegyző a pohárköszöntőjében megemlékezett a honfoglaló ősokról is, ezek közt Tas vitézről, kinek nevét viseli a vármegye, a ki ezt a szép darab földet a magyaroknak megszerezte s kinek dicső emlékéről zúgnak itt a szelek, suhognak az erdők és vijjognak a sasok . . . Nagyon szép beszéd volt. A tót aranyparasztok lelkesen koczczintottak a honfoglaló emlékére, Tas vitéz közrendű unokái pedig ezalatt egy emelettel alább, a szolgabírósi börtönben fürdették a fejüket meg nem emésztett, meg nem értett idegen gondolatokban.

Talán csak egy unoka volt e napon boldog. Tar Máté. A lakoma után megpillantottam az ablakból, a mint peczkesen átlépetett a téren. A tér túlsó oldalán volt egy mézesbábos sátor. A sátorban különféle nagyságú szív, körülszegve dupla fehér czukorgalanggal, valamennyinek a közepén tükör, e fölött bodros piros szerelem-lángok . . .

Ebbe a mézesbábos sátorba tartott Máté . . .

PUSZTULÓ GAZDA.

Szerettelek, oh föld, szerettelek én,
De nincs helyem immár ősim telekén ;
Bujdosni maholnap, búsan mehetek,
De nem tehetsz róla, én sem tehetek.

Megadtam a munkát s a tiszta magot,
S hittem, kamatostól hogy visszaadod,
Volt áldozat és gond és munka, elég ;
Mit ért! — ha nem áldott áldással az eg.

S te föld, te is ép úgy törted magadat,
Kebledből az élet zsendülve fakadt,
Fák bimbaja duzzadt, zöldült a vetés.
Oh drága reménység, boldog hitetés!

De jött hideg orkán, zúditva fagyot
S hírmondani még egy zsenget se hagyott ;
Csüggedt-szomorúan nézek te reád,
Virágba borult s most gyümölcstelen ág.

Megjött, de nem áldást árasztva, a nyár,
A fű kiaszott, föld keble kopár,
S gulyát a mezőn, hol fűszál se kerül,
Rajban bögöly és légy felhőzi körül.

És mintha a sátán keltné ki a port,
Rezsege belőle férgek raja forrt,
Számnélküli számuk több, mint a fővény,
Emésztve, enyészte a gyenge növényt.

Biztatva esővel, olykor beborult,
De földre egy áldó csöppecske se hullt;
Megint csak a nap szórt tűzlángot alá
S a föld növényeit tovább aszalá.

Mindezt, Uram Isten, mért, mért akarod?
Mért látogat így meg sújtolva, karod?
Szívem ha kitárom bűnbánva, eléd,
Nincs-é könyörülni irgalmad elég?

Áldást, örök Isten, munkámra te adj,
Az ősi telekről pusztulni ne hagyj,
Hol én sanyarogtam, balsorsom okán,
Vígán gyarapodjék fiam s unokám.

Hová, a ki fáradt, lehajtja fejét,
Egy sírgödör immár énnékem elég;
De ha más lesz itt úr, kaján idegen:
Nem lesz ez a föld jó sírnak se nekem!

VARGHA GYULA.

LÁNYOM ESKÜVŐJÉRE.

Oh te, kit akkor szült az anyád, mikor
Kisdéd lakomból, mint szökevény madár
Futott reményem, s ökleimmel
Ráztam az ajtait a jövőnek,

Te most, hogy ottan állok a cél előtt,
Mít nagy tusákkal birtam elérni csak,
S köröttem hízelegve rikkant
A papagály-csapat egyre-másra:

Elhagysz, oh gerlém! Szállsz tova, reszketőn,
Hogy más vidéken rakjad a fészkedet,
Az Appeninen túl, honomban:
Tuscia halmai szüz legében.

Vigyen szerelmed, vigyen az örömed,
Vigyen a hűség! Tünni a fátyladat
Könnyes szemekkel látja Múzsám
S szót se beszélve, a multa gondol.

A napra gondol, melyen a kis kacsód
Tépett virágot, ott az akác alatt,
S a mikor ő, téged vezetve,
Phantomokat keresett az égen;

A napra gondol, hogy a hajad körött
Sistergve, izzón szálltak a versszakok,
Támadvá olygarcha-gőgöt
És az olasz haza csőcselékét!

S mig álmatag szüz lett a gyerekleány,
Ő szirtes útján folyton előretört
S garibaldínus lobogóját
Végre kitűzte a bástya-falra.

Néz vissza, s töpreng: nem okosabb-e tán
Emlékezetben járni a járt uton
S megint álmodni régi álmot,
Nézve a gyermekeid mosolyját?

Vagy jobb tusázni, mignem az óra üt,
Mely visszahív majd?... Nosza, ha így leszen,
Lányom, mivelhogy Beatricém
Nincsen az égbe', ki várjon ott rám:

Majd a küszöbnél, min a pogány Homér
S min a keresztyén Dante is áthaladt,
Édes tekinteted kövessen,
Szálljon utánam a búcsuhangod!

CARDUCCI JÓZSUE után olaszból

RADÓ ANTAL

S Z E M L E.

Hieronymi Károly.

1836—1911.

Hieronymi Károlyról szólanak e kegyeletes emléksorok, Hieronymi Károlyról, a kit hetvenötéztendő munkás élet nem lankadó munkakedvéből ragadott el a halál, gyászára az országnak, melyet több, mint félszázadon át egy ritka nagy elme termékenyítő erejével áldásosan szolgált.

Szépen halt meg. Az örök pihenés egy egészen betöltött életre nyomta rá pecsétjét akkor, a mikor e gazdag élet kincseit a leghálásabban értékeltük s a mikor alkotó ereje még egész értékében tette érezhetővé a veszteséget, mely elmulásával a magyar közéletet érte. Ritka kegyeltjeinek juttat a sors ily halált. Nem elfeledve, nem leszorulva az activ munka teréről, nem a csöndes aggság elvonultságában: — egy nagy állás megérdemelt méltóságában, kora által megbecsülve múltott el közülünk, tanulsággal szolgálva nemzedékek számára az igazi érték erejéről.

Hetvenéztendő életének kétharmadát a köz javára kamatoztatta Hieronymi Károly. Ez az élet egy gyönyörű befejezett körfutás, mely a kiegyezés esztendejében mint szerény titkárt bocsátja útnak Hieronymit ugyanabból a ministeriumból, a melynek éléről szólította el most negyvennégy évvel később a halál. S a mi e két dátum közé esik: megannyi korszakos állomása egy a nemzete fejlődésével összeforrott életnek.

Pályájának csak mintegy mérföldjelzőit rajzoljuk meg, a mikor néhány adatot e rövid megemlékezésben is följegyzünk róla. 1867-ben mint elnöki titkárt látjuk Hieronymit a közmunka- és közlekedésügyi ministeriumban, 1874-ben már ugyanott politikai államtitkár, 1875 óta országgyűlési képviselő is, így folyik 1882-ig munkásságának első szakasza. Következik utána tiz évi tevékenység a vasutügy terén, 1892-ig, a mikor rövid időre az állami számvéviszék elnöki méltóságába kerül, hogy aztán alig

egy hónappal később a nagy Wekerle-cabinet belügyministeri tárczáját vállalja. Közel három évig tartott belügyministersége s ez idő alatt tevékeny részvétele a Wekerle-cabinet liberális alkotó munkásságában. Újabb tiz éves intermezzo a közigazgatási élet szolgálatában, míg 1903-ban királya bizalma s országa érdeke a kereskedelemügyi tárca élére helyezi őt, a honnan a Tiszakormány bukásával, a nagy katonai kérdések harcában válik meg, hogy öt év multán nehéz viszonyok között kerüljön oda vissza s tárczája érdekeinek szolgálatán túl, megbecsülhetetlen szolgálatokat tegyen nemzetének az országos politika ingadozó talajának megszilárdításában. E munkája most volt legszebb folyamatában s e munkája közben, melynek virágai már nyiladoztak, de melynek gyümölcseit már ő nem élvezzi, — ragadta el körülökből a halál.

Nem hivatása ez emléksoroknak és szűk kereteink közé nem is férne, hogy felsoroljuk Hieronymi Károly alkotásait, hogy méltassuk a folyam- főkép a Duna-szabályozás körül való ifjú irodalmi és későbbi gyakorlati munkásságát, mely élete alkonyára a kivitel stádiumáig érlelte meg a Duna-Tisza csatorna tervét; nem vázoljuk itt tevékenységét a vasut-ügy terén, mely mindenek fölé helyezte a fejlődő forgalom érdekeit; nincs módunk, hogy rámutassunk az útügy terén való munkásságára s úgy a bel-, mint a külkereskedelem érdekeiben kifejtett működésére; nem ölelhetjük fel e helyütt iparunk megerősítésére irányuló actióinak egész sorozatát; nincs terünk régi belügyministeri alkotásainak értékelésére sem; — csak mind e munkásságának általános jellemzéseként jegyezzük fel róla, hogy a haladás szelleme vezérelte őt mindenben és a conservatismus még abban sem férközött hozzá, hogy egyszer elfoglalt saját álláspontjához ragaszkodjék idők mulásával is, mert dolgozó agya folyton feldolgozta tapasztalatait és ehhez képest álláspontjai nem nyugvó pontok voltak, hanem a folytonos fejlődés erejéből önként tovább mozgó pontok, melyek végeredményben működésének egy czéltudatosan előre és fölfelé irányuló egyenes vonal rajzát adták.

Ha egyéb nem, Hieronymi pályájának és működésének ez a szinte mértani rajza, nem vall-e már önmagában is a mérnökre, még ha máskülönben nem is mutatkoznék minden cselekedetében az a positiv elme, mely csakis a technikai tudományok kohójában forrhatott oly vas-logikussá, oly realissá, hogy Ariadne-fonálul szolgált neki politikánk közjogi útvesztőiben is?

Hieronymi technikailag megedzett gyakorlati érzéke az utóbbi két évben ülte legszebb diadalát, ebben az utolsó két esztendőben, mikor az ismét kitörő közjogi harcok chaoszából az ő tiszta logikája segített oroszlánrészben az új politikai rend kialakulásához és az új politikai rendben a practikus czélok reális értékeléséhez.

Ebben az utolsó két esztendőben kristályosodott ki a maga teljességében az az érték, melyet Hieronymi politikánkra nézve jelentett. «A Khuen-cabinet esze:» ezt az epithetont szerezte meg számára a cabinet érdekében kifejtett választási agitatioja, mely nem a szenvedélyek tüzevel perzselt, hanem az ész logikájával hatott, nem legyőzött, hanem meggyőzött ellenfeleket és mely visszafelé is rávilágított arra, hogy miben állott e ritka lucidus elméjű politikus ereje? Az elméje tisztaságában, a gondolkodása realitásában, a mivel hatni tudott korára és korának intézőire.

A politikus értékét nem csupán alkotásai állapítják meg, hiszen ez alkotások többnyire ideiglenes értékűek és gyakran még saját korukat sem élék végig. Évszázadokra szóló marandót alkothat a művész, szerezhethet a költő, producálhat a tudós, kitalálhat a felfedező. Az ó-egyiptomi pyramisok, Homeros Iliása, Pythagoras tantétele és Edison találmányai inkább daczolhatnak az idők mulásával: de például Deák Ferencz kiegyezési nagy műve talán módosulni fog a századokkal. Nem alkotásaiban, hanem hatásában van a politikus igazi értéke, abban az erőben, hogy szellemét, miképpen tudja impregnálni korára, abban a szinte észre nem vehető befolyásban, a mivel mások gondolkodására hat és irányt szab az élet fejlődésének. E tekintetben pedig Hieronymi Károly politikai értékét mi sem mutatja jellemzőbben, mint az, hogy az idők őt újra és újra visszahívták: háromizben volt minister, nem születési rangja, nem összeköttetései, nem udvari kegyenczsége révén, hanem azért, mert korszakának újra és újra szüksége volt az ő lucidus elméjére, józan realitására, melynek nem is az volt a hivatása, hogy nagy alkotásokat teremtsen a jövődök számára, hanem hogy segítse megszilárdítani a jelen alapzatait, a melyen épül és fejlődik a haladó jövő.

A magyar liberalismus egy erős oszlopa dőlt le Hieronymi Károlyban és halálával egy erős elme lobbant ki, mely átható mivoltában hasonlatos volt Szilágyi Dezsőéhez, de közvetlenebb az övénél s így hatásában melegebb. Szilágyi Dezső rákényszerítette fölényességével felfogását környezetére, míg Hieronymi

Károly közvetlensége előtt önként nyílottak meg az elmék. Egy szeretetreméltó öreg úr, a ki úgy beszélt a fórumon, hogy mindenki, a ki hallgatta, úgy érezte, mintha külön csupán ő vele beszélne és egyedül őt akarná meggyőzni a maga igazáról.

Egyéniségének ez a meleg közvetlensége teszi természetessé a nagy és általános részvétet, melyet Hieronymi Károly halála keltett. De kegyes volt hozzá a halál és a kiváltságosak jutalmát adta neki, hogy olyankor ragadta el, a mikor tekintélyének, értéke elismertségének tetőpontján, a ministeri méltóság magaslatán állott. A spártai legendát idézzük a boldog anyáról, kinek két fia egyszerre győzött az olympiai versenyeken és a ki az istenektől valami különös kegyet kért dicsően győző fiai számára: az istenek jutalmul elragadták az ifjakat az élők sorából, életük legszebb perczében adván nekik a halál megdicsőülését. A spártai legenda szépségéből valami sugározza be Hieronymi Károly halálát. Nem a politika forgandóságának néhány évvel ezelőtt való letűnésében, hanem mint minister, mint activ államférfi halt meg, a mikor a tömegek gyarlósága is még jobban meg tudja érteni a veszteséget. Elméje lángjának végső lobbanásai szépen, színesen égtek szinte utolsó napjáig és mégsem hirtelen lobbantak ki, hanem szeliden hunytak el s melegjükkal még soká hevítik át az emlékezés hamuját, mely behinti elmult és egészen betöltött életét.

Cs. H.

A drezdai nemzetközi hygiene kiállítás.

A drezdai nemzetközi hygiene-kiállítást május hó 6-án nyitotta meg a szász király. A kiállítás méreteiről fogalmat nyújt azon körülmény, hogy 320,000 négyzetméter területet foglal el és körülbelül 50 épületben van elhelyezve. Jelentőségéről tanúságot tesz az, hogy a tudósok százai és azok munkatársainak ezrei éveken át fáradoztak az anyag összegyűjtésén.

A külföldi államok közül a legtöbb culturállam külön pavillonban helyezte el kiállítása tárgyait. A megnyitásra, mint rendszeren, nem készült el minden pavillon, de az utolsó hetek lázas munkája eredménye volt, hogy május 6-án már kibontakoztak volt a kiállítás nagy arányai. A megnyitás az ünnepélyek termében folyt le, ezúttal kizárólagosan a kiállítás elnöke Lingner intézett a szász királyhoz beszédet, melyben a kiállítás célját és eszközeit vázolta. Ez után az udvar, a diplomatia és

a meghívott vendégek a központi épületben rövid körutat tettek. Egy órakor a királyi kastélyban dejeuner volt, melyen a királyi család is részt vett. Este a kiállítás elnöksége nagy ebédet adott több száz vendég számára. Az első beszédet gróf Vitzthum von Eckstein bel- és külügyi minster mondotta, kivüle még Lingner elnök, Bumm, a birodalmi egészségügyi hivatal elnöke, Rumpelt, a szász kormány biztosa, Kirchner, a porosz kormány képviselője és Podwissotzky tanár tartottak beszédeket. Vasárnap délután az operaházban díszelőadás volt, a melyen a Meistersänger-ek ouverture-jét és Beethoven IX. Symphoniáját adták elő utólérhetetlen művészettel. Az operai előadás után Drezda város az új városházán adott 800 vendég számára fogadó-estélyt.

Hétfőn reggel nyitotta meg a szász király a külföldi államok pavillonjait és pedig elsősorban a magyar pavillont, mely idejében teljesen elkészült. A megnyitásra a királyon kívül Johann Georg herczeg és herczegné, a külföldi diplomaták, a legfőbb állami, polgári és katonai méltóságok és a legtekintélyesebb tudósok gyűltek össze. A király behatóan megtekintette a kiállítás összes anyagát. A kiállító ministeriumok és hatóságok képviselőit a kormánybiztos mutatta be. A földművelésügyi ministerium megbizottja 25 éves tokaji borral kínálta meg a királyt, az udvar hölgyei pedig Erzsébet királyné képével díszített Chocolate-ot kaptak. Számbavéve azt, hogy a magyar kormány csak január végén határozta el, hogy Magyarország hivatalosan részt vesz a kiállításon, elég gazdag anyag gyűlt egybe, mely alkalmas arra, hogy képet nyújtson törekvéseinkről. A kiállítás súlypontja gyermekvédelmi intézményeink ismertetésén nyugszik. Az állami gyermekvédelem fejlődéséről graphkonok tájékoztatnak, melyekből kiderül, hogy hét év alatt 14,000-ről 54,000 re emelkedett az állami eltartásban elhelyezett gyermekek száma. A budapesti, pécsi és marosvásárhelyi gyermekmenhelyek gipszöntvénye hű képet ad ezen intézmények méreteiről. Nagyon érdekesek a fényképek, melyek a gyermekmenhelyek és gyermektelepek belső életébe nyújtanak betekintést. A költségek emelkedése több mint nyolcz millió korona évi összegig általános meglepetést keltett, de egyszersmind osztatlan elismerést, hogy a nagy cél érdekében sikerült a megfelelő anyagi eszközöket előteremteni. Az állami gyermekvédelem kiegészítéseképen a társadalmi gyermekvédelem intézményeinek egész sorozata látható. Budapesti és vidéki intézmények modelljei, fényképfelvételei, graphkonjai változatos képben mutatják be a hatalmas társadalmi actiót. Az

országos gyermekvédő liga működését gróf Vay Gáborné előadása ismerteti, mely izléses füzetben látott napvilágot.

A székesfőváros a következő csoportokban tájékoztat egészségügyi viszonyainkról: socialis hygiene, iskolai egészségügy, közéletmezés, fürdők, kórházak, fertőtlenítő intézetek, köztisztaság, vizellátás, csatornázás. A belügyministerium közegészségügyi osztálya a Magyarországon használatos kenyérfajták érdekes gyűjteményét mutatja be. Az ország közegészségügyi viszonyairól térképek és graphkonok tájékoztatnak. Nagyon tanulságos a kolera-járványok térképe, mely újabb bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy a baj a folyamok mentén terjed. A kórházak fejlődése, a trachoma elleni védekezés, kedvező benyomást kelthet, ellenben a fertőző betegségek pusztítása, valamint a tuberculosis elterjedése hangosan követeli a legerélyesebb actiót. A munkásbiztosítás egész fülkét foglal el, ugyanígy a társadalmi múzeum, mely a fazekasipar, a nyomdászipar ártalmairól és ellene bevezetett védekezésről tájékoztat.

A földművelésügyi ministerium a munkásházakat, a kincstári fürdőket, a magyaróvári tejkisérletli állomást, Magyarországi városi és községi vizellátását és csatornázását, a magyar kir. vetőmagvizsgáló állomás munkáját, valamint a magyar kir. földtani intézet működését állítja ki.

A pénzügyministerium az algyógyi munkás-szanatorium, valamint a Simor-utczai munkástelep gipszmodelljét mutatja be, úgyszintén a dohánygyártással kapcsolatos munkásvédelmi készülékeket, a bányászat hygienejét és igen kimerítően a kispesti munkástelepet. A magyar kir. állatorvosi főiskola gyűjteménye újból megerősíti, hogy ezen intézményünk a tudományos munka és a közegészségügy szolgálatában elsőrendű tényező. A gyógy-pædagogiai intézetek változatos képből tájékoztatnak arról az intensiv fejlődésről, a melyet e téren az utolsó évtizedekben tapasztalhattunk. A kolozsvári egyetem orvosi facultása, a magyar kir. állami bábaképző, a budapesti Pasteur-intézet statisztikai táblázatokkal és tudományos készülékekkel vesznek részt. A magyar kir. igazságügyministerium az országos fegyintézetek és javítóintézetek egészségügyi berendezéseit és műhelyeit mutatja be.

A budapesti egyetem orvosi facultása klinikáinak helyszínrajzait, egyes klinikák tervrajzait állítja ki. Itt látható Semmelweis képe, a gyermekági láz statisztikája, a Stefánia gyermek-kórházzal kapcsolatos egyetemi gyermek-klinika kórboncztoni ké-

szítményei, a bacteriologiai intézet nagyvárdeki mikrophotographiái, az egyetemi közegészségtani intézet különösen gazdag kiállítása. Szeged szab. kir. város közkórházának modellje általános érdeklődés tárgya volt. A történelmi részt Aquincum photographiái, a magyar nemzeti múzeum tulajdonában lévő régi orvosi műszerek, a magyar iparművészeti múzeum patikájának fényképei képviselik. A balneologiai egyesület, a tuberculosis sanatorium, a poliklinika, a vakokat gyámolító országos egyesület, a központi tejszernak kiállításai egészítik ki a csoportozatot.

A legtöbb kiállító hatóság gondoskodott, hogy a bemutatott intézmények német és francia nyelvű ismertetéseit a pavillon látogatói díjtalanul megkapják. Ugyancsak díjtalanul kapható a német és francia útmutató, melynek első oldalát felejthetetlen Erzsébet királynék képe díszíti. E kép az Erzsébet királyné múzeuma katalógusában látható s az 1866-ból származó arckép másolata. A kormánybiztos a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, Szalay Imre előzékenységének köszönheti, hogy ez eszmét megvalósíthatta.

Ugyancsak a Hercules-fasor jobb- és baloldalán foglalnak helyet Ausztria, Anglia, Brazília, Japán, Spanyolország, Oroszország, Schweiz, Kína és Franciaország pavillonjai. Az épületek magukon viselik az illető nemzet építészeti stílusát. A magyar pavillon egyszerű magyar házat ábrázol, tervrajzát néhány nap alatt Jendrassik Alfréd műszaki tanácsos készítette s négy hét alatt épült fel.

A külföldi államok közül külsőleg előkelő izlésével kiemelkedik Franciaországé, mely a Trianonnak a másolata. Belsejét a megnyitásra virágokkal díszítették, minthogy a kiállítás belső berendezésével nem készültek el. Ez sem fog a külső mögött visszamaradni, mert a francia kormány százezreket érő Gobelin-eket bocsátott a kormánybiztos rendelkezésére az épület belső díszítésére. Az osztrák iparosok is igen nagy mennyiségű iparművészeti tárgyat bocsátottak díjtalanul rendelkezésre.

A magyar pavillon mindezt nélkülözi, szigorúan tudományos jellegű. Egyedüli díszét Erzsébet királyné szobra és felejthetetlen királynék életének különböző korszakából származó képek képezik.

Az általános nagy épületek a következő osztályokat tartalmazzák: történelmi csoport, ethnographiai alosztály, a rák, fertőző betegségek, tropikus betegségek, statisztika, fogászat, nemi betegségek, munkásbiztosítás, kémia és tudományos eszközök, balneo-

logia, gyermekvédelem, népszerű higiene, betegápolás és mentés, hadsereg, tengerészet és gyarmati higiene, elmebajok, tuberculo-sis, hivatás és munka, lakás, ruházkodás, sport, élelmezés s végül a szokásos mulatóhelyek sem hiányzanak.

Egyhangú a vélemény, hogy ezen kiállítás tudományos, socialis és gazdasági jelentőségével felülmulja az eddigi kiállításokat, úgy hogy már ezen tekintetből is kötelességünk volt részt venni benne. De azt sem szabad felednünk, hogy a kiállítás a német birodalom területén van, tehát leghűségesebb szövetségünk területén. Nagy hiba lett volna elmaradásunkkal annak gyanuját kelteni fel, hogy mi épen a németek hatalmas culturális békemunkájában nem akarunk részt venni. A kormány böles elhatározásának meg is volt az eredménye. Úgy a hatóságok, mint a kiállítás vezetősége a legnagyobb előzékenységgel, a legnagyobb szeretetreméltósággal fogadta Magyarország kiállítását és végül örömmel kell constatálnunk, hogy a monarchia követsége, melynek ez idő szerinti vezetője báró Franz Ottó, nemcsak a legszigorúbban respektálta közjogi helyzetünket, hanem annak érvényesítésére mindenkor a legnagyobb előzékenységgel, cél-tudatossággal közreműködött, de nem szabad azt sem elhallgatnom, hogy a monarchia másik állama sem akarta legtávolabbról sem jogainkat elhomályosítani, s így módunkban volt a külföld előtt államiságunk teljes érvényesítése mellett Ausztriával a legjobb egyetértésben megjelenni.

Grósz Emil.

Bánk bán Reinhardték színpadján.

(1911 április 30.)

Reinhardték idei vendégszereplésüket «tüntetéssel fejezték be», mint egy napi lapunk régi, jeles színi-kritikusa írta. A budapesti közönség lelkesedését *Bánk bánnak* új német fordításban való színrehozatalával akarták meghálálni. A közönségnek volt érzéke e gyöngédség iránt, megtöltötte a színházat és elragadtatással tapsolt. Egy-két napi lap bírálatában is visszatükröződik e lelkesedés. A mi hangulatunk hűvösebb volt, bármint igyekeztünk Reinhardt szép törekvését érdeme szerint méltányolni.

A törekvés szép, mert Reinhardt nemcsak tüntetni akart Budapesten, hanem próbaelőadást rendezett. A jövő színházi saisonban ugyanis Berlinben is színre fogja hozni a mi drámai irodalmunk büszkeségét.

Ha ez előadás olyan lesz, mint a budapesti, *Bánk bánt* aligha fogja kellően méltányolni a berlini kritika. Vészi József fordítása — ha szabad róla hallás után itélnünk — jó hangzású költői munka. Vészi kibővíti, simítja, költőileg magyarázza Katona tömör, szaggatott dictióját; ez sokszor szükséges is, de nekünk úgy tetszett, hogy a párbeszéd drámai ereje sokat veszített ez inkább lyrikus színezetű fordításban.

Hogy Reinhardt sok gondot fordított a viseletek történeti hűségére s a rendezésre, alig kell mondanunk. Azonban az ő színészei ruhára és arcra inkább szlávokhoz s tatárokhoz hasonlítottak, mint a régi magyarokhoz. Ezt magában véve nem bántuk volna. Mi ugyan igen nagyra becsüljük történeti dráma előadásában a korhűségre való törekvést, mint az illusio keltésének tanulságos eszközét, de nem tartjuk mindig czélszerűnek színpadon az aggodalmas régészeti pontosságot. Reinhardt magyarjai *Bánk bán*ban asszonyos, bő ruhában járnak, nagy bajszukkal és tatáros arckifejezésükkel némiképp caricaturákra emlékeztetnek. A testhez álló régi magyar viselet, ha talán kissé anachronistikus is, jobban illett volna a magyar daliákhoz s kevésbbé zavarta volna az illusiót. Az első és második felvonás rendezése nagyon eleven volt. Az első felvonásban a békétlenek csoportosítása jól hatott, csak a «lévnyalókat» nem igen láttuk, a kiket Petur többször emleget.

A második felvonásban az összeesküvők mozgalma leleményesen volt rendezve. Kár, hogy a sötét csoportok különböző színű és nyugtalan világításban csillámlottak, a mi némi melodramatikus színt adott az erősen drámai jeleneteknek. Az ötödik felvonás rendezésén nagyon csodálkoztunk. A ravatal lent volt a színpad elején, hiányzott a földig érő, kétfelé nyíló fekete kárpit, a nagy emeleten nyugvó, királyi pompával díszített koporsó, hová lépcsők visznek.

Mind ez megtalálható Katona utasításában, az ő színpadi phantasiája itt leleményesebb volt, mint a Reinhardté. Külső vagy belső oka volt-e az eltérésnek, nem tudjuk, de nem mondhatjuk szerencsésnek Katona színi utasításának egyszerűsítését.

Hanem ez hagyján. A jó színészek kárpótolnak a rendezés hiányaiért. De Reinhardt színészei most nem váltak be. A legjobbak otthon maradtak, vagy ez estén nem voltak elfoglalva. Szegény Winterstein szánalmasan tusakodott «Banus Bánkkal». Hiszen igaz, Bánk nehéz szerep magyarnak is. Személyesíteni a hatalmas dynasta büszkeségét s egyszersmind visszatükröztetni

othellói és hamleti háborgását, nem könnyű feladat. Winterstein a dynastát tökéletesen elejtette, külseje, egész viselete kényelmes, öregesen nyárspolgári volt. A bonyodalmas szenvedélyek ábrázolására nem mutatott hivatottságot. Klein, mint Petur, külsőleg inkább hasonlított magyar főúrhoz, de szenvedélyének kitöréseiből hiányzott a meggyőző erő. Henrich Ottót úgy szavalta el, mint az első szerelmesek ezelőtt vagy harmincz évvel szavaltak a berlini királyi színházban. Jellemző játéokra nem is törekedett; az ő játékán az új, az egészségesen realistikus irány hatása meg se látszott. Kühne Biberachja jobb volt, értelmesen, de kissé szárazon játszott. Diegelmann jeles színész s nagy sikert aratott Tiborcz kifakadásával a merániak ellen. Azonban rongyos ruhája és jól táplált alakja közt komikus volt az ellentét. Általában nagyon nyugtalanul, szinte clownszerűen játszotta Tiborczt. Moissi szép, harsány hangon szavalta el a király szerepét. Különös monoton hanglegjtésével s merev játékaival valami beteges mysticismust akart Endre jellemébe önteni, a mi teljesen ellenkezik a költő szándékával s el is rontotta az utolsó felvonás hatását. Feldhammer kisasszony mint Gertrud feltűnően gyenge volt. Arczjátéka, szavalata szinte bosszantotta a nézőt. Weirauch kisasszony Bendeleibenje sikerült alkotás. Jól jellemezte a német udvarhölgy naivságát, szenvedélyét s többször megalázott büszkeségét. Konstantin kisasszony volt az est igazi hőse. Az ő Melindájában a szelíd, engedékeny vonások kevésbé érvényesültek, de a női önérzetet magas termetének kifejező mozdulataival annál hatásosabban fejezte ki. Az örültség hirtelen kitörését mesteri ügyességgel ábrázolta.

Még a színészek játékánál is jobban érdekelt bennünket az, hogy minő kihagyásokkal hozza színre Reinhardt Bánkot. Az ő szinpadja a classikusokat nem szokta kimélni. Goethe, Schiller, Shakespeare drámáit erősen áthúzogatja, kihagyja belőlük, a mi neki nem látszik elég színszerűnek. Így tesz *Bánk bánnal* is. Az «Elő-versengést» azonban mégis előadatja. Úgy hitte, hogy ez a prologus jól illik az ódon tragédia előadásának stylusához. Ellenben az első felvonás tizedik jelenetének első két sora kimaradt Reinhardt szinpadján. Azaz Bánk ott nem jön vissza ismét az ajtócskán, nem kérdi:

Vad indulat, mért kergetsz vissza ismét?

Nem kiált fel, látván Ottót és Melindát:

Oh véghetetlen szent könyörületesség!

és nem szédeleg ki vissza az ajtón.

Bánk Reinhardt színpadján ez előzmény nélkül jön ki a rejtekajtóból meztelen fegyverrel a tizennegyedik jelenetben.

Reinhardt tehát e jelenetet vagy hibásnak találja, mint Vörösmarty annak idején, vagy talán feleslegesnek. Hogy miért nem hibás, azt Gyulai Pál már elég kimerítően fejtegette Vörösmartyval szemben. És nem is felesleges. Mert e jelenet nélkül a néző nem tudhatja, hogy mit hallott tulajdonkép Bánk a különböző párbeszédéből s azt sem tudhatja, hogy mikép jutott Bánk újra a palotába, noha Peturékhoz távozott a hatodik jelenet végén. A «vad indulat kergette vissza», vagyis a kinzó kétely, hogy tulajdonkép miért is lett Melinda moocsoktalan neve jelszavává a titkos gyülekezetnek? A két sor kihagyása tehát megnehezíti a tragédia megértését, kivált az idegen néző előtt, kinek úgysis nehezebbre fog esni a bonyodalmas és nem mindig szembezőő világossággal kifejezett motívumok megértése.

Sajnáljuk még Gertrudis és Mikhál bán jelenetének elhagyását a negyedik felvonásban. Itt ugyan helyén van a rövidítés, de ha a jelenet egészen elmarad, Mikhál elfogatásával együtt, Gertrud gögje és könyörtelensége nincs oly teljességgel a néző előtt, mint a hogy Katona jellemezte. És Bánk dühének fokozódásához is hozzájárul a látvány, a mint ősz sógorát, a ki csak jót akart és a királynét menteni kívánta, börtönbe hurcolják. E kihagyásokkal hatásos jelenetektől fosztotta meg Reinhardt az előadást és egyszersmind gyengítve mutatta be azt a lélektani kényszert, mely Bánkot a gyilkosságba hajtja.

Mind e hiány ellenére az előadásnak mégis nagy hatása volt. Még azok is, kik csak félig, vagy alig ismerték *Bánk bánt*, érezni látszottak azt, hogy nem mindennapi drámát látnak. Berlinben, hol majd jelesebb színészek birkóznak meg a szerepekkel s hol Reinhardt még hatásosabban fogja kifejteni rendezői tehetségét, a közönség és a kritika talán még mélyebben fogja érezni Katona geniusának erejét.

d.

Shakespeare színpadja a Nemzeti Színházban.

A Nemzeti Színház április és május havában Shakespearenek tizenhárom művét adta elő sorjában. Hogy ily vállalkozás egyáltalán lehetséges volt, abban nyilván jelentős érdeme van a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-Bizottságának, melynek fölolvassásaival s egész mozgalmával sikerült a nagyközönség érdeklődését Shakespeare iránt újra fölkelteni. Hogy e Bizottságról az egész sorozat

alatt egy árva szó sem esett, az nem baj; de határozott kára a színháznak, hogy igazgatósága nem élt a Bizottság segélyével és tanácsaival. Igaz, Alexander Bernát, a Shakespeare-Bizottság igazgatója, a színház fölkérésére három alkalommal rövid felolvasást tartott a játék előtt; de ez a meghívás csak a szellemes színházi kritikusként szült. Alig képzelhető, hogy külföldön az ily előadást rendező színház ne fordulna támogatásért és tanácsért oly irodalmi körhöz, ha van, a mely éppen az illető író ismertetését és magyarázatát tartja föladatának.

Nem akarunk az igazgatás és rendezés benső ügyeiről szólni, az oda nem való színészek szerepeltetéséről, az össze nem illesztett részletekről, az ízléstelen öltönyök felől; csupán a szorosán vett irodalmi szempontról, mire nézve a Bizottság megkérdezése sok haszonnal járt volna, s csak egyetlen példát hozunk föl, *Hamletet*, mely e sorozat legfőbb vállalkozása volt, melyet a színház shakespearei színpadon adott elő.

E részről a színház munkáját két pontban kell gáncsolnunk. Egyik: a szöveg rövidítése. A shakespearei előadások hosszan tartanak, igaz, de mit nyer a színház tíz percznyi törléssel, mikor a darab úgyis majdnem éjfélig tart? *Hamlet*-nél (II. felv. 1.) megtakarították Polonius utasításait Rajnáldhoz, hogy' s mint fürkészze ki Laertes életmódját; ez Polonius eszes ravaszágát mutatja, de elhagyásával nem csonkúl a darab. De mint mellőzhető Ophelia elbeszélése találkozásáról Hamlettel? Itt tudja meg Polonius Hamlet szerelmét s hírével siet a királyhoz; e szál végig fut Hamlet történetén, egészen a temetői jelenetig. Erősen megnyirbálták Rosenkrantz és Guildenstern jeleneteit, a király fölhívását (II. 2.), beszámolásukat (III. 1.), Angliába szóló megbízatásukat (III. 3.). Mind e szál erősen fonódik Hamlet körül. Ép ily kurtán bánt el a színház Fortinbrassal. A darabban folyvást szerepel a norvég királyi ház s vitéz hercege. Az I. felvonásban követek indulnak oda; beszámolójukat azonban az előadás elhagyta (II. 2.), ép úgy az Fortinbrast magát, a ki a dánok ellen gyűjtött hadával a színpadon vonul keresztül a polyák ellen (IV. 4.), a honnan Hamlet halálára érkezik. Ha az előbbieket kitöröljük a darabból, Fortinbras mintegy a sugályukból toppan elé, hogy az uratlan trónt elfoglalja. Ily törlések az elevenbe vágnak. S annál kevésbbé érthetők, mert a darabot shakespearei színpadon adták, hol a változás nem kerül időbe.

Ez a «shakespearei színpad», a mint azzal a Nemzeti Szín-

ház próbálkozott, nem nyújtott sem művészi, sem kortörténeti hangulatot; nem volt egyéb rosszul sikerült curiosumnál. A színpadon egy emeletes alkotmány állott, melynek alsó rekesze a shakespearei színpad termét jelentette, a felső a nyílt erkélyt, előtere a sugólyukig a szabad teret. Ez alacsony és keskeny dobozban alig bírtak mozdulni a színészek, kiknek mozgását a rengeteg szövetből álló nehéz ruhák is korlátozták. Az egész egy bábszínházhoz hasonlított. Hozzá még rosszul is használták a shakespearei színpad hármast terét. Unos untig magyarázták már nálunk is, hogy az oszlopok köze termet jelentett, előtte a tér nyílt teret, kertet, csatamezőt. Igaz, hogy e darabban kevés történet szabad ég alatt, de a rendezés az előteret egészen bevonta a terembe, a szereplők sűrűn kiléptek a termet jelentő részből a szabad térre, mintha az is a szobához tartoznék; a király is itt borult le imádkozni; a temető keresztjei pedig s a nyitott sír egészen hátul álltak az oszlopok közt. Az emeleti rész jóformán használatlanul maradt; az volt a bástya, hol a szellem jár, a színi előadás alatt pedig zenészek települtek oda. Már csak ezért sem kellett volna elhagyni Rosenkrantzék beszédét a királylyal a színdarab után, hogy jobb képet nyerhessünk e színpad használatáról.

A színház e furcsaságokat még mással is tetézte. A díszletekről lemondott, de a modern színpad világítási fogásairól nem. E hármast színpadon, mely a maga korában a délutáni napfényen állott, a Nemzeti Színház az elsötétítés és kivilágítás változásai-
ban kereste kedvét. A szellem — a ki rövid beszédét teljesen összezagyválta — kormánypálcájában villamos reflectort rejtegetett, melylyel megvilágította önnön arcát. — Így támasztotta föl a Nemzeti Színház Shakespearet és Shakespeare színpadját.

Mindehhez még egy, a Nemzeti Színháznál állandó bűn járul, miért nem lehet eléggé kárhozthatni ez intézetet, melynek egyik főcélja az irodalom és a nyelv ápolása volna. E hiba abban áll, hogy a színészek nagyobb része csak fölületesen tanulja be szerepét, s legtöbbször mintha fogalma sem volna jambusról, drámai dictionról. A Nemzeti Színház tájékán sokat beszélnek a Shakespeare fordítások hibáiról, de a színpadon szinte sorról-sorra kerébe törnek nemcsak a jambust, hanem a nyelvet is. *Hamletet* Arany János fordította, s Beregin és Ivánfin kívül a többiek az ő szövegét sem tartották érdemesnek tiszteségesen megtanulni. E színpadon mintha mindenki a maga

gusztusára játszanék. A máskor helyén való Rózsahegyi egy szót sem fogadott meg Shakespeare tanácsából, hogy a ki a bohóczot játsza, ne mondjon többet, mint írva van neki, különben nem mutatta volna el a vizet egy ásóval, a belefuló Opheliát meg egy kapával, általános, de bosszús nevetésre.

A Nemzeti Színház nem szívlelte meg Hamlet előadásánál Shakespearenek a színészek számára adott tanácsait, s egyáltalán nem veszi szívére egy *nemzeti* színház hivatását a nyelv és ízlés ápolása s a költészet szolgálata dolgában.

ÉRTESÍTŐ.

Péterfy Jenőről.

Péterfy Jenő. Irta Rédey Tivadar. Budapest, 1909.

Rédey Tivadar sok utánjárással és értelmes ítélettel könyvet írt, melyben a tragikus végű Péterfy Jenő egész irodalmi működését áttekinti. A kis mű egyik főérdeme, hogy Péterfynek azon cikkeit is elemzi, melyek *Összegyűjtött munkáiban* nem találhatóak és többnyire ma már nehezen hozzáférhető napilapok tárczáiban jelentek meg. Ott is, a hol nem önálló ítélet vezeti Rédeyt, legalább ízlést és helyes írói tapintatot bizonyít. Főhiánya, hogy nem ad részletesebb életrajzot, sőt összefoglaló képet sem ad Péterfy lelki életéről és æsthetikai vezérelveiről. Rédey inkább csak ismerteti Péterfy műveit, értekezéseit és fontosabb bírálatait. Műve, melyet lankadatlan érdekléssel lehet olvasni, kedvező alkalmat szolgáltat nekünk e jeles, épenséggel nem eléggé ismert író érdekes alakjára ismét egy pillantást vetni.

Mennél inkább távolodunk Péterfy korától, annál inkább kibontakozik jelentős alakja halálának tragikus felhői közül. Kétségtelen immár, hogy Péterfy legszellemesebb æsthetikai íróink közé tartozik és egész irodalmunk két-három legnagyobb essay-írójának egyike. Műveiben két sajátság vegyül, mely különben ritkán szokott összeforrni: mélység és finomság. Mélység az illető író lényegének felfogásában és finomság a jellemző, futó árnyalatok pontos megfigyelésében. Egyéniségében is volt két tulajdonság, melyek együtt ritkán fordulnak elő: nem volt benne semmi pôse, de semmi trivialitás sem. Természetes, minden színészkedés, minden külső pathos híján volt és még sem tette legnagyobb intimitásában sem a némi leplezésre vagy szépítésre szoruló köznapi-ság hatását. Különben is szeretett a köznapi tolongásból költői és skeptikus egyéniségébe visszavonulni és szellemét zárkózott idegességgel inkább műveiben mutatni, mint társaságban. Idegen-

kedett a féljellemeiktől és minus-physiognomiáktól, gyorsan átlátott az emberek hiúságán és önzésén, inkább elmenekült a magányosság elefáncsont tornyába, a hol végtelen örömmel átadta magát a művészet extasisának. Az érzés és tanulás ez intenzitása kevés magyar kortársánál volt meg. Szereplési ösztön, mely az újságreklam eme korában annyira el van terjedve, nem bántotta. Utánjárás vagy befolyásos hivatal nélkül ritka ma a hírnév: Péterfy szerény, de inspirációs félrevonultságában eléggé ismeretlen maradt mind haláláig, tragikus halálát is a legtöbb lap csak rendőri hír gyanánt hozta: különben is az a genre, melyet ő művelt, a lélektani elemző essay, nálunk akkor csak igen szűk olvasó közönségre számíthatott. Mindenesetre félszeg irodalmi viszonyok voltak azok, melyek közt az élelmességihiány ily előkelő íróban elég ok volt arra, hogy secretáltassék.

Péterfy több bírálója és így Rédey is szóvá teszi nemzeti jellegét is. Péterfynek rendkívül széleskörű műveltsége volt; hogy csak nyelvismeretét említsem, jól beszélt olaszul és új görögül: szép francia leveleket és német költeményeket írt, de ez idegen nyelvek és irodalmuk alapos ismerete és különösen nyugat felé nyíló tág látköre mellett is határozottan felismerhetők egyéniségében a nemzeti sajátságok is. Sőt azt merném mondani, Péterfy Jenő volt az utolsó nagytehetségű és nagyműveltségű tipikus magyar gentry. Az elszegényedett család szomorúsága, az érvényesülés modern eszközeinek elhanyagolása, a pénzzel való bánás naiv ügyetlensége, a tán túlságos szeméremérzet a gyakorlati élet fogásainak kihasználásában, az eladósodás hajlama — ezek voltak meg benne a kihalt gentryből. Széleskörű fogékonysága és nagy irodalmi ismerete ellenben a legmagasabb európai színvonalon állott.

Péterfy öngyilkosságának okait Rédey nem fürkészi. Valószínű, hogy nem is valami ép akkor felmerült egyes ok, hanem az okok egész hosszú szövedéke magyarázza végső tettét. Az idegekre való hatások egy élet alatt felhalmozódnak mint latens bántalmak és azután alkalmilag egyszerre teljes összegyülemlett erővel törnek ki. Úgyis nagyon ki volt benne fejlődve a művészek érzékenysége, mely szomorú ifjúkorának megrázó eseményeit mint általában az élet bajait még nagyította és ki volt fejlődve benne a költői képzelet, mely azután az elmúlt bajokat is nagy élénkséggel vissza-visszaidézte. Szeilemében különben is némi discrepantia volt a művész és a tudós tehetségek közt: égő művészi képzelete hátráltatta szigorú tudós elvoná-

saiban, művészi, költői productióra pedig még sem volt elég teremő ereje. Túlságosan abstraháló és bíráló volt művészhez képest, tudóshoz képest viszont túlságosan szépérzékének és kedélyéletének hatása alatt állott. E szerint már lelki structurájában volt valami finom repedés. Az élet egy másik megzavarója volt kritikai hajlama önmagával és másokkal szemben. Tulajdon fogvatkozásait nagyon is látta (ez a legritkább bajok egyike) és a kételkedés önerejében könnyen elégedetlenné tette, sőt nem egyszer munka- és életkedvében megbénította. Az életben szükséges, hogy az ember bizonyos illusiót tápláljon önmagával szemben. A más hibáit is gyorsan észrevette és minden szeretetre méltósága mellett is önmagában erősen mérlegelve nehezen tudta megbocsátani. Nem oly ritka, hogy valaki erős kritikával illeti embertársait, de önmagát ilykor rendesen kiveszi. Péterfy bírálatával nem állt meg — a mi veszedelmes. De nem csak önmagát és embertársait, hanem az életet is erősen bírálta; alkalmasint ott szerepel önválasztotta halálának okai közt az élet hiúságának tudata, értékének bölcsészeti keveselése. És tán sokat várt az élettől, az élet pedig épenséggel nem adott sem önelégültségben, sem dicsőségben, sem gazdagságban, sem szerelemben annyit, a mennyit ez a szerény, genialis, szép és vagyonosnak született, de mások hibája miatt elszegényedett ember méltán elvárhatott volna. A végzetes gondolat mindinkább nőtt szívéből és agyveléből táplálkozva, míg végül tán valamely, a jövőjére vonatkozó sötét képzelet teljesen erőt vett rajta és iszonyatos tettben explodált a bánat, a keserűség, a csalódás és megbántódás anyaga, mely egy életen át száz echós lelkében felgyült.

Midőn a halálát megelőző estén a tengerihajó fedélzetéről a napot először az egyik sziget hegyorma mögött, néhány percczel később a tova sikló gőzhajóról nézve másodszer ugyancsak a szigetnek lapályos része mögött és csakhamar a hajóval változó szempont következtében harmadszor átlátszó fényözön közegett most már a nyílt tengerbe lehúnyni látta — Péterfy egyik kísérője Moor Károly szavait idézte: «Így hal meg a hős!» Péterfy erre megjegyezte: «De csak harmadízben sikerül!» Másnap délben a robogó gyorsvonaton hajthatatlan elszántsággal háromszor lőtt Péterfy magára, de csak harmadízben sikerült az óhajtott halállal halnia.

Ha Rédey könyvében a sok jellemző Péterfy-idézetet olvasuk, újból átérezzük a nagy essayista elragadó írói kellemét. Igen, stylusában sok volt a könnyűség, a gratia, de gondolatai

ilyenkor is mély alapból törnek fel. Péterfy fősajátsága, hogy mondatai mögött mindig intenzív érzélem rejlik. Ő elsőrangú átérző volt. Vannak szavai, melyek véreznek és olyanok, melyek jóízűen kaczagnak — akár egy jeles lyrikusnál. «Péterfy földjén — mondja szépen Rédey — sok nemes növényt látunk, mely kedvezőtlen körülményeknél fogva nem birt kivirágozni: olyat azonban egyet sem találunk, melynek nem volna mélyen eresztett gyökere.»

Riedl Frigyes.

Szalai Barkóczy Krisztina.

Takáts Sándor könyve. Budapest. Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése. 1910. Ára 6 korona.

Ismeretes, hogy Takáts Sándor mindig kiadatlan forrásokból meríti tárczáit, tanulmányait és könyveit.

És nemcsak anyaga új, hanem előadásának módja is eredeti s érdeket keltő. De most nem írói egyéniségével, hanem könyvével akarunk foglalkozni.

Ez a könyv új képpel gyarapítja történetünk arcképcsarnokát. Szalai Barkóczy Krisztina neve csak mellékesen volt eddig említve történetünkben, most «koporsójából kikél» és el kell ismernünk, hogy nevét együtt kell említenünk Zrinyi Ilonával, Lórántffy Zsuzsannával s Teleki Mihály anyjával.

Az eltűnt magyar világ nagy asszonyai közé tartozik, a kik női hivatásukat ép annyi erélylyel, mint okossággal és gyöngédséggel töltötték be. Nincs semmi kérdés bennük, szeretnek és szerettetnek, férjeikért és gyermekeikért élnek, kitűnő gazdasszonyok, de a közélet iránt is van érzékük. Nem idegesek, ha a szükség kívánja, fegyverrel is megvédelmezik birtokukat és sokszor jó tanácsosal szolgálnak a közéletben elfoglalt férjeiknek. A régiak — mint Takátsból tudjuk — azt mondták az ilyen asszonyokról, hogy «jámbor asszony, jó nemzet!»

Pedig Barkóczy Krisztina labancz családból származott, de az ő családjában a királyhűség a magyar érzéssel és szokásokkal jól megfért. Mint férjének hű társa, kivette részét a nagy kurucz felkelésből is. Tisztelte, nagyra becsülte Rákóczit, a «nagyságos fejedelmet»; ő is remélte egy ideig, hogy Rákóczi vezérlete alatt a magyar megszabadulhat a német uralomtól. Remélte és óhajtotta ezt nem csupán férje előmeneteléért, nem csupán a régi magyar rendi világ feltámasztása érdekében, hanem a

magyar nép kedvéért is, mely a XVII. század végén az idegen uralom alatt kétségbeejtő helyzetbe jutott. Mert Barkóczy Krisztina szerette a népet, sajnálta és gyámolította nyomorában, a katholikust jobban szerette, mint a protestánst, de senkit sem üldözött vallásáért, még a zsidókat is pártolta. Az idegent sem nézte le, a német rabokkal is jól bánt, igazi vallásos érzésből merítette a türelmet mások iránt, a kötelességérzetet, munkakedvet és a szerénységgel párosult jóindulatot. Szerette a tanulást, maga is olvasgatott, örült, ha tudós emberrel társaloghatott, előmozdította az irodalmi munkásságot, az iskolai nevelést.

Midőn politikai reményeiben csalódott, jól esett lelkének, hogy szeretett férje szerezte meg az országnak a békeséget. De az új német világban Barkóczy Krisztina a régi maradt. Segített férjének a gazdaságban, az idegenek telepítésében, a kiknek utódjai a magyarság számát és erejét gyarapították, és hű magyaroknak nevelte gyermekeit. Leánya, Hallerné Károlyi Klára, anyja szellemében írja gyermekeiről, «lélekben és ruhában magyarok maradjanak, az a fő, hogy jó erkölcsük legyen, mert ezen gyökérből kormányozhatják teljes életüket». Ilyen magyar anyát nevelt Barkóczy Krisztina, annak a Károlyi Sándornak imádott hitvese, a kit a mi történetírásunk még most is oly méltatlan vádakkal illet.

És itt Károlyi Sándorra kell áttérnünk, mert beszélhetnénk-e a jó feleségről méltóan, ha férje pályáját nem érintenők?

Takáts Sándor mellékesen, de nyomós érvekkel száll síkra Károlyi Sándor jó hírnevéért. Érvei nyomósak, mert új, vagy figyelembe nem vett adatokra támaszkodhatik.

Megállapítja, hogy Károlyi Sándor átpártolását Rákóczi ügyéhez a dolhai győzelem után nem épen személyes okokból kell magyaráznunk. Károlyi jó hazafi volt, az országon is akart segíteni, mikor a dolhai csata után Bécsbe ment s mikor Bécsből visszatért, az országra is gondolt, nem csupán a maga személyére, mikor a parasztlázadásból országossá vált felkeléshez csatlakozott. Nem szabad két külön mértékkel mérnünk egyrészt Károlyi, másrészt Rákóczi és Bercsényi viselkedését. Az sem igaz, hogy Károlyi kincseket gyűjtött a Rákóczi-felkelés idején. Ezt a mesét Takáts Sándor Károlyi Sándor vagyoni viszonyainak ismertetésével czáfolja meg.

Még jelentékenyebb az, a mit szerzünk a szatmári békéről ír. E sokat vitatott kérdés Takáts könyvében szerintünk el van

döntve. Szerzőnk a Károlyi család levéltárából vett adatokkal jellemzi az ország nyomorult állapotát a nagy kurucz-felkelés vége felé. Tudtuk eddig is, hogy siralmas volt ez állapot. Tudtuk eddig is, hogy a szegénység, a mely az idegen kormányrendszerrel zaklatva fegyvert fogott és hazahívta Rákóczi Lengyelországból, már 1707 táján csalódva fordult el a felkelés ügyétől. De nem tudtuk azt, hogy Rákóczi kormányzata ez időtájt már úgy bánt a néppel, mint I. Lipót katonái annak idején, sőt néha talán rosszabbul is. Máramarosmegye 1708 augusztus 2-ikán írja Károlyi Sándornak, «annyira jutottak már szegény lakósink, hogy meg nem adhatván quantumikat, executioval mennek tiszteink és merő tirannusi formában füstre köttetvén az lakósokat, félholtan bocsátják el, mégis semmit sem vehetnek rajtok». Az a mozgalom, mely a jobbágyokon így akarja a küzdelemre szükséges adót behajtani, többé nem nevezhető nemzetinek és elvesztette jogosultságát. Ezt bátran állíthatjuk, mert ezzel nem tagadtuk Rákóczi fölkelésének szükséges voltát és nem tagadtuk azt, hogy Rákóczi nemes optimismussal és ritka nagylelkűséggel töltötte be történeti hivatását.

Nem az a baj, hogy Károlyi megkötötte a szatmári békét, hanem az, hogy nem köthette meg hamarább.

Takáts kimutatta, hogy Károlyi a szatmári békéért nem kapott birtokokat, mint Thaly hirdette. Csak 100,000 forint grationalét ígértek neki, a miből ötvenezeret kapott. A mai felfogáshoz szokott írók megütköznek ezen a pénzadományon. Pedig ez adomány kérdése mellékes. Az a kérdés, szükséges volt-e a béke vagy nem? Mi volt a fontosabb, az-e, hogy Károlyi a maga és családja vesztével hazájából kibujdosva lovagias hűséget mutasson Rákóczi iránt, vagy az, hogy az elpusztult ország minél hamarább nyugalomhoz jusson és újra gyarapodjék? Az a grationale szokásos volt akkor, nyíltan kérték, nem titkolták. Körülbelül a rendjellel, vagy valamely magas hivatallal való kitüntetésnek felelt meg. Nem phrasis az, hogy Károlyi e pénzt «költéségei fejében» kapta. Károlyi Sándor életrajza még nincs megírva, nagy érdemei és egyéniségének érdekesebb sajátosságai még nincsenek kellőképp megvilágítva. De a szatmári «árulás» meséjét végre valahára el kell dobnunk.

Károlyi nagy úrrá lett a szatmári béke után, de Barkóczy Krisztinát a fény nem kápráztatta. Szinte sokallotta a nagy címeket és hatáskört, a családi vagyon gondozása, gyermekeinek nevelése, a maga kisebb körében a jótékony és hasznos működés

volt az igazi boldogsága. Szív baja sokáig kínozta, de ő keveset panaszkodott és mindvégig fáradozott családjá és gazdasága körül. Végrendeleltében vagyont három részre osztotta. Az első részt a bátori minoritáknak és a nagykárolyi piaristáknak, a másik részt fiának, a harmadikat leányának hagyta. Károlyi Sándor elrendelte, hogy Barkóczy Krisztina halála évfordulóján a szegényeknek alamizsnát osszanak, ételt-italt adjanak és a templomokban istentiszteletet tartsanak. A míg Károlyi Sándor és fia a derék Ferencz élt, a jó asszony halála napját ilyen hozzá méltó módon ünnepelték meg.

Nagyon szeretnők, ha Barkóczy Krisztina levelei minél hamarabb megjelenének. Ez a gyűjtemény rövid életrajzi bevezetéssel és a szükséges jegyzetekkel, bizonyára érdekes olvasmány lesz. Mert Barkóczy Krisztina szép leveleket írt, a nélkül, hogy nagyon törekedett volna a «szép» stilusra, csak épen a lelke tükröződik leveleiben. Nevét föl kell vennünk a magyar levélfrók sorába. Takáts Sándornak pedig köszönettel tartozunk, hogy multunk e kiválóságát megmentette a feledéstől.

d.

A Franklin kézi lexikona.

Három kötetben. I. kötet: A—Gátvíz. — Egy kötet ára 18 korona.

A lexikonok fontos tényezők a művelődés terjesztése körül. Ezek hivatvák kiköszörölni a tanulmányaink során, olvasás és társalgás közben észrevett ismeretbeli csorbáinkat. Valódi raktárai az önképzésnek. Magyarul 1653-ban jelent meg az első encyklopædia, «minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása, Apátzai Tsere János által»; ez azonban egyes tudomány-ágak monographikus kivonata. De a régi lexikonokban általában nem volt kialakult rendszer; az író vagy szerkesztő egyénisége s alkalmi célja érvényesült oly művekben is, mint Johnson nagy szótára s Voltaire bölcsészeti lexikona (*Dictionnaire philosophique portatif*); D'Alembert és Diderot óriás encyklopædiája is valójában harcziás mű. A lexikonok mai alakja a mult század folyamán fejlett ki, midőn a szaktudományok elkülönülése s roppant fejlődése szükségessé tette az ismeretek egész tömegének könnyen hozzáférhető összefoglalását. Ma minden művelt nemzetnek megvan a maga ily lexikona, melynek anyagát szakemberek százai hordják össze. Legkiválóbb a brittek encyklopædiája, mely egész essayket közöl; kiváló a Larousse-é is, a ki

a *Revue encyclopaedique* segélyével tartja a törzsmunkát úgy szólván napi színvonalon. Nálunk az ötvenes évek derekán Pákh Albert szerkesztett Gyulai Pállal egy öt kötetes *Újabbkori ismeretek távát* s a millennium táján készült el az első igazi nagy lexikon, a Pallas részvénytársaságé, 16 kötetben. Előmunkálatok híján ez német mintákra volt utalva, Meyer és Brockhaus köteire; a mellett túlságosan sokat merített mindenkinek könnyen hozzáférhető forrásokból, minők a katonai schematismusok, országgyűlési almanachok, Nagy Iván nemzeti könyve stb. Egy pontban pedig messze felülmúlta a régi *Ismerettár*: szövegének tömör és jóízű magyaros fogalmazása dolgában. Mind e hiányokon segíteni kíván e lexikon új kiadása, Révai Testvérek által. A Pallas megjelenése óta sok szaklexikon jelent meg nálunk: a közgazdasági, jogi, ó-kori, mezőgazdasági lexikon; elkészült egy nagy világtörténet, befejezéshez közeledik az *Egytetemes Irodalom-történet*, készülöben van a művészetek története. Mindez új forrás és bő anyag egy új lexikon számára.

Ez új anyagot először a *Franklin kézi lexikona* foglalja össze, mely három kötetben jelenik meg. Az ily kisebb lexikonnak igen fontos szerepe van a műveltség terjesztése körül. Először kevesebbet nyújtván, olcsóbb s így jobban elterjedhet: ára ötöd-hatod része a nagy lexikonokénak. Másodszor: kevesebbről és rövidebben ugyan, de ügyesen szerkesztve mégis mindenről tájékoztat, a mire a mindennapi életben az embernek hamarjában szüksége lehet; ha alapos ismeretre akarunk szert tenni, a legbővebb lexikon is tovább utasít valamely szakmunkára, a mit a kisebb is megtesz. Meyer is állított össze a maga nagy lexikonából ily, szintén háromkötetes, kézi kiadást. Nálunk mintegy két évtizeddel ezelőtt Acsády Ignác szerkesztett hasonló munkát. Az *Athenaeum kézi lexikona* czímen, két kötetben. A Frankliné szembeötlőn jobb annál; mert három kötetében többet ad s mert nagyobb betűi miatt könnyebben használható.

A *Franklin kézi lexikonát* Radó Antal szerkeszti. Munkatársai jeles, nagyjából fiatal tudósok. Nincsenek százával, mint a nagy terjedelmű lexikonoknál; minden szakra egy-két ember. Ez már magában véve is előny; az egész munka szervezesebb ez által, összevágóbb, egyöntetűbb. A cikkek tömören és világosan vannak fogalmazva. Olyan rövid és éles meghatározások, minők az I. kötet például *Arany-ágó*, *Czukorprémium*, *Földtehermentesítés* czímszók alatt közöl, teljesen fölvilágosíthatják az egészen laikust is e fogalmak értelméről. Az újabb események dolgában

egészen à jour van. Ez döntő fontosságú egy lexikonnál. A németek e czélból havi füzeteket adtak ki, melyek lexikon módjára közölték a mult hó eseményeit, de a vállalat rövid időn megszünt. A Franklin új lexikonában a Boszniáról, a földgázról szóló cikkek e pontban is mintaszerűek. A mellett: a hány cikket megnéztünk, mind kifogástalan magyarsággal, világosan és csinosan van írva.

Ezek nem kicsinyelhető érdemek, de a főkérdés minden lexikonnál: mennyire teljes, mennyire használható a gyakorlati életben? A lexikonok anyaga kétféle természetű. Egy részük megállapodott igazságokból áll. E részben lehetőleg minden kérdésre felelniök kell, a melylyel a nagyközönség hozzájuk fordul. Itt egy közös és állandó hibájuk szokott lenni a lexikonoknak, az, hogy inkább adatokat közölnek, mint meghatározásokat, pedig céljuk inkább ezt követeli. E részben a Franklin új kis lexikona jobb úton jár. Találomra föltett kérdéseink közül egyet sem hagyott felelet nélkül. Az anyag másik része mozgó tőke, mely a legújabb eseményeket, a közéletben, művészetek vagy tudomány terén ujonnan fölmerült neveket foglalja magában. Itt legnagyobb gond a szerkesztőre nézve a válogatás. E ponton volt elhibázva a *Pallas nagy lexikona*; igen is sokat vett föl ephemer érdekűt; ez tette szükségessé a pótköteteket kétszer is. Ha például a szerkesztő az összes képviselőket átiktatja az *Országgyűlési Almanach*ból, ez az anyag az első képviselőválasztással nagyrészt elavul. Ívekre menő cikkek hullhatnak így ki hamarosan a megőrzésre méltó anyag közül. A mérték e kérdése a legfontosabb a lexikonnál. Nézetünk szerint a szerkesztő ezt kitünően oldotta meg; e kötet minden érdemes fogalomról, minden kiválóbb emberről tájékoztat, de nincs benne fölösleges teher. Pedig szorgosan átnéztük a kötetet s apró hiányokat észre is vettünk. Így például hiányzik a *Budapesti Hírlap*, *Budapesti Szemle* megemlítése, pedig ilyenek némi ismertetése nem volna egészen fölösleges. Byronnál elkelne egy szó magyarországi hatásáról; nincs említve a Comédie Française irodalmi hatása. Nincs meg *Cartel*, pedig e szó eredete szerint inkább a C betű alá tartoznék, mint a K-hoz. *Csillagda* alatt nincsenek fölemlítve a magyarországiak; Debreczen-nél nincs szó írói köréről. Disznóbab czímszó nem mondja, hogy ez takarmány is. *Angol irodalom* czímszó alól hiányzik Addison fölemlítése, de neve alatt megtalálni; épp így a *Franczia irodalom*ból Fromentin, Faguet, de ezek is megvannak az F betű

során. Külföldi íróknál mindenütt hiányzik magyarul meglevő munkáik jegyzéke; de viszont igen hasznos szolgálatot tesz a lexikon azzal, hogy műveiket eredeti címeiken nevezi.

E lexikonnak legnagyobb érdeme, hogy — nézetünk szerint — szerencsésen el van találva a külföldi és magyar anyag aránya, az egész eleven érzéssel teljesen a magyar közönség szükségletéhez s igényeihez van szabva, azért kiválóan megfelel viszonyainknak. Ennyiben valóban nemzeti bélyeg van e művön.

A rövid szöveget jól használható táblázatok gyámolítják. A *Földművelés* címűszóhoz például két oldalnyi statisztikai tábla járul, mely a munkált föld s az állattenyésztés részletezését adja országonként. Hasonló lista foglalja össze a felfedezéseket és találmányokat, továbbá a felfedező utakat.

Nem kisebb szerencsével oldotta meg a szerkesztő a képek kérdését. Pusztán külsőleges kép, mely például a gépeket csak kívülről mutatja, nem ér lexikonokban semmit, mert nem nyújt semmi fölvilágosítást. A Franklin lexikona egész oldalnyi mellékletet közöl a fényképekről: egy fényképező gépet, annak alkatrészeit, egy negatív föl vétel mását s egész sereg különféle föl vételét, a dactyloskopiáig. Typikus rajzok világítják meg az elektromosságról szóló cikket is. Nagy képek helyett e lexikon kis képekből összeállított mellékleteket ad. Észak-Amerika címszóhoz egy lapon 13 kép tartozik, Dél-Amerikához egy lapon 15; az emberfajokat két oldalon 40 kis kép mutatja be; de e kis képek jó nyomásúak, tiszták és világosak, sőt szépek is. Összeválogatásuk s összeillesztésük feltűnő gonddal történt. Az építészetről szóló cikkhez négy, a festészethez öt tábla van csatolva, ezek valóban sokat nyújtanak az illető művészetek történetéből dióhéjban.

Az egész munkáról valóban csak jót mondhatni.

h.

Differenciál- és integrál-számítás.

A m. kir. vallás- és közoktatás-ügyi minisztérium megbízásából írta dr. Beke Manó. Első kötet (VI + 539 l.) Budapest, Franklin 1910.

Nagy örömmel kell üdvözlönnünk a matematikai tudományok magyar szakirodalmában Beke Manó egyetemi tanár *Differenciál- és integrál-számítás* című művének most megjelent első kötetét. E vállalkozás sikerének annál is nagyobb értéket kell tulajdonítanunk, mivel ilyen tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt megbízható bevezető munkát a külföldi szakirodalomban is csak kis számban találunk. A felsőbb matematika terén inkább kézikönyveknek, mint tankönyveknek nevezhető összefoglalások forognak kézen. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy a kézikönyvszerű feldolgozás inkább egyes, önmagukban összetartozó nagyobb fejezetek kimerítő tárgyalását adja és így a szerzőnek kevesebb gondot kell fordítania az abstract alapvetés kezdettől fogva teljes kidolgozására, valamint a bemutatott elméletek gyakorlati alkalmazásának lehetőségére és részleteire.

A matematika terén az alapfogalmak lassú és folytonosan nagyobb precisió felé tartó fejlődése magyarázza meg azt, hogy a tankönyvszerű rendszeres feldolgozás igen nagy nehézségekkel jár. Mai nap a fejlődés olyan fokra jutott, hogy csak kiváló főiskolai szakemberek, kiknek hosszabb időre terjedő tanári és önálló tudományos működése alkalmat nyújtott a bevezető fejezetek minden oldalról kimerítő átgondolására, próbálkozhatnak meg a nehézség leküzdésével. Két alapvető feltételnek kell ugyanis eleget tenniök: az egyik, hogy a könyv megfeleljen a tudomány mai fejlődési fokán megkívánt precisióknak, alapul véve a legújabb nagy fogalomalkotásokat és általánosításokat; a másik, hogy az út, a melyen a könyv olvasóit az általános fogalmak rendszerébe bevezeti, járható legyen azok számára, a kik felső matematikai tanulmányaikat e könyvvel kezdik meg. Beke könyve, a mint előre várható is volt, az említett két követelménynek nagy mértékben megfelel és nemcsak legjobb bevezetője lesz a kezdőnek, hanem állandó segítője és útbaigazítója egész pályáján.

A czímben jelzett munka több, mint egyetemi előadások vezérfonala. Hasznára válik nemcsak az egyetemi hallgatónak, ki első tanácsadójául választja, hanem a távolabbi területek azon

művelőinek is, kik gyakorlati tevékenységük közben vagy exact műveltségük fejlesztése érdekében reászorulnak.

A matematika magasabb fejezeteivel legelőször foglalkozónak szempontjából rendkívül fontosak azok a bevezető tárgyalások, melyek ezen elvont tudomány alapfogalmait a lehető legpontosabb, de azért a nyújtott új ismeretek concret kapcsolataiból kiinduló előadásban mutatják be. Nagy hasznot meríthet továbbá a kezdő abból a számos és nagy körültekintéssel megválogatott példából, melyek a könyv egész folyamán nemcsak mint alkalmazások, hanem nem egy helyen mint eszmeébresztő és mélyebb vonatkozásokat föltüntető elemek kísérik a könyv menetét. A gyakorlat emberének érdeklődését már az első kötetben azok a fejezetek fogják leginkább lekötni, a melyek az újabban nagyon előrehaladt «alkalmazott» kérdések mathematikai tárgyalására vonatkoznak. Beke könyvének egyik jellemző és nem kis fontosságú vonása, hogy az alkalmazott matematika módszereit (interpolatio, integrálok közelítő meghatározása) szélesen kifejtve szövi be tárgyalásába. Az integrálok közelítő meghatározásáról szóló fejezetben érdekes lett volna a Massau, d'Ocagne, Runge stb. munkálataival tökéletesített és a műszaki praxisban sikerrel alkalmazott graphikus integratio ismertetése. Az alkalmazott matematika módszereinek a pontos eljárások körébe való helyezése nemcsak practikus czélokat szolgálhat, hanem az újabban hangoztatott azon kívánalmat is teljesíti, hogy a tiszta és az approximatiós matematikát egymáshoz közelebb hozza. Ennek kettős jelentősége van: egyrészt előkészíti a præcis elméletek használhatóságát, másrészt utat jelezhet a matematikus elé újabb vizsgálatok elvégzésére.

A harmadiknak kiemelhető szempont minden tekintetben actualisnak mondható. Ismeretes, hogy napjainkban mindenfelé hangoztatják, hogy a differenciál- és integrálszámítás alapvető elemei a helyesen értelmezett általános műveltség körébe tartoznak. Ezen ismeretek középiskolai tárgyalása — mint ezt a reformtörekvések képviselői kívánják, — tökéletes nem lehet addig, míg az elemek első gyors áttekintését pontosabb alapvetéssel ki nem egészítjük. Beke könyve e téren nagy hasznára lesz azoknak, kik az infinitesimal-számításból a középiskolában nyert vajmi fogyatékos cursust később nem mint matematikusok, hanem mint a matematikára szoruló többi exact tudományág művelői pontosabb módszerekkel óhajtják mélyíteni.

Szólnunk kell néhány szót ilyenfajta munka tudományos

értékének meghatározásáról. A szerző könyvének anyagát legnagyobb részben széleskörű és mai nap már jól megalapozott ismeretek halmazából választja ki. De nem elég bizonyos ismereteket kiválasztani, ezeket bizonyos szempontból össze kell foglalni, rendszerbe szedni, kapcsolataikat megvilágítani. E rendszerezés a tudomány minden fejlődési fokán más és különösen gyorsan változik oly korban, mely — mint a miénk — erős kritikával vizsgálja minden tudomány alapjait. Az újonnan felépített és pontosra csiszolt alapfogalmak teszik lehetővé eladdig különvált fejezetek belső rokonságának felismerését és így meghatározzák a matematikának mind természetesebb rendszerét. E tekintetben elég, ha mint példára, a végtelen halmazok elméletére utalunk. Az általános fogalomalkotásokkal véghezvitt rendszeres feldolgozás nemcsak modernné teszi a tárgyalást, hanem egyúttal mélyebb és érthetőbbé is. Ennek a munkának teljesítésével a tankönyvíró egyenesen önálló tudományos tevékenységet fejt ki, mely a tudomány jelen állása szempontjából mind tartalomban, mind módszerben könyvének értékét meghatározza. Számos példával világíthatnók meg, hogy könyvünk szerzője a bevezető munkával szemben a jelzett értelemben támasztott igényeknek megfelelt. Csak két jellemző példát említünk: az egyik a főszármazékhelyek és ezekből a határérték levezetése, a másik az integrál fogalmának megvilágítása.

A könyv tartalmának részleteiről e helyen nehéz volna fejezetről-fejezetre behatóan beszámolni. A matematikus olvasóközönségnek König Dénes nemrég megjelent szakszerű és a részletekre kiterjeszkedő ismertetése* ajánlható, mint a melyből közelebről tájékozást szerezhet a bő tartalomról, a kidolgozás részleteiről, az egyes fejezetek kapcsolatairól és a példákban feldolgozott anyag bőségéről és változatosságáról. Továbbá megemlítjük a könyvhöz csatolt irodalmi jegyzékeket, melyek nemcsak egyes nagyobb munkák, hanem classikusoknak mondható értekezések felsorolását is nyújtják. Az irodalmi tájékoztatás a kezdő szempontjából azért fontos, mivel a matematikai studiumot jellemzi, hogy nem elégedhetünk meg tankönyvszerű összefoglalással, hanem a részletek dolgában minden időben forgatnunk kell a classikusok értekezéseit és könyveit.

Mindamellett nyújthatunk némi tájékoztatót a könyv mene-

* *Mathematikai és physikai lapok*, XIX. 1910, novemberi szám 380—386. lap.

téről és tartalmáról, ha fejezeteit röviden megjelöljük. Ezek a következők: I. Az irracionális szám. Szabályos sorozat. II. A függvény fogalma. III. A differenciálhányados. IV. A differenciálhányadosra vonatkozó fontos tételek. A magasabbrendű differenciálhányadosok. V. A véges Taylor-sor. Interpoláció. VI. Határértékek kiszámítása. VII. A határozott integrál. VIII. Integrálok közelítő meghatározása. IX. Az integrál fogalmának kiterjesztése. X. Határozott integrállal értelmezett függvény. XI. Néhány fontos integrál kiszámítása. XII. Hiperelliptikus integrálok. XIII. Az integrálszámítás néhány alkalmazása. XIV. A komplex szám.

Mathematikai tankönyvtől tartalombőségén, a tudományos feldolgozás szigorúságán és modernségén kívül az előadás világos és mindenütt átlátszó menetét, továbbá az előrehaladás folytonosságát és élénkségét kell követelnünk. Beke e kívánalmaknak könyvében minden tekintetben eleget tett és így szakirodalmunk nyereségének mondható, hogy vállalkozása ilyen sikerrel indult meg. Reméljük, hogy a munka második kötetének megjelenése nemcsakára követni fogja az elsőét. Mint a szerző a bevezetésben jelzi, a megszerzett alapismeretek nyomán be fogja vezetni olvasóját a többváltozós valós függvények, a sorelmélet és a függvénytan legfontosabb fejezeteibe. A két kötet együttesen mint igazi standard work fogja nagy hálaára kötelezni a fejlődő matematikus nemzedéket.

Végül utalunk egy érdekes körülményre, hogy a bemutatott munkát szerzőjének eddigi munkálataival kapcsolatba hozzuk. Angolországban találkozunk legelőször azon jelentőséges mozzanattal, hogy a középfokú iskolák céljait szolgáló tankönyveket a tudományos matematika kiváló művelői írják; újabban Franciaország és Olaszország tankönyvirodalmában is számos példát látunk erre. Hazánkban a König-féle *Algebra középiskolák számára* volt az első ilyen vállalkozás, melyet mai napig a Bekétől eredő újabb feldolgozásában hasonló tankönyveink sorában a legelső hely illet meg. Beke tudományos működése mellett évtizedek óta gazdagítja a legalsótól a legfelső fokig az elemi matematika tankönyvirodalmát; ő írta meg a népiskolák számtani oktatásának hivatalos vezérfkönyvét és az ehhez tartozó tankönyveket, továbbá az ő tollából valók a középfokú tanítás különböző ágai (középiskola, kereskedelmi iskola, gazdasági iskola) számára írt legjobb számtani, mértani és algebrai tankönyvek és részben az újabb tantervi utasítások is. Ezen nagyhatású tevé-

kenységnek mintegy betetőzését nyújtja az előttünk levő tudományos tankönyve, melyben a pædagogus kifinomult érzéke is nyilatkozik.

Goldziher Károly.

Bevezetés a philosophiába.

Bevezetés a philosophiába. Irta dr. Krausz Jakab. III. rész. A) *Az ember erkölcsi világa.* B) *A néplelektan útjai, céljai és problémái.* Budapest, 1909, 1910. Stephanæum nyomda r.-t. 51+64 lap.

E mű, melynek I. és II. részét e folyóirat 1908. évi októberi (382. sz.) és 1909. évi márcziusi (387. sz.) füzetében ismerttettem, e harmadik rész megjelenésével immár befejezést nyert. Miként a két első részről, e harmadik részről is teljes méltánylással kell megemlékezni. Rendkívül széleskörű irodalmi tájékozottság, a felülett terület minden jelentékenyebb problémájának megragadása s történeti megvilágítása, kapcsolatban a problémák mai állásának s kiválóbb képviselői álláspontjának feltüntetésével; síma, folyékony előadás, mely nyelvben és hangban sehol sem válik idegenszerűvé, sőt a nemzeti eszmék, nemzeti vonások lelkes megbecsülését hangoztatja: ezek a dicséretes tulajdonságok jellemzik ez utolsó részben is Krausz művét s vívják ki a szerző iránt elismerésünket.

A harmadik rész, mint a czimből kitétszik, két előkelő philosophiai problémával foglalkozik, ú. m. az ethikai és a néplelektani vagy történet-philosophiai problémával. Az előbbi öt fejezetre oszlik: I. erkölcsi norma, erkölcsi érték, II. a jog és erkölcs, III. individualismus és solidaritás, IV. egoismus és altruismus, V. akaratszabadság. Mindenik fejezet tárgyalása eleven, érdekes. Figyelemreméltó az I. fejezet, melyben szerző az összes szellemi tudományágakban kimutatja az érték-fogalom uralkodását s így azok normatív jellemét, vagyis míg korábban csak a logika, ethika s æsthetika szerepelt normatív tudomány gyanánt, ma ilyennek kell még tekintenünk a társadalmi vagy néplelektant, a pædagiogát, a jogot, a történetírást, a nemzetgazdaságtant, a sociológiát és a nyelvtudományt is. Vajon az öreg Brassay, ha feltámadna, mit szólna ezekhez, a ki 20 évvel ezelőtt még az ethika normatív természetével se tudott megbáratkozni s erősen megtámadta érte Medveczkyt? Az V. fejezetnél szerzőnk maga mondja, hogy az akarat-szabadság problémája nem szerepelt az ó-korban, e kérdést csak a keresztyénség vetette fel

a soterologiai vitával, «de azért — úgymond — a dilemma megmaradt.» Melyik dilemma? Ha ezt a problémát a korábbi philosophia nem ösmerte, hogyan maradhatott meg? Schopenhauert az *Akarat-szabadságról* írt műve a legerősebb deterministának tünteti fel s így nem igen állhat meg szerzőnk azon állítása, hogy a Schopenhauer szabadságtana «indeterministikus, deterministikus és fatalistikus elemek keveréke» (40. l. jegyz.). Ugyancsak határozott s erős determinista Pauer Imre, a kit szerzőnk a mérsékelt deterministák közé soroz. Az idevágó magyar irodalom felsorolása kissé fogyatékos, így pl. Öreg János és dr. Bartók György műveit sem említi. Nietzschének nemcsak *Zarathustrája* jelent meg magyarul, hanem több más műve is; Fonsegrive francia író derék művéről azt is meg lehetett volna említeni, hogy indeterminista álláspontot foglal el. Vajon a motívumokról nem lehetett volna-e mindjárt az akarat-szabadság meghatározásánál szólni?

A néplélektani részlet hat fejezetre oszlik: I. a néplélek problémája, a néplélektan feladata, II. modern faj-elméletek, átöröklés, III. a természeti tényezők befolyása a néplélek kialakulására, IV. a történeti tényezők hatása a nemzeti lélekre, V. a nyelv, mint a néplélek nyilvánulása, VI. a magyar nemzeti jellem. Itt is számos érdekes problémával találkozunk; ilyen pl. a lángész jellemzése, a világnyelv problémája; tartalmas és mélyenjáró a magyar nemzeti jellem ismertetése. Szívesen vesszük tudomásul, hogy az utóbbi kérdést rendszeres monographiában is ki akarja dolgozni. Egy-két észrevételt itt is kell tennünk egyik-másik nyilatkozatára. Így pl. szerzőnk szerint a francia felvilágosodás a XVIII. század utolsó évtizedeiben indul világhódító útjára, szerintünk a XVIII. század 40—60-as éveiben; némi idegenszerűséget mutat a *Puschkin, kritika* helyesírása s e mondat: «Ezt a vizsgálatot azóta alig vették fel ismét, nem is említve, hogy lényegesen fejlesztették volna.»

Krausz *Bevezetése* első e nemű terméke a magyar irodalomnak, a mellett önálló bece is van, minden tudományág munkása haszonnal forgathatja.

Új magyar könyvek.

Acsay Ferencz. A nemzeti elem az Árpádok művelődésében és iskolázásában. Budapest, 1910. Kis T. (8-r. VII, 200 l.) 5 K.

Ady Endre. Így is történhetik. Novellák. Budapest, 1910. Nyugat. (8-r. 143 l.) 3 K.

Balázs Béla. A vándor énekel. Költemények. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 87 l.) 2 K.

Bán Aladár. Felhők és sugarak. Költemények. Budapest, 1911. Budap. Hirl. (8-r. 175 l.) 3 K.

Borbély Zoltán dr.: A jogérték elmélete. Kolozsvár, 1910. (Budapest, Politzer.) (8-r. 154 l.) 3 K.

Bródy Sándor: Novella. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 221 l.) 3 K 50 f.

Erkel Ferencz emlékkönyv. Születésének századik évfordulójára... Szerkesztette Fabó Bertalan. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. 250 l.) 16 K.

Farkas Pál. Az utolsó menuett és más elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 216 l.) 3 K 50 f.

Farkas Imre: Mária meséje. Elbeszélés a magyar ifjúság számára. Mühlbeck Károly rajzaival. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 154 l.) 5 K.

Gorzó Bertalan (Bilkei). Szatmár vármegye nemes családjai. Nagykároly, 1910. Gál. S. (8-r. 140 l.) 8 K.

Hevesi József. Fehér lelkek. Elbeszélések. Budapest, 1911. Bud. Hirl. (8-r. 253 l.) 4 K.

Kazinczy Ferencz levelezése. A Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. XX. kötet. 1826 április 4. — 1828 december 31. Budapest, 1910 Athenæum. (8-r. XLVII, 657 l.) 10 K.

Korányi Sándor dr. báró. Belorvostani előadások. I. évfolyam. II. sorozat. Budapest, 1911. Singer és Wolfner (8-r. 254 l.) 6 K.

Könyvtára, A Magyar Földrajzi Társaság. — Szerkeszti Lóczy Lajos. Budapest, 1911. Lampel R. 12. kötet. *Scott F. Róbert*: Angolok a déli sarkvidéken. Angolból fordította Halász Gyula. (8-r. VI, 299 l.) 10 K.

Lamb Károly és Mária. Shakespeare-mesék. Angolból fordította, bevezetéssel és Shakespeare rövid életrajzával ellátta Mihály József. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. XIX, 361 l.) 4 K.

Lemaitre Jules: A királyok. Regény. Francziából fordította Schöpflin Aladár. Regény. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 278 l.) 3 K 60 f.

Mikszáth Kálmán: A fekete város. Regény 3 kötetben. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 205, 182, 306 l.) 18 K.

Molnár Ferencz: A Pál-utczai fiúk. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 265 l.) 4 K.

Ossian költeményei magyar versekben Kálmán Károlytól. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. XII, 582 l.) 10 K.

Palágyi Lajos. A Hesperidák kertje. Drámai költemény. Budapest, 1911. Toldi L. (8-r. 78 l.) 2 K.

Prinz Gyula dr. Utazásom Belső-Ázsiában. Budapest, 1911. Kertész József. (8-r. XVI, 333 l.) 15 K.

Regényírók, Magyar, képes kiadása. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Mikszáth Kálmán. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r.)

1. kötet. *Verseghy Ferencz*: Gróf Kaczaifalvi László avagy a természetes ember. Egy igen mulatságos, tanulságokkal bővelkedő történet. Kőszeghy-Winkler Elemér rajzaival. (286 l.)

13—14. » *Jósika Miklós br.*: Az utolsó Bátor. Regény. Gergely Imre rajzaival. 2 kötet. (302, 268 l.)

15—16. » *Eötvös József br.*: A falu jegyzője. Regény. Tull Ödön rajzaival. 2 kötet. (XI, 371, 406 l.)

Rákosi Viktor: A párisi gyujtogatók. (A kommün története.) Regényes korrajz. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 234 l.) 6 K.

Szabolcska Mihály: Dalok hazulról és egyéb versek. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 2 K 50 f.

Szabó Endre: A fenomen. Korrajz. Budapest, 1911. Benkő Gy. (8-r. 244 l.) 4 K.

Szőllősi Zsigmond. A férfi szerelme. Elbeszélések. Budapest, 1911. Franklin-t. (8-r. 268 l.) 4 K.

Szemere György. A Kont-eset. Phantastikus regény a XXI. századból. Budapest, 1911. Franklin-t. (8-r. 328 l.) 4 K.

Taxus. Hamvasztás. 1907—1910. Költemények. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 64 l.) 1 K 50 f.

Timon Ákos. Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. 4. bővített kiadás. Budapest, 1910. Hornyánszky V. (8-r. XI, 807 l.) 20 K.

Toldy Géza: Szerencsenszótár. Művelt közönségünkötől helytelenül használt vendégszavak gyűjteménye. Bővített és helyesbített külön kiadás a «Varázsrontó»-ból. Budapest, 1910. Kilián F. utóda. (8-r. 182 l.) 3 K.

Tóth Irénke: Fehér tüzek. I. kötet. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 80 l.) 2 K.

Tóth Károly dr.: Polgári törvénykezési jog. Alapismeretek. I. kötet. Törvénykezés önhatalommal. II. kötet. Törvénykezés államhatalommal. Debreczen, 1910. Hegedűs és Sándor. (8-r. 831 l.) 20 K.

Tömörkény István: Ne engedjük a madarat... s más holmik. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 286 l.) 4 K.

